

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ш

ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ш — ўзбек Кирилл алифбосининг йигирма олтинчи ҳарфи. Тил олди, сирғалувчи, шовқинли, жарангсиз ундош товушни ифодалайди. Қўлланиш жиҳатдан ўртача фаол, талаффуз жиҳатдан эса барқарор ундош: ҳар қандай позицияда ҳам деярли бир хил талаффуз этилади. Сўзнинг бошида (шин, шох, шўх), ўртасида (машҳур, ошиқ, қошиқ) ва охирида (дилкаш, кураш, тиш) кела олади. Баъзан сўз ўртасида жуфт ҳолда ҳам учрайди (пашша, қашшоқ). Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда Ш ҳарфи ўзига хос шаклларда учрайди.

ШАБАКА — металл буюмларда панжарасимон безак яратиш усули. Заргарлик, кандакорликда кенг тарқалган. Металл буюмлар ва уларнинг қисмлари (қрпқрк, даста ва б.)ни безашда, заргарлик буюмлари яратишда қулланади.

Шу усулда яратилган буюмлар (мас, Самарқанд, Бухоро билагузуклари ва б.) ҳам Ш. деб аталади.

ШАБАРОН, Шаброн (эронча Шопур номидан) — 1) Озарбайжондаги қад. шаҳар харобаси. Куба ш.дан 25 км жан.шарқда жойлашган. Сосонийлардан Хусрав I Ануширвон томонидан асос солинган (6-а.) Шу номдаги тарихий вилоят маркази бўлган. Ўрта асрларда Ширвон таркибига кирган, ипак савдосининг йирик маркази ҳисобланган. Ш. оркали Астрахон — Шемаха қарвон йўли ўтган. 18-а. бошида турклар томонидан вайрон қилинган; 2) Озарбайжондаги тарихий вилоят. Каспий денгизининг Кавказ соҳилида жойлашган. Мил. ав. 7-а. да Ш. худудида подшо скифлари қабила иттифоқи — Ашгуз вужудга келган. У Оссурия кулаб, Урарту заифлашгач, ўз хукмронлигини Шарқий Закавказьенинг

бутун кудудига таркатган. Мил. 1—2-а. ларда Ш. Кавказ массагетлари (мазкутлар) подшолиги таркибига кирган, 4—9-а. ларда Ш. ҳудудида қад. лезгинларнинг Хурсан князлиги мавжуд бўлган; 9-а. ўрталаридан Ш. Ширвон таркибида.

Ад.: Минорский В.Ф., История Ширвана и Дербенда X—XI вв., М., 1963.

ШАББЎЙ (*Matthiola*) — бутгулдошларга мансуб бир, икки ва кўп йиллик манзарали ўсимликлар туркуми. Европада, Фарбий ва Ўрта Осиёда, Шим. ва Жан. Африкада 55 га яқин тури маълум. Маданий ҳолда ўсадиган Ш.нинг бўйи 20—80 см. Барглари наштарсимон ёки қатмақат. Гуллари оддий, шингилларга тўпланган, қатмақат, чиройли, хушбўй, ранги турлича. Гулчиликда Ш.нинг қишки ва ёзги турлари экилади. Ёзги турларининг кўпгина навлари гулзорларда ёки тувакларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Айниқса, окшомда гуллайдиган Ш.нинг (*M. bicornis*) бир йиллик тури кадрланади. Уруғидан кўпайтирилади. Уруғлари фев.да иссиқхоналарда экилади. Май ойида кўчатлари гулзорларга ўтказилади. Июндан — авг.гача гуллайди.

ШАБДОР, эрон себаргаси (*Trifolium resupinatum*. L.) — себаргадошлар туркумига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимлик тури, емхашак экини (қ. Себарга).

ШАБКЎРЛИК (форс— тун, кеча), гемералопия — қоронғида кўриш қобилиятининг бузилиши. Ш. кўпинча туғма бўлиб, болалик ва ўсмирлик даврида асосан ўғил болаларда кузатилади, аксарият оилавий-ирсий хусусиятга эга бўлади. Симптоматик Ш. кўзнинг турли органик касалликлари {глаукома, кўрув нерви атрофияси, хориоретинит ва ҳ.к.) да касалликнинг бир белгиси сифатида учрайди. Функционал Ш. кўпроқ овқат таркибида А витамини етишмаслиги ёки бўлмаслиги натижасида пайдо бўлади. Ш.да бемор ним қоронғи ёки тузук ёри-

тилмаган хоналарда, куннинг ғирашира пайтларида ва тунда, ёруғдан қоронғига ўтганда кўра олмай қолади (айни вақтда ёруғликда яхши кўради). Кейинроқ ранг ажрата олмаслик аломатлари намоён бўлади, асосан, кўриш майдони торайиб, кўриш ўткирлиги ҳам пасаяди. Ш.ка кўз тўр пардаси таёқча кужайралари (қ. Кўз) структурасининг органик ўзгаришлари ёки шу хужайра таркибига кирувчи кўз пурпури (родопсин) нинг функционал етишмовчилиги сабаб бўлади. Кўз пурпури оксилнинг А витамини б-н ҳосил қилган комплекси бўлиб, кўзнинг қоронғиликка мослашувида муҳим аҳамиятга эга. У ёруғлик таъсирида (ретинин ва специфик оксилга) парчаланаяди, қоронғида эса (бевосита А витамини иштирокида) тикланади ва шу б-н таёқча хужайралар функционал қобилиятини тиклайди.

Ш.да кўз тўр пардасида қопқора пигмент таначалари пайдо бўлиб, улар борган сари кўпайиб боради. Қон томирлари торайиб, тўр парданинг ўзи юққалашаяди, унинг озиқланиши бузилиб, сўнг кўриш бутунлай йўқолади. Ш.нинг ҳамма шаклларида сервитамин (А витаминига бой) овқатлар (сут, сариёғ, балиқ мойи, жигар, сабзи, кўк пиёз, укроп, петрушка ва б.), витамин препаратлари буюрилади.

Ш.ка хос аломатлар сезилса дарҳол мутахассис врачга кўриниш лозим.

ШАБЛОН (юн. *schablone* — намуна) — 1) тайёр буюмлар шаклининг тўғрилигини текширадиган асбоб, мослама; 2) табиий катталиқда тайёрланган деталь (меъморлик, қурилиш) чизмаси; 3) кўчма маънода — кўркўрона тақлид қилиши.

ШАВВОЛ (араб.) — камарий йил ҳисобида (ой таквимида), шунингдек, муслмонларнинг ҳижрийкамарий йил ҳисобида ўнинчи ойнинг арабча номи; 29 кунга тенг.

ШАВКАТ БУХОРИЙ (тахаллуси;

исми Муҳаммад Исҳоқ) (17-а.нинг 20й. лари, Бухоро — 1695/1699, Исфохон) — форстожик шоири. Бухорода таҳсил олган. Саррофлик б-н шуғулланган. Ҳиротга келиб, шаҳар ҳокими Сафоқулихон Шомлу ва унинг вазири Мирзо Саъдуддин хизматида бўлган. Дастлаб Нозик таҳаллуси б-н шеърлар ёзган. Ш.Б. ўз даврининг етук шоири, ҳинд услубининг намояндаларидан бўлган, нафақат замондош, балки ўзидан кейинги шоирларга ҳам таъсир кўрсатган. Малехо Самарқандийнинг «Музаққир уласҳоб», Мирзо Муҳаммад Тоҳир Насрободийнинг «Тазкираи Насрободий», Ғуломалихон Озод Билгиromийнинг «Хизонаи Омира», Шамсиддин Сомийнинг «Қомус улаълом» тазкираларида шоир ҳақида маълумот берилиб, шеърларидан намуналар келтирилган. Исфаҳонда у б-н 7 ой давомида мулоқотда бўлган Малехо ўз тазкирасидан ўрин олган 202 шоир ичидан фақат Ш.Б.га батафсил ва юксак баҳо берган. У анъанавий услубни янгилаган, оҳорли ва гўзал фикру ташбехларни ўзига хос усудда бадий юксак ифодалаган. Анъанавий ишқ мавзуи б-н бирга, шоир ижодида таржимаи хол руҳидаги, ватандан ва дўстлардан жудолик, дунё, замон ва одамлардан шикоят оҳангидаги шеърлар етакчилик қилади. Ҳаётсеварлик, панду насиҳат ва б. ҳам шоир ижодининг асосий хусусиятларидан ҳисобланади.

Меросининг асосий қисмини қасида, ғазал, китъа ва рубоийлар ташкил этади. 6221 байтдан иборат шеърый мероси тўпланиб, 1987 й.да Душанбада нашр қилинган. Девонининг нусхалари Тошкент, Душанба, Москва, Санкт-Петербургдаги кўлёзма фондларида сақланади.

Ас: Бухорийлар бўстони, Т., 1997. Ад. Тўхсанов Қ., Шавкат Бухорийшеърятининг услуги ва бадияти, Самарқанд, 1998.

ШАВКАТ РАҲМОН (асл исмиша-рifi Раҳмонов Шавкат) (1950.12.9, Уш, Қирғизистон — 1996.2.10, Тошкент) — шоир. Ўзбекистонда хизмат

кўрсатган маданият ходими (1996). Москвадаги Адабиёт интини тугатган (1975). Курилиш, зд ва вилоят босмаҳонасида ишчи (1966—68), вилоят газетаси таҳририятида мусахҳих ва адабий ходим (1968—75). Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир ва бўлим мудири (1975—82; 1985—90), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида масъул ходим (198284). Дастлабки шеърый тўплами — «Рангин лаҳзалар»(1978). «Юрак қирралари» (1981), «Очик кунлар» (1983), «Гуллаётган тош» (1984), «Уйғок тоғлар» (1986), «Хулво» (1988) сингари шеърый китоблари эълон қилинган. Ш.Р. сўзнинг бадий имкониятларини кенгайтириш, фикр ва туйғунинг ботиний ҳаракатини ифодалаш усул ва воситаларини топиш мақсадида қутилмаган мажозий образлардан, киёслардан самарали фойдаланган, бармоқ вазнининг анъанавий ўлчовларини бузиб, ритм ва оҳангга эркин муносабатда бўлган, шеърыйат б-н тасвирий санъат, шеърыйат б-н фалсафа ўртасидаги алоқани янада мустаҳкамлаган. Ўзбек шеърыйатини 20-а. испан шоирларининг бадий тажрибаси б-н бойитган. Ф.Г.Лорка («Сайланма», 1979), Х.Р.Хименас, Р.Альберти шеърларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ад.: Сайланма, Т., 1997.

ШАВКАТЛИ ҚАЛАЙ КОНИ -

Охангарон дарёсининг ўнг соҳилидаги Боботоғ интрузивида жойлашган кон. 1967 й. М.А.Аҳмедов очган. Кон геол. сини У.Раҳмедов, И.Х.Ҳамробоев, А.Сотволдиев ва б. ўрганган. Ш.қ.к.да қуий триас даврига мансўб кварцпорфир, гранитпорфир ва уларни ёриб чикқан диабазпорфирлар бор. Кон магматик жинсларнинг гидротермал жараёнда ўзгарган (кварцлашган, серицитланган, хлоритланган, гематитланган) 4 та минераллашган зонасидан ташкил топган. Зоналар уз. 250—800 м, эни 5—40 м. Зоналарда микроклин, серицит, кварц, магнетит, хлорит, касситерит, шеелит, гематит, халькопирит ва б. минераллар бор. Қалай

минерали — касситерит кварц, серицит, хлорит ва б. минераллар б-н бир вақтда ҳосил бўлиб, қалай б-н бирга учрайди. Зоналардаги қалайнинг миқдори 0,003% дан 3,6% гача. Конда вольфрам, сийрак ер элементлари ва б. элементлар ҳам бор.

ШАВЛА — овқат тури. Ш. тайёрлаш учун гўшт майдароқ бўлақларга бўлиниб, сабзи сомон шаклида, пиёз паррақпаррак қилиб тўғралади. Қрзонга ёғ солиб барча масаллик худди паловнинг зирваги каби ковурилиб, 2—3 дона помидор ёки 2 ош қошиқ тоmat қўшилади. Масалликяхши ковурилгач, сув қуйиб қайнатилади, туз ва зираворлар солиб таъми ростланади. Сўнгра ювиб тозаланган гуруч солиб, кавлаб пиширилади. Агар гуруч солинганда суви камлик қилса яна қайнаган сув қўшиш мумкин. Суви тортилиб, гуручи бирбирига ковушгач, таом тайёр ҳисобланади. Тайёр таом оловдан олиниб, қоқкоғи ёпилган ҳолда 10—15 мин. «дам едирилади». Ш.нинг ичак Ш., коворма Ш., ловия Ш., ўрикли (туршакли) Ш. ва б. хиллари мавжуд. Ш. парҳез таомлар гуруҳига қиради.

ШАВҚИЙ (тахаллуси; асл исмшарифи Мулла Шамси мулла Хусан ўғли) (1805— қоз. Тўрақўрғон тумани — 1889) — шоир, тарихчи. «Девон»ида ўзбекфорс тилидаги шеърлари жамланган бўлиб, уларнинг асосий қисмини ўзбек тилидаги шеърлари ташкил қилади. Ш.нинг асарлари мумтоз шеърий жанрлар: ғазал, мухаммас, маснавийлардан иборат. Шоир асарлари («Паришонлар», «Бир гули раъно», «Зебо», «Ишқ сайли» ва б.) нинг асосий мавзуси динийтасаввуфий ва лирик мазмунда. Шу б-н бирга девонда ижтимоий ва тарихий мавзуга бағишланган мухаммас ва маснавийлар ҳам учрайди. Уларда чор Россиясининг Туркистонни, хусусан, Қўқон хонлигини босиб олиш воқеалари шеърий мисраларда тасвирланган. Унинг муборақ ҳаж зиёрати давомидаги таассуротлари акс этган шеърий асарлари 20-а. бошларида Тошкент лито-

графияларида чоп этилган.

«Жомеъ улҳаводис» («Ҳодисалар жамланмаси»), «Жангномаи Худоёрхон», «Тарихи Хўқанд», «Пандномаи Худоёрхон» каби тарихий дostonлари, асосан, 19-а. 2-ярмида Қўқон хонлигида юз берган қипчоқдар қўзғолони воқеаларига бағишланган. Бу дostonлар Худоёрхон давридаги ижтимоийсиёсий воқеаларни, турли табақа вакилларининг ўзаро муносабатларини ўрганишда аҳамиятлидир. Ш.нинг «Девони Шавқий», «Жомеъ улҳаводис» асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади.

ШАВҚИЙ Аҳмад (1868.16.10 Қоҳира — 1932.14.10) — араб шоири. «Амир ашшуаро» («шоирлар амири») унвонини олган. Ижодида француз классицизми ва романтик шеърияти таъсири сезиладди. Парижда «Булон ўрмони» ва «Улуғ Алибей ёки Мамлуқлар давлати» (1893) асарларини нашр эттирган. Миср халқи ҳаётидан шеърлар («Нил водийсида содир бўлган воқеалар», 1894), шунингдек, тарихий ва фольклор сюжетлари асосида қисса ва ҳикоялар («Ҳинд хур кизи», 1897; «Ладияс», 1899; «Мирга барги», 1904), шеърий пьесалар ёзган. Ш. ижодида ватанпарварлик туйғулари кучли («Лев Толстой ўлимига», 1911; «Мустафо Комил», 1908 ва б.).

ШАВҚИЙ КАТТАҚЎРҒОНИЙ (тахаллуси; исми Муҳаммад Шариф) (1785 — Каттақўрғон тумани — 1861) — шоир. Бухородаги Говкушон мадрасасида таҳсил олган. Ўзбек, тожик ва араб тилларида ижод қилган. Унинг бир девон ва турли баёзлардаги лирик шеърларининг умумий ҳажми 3000 мисра атрофида. Булар ичида ғазал салмоқли ўрин тутди. Ш. К. шеъриятида, шунингдек, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, муашшар, маснавий, рубоий, фард, қитъа, марсия, мувашшах, чистон жанрига мансуб шеърлар ҳам учрайди.

Ш.К.нинг шеърларида инсондаги гўзал маънавий фазилатлар мадҳ этил-

ган. У Бедил, Навоий, Фузулий, каби шоирларнинг адабий анъаналарини давом эттириб, ўзининг комил инсон борасидаги фикрларини фалсафий мушоҳадалар, тасаввуфий қарашлар, диний эхтирослар пардасига ўраб берган.

Ш.К. мусулмончилик қонунқоидаларининг қисқа мажмуи — «Мухтасар улвиқоя» маснавийсини «Миръот алмухтасар» номи б-н тожик тилида шарҳлаган. Тахм. 23 минг мисрадан иборат бўлган бу рисола 26 боб — фаслга бўлинади. Ҳуқуқ мезонлари, ахлоқийтаълимий қарашлар ҳар бир фаслда баён шаклида бериб борилган. Асар охирида китобдаги арабча сўз ва истилохларнинг луғавий маъноларига изоҳ берувчи сўзлик илова қилинган. Шунингдек, араб грамматикасига оид «Рисолаи қофия ё миръот уннаҳв» асарини ёзган. Ш.К. девонлари нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. №4634) ва Тожикистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. № 1899) да сақланади.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1964.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи [4 ж.], Т., 1978.

ШАГАЕВ Эркин Мақсудович (1959. 12.2, Тошкент) — сув полоси бўйича олимпиада ўйинлари чемпиони (1980, Москва), хизмат кўрсатган спортчи (1980). Ш. икки карра жаҳон кубоги ғолиби (1981, Сакраменто; 1983, Лос-Анжелес), жаҳон чемпиони (1982, Кито). Ш. Ўзбекистон жисмоний тарбия ин-тини тугатган (1981), «Меҳнат» спорт жамиятида йўриқчи (1977—1984), сув полоси бўйича республика ёшлар терма жамоасида бош мураббий (1984—1989), жамоат ва давлат ташкилотларида ишлаган (1984—1991). Пед. фанлари номзоди (1990). Ш. 1991 й.дан Австралия терма жамоасида мураббий.

ШАД, шод — Турк хоқонлиги бошқарувидаги унвон. Қад. турк битиктошларида, хитой, юнон, араб манбаларида учрайди. Хитой манбаларида ша

ёки ше шаклларда қайд этилади. Ш. Турк хоқонлигида бош ҳукмдор — хоқондан кейинги уринда турувчи ябғудан сўнг энг юқори унвон бўлиб, ушбу унвонга, асосан, хоқон хонадонига мансуб, бирор ўлкага маъмур қилиб тайинланган ва ўз қўшинига эга бўлган тегин, шахзодалар сазовор булишган. Хоқонликнинг марказий ҳокимиятида хоқон, ўнг (Тўлас) ва сўл (Тардуш) қанотлари бошқарувида Ш.лар турар эди. Турк хоқонлиги даврида Чоч, Бухоро, Тохаристонни Ш.лар бошқаргани хитой ва араб манбаларидан маълум. Жумладан, хитойлик роҳиб Стань Цзан 629—645 й.лар оралигида Ғарбий Турк хоқони Тун ябғу (618—630) ҳимоятида Ғарбий ўлкаларга саёҳат қилган пайтида Тохаристонда ҳам бўлади. Тохаристон ябғуларининг маркази Қундузда уни Тун ябғунинг ўғли Тардушад қарши олади. Тардушад 7—8 а.ларда ҳукм сурган Тохаристон ябғулари сулоласининг асосчиси ҳисобланади. Шунингдек, Ши (Чоч) да 7-а.нинг 2-ярмида Шужу Ш., Бухорода 7—8 а.ларда Коно Ш., Туғшода (Туғшад), Тохаристондаги Чағониён ҳокимлигида 710й.ларда Ш. унвонли туркий ҳукмдорлар бўлишган. Хазар хоқонлиги (7—9-а.лар) ва Уйғур хоқонлиги (8—9-а.лар) бошқарувида ҳам Ш. унвони нуфузли унвонлардан ҳисобланган.

Ад.: Абдурахмонов Ғ., Рустамов А., Қадимги туркий тил, Т., 1982.

ШАДДОДИЙЛАР — ўрта асрларда Аррон (Кура ва Араке дарёлари оралигидаги худуд) ва Арманистондаги мусулмон курд сулоласи (тахм. 951—1199). Асосчиси — Муҳаммад ибн Шаддод. У Дайсам ибн Иброҳим алКурдий қўл остидаги Двин ш.ни эгаллаб олган. Ш.нинг асосий тармоғи Ганжада 10-а.нинг 70й.ларидан 1075 й.даги салжуқийлар босқинигача ҳукмронлик қилган, шу йили Ш.дан Фазлун 111 асир олинган. Двинлик Ш.дан бири 1072 и. салжуқийлар султони Алп Арслондан Ани ш.ни сотиб олиб, уни ўғли Мануча-

га берган. Мануча Ш.нинг Ани тармоғи сулоласи (1072— 1199) асосчиси бўлган. Ш. сулоласи, 1199 й. Ани ш.ни Грузияга (унга вассал Захарийлар князлигига) кўшиб олиниши б-н тугатилган.

ШАЖАРА (араб. — дароҳт), генеалогия — кишиларнинг келиб чикиши, аجدодлари ва қонқариндошлик алоқалари мажмуи. Уни тарих фанининг бир тармоғи — генеалогия фани ўрганади. Подшоҳлар, ҳукмдорлар, афсонавий қаҳрамонлар наслнасабига қизиқиш қадим замонлардан қолган бўлган, лекин ўрта асрларда Ш. имтиёзли табақаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг авлодаждодларини расмийлаштиришга қизиқишнинг кучайиши б-н алоҳида аҳамият касб этган. Бу, ўз навбатида, 15-а.дан бошлаб Ш. ўртасидаги никоҳ алоқалари ҳақида гувоҳлик берувчиларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Шу даврларда уруғ ёки бирбирига яқин бир неча уруғ аъзоларининг наслнасабига оид бир неча дафтарлар тузила бошлаган. Урта Осиёда Ш.га оид дастлабки йирик асарлар 15—17-а.ларда пайдо бўлган. Айниқса, Абулғозий Баҳоқирхоннинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» асарлари 13—17-а.лардаги мўғул ва турк уруғлари, ҳукмдорлари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Ўрта Осиёда насаб дафтарига хўжалар, саидлар ва б. эга бўлиб, бу ҳужжатлар уларнинг пайғамбар, саҳобалар, тархон, беклар наслидан келиб чиққанлигини кўрсатувчи далил сифатида, шунингдек, солиқ тўлаш, халқ ҳашарларига чиқиш ва б. ишларда алоҳида имтиёзга, умуман жамият ҳаётида юқори мавқега эга бўлиши учун хизмат қилган. Ш. ҳужжатлари дастлаб шахенинг сиёсий мавқеига кўра, гувоҳлар иштирокида ҳукмдорлар ҳузурда тузилган ва унинг муҳри б-н тасдиқланган. Кейинчалик ҳукмдорлар аввалги муҳрларни кўриб тасдиқлаб бераверишган.

«ШАЖАРАЙИ ТАРОКИМА»

(«Туркманлар шажараси») — тарихий асар, муаллифи Абулғозий Баҳоқирхон. Эски ўзбек тилида ёзилган (1661). Асарда Одамато ҳақидаги диний характердаги афсоналар, ўқузтуркманлар ҳақидаги маълумотлар ҳамда реал асосга эга булган воқеалар баён қилинган. Обида туркий қабилалар, хусусан, туркман халқининг келиб чикиши ҳақидаги маълумотлари б-н қимматлидир. Унда барча туркий қабилаларнинг афсонавий ҳукмдори Ўқузхон ва унинг авлодлари тарихи, шунингдек, туркман уруғлари — солур, така, боқандур, теваги, ёвмут, Хизр эли, Али эли, сарик, эрсари, ёзир ва б.нинг генезиси хусусида қисқа маълумотлар берилган.

Манбанинг танқидий матни, рус тилига таржимаси ва илмий тадқиқи 1958 й. акад. А.Н.Кононов томонидан чоп этилган. Асар 1992 й. жорий алифбода Тошкентда нашр қилинди.

Ад.: Кононов А.Н., Родословная туркмен. Сочинение Абул Газихана Хивинского, М.Л., 1958.

«ШАЖАРАЙИ ТУРК», «Шажарайи турк ва мўғул» («Туркий халқлар ва мўғуллар шажараси») — тарихий асар, муаллифи Абулғозий Баҳоқирхон. Эски ўзбек тилида ёзилган. «Ш.т.» 13— 17-а.лардаги мўғул ва турк ҳукмдорлари ҳақидаги маълумотларни, хусусан, Марказий Осиё хонликлари, жумладан, Хива хонлигининг муаллиф яшаган давргача бўлган тарихини ўз ичига олган. «Ш.т.» Абулғозий Баҳоқирхоннинг ўлими туфайли ниҳоясига етказилмай қолган бўлсада, унинг ўғли Ануша Муҳаммадхон (1663— 87) тошпиригига мувофиқ, урганчлик тарихчи Махмуд ибн Мулла Муҳаммад Замон Урганжий томонидан баъзи маълумотлар б-н тўлдирилган. «Ш.т.»нинг ёзилиш сабаби муаллиф томонидан куйидагича изоҳланган: «Аммо бизнинг отақаларимизнинг бепарволики ва Хоразм халқининг бевоқуфлики, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизнинг Абдуллахоннинг (Абдуллахон II) оталари бир-

лан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридин то бизга келгунча тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилди теб фикр қилдук, ҳеч муносиб киши топмадук, зарур бўлди (ва) ул сабабдин ўзимиз айтдук». Асар мўъжаз муқаддима ва 9 бобдан ташкил топган.

«Ш.т.»нинг 7, 8 ва 9боблари (1644 й.гача кечган воқеалар) Абулғозихон томонидан ёзилган. 1, боблар ва 9бобнинг давом (1644—64) Махмуд ибн Мулла Муҳаммад Замон Урганжий тарафидан битилган. «Ш.т.»да кўплаб этнографик ҳамда Хоразмнинг ижтимоийиқтисодий аҳволига дойр маълумотлар бор. Асарнинг бизгача еттидан ортиқ қўлёзма нусхаси етиб келган, улар Тошкент, Ашхобод, СанктПетербургдаги фондларда сақланмоқда.

«Ш.т.» омма тушунадиган тилда ва оммабоп усулда ёзилганлиги б-н ажралиб туради. Ҳодисалар баёнидаги ихчамлик, ифоданинг изчиллиги, воқеаларни латифа ва ривоят услубида содда, раво тасвирлаш асарнинг муҳим томони ҳисобланади. Манба грамматик қурилиши, луғат таркиби нуктаи назаридан халқ сўзлашув тилига яқин туради. Абулғозихон «Ш.т.»ни ёзишда илгари битилган бир нечта тарихий асарлар, хусусан, Рашидуддиннинг «Жомеъ ут-таворих», Шарафуддин Али Яздийнинг «Муқаддимаи Зафарнома»сидан керакли ўринларда унумли фойдаланган. Мазкур асар рус, француз ва немис тилларида нашр этилган.

Ад.: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Иванов С.Н., «Родословное древо тюрок» АбулҒазихана. Грамматический очерк, Т., 1969.

Ҳамидулла Дадабоев.

ШАЙБА (нем. Scheibe) — 1) гайка ёки винт каллаги остига қўйиладиган деталь. Таянч юзасини оширишда (агар юза юмшоқ ёки нотекис бўлса) умумий ишларга мўлжалланган Ш., қаттиқяш вақтида гайка ёки винт каллагининг

қийшиқлигини баргараф қилишда сферик ва кийшиқ Ш., деталларга ишлов беришда тайёр детални тезда бўшатиб, янгисини ўрнатишда тез олинадиган Ш., герметик бирикма ҳосил қилишда юмшоқ материаллардан тайёрланадиган зичлагич Ш., гайка ёки винтни ўзўзидан буралиб кетишдан сақлашда пружиналанадиган Ш., гайка ёки винтнинг деталга нисбатан буралишининг олдини олишда стопор Ш. ва б. қўлланилади (расмга к.,); 2) хоккей ўйинидаги ўйин қуроли; қаттиқ қора резинадан тайёрланадиган ясси диск; диаметри 76,2 мм, қалинлиги 25,4 мм, оғирлиги 140—170 г, ён сирти майда тарамтарам бўлади.

ШАЙБОН, Шайбан (13-а.) Жўжихоннинг бешинчи ўғли, Чингизхоннинг набираси, шайбонийар бобокалони. Жўжихоннинг қароргоҳи — Дашти Қипчокни Кўк ўрда деган ерида улғайган. Қорақурумда бўлган қурултой (1229)да ақаси Ботухон б-н биргаликда қатнашиб, Ўқтойни улуг хон (қоон) қилиб сайлашган. Сўнгра Ботухон б-н биргаликда Ўқтойнинг Хитойга қилган ҳарбий юришларида ҳам ҳамроҳлик қилган. Хитой тўла бўйсундирилгач, Дашти Қипчокқа — Жўжи улусига қайтган. Ботухоннинг Шарқий Европага қилган ҳарбий юришларида ҳам қатнашган.

Ад.: Мирзо Улуғбек, Тўртулус тарихи, Т., 1994; Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992.

ШАЙБОНИЙ Муҳаммад (тўлик исми Абу Абдуллох Муҳаммад ибн алҲасан) (749, Ироқнинг Восит ш. — 805, Рай ш. яқинида) — факих, мусулмон ҳуқуқини тизимга солиб, тартиб берувчилардан бири. Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Молик ибн Анасдан сабоқ олган. Бағдоднинг энг эътиборли факихларидан бири саналган, Ракка ш. қозиси этиб тайинланган. Абу Ҳанифа илмий меросини тўплаган. Фихҳга оид алМабсут (2номи — Китоб аласл филфуруъ) тўпламини тузган ва унга «Китоб аззиёдат»ни

қўшимча қилган. Фикҳ бўйича катта маълумотнома — «Китоб ал жоме ал-кабир» ва кичик маълумотнома — «Китоб ал жоме ассағир»ни, шунингдек, ҳарбий ҳуқуққа оид асар ва б.ни ёзган. Ш. Молик ибн Анаснинг «алМуватта» (оммавий, барчага тушунарли маъносида) асарининг тузувчи ва шархловчиси дир. Ш.нинг шогирдлари орасида энг машҳури Муҳаммад ашШофиъий ҳисобланади.

ШАЙБОНИЙЛАР - Бухоро хонлигини бошқарган сулола (1500—1601). Шайбонийхон асос солган. Шайбонийхон 15-а. охири ва 16-а. бошларида тожтахт учун ўзаро курашаётган теурий шахзодалар (қ. Теурийлар)нххт ўзаро низолари оқибатида Мовароуннахрнинг асосий шаҳарлари: Самарқанд ва Бухорони осонлик б-н эгаллаб, янги давлатга асос солган. Кейинчалик Мовароуннахрнинг қолган ҳудуди ва Хуросон ҳам бу давлат таркибига киритилди. Исмоил I Сафавий б-н бўлган жангда Шайбонийхон ўлдирилган (1510), Кўчкунчиҳон хон қилиб кўтарилган. Унинг вафотидан сўнг ўғли Абу Саидхон қисқа муддат (1530—33) ҳукмронлик қилди. Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллаҳон даврида пойтахт Самарқанддан Бухорога кучирилган ва давлатнинг расмий номи Бухоро хонлиги деб аталадиган бўлган. Хусусан, Убайдуллаҳон Ш. сулоласини саклаб қолиш ва уни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнади. Убайдуллаҳон вафот этгач (1540), хонлик қисқа муддат 3 қисмга бўлиниб, Бухорода Абдулазизхон, 1557 й.дан Абдулла Султон (Абдуллаҳон II; Искандархонимит ўғли); Самарқандда Абдуллаҳон I, Абдуллапашфхон, Барокхон; Балхда Пирмуҳаммадхон ҳукмронлик қилишган. Абдуллаҳон II бу тарққликка барҳам бериб, хонлик ҳудудини бирлаштирган ва уни янада кенгайтирган. Абдуллаҳон II вафот этгач, унинг ўғли Абдулмўминхон ва амакиваччаси Пирмуҳаммадхон II (Сулаймон султоннинг ўғли) қисқа муддат хон бўлишган. 16-а. охири — 17-а. бош-

ларидаги мураккаб қарамақаршилиқлар натижасида Ш. ҳокимиятдан айрилишди. Сўнгги шайбоний Пирмуҳаммадхон II ўзига қарши чиққан Самарқанд ҳокими Боки Муҳаммад б-н 1601 й. июнда Самарқанд яқинидаги Боғи Шамолда бўлган жангда мағлубиятга учрагач, тахтни топширишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, 1601 й.дан Бухоро хонлигини янги туркий сулола — аштархонийлар (жонийлар) бошқаришга киришган.

Манбалар: Муҳам мад Солиҳ, Шайбонийнома, Т., 1989; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдуллонома (1—2 китоблар), Т., 1999—2000; Заҳиридди н Муҳаммад Бобур, Бобурнома, Т., 2002; М ирзо Муҳаммад Хайдар, Тарихи Рашиди, Т., 1996.

Ад.: Материалы по истории Средней и Центральной Азии ХХІХ вв., Т., 1988; История Узбекистана (ХVІ—Первая половина ХІХ века), т. 3, Т., 1993; Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиети, I қисм, Т., 2000; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерқлари, Т., 2001.

ШАЙБОНИЙЛАР ДАХМАСИ - Самарқанддаги ўрта аср меъморий ёдгорлиги (16-а.). Шайбонийхон 1510 й. Эрон шоҳи Исмоил I Сафавий б-н бўлган жангда ҳалок бўлгач, Самарқандга олиб келиниб ўзи қурган мадрасада мармар супа остига дафн этилган. Супа остига Шайбонийхондан ташқари бошқа шайбоний султонлар ва маликалар: Маҳмуд Султон (1503—04 й. ўлдирилган), Маҳдий Султон, Ҳамза Султон (1511 й. ўлдирилган), Муҳаммад Теуур Султон (1511 й.в.э.), Қутлуғ Муҳаммад Султон (1545 й.в.э.), Абулхайр Султон (1511 й. удцирилган), Ёдгор Султоним (1526 й.в.э.), Шаҳрибону хоним (1535 й.в.э.), Шоҳ Султон хоним (1530 й.в.э.), Суюнч Муҳаммад Султон (1586 й.в.э.) лар дафн этилган.

Ад.: Абу Тоқирхожа, Самария, Т., 1991.

«ШАЙБОНИЙНОМА» - тарихий-жангнома дoston. Муҳаммад Солиҳ асари. 1506—07 й.ларда ёзилган. До-

стон Шайбонийхоннинг (1451 — 1510) юришлари тасвирига бағишланган. «Ш.» 8902 мисрадан иборат бўлиб, 76 бобдан ташкил топган. 16 боб достоннинг муқаддимаси, шундан 1—3боблар ҳамд ва наътлардир. 4боб сўз таърифига, 5—14боблар шайбонийхоннинг тавсиф ва таърифига бағишланган; 15боб эса «Китоб назмининг сабаби» баёнидадир. 16боб Мулло Абдурахим ҳақида. Асарнинг сюжети — асосий қисми 17бобдан бошланади. Кейинги бобларда 1499—1500; 1505—06 йларда рўй берган тарихий воқеалар хронологик изчилликда баён этилган.

Достонда 16-а.нинг бошларидаги Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи, касбкори, ҳарбий хунарига доир қизиқарли маълумотлар ҳам мавжуд. Достонда Султон Махмуд, Темур Султон, Бобур, Хусайн Бойқаро, Боқи Тархон, Султон Али, Бадиуззамон сингари ўнлаб тарихий сиймолар ҳам тасвирланган.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи [5ж.л], 1ж., 1977.

ШАЙБОНИЙХОН,

Султон Муҳаммад Шайбонийхон (1451— 1510) — шайбонийлар сулоласи асосчиси. Абулхайрхоннинг набираси, Шохбудоғ султоннинг ўғли. Абулхайрхон унга Шохбахт деб лақаб қўйган. Отасининг эрта вафотидан сўнг, бобосининг қарамоғида қолган Султон Муҳаммад Шайбон Бойшайх оталиғида вояга етган. У 15-а. 80й.ларида Абулхайрхон вафотидан сўнг Дашти Қипчоқнинг асосий худудида ўз ҳукмронлигини ўрнатмоқчи бўлган. Ш. 1490 й.лардан ўзаро қурашлар ва ички низолар туфайли тобора заифлашиб бораётган Темурийлар худуди бўлган Мовароуннахрда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун ҳаракат бошлаган. 15-а. охири — 16-а. бошларида Мовароуннахрга қилган юришлари натижасида ҳокимият бошқаруви унинг қўлига ўтган. У узбек, форс тилларида ғазал, рубоийлар ҳам битган. Унинг ана шу ғазал, рубоийларидан

айримлари ва «Бахрул худо» номли достони, ўғли Темур султонга атаб ёзган панднасихатлардан иборат китоби (ягона нусхаси Туркияда сақланган) бизгача етиб келган. Ш. Туркистоннинг Сиғноқ, Саброн, Ясси ш.ларини ҳам ўз қўл остига киритган. 1504 й. Ҳисор, Қундуз, Бадахшон, Балх, 1505 й.да Хоразм, 1507 й.да Ҳирот ҳам Ш. қўл остига ўтган. Кейинроқ Эроннинг Машҳад ва Туе ш.ларини ҳам эгаллаган. 1510 й.да Марв яқинидаги Махмудобод қишлоғида Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг 12 минг кишилик аскарлари б-н Ш. қўшини ўртасидаги жангда унинг қўшинлари мағлубиятга учраган ва Ш.нинг ўзи ҳам ҳалок бўлган. Унинг бошсиз танаси Самарқанддаги Баланд Суфага дафн қилинган. Баланд Суфа Регистон майдонида Тиллақори ва Шердор мадрасалари ўртасидаги бурчакда жойлашган бўлиб, бу ерга кейинчалик бошқа шайбонийлар ҳам дафн этилган (қ. Шайбонийлар дахмаси).

Ад.: История Узбекистана, т. 3, Бартольд В.В., Шейбаниды Сочинения, т. 2 (ч.2), М., 1964.

Розия Мукминова.

ШАЙИН (араб.) — икки учига тарози паллалари осиб қўйиладиган мослама, елка. Темир ёки ёғочдан қилинади. Ш. тортиладиган нарса оғирлигини аниқлаш учун хизмат қилади.

ШАЙТОН (араб.) — ислом, христианлик ва б. динларнинг таълимотларида кўра, ёвуз руҳ ёки ёвуз руҳларнинг бошлиғи, дунёдаги ёвузликларнинг айбдори, одамларни гуноҳга етакловчи куч. Ш. тўғрисидаги тасаввур «сатанас» шаклида юнон тилидан христиан адабиётига, ундан Европа тилларига, «сатана» шаклида рус тилига ўтган. Қуръонда талқин қилинишича, Ш.ни Аллоҳ оловдан яратган, кейинчалик амрига итоат қилмагани учун уни тошбўронга сазовор (арабча «ражим») деб лаънатлаган. Лекин Аллоҳ бандаларини унинг васвасаларига алданиши ёки алданмаслигини синаб

қўриш учун Ш.га мухлат берган. Шунинг учун у барча одамни йўздан оздиришга ҳаракат қилади. Қуръонда Ш. сўзининг синоними сифатида Иблис ибораси ҳам қўлланилган.

Ш. сўзи фирибгар, айёр одамларга нисбатан ҳам ишлатилади.

ШАЙТОН — юзанинг текислигини аниқлаш учун мўлжалланган асбоб (к. Адилак).

ШАЙТОНЛАШ — к. Спазмофилия.

ШАЙХ (араб. — кекса, оксокол; қабила, уруғ, оила оксоқоли) — ислом дини тарқалган мамлакатларда аввало билимдон кишиларга, сўнгра уламолар, факихларга берилган ном. Кейинчалик суфийлик тариқатидаги пирлар, эшонлар, муқаддас жойларнинг мутасаддилари ҳам Ш. деб юритилган. Арабларда исломдан илгари уруғ, қабила бошлиқлари, катта патриархал оила оксоқоллари Ш. деб аталган. Мусулмон мамлакатларида ҳозир Ш. олий диний мактабларнинг мударрислари ва йирик уламолар га нисбатан қўлланади.

ШАЙХ АХМАД ибн ХУДОЙДОД - к. Тарозий.

ШАЙХ ЗАЙНИДДИН БОБО МАҚБАРАСИ — Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (13—14-а.лар). Ривоятларга кўра, макбара Амир Темур даврида Шайх Зайниддин (13-а.)га атаб барпо қилинган (қ. Зайниддинбобо). Шаҳар худудида, қабристон ўртасидаги баландликда жойлашган, пештоқгумбазли, чўзинчоқ макбарахонақоҳлар турига мансуб. Атрофида бошқа турли бинолар — тобутхона, чиллахона (12— 13-а.лар), ошхона, айвонли масжид, чортоқ ва б. бор. Олд кўриниши жан.шарққа қаратилган, кўчадан унга кўшимча биноларни бирлаштирувчи хиёбон орқали кирилади. Тўртбурчак тархли (16x18 м), бал. 20,7 м, ҳамма томонлари пештоқли.

Макбара марказида Шайх Зайниддин сағанаси, бурчакларида бошқа шахсларнинг қабрлари бор. Макбаранинг жан. ғарбий пештоғидаги ёзувга кўра, ҳижрий 1339 й.да (мил. 1920— 21) таъмирланиб, макбаранинг эски ғиштлари янги ғиштлар (26x12x6 см) б-н алмаштирилиб, гумбазли квадрат (24x24x5 см) ғишдан терилган.

ШАЙХ МУХТОР ВАЛИЙ МАҚБАРАСИ — Хоразм вилояти Янгиарик туманидаги меъморий ёдгорлик (14-а.). Катта ва кичик хона ҳамда гўрхонадан иборат. Катта хонанинг тўрт томони чуқур равокли, кейинчалик ёнларидаги хужраларга эшик очилган. Кичик хонанинг ҳам бурчакларида хужралар, шунингдек, зиёратхона қурилган. Орқасида 2 гўрхона, ҳалимхона ва омборхона бор. Макбарада Шайх Мухтор Валий, унинг хотини ва яқин кишилари қабрлари жойлашган. Макбара ҳажми хар хил тўртбурчак ғиштлардан қурилган. Ёғоч ўймакорлиги б-н нафис безатилган 4 эшик сақланган, буларнинг бирида уста Зайниддин ибн Одина Муҳаммаднинг номи ёзилган. Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги даври (1806— 25)да таъмир этилиб, янги бир устунли айвон ва қорихона қурилган.

ШАЙХ УЛ-ИСЛОМ - баъзи мамлакатларда олий диний унвон. 10-а. дан бирор фақиҳ ёхуд суфийга нисбатан ишлатилган. 13-а.дан кейин мунтазам қўлланган. Бухоро хонлиги, Туркия (16-а.дан 1924 й.гача) ва б. давлатларда Ш.ули. — олий лийнй лавозим. Бундай лавозим ва унвон мусулмон мамлакатларининг баъзиларида учрайди. Шиаликка мансуб диний бошқарма раҳбари ҳам Ш. ули. унвони б-н юритилади. Суннийликка мансуб бошқармаларнинг раҳбарлари муфтий унвонига эга.

ШАЙХ ХОВАНДИ ТОХУР (Тахур), Шайхонтохур (13-а. охири, ҳоз. Бўстонлиқ тумани Боғистон қишлоғи — 1359, Тошкент) — шайх. Шайх Умар

Боғистонийнинг ўғли. Ривоят этилишича, Умар Боғистоний бефарзанд бўлиб, кунларнинг бирида ўз завжаи мухтарамаси б-н Шайх Зайниддин макбарасига келиб Аллохдан фарзанд ато этишни илтижо қилишади. Кўп ўтмай фарзанд кўришиб, унга Хованди Тоҳур (пок шайх) деб ном қўйишади. Ш.Х.Т. илоҳиётга ва тариқатга доир илк сабоқни отасидан олган. «Рашаҳот айн алҳаёт» («Хаёт булоқларидан оққан томчилар») номи асарда ёзилишича, Ш.Х.Т. илоҳиёт ва тасаввуф илмининг йирик намояндаларидан бири, стук мутасаввифлардан бўлган. У яссавийлик тариқати намояндаларидан тариқат йўлини ўргангани ҳамда илми зоҳирий ва илми ботиний сирасорларидан вокиф бўлади, кароматли шайхлар орасида юксак мақомга эришади. Якка худолик ҳақидаги таълимотни, тасаввуфга оид ибораларни шарҳлаб берган, шунингдек, шеърят б-н шуғулланган. Ш.Х.Т.нинг Довуд исми ўғли бўлиб, у ҳам шайх сифатида машҳур эди.

Ш.Х.Т. дафн этилган жой зиёратгоҳ ҳисобланади. Унинг мозори атрофи да бошқа сағана ва қабрлар пайдо бўлиб, Тошкентнинг катта ва муқаддас қабристонига айланган. Хожа Аҳрор қабр устига макбара қурдилади. Зотан унинг волидаи мухтарамаси шайх Довуднинг қизи бўлган. Хожа Аҳрор қурдирган иншоот замонлар ўтиши б-н нураб, бизгача етиб келмаган. Ҳоз. макбара эса аввалгисининг лойиҳаси ва кўринишини сақлаган ҳолда қайта тикланган (яна қ. Шайх Хованди Тоҳурмажмуаси). Тошкент ш.даги туманлардан бири Ш.Х.Т. номи б-н аталади.

ШАЙХ ХОВАНДИ ТОХУР МАЖМУАСИ — Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (15—19-а.лар). Шайх Хованди Тоҳур макбараси (19-а.да кўхна пойдевори устига қайта қурилган), зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Безаксиз, ички деворлари чуқур равоқли, дарчаларига кошинкори панжаралар ўрнатилган; хоналар гумбазлар б-н ёпилган, гўрхонанинг

қўшқаватли гумбазли 12 қиррали асосга ўрнатилган. Кейинроқ атрофига чиллахона, Юнусхон макбараси (15-а.) қурилган. Уч масжид биноси, минора, Эшон кули додхо мадрасаси сақланмаган.

ШАЙХ ХУДОЙДОД, Халифа Худойдод ибн Тошмуҳаммад Азизон ал-Бухорий (18-а.нинг 1-чораги, Хоразм — 1801 й. июнь, Бухоро) — машҳур шайх, яссавийлик тариқатининг йирик намояндаси. У 16—17 ёшларида илм олиш учун Бухорога келган ва шу ерда яшаб қолган. Мир Араб мадрасаларини тугатиб, унда дарё берган. Кўли Одина кишлоғига келган ва бу ерда хонакоҳ ва масжид қурдирган ҳамда яссавийлик тариқатининг муршиди сифатида фаолият олиб борган. Тарихчи Носируддин ал-Ханафийнит ёзишича, 1785—86 й.ларда Бухоро ш.га қайтиб, бу ерда ҳам хонакоҳ, Мадраса, сардоба (қ. Халфа Худойдод мажмуаси) қурдириб, уларга вақф ажратади.

Ш.Х. шариат ва тариқат масалаларига оид қатор асарлар ёзган.

Ш.Х. асарларининг қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади.

ШАЙХ ҚАЛАНДАР БОБО МАЖМУАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (16-а. — 1894). Шоҳ амалдорларидан Раҳматулла Ясовулбоши томонидан қурила бошланган, Муҳаммад Раҳимхон II нинг синглиси БекажонБека томонидан ниҳоясига етказилган. 16-а.да яшаган Шайх Қаландар бобо макбараси атрофида Мадраса, масжид, минорадан иборат мажмуа барпо этилган. Мадрасага 3 гумбазли миёнсарой орқали кирилади. Миёнсаройнинг 3хонаси дарсхона ва масжид б-н ўзаро боғланган. Пештоғи шим.га қараган, унинг 2 бурчагида гулдасталар қад. кўтарган. Минора (бал. 18 м, асосининг диаметри 6 м) пештоқдан 4 м нарида, бош тарзи марказида жойлашган. Унинг белбоғига ғиштлар мавжли шаклда терилган. Макбаранинг 3 хонасидан

бизгача зиёратхона сакланган.

ШАЙХ ҲАСАН САБРОНИЙ МАҚБАРАСИ — Хоразм вилояти Шовот туманидаги меъморий ёдгорлик (14-а. бошлари). Шайх ҳасан Саброний, ривоятларга кўра, 12-а.да яшаган; мақбара 14-а. бошларида бунёд этилганлиги аниқланган. Тўртбурчак тарҳли (9, 1x9,7 м) мақбара пештоқгумбазли, безаксиз; унинг қурилишида япалок ғишт (23x 23x3,5—4 см) ва ганч қришмасидан фойдаланилган. Вайрона ҳрида бўлган (гумбаз 1937 й.да қулаб тушган) мақбара 20-а. 80й.ларида қайта қурилган.

ШАЙХЗОДА, Мақсуд Шайхзода [1908.25.10 (7.11), Озарбайжон Республикаси, Ганжа вилояти, Октош ш. — 1967.19.2, Тошкент] — шоир, драматург, адабиётшунос, таржимон, педагог. Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1964). Бокудаги дорилмуаллиминни тугатган (1925). Дастлаб Дарбанддаги Ёбосқич озарбайжон мактабидан, Бўйноқдаги таълим ва тарбия техникумида ўқитувчи бўлиб ишлаган. 1927 й.да аксилинкилобий ташкилот аъзоси сифатида хибсга олиниб, 1928 й. фев.да Тошкентга сургун қилинган. Ш. Ўрта Осие унтининг Шарқ фтида қисқа муддат ўқигани (1928)дан кейин «Шарқ ҳақиқати» (1929—32), «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ленинчи» газ.лари (1932), «Гулистон» жур. (1933—34) таҳририятларида хизмат қилган. 1933 й. Бокудаги пед. интининг барча курслари учун имтихон топшириб, Фан кўмитаси қошидаги аспирантурага ўқишга кирган (1934). Аини пайтда Тил ва адабиёт интида илмий ходим бўлиб ишлаган (1935—38). 1938 й.дан умрининг охирига қадар дастлаб кечки, сўнгра кундузги пед. Интларида ўзбек адабиёти тарихидан маъруза ўқиган.

Дастлабки шеърий тўплами — «Лойик соқчи» (1932). Шундан кейин Ш.нинг «Ўн шеър» (1932), «Ундошларим» (1933), «Учинчи китоб» (1934), «Жумхурият»

(1935), «Ўн икки», «Янги девон» (1937), «Сайлов кўшиқлари» (1938), «Кураш нечун?» (1942), «Жанг ва кўшиқ», «Кўнгил дейдики...» (1943), «Ўн беш йилнинг дафтари» (1947), «Юрт шеърлари» (1948), «Замон торлари», «Олкишларим» (1949), «Йиллар ва йўллар» (1961), «Шеърлар» (1964) ва б. шеърий тўпламлари нашр этилган. Ш.нинг дастлабки ижодида ва қисман 50й.лардаги айрим шеърларида озарбайжон шеъриятига хос оҳанглр, минбар шеърят белгилари устуворлик қилган. Аммо Ш. ўзбек уммтоз ва замонавий шеъриятининг тили ва услубини эгаллагани сайин унинг шеърларида ўзбекона мусиқий равонлик кучая борди. Ш. воқеликка фаол муносабатда бўлишга интилиб, халқ ва мамлакат ҳаётида рўй берган муҳим воқеаларни тасвирлашга, меҳнат ва кураш қахрамонлари образини яратишга алоҳида эътибор берди. У шу мақсадда дoston жанрига қўл уриб, «Ўртоқ мулк» (1933), «Чироғ», «Ўртоқ», «Мерос», «Тупроқ ва ҳақ» (1936), «Овчи қиссаси», «Искандар Зулқарнайн» (1940), «Ўн бирлар», «Женя», «Оқсоқол» (1943), «Ахмаджоннинг ҳикматлари», «Учинчи ўғил» (1944), «Нурмат отанинг туши» (1947) сингари лироэпик асарлар ёзди. Шоирнинг 30—40й.лардаги шеъриятига ҳам, кейинги ижодига ҳам хос муҳим фазилатлардан бири сюжетлиликдир. Ш. лирик сюжет яратишга мойил шоир сифатида халқ афсоналари ва тарихий ўтмиш саҳифаларига, шунингдек, замондошлари ҳаётига мурожаат этиб, ўз шеърларига балладага хос поэтик белгилар ва турли поэтик тафсилларни олиб кирган, сўзнинг шеърий қурилмадаги мавқеини ошириш чораларини кўрган. Шу б-н бирга Ш. крфяннинг янги бадийий имкониятларини кашф этиб, ўзбек шеъриятига янги вазн ва шакл кўринишларини олиб кирган. Шоир ижодига хос бу тамойил унинг, айникса, «Тошкентнома» (1958) лирик достонида ёрқин ифодасини топган.

Ш. 2-жаҳон уруши йилларида ёзган «Жалолиддин Мангуберди» (1944)

трагедиясида ўз юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун мугул истилочиларига қарши курашган сўнгги Хоразм шохининг жанговар жасоратини тарихан аниқ ва ҳаққоний тасвирлаган. «Мирзо Улуғбек» (1961) трагедиясида Ш. бош қахрамон образини Амир Темур ва теурийлар даврида ўзбек халқи ҳаётида рўй берган Уйғонишнинг ёрқин тимсоли сифатида акс эттирган. Шекспирона услубда ёзилган бу асарда Ш. Улуғбек ҳаётининг сунгги 2 йилини тасвирлаш орқали унинг жаҳон фани тарихидан муносиб Урин эгаллаган машхур олим, адолатпарвар ва ҳақиқатпарвар давлат арбоби ва айни пайтда салтанатнинг мутаассиб кучлари олдида ожиз бир инсон бўлганини ҳам ҳаққоний кўрсатган. Шекспирона кўлам ва ҳарорат б-н ёзилган «Мирзо Улуғбек» трагедиясининг майдонга келиши ўзбек драматургияси ва театри тарихида катта воқеа бўлди. Ш. сценарийси асосида режиссёр Л. Файзиев томонидан яратилган «Улуғбек юлдузи» (1964) фильми эса кенг халқ оmmasига улуғ ўзбек олими ва унинг жоизлиги тақдирини б-н яқиндан танишиш имконини берди.

Ш. шеърини ижодида, асосан, замонавий мавзуларда калам тебратди, драматургиясида эса, тарихий утмишга теран назар ташлаб, ундаги замонавий муаммоларни ёритишга ёрдам берувчи сиймолар ва воқеаларга янги бадиий ҳаёт бағишлади. У умрининг сунгги йилларида Беруний тўғрисида сунгги сахна асарини ёзди.

Ш., бадиий ижоднинг барча тур ва жанрларида асарлар ёзибгина қрлмай, адабиётшунос ва танқидчи сифатида ҳам самарали ижод қилган. 1941 й.даёқ «Гениал шоир» монографиясини эълон қилган Ш. умрининг сунгги кунларига қадар Навоий ҳаёти ва ижоди б-н мутасил шуғулланиб келди. У Навоийнинг 500 йиллиги муносабати б-н ёзган «Навоийнинг лирик қахрамони ҳақида» (1948) мақоласидан кейин «Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида»

(1959), «Устоднинг санъатхонасида» (3 қисмли мақола, 1965—66), «Ғазал мулкининг султони» (1966), «Тазкирачилик тарихидан» (1968) сингари йирик илмий тадқиқотлар яратиб, навоийшунослик фанини янги тараққиёт босқичига олиб чиқди. Ш. адабиётшунос ва танқидчи сифатида ҳам самарали калам тебратиб, ўзбек халқ оғзаки ижодининг Фозил шоир сингари намояндалари, «Алпомиш», «Ширин билан Шакар» каби асарлари, ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётининг Бобур, Муқимий, Фурқат, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, жаҳон адабиётининг Низомий Ганжавий, Ш. Руставели, А.С. Пушкин, Н.А. Некрасов, А.Н. Островский, Т.Г. Шевченко, А.П. Чехов сингари намояндаларига бағишланган асарлар ёзди. Педагог олим ва шоир сифатида эса талайгина шоир, адабиётшунос ва танқидчилар авлодининг етиштириб чиқишига муносиб ҳисса қўшди.

Ш. адабий билим доирасининг кенгайтиши, ижодининг мумтоз жаҳон ёзувчилари бадиий тажрибаси б-н бойишида таржима муҳим роль ўйнади. У Ш. Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» (ҳамкорликда) эпоси, У. Шекспирнинг сонетлари, А.С. Пушкиннинг шеърлари, «Мис чавандоз» достони, «Моцарт ва Сальери» трагедияси, М.Ю. Лермонтовнинг шеърлари ва «Кавказ асири» достонини, шунингдек, Низомий, Фузулий, Мирза Фатали Охундов, Эзоп, Эҳсил, Гёте, Байрон, Маяковский, Нозим Ҳикмат ва б. ёзувчиларнинг айрим асарларини ўзбек тилига катта маҳорат б-н таржима қилди.

Ш. 1952 й.да НКВД ходимлари томонидан ҳибсга олиниб, 25 йиллик қамок жазосига ҳукм қилинган ва 1954 й.да озод этилган.

Ас: Асарлар [8 ж.ли], 1 бж., Т., 1969—74; Хиёбон, Т., 1968.

Ад.: Зокиров М., Максуд Шайхзода. Адабийтанқидий очерк, Т., 1969; Юсуф Шомансур, Шайхзода — бунёдкор шоир, Т., 1972; Ғафуров И., Ўртоқ шоир. Максуд Шайхзода ижодиёти, Т., 1975; Максуд

Шайхзода замондошлари хотирасида, Т., 1983; XX аср ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1999.

Наим Каримов.

ШАЙХЗОДА Маҳмуд (15-а. охири 16-а.) — наққош ва мусаввир. Бехзод, Оға Мираклардан таълим олган. Аввал Султон Ҳусайн Мирзо саройида ижод этган, кейинчалик (1529 й. Убайдуллахон Ҳиротни эгаллагач) Мир Али Ҳиравий б-н бирга Бухорога келган, Бехзод анъаналарини давом эттириб самарали ижод этган ва ўзига хос мактаб яратган. Мусаввир Ҳофиз Шерозийнинг «Девон»и, Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат улафкор» (АҚШ, Вашингтон, Сакклер галереясида), «Ҳафт манзар», Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан уласрор» (Париж миллий кутубхонасида), Саъдий Шерозийнинг «Бўстон» (Франция, Гулбекиян ва Кайр тўпламида), «Равзат улмуҳиббин» (Ҳиндистон, Ҳайдаробод, Салар Жанг музейида) қўлёзмаларига миниатюралар яратган.

ШАЙХОВ Эркин Турдиевич (1927. 13.11, Тошкент) — иктисодчи олим, Ўзбекистон Қишлоқхўжалиги ФА акад. (1991), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), проф. (1977). Тошкент қишлоқ хўжалиги интини тугатган (1948). 1949— 60 й. ларда комсомол ва партия ишларида ишлаган. Тошкент вилоят ижроия қўмитаси раиси (1962—71), Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазири (1971 — 75), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти (1991 й. дан Тошкент аграр унти) ректори (1975—95), айна пайтда шу инт қ.х. иктисодиёти кафедраси мудир, 1995 й.дан маслаҳатчи проф. Илмий ишлари қ.х. тармоқлари иктисодиёти, таннарх, и.ч. рентабеллиги, бозор иктисодиётига ўтиш шароитларида аграрсаноат мажмуини ривожлантириш ва унинг самардорлигини ошириш масалаларига бағишланган. Қ.х. олий ўқув юрглари учун дарслик, ўқув қўлланмалари муаллифи.

Ас: Пахтачилик иктисодиёти ва уни ташкил этиш, Т., 1980; Пахтачилик, 2нашри, Т., 1990 (хаммуаллифликда).

ШАЙХОВ Ҳожиакбар (1945.25.3, Шинжон, Хитой — 2002. 27.5, Тошкент) — фантаст ёзувчи ва публицист. Ўзбек илмийбадийий фантастикасининг асосчиларидан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1997). Отабоблари асли тошкентлик бўлиб, Шарқий Туркистонга қўчиб кетишган ва 1955 й. ватанига қайтишган. Тошкент политехника интининг энергетика фтини тугатган (1971). Ўзбекистон ФА Электроника интида етакчи муҳандис (1978—81), «Ёш гвардия» нашриётида бўлим мудир (1981—84), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг ижодий ишлар бўйича ўринбосари (1984—89), 1999—2000 й.ларда «Сирли олам» жур. ва унинг иловаси — «Қалб кўзи» газ.нинг асосчиси ва бош муҳаррири. «Ёзувчи» нашриётининг директори (1996—2000), Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси раисининг биринчи ўринбосари (2001 й.дан). Ш. 30 дан зиёд илмий-фантастик ҳикоялар, қиссалар ва романлар муаллифи. «Рене жумбоғи» (1977), «Залворли одимлар» (1977), «Еттинчи операция» (1979), «Ғаройиб кўланка» (1980), «Олмос жилоси» (1983), «Сўнги аждарнинг ҳалокати» (1985), «Ҳаётбахш хаёллар» (1985), «Аждодлар хотираси» (1986), «Ёнар даре» (1986), «Мактаб сахнаси» (1988), «Сеҳрли қиз» (1989), «Телба дунё» (1990), «Туташ оламлар» (1996), «Жодугарнинг эри» (1999), «Икки жаҳон овораси» (2001) ва б. фантастик қисса ва романлари бор. Асарларида эзгулик ва ёвузлик, тўғрилиқ ва эгрилик, бағрикенглик ва худбинлик ўртасидаги кураш илмийфантастик шаклларда ўзига хос йўсинда акс эттирилган. Воқеалар силсиласи қанчалик гайритабийий, қахрамонлар эса қанчалик ғаройиб бўлмасин, воқеалар Ердагина эмас, бутун коинотда, қўшни сайёраларда рўй бермасин, улар охиरोқибат қай бир томонлари б-н одамларнинг бугунги ҳаёти ва таш-

вишларига боғланиб кетган. «Фан фидойиси» (1987), «Замин шайдоси» (1990) публицистик асарлари ҳам чоп этилган.

ШАЙХОВА Муҳаббат Ёқубовна (1949. 30.11, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент чет тиллар педагогика интини тугатган (1972). 1973—2000 й.ларда Чилонзор туманидаги 163, 164 ва 178 мактабларда инглиз тили ўқитувчиси.

ШАЙХОВА Хотима Омиловна (1929. 15.1, Тошкент) — файласуф олима. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1995), фалсафа фанлари дри (1985), проф. (1988). Тошкент педагогика интини тугатган (1960). Тошкентдаги ўрта мактабларда ишлаган (1946—63). Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ интида кичик ва катта илмий ходим (1966—71), бўлим мудири (1971—87), Тошкент Олий партия мактабида кафедра мудири (1987—92), Тошкент иқтисодиёт унтининг профессори (1992—97). Илмий асарлари этика, маънавий ҳаёт, турмуш тарзи, ижтимоий адолат, тарбиянинг ижтимоийахлоқий ва маънавий муаммоларига бағишланган.

Ас: Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот(хаммуаллифликда), Т., 1992; Инсоннинг маънавий қиёфаси, Т., 1993; Хулқодоб маънавият калити, Т., 1994; Истиклол ва аёл кадр, Т., 2002.

ШАЙХОНТОҲУР 1) ўтмишда Тошкентдаги даҳа номи. Шаҳарнинг шарқий қисмида (ҳоз. Шайхонтоҳур тумани худудининг бир қисми) жойлашган. Тошкентнинг 4 даҳасидан бири. Ш. худуд жihatдан энг катта, шу б-н бирга энг ёш даҳа ҳисобланган. Шим. дан Себзор (Жангоб ариғидан), жан.ғарбдан Бешёғоч, ғарб ва шим.ғарбдан Кўкча даҳалари б-н чегараланган. Яссавия тариқати шайхларидан Шайх Хованди Тоҳур номидан олинган. Ш. дақаси дастлаб Шайх Хованди Тоҳур меъморий мажмуаси (15—16-а.лар) атрофида шакллана бошлаган. 18-а.нинг 80й.ларида Юнусхўжа

ҳокимлиги даврида Ш. даҳасида янги мудофаа деворлари б-н ўралган кичик ўрда қурилган. 19-а. бошида Қўқон хони Олимхон Тошкентни эгаллаган пайтда бу ўрда бузилиб, даҳа худудига ўтган. Анқор канали чап соҳилида янги ўрда бунёд этилган (19-а.нинг 30й.ларида). Даҳа ерлари Анҳордан бош олган ариқлардан суғорилган. Тошкентнинг 19-а. ўрталаридаги 12 дарвозасидан 3 таси (Қўймас, Қўқон ва Қашқар) Ш.да жойлашган; 70 масжид, 3 Мадраса, кўплаб карвонсаройлар, тегирмонлар бўлган. Ш. 64 та мақалладан таркиб топган. Эски жува (Чорсу) бозорининг бир қисми ҳам Ш.га қараган. Даҳа аҳолиси, асосан, дегрезлик, эгарчилик, газмол тўқиш ва б.; шаҳар атрофидаги Яланғоч, Қорасув, Оққўрғон, Дархон, Бўз, Шўртепа, Посира ва б. мавзеларда жойлашган дала хрвлиларида эса дехқончилик ва боғдорчилик б-н шуғулланганлар; 2) Тошкент ш.даги туманлардан бири (қ. Ташкент).

Ад.: Маллицкий Н. Г., Тошкент маҳалла ва мавзелари, Т., 1996; Мухаммаджонов А. Р., Қадимги Тошкент, Т., 2002.

Машхура Шарипова.

ШАЙХОНТОҲУР ГЭС - Чирчик — Бўзсув сувэнергетика трактидаги 19 гидроэлектр стаялардан бири. Тошкент ш. Шайхонтоҳур туманида жойлашган. Тошкент ГЭСлар каскади таркибига киради. Стая умумий қуввати 3,6 МВт бўлган 3 гидроагрегат ўрнатилган. ГЭС қурилиши 1951 й.да бошланган. 1953 й.да қуввати 1 МВт бўлган 2 агрегати, қуввати 1,6 МВт бўлган Загрегати 1954 й.да ишга туширилган ва 1955 й. январьда саноат фойдаланишига қабул қилинган. Агрегатлар турбиналари тик радикал ўқди.

ГЭС Тошкент шаҳри саноат корхоналарини электр қуввати б-н таъминлайди. Қувватлар 35 кВли кучланишда электр узатиш линиялари орқали етказиб берилди. 2003 й.да 22,1 млн. кВтсоат электр энергия ишлаб чиқарилди.

ШАК (араб.) — рамазон (рўза) ойи киришидан олдинги кун; рўза арафаси.

ШАКАЛА, Шакла (санскритча: пали тилида — С акал а) — Панжобдаги қад. шаҳар (ҳоз. Силкот, Покистон). Мил. ав. I минг йиллик ўргаларида вужудга келган деб тахмин этилади. Шим. Ғарбий Ҳиндистоннинг муҳим савдо ва хунармандчилик маркази ҳисобланган. Подшо Менадр даврида Ш. Ҳиндион давлатининг пойтахти бўлган. 5—6-а. ларда эфталийлар истилоси даврида жиддий шикастланган, бироқ, Михиракула давлатининг пойтахти бўлган. Сўнгги ўрта асрларда Ш.нинг мавқеи анча пасайган.

ШАКАР - к. Қанд.

ШАКАРПАЛАК — ўртапишар қовун нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз ва картошқачилик и.т. интида Фарғона водийсининг маҳаллий навидан яқка танлаш усули б-н яратилган (бу навнинг П.Н. Дудко томонидан яхшиланган Оқ Ш. 554 ва К.И. Пангалло ва М.К. Гольдгаузен томонидан яхшиланган Қизил Ш. хиллари бор). Меваси узун тухумсимон, ўргача катталиқда, уз. 26—32 см, оғирлиги 2—4 кг. Сирти текис, тўри йирик катакли, ўргача дағал. Ранги оч яшил. Пўсти қаттиқ, этининг қалинлиги 4—4,5 см, оқ, мулоим, қарсиллайди, жуда ширин, хушбўй, таркибида 8—14% қанд, 10—17% қуруқ модда бор. Уруғи униб чиққанидан кейин ҳосили 75—90 кунда пишади.

Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Фузариоз (оқпалак) касаллигига нисбатан чидамли. Ташишга ва узок, жойларга юборишга яроқли. 1948 й.да давлат реестрига киритилган. Ўртапишар навлар орасида энг яхши сақланади, сифатли қоқи олинади. Андижон, Фарғона, Сирдарё, Жиззах, Бухоро, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида экилади.

Абдулазиз Аббосов.

ШАКАРПОРА — ўртапишар маҳаллий қовун нави. Меваси тухумсимон, уч томони ингичка, қатта, уз. 35—45 см, оғирлиги 5—7 кг. Сирти бир оз бўғимли, тўр б-н қрпланган, турлари йирик, туеи хира, тук, яшил. Сиртидаги гуллари тор, узунузун, эгрибугри қорамтир йўллардан иборат. Пўсти қаттиқ. Эти оқ, баъзан оч яшил, қалинлиги 4—6 см, жуда сершира, ширин, хушбўй, таркибида 9% гача қанд, 12% қуруқ модда бор. Уруғи йирик, тор тухумсимон, сарик. Ҳосили уруғи униб чиққанидан кейин 76—80 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 220—280 ц/га. Ташишга чидамсиз. Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонда кўпроқ экилади.

ШАКАРҚАМИШ (*Saccharum*), найшакар — кўнғирбошлар оиласига мансуб куп йиллик, қанд (шакар) моддалари утсимон усимликлар туркуми. 5 та маданий тури бор. Ватани — Жан. Шарқий Осиё. Шарқий Хитой, Индонезия, Эрон ва б. турли минтақаларда, Ҳиндистонда мил. ав. 3 минг йилликда устирилган. 16-а.да Кубага ва Америкага келтирилган. Куба (1100 минг га), Никарагуа (627 минг га) Бразилия (4860 минг га), Хитой (1048 минг га), Ҳиндистон (4150 минг га), Покистон (1056 минг га) ва б. мамлакатларда экилади (1999). Европада фақат Испанияда ўстирилади (араблар томонидан 8-а.да келтирилган). Ўзбекистон ҳудудида 1936 й.дан Сурхондарё вилоятининг Денов туманида экила бошлаган. Жаҳон бўйича экин майдонлари 19405 минг га, ҳрейдорлиги 656,9 ц/га, ялли ҳосили 1274697 минг т.

Илдизи яхши ривожланган, 1,5 м чуқурликка кириб боради, пояси тик, баланд (6 м гача), ранги сарик, пушти, қизил, қора, барглари кенг, узун (кенглиги 10 см гача, уз. 2 м гача), маккажўхориға ўхшаш рўваги йирик, бошоғи узун, туқлар б-н қопланган, гули икки жинсли. Экилгандан сўнг биринчи иккита баргнинг пайдо бўлиши учун 30—32° ҳарорат ва 12—13 кун керак бўлади. Тропикларда ривож-

ланиш цикли — қаламчаларни экишдан бошлаб поянинг тўлиқ пишиши ва уни йиғиштириш 12—24 ой давом этади. Бир далада 2—4 цикл ўстирилади (Ўрта Осиёда вегетация даври 7 ой атрофида бўлгани сабабли бир йиллик ўсимлик тарзида етиштирилади). Техник пишиш даври рўвакланиш даврига тўғри келади. Ш. иссиқсевар, ёруғсевар ва намталаб, қисқа кун ўсимлиги (—3° да барглари нобуд бўлади). Ш. пояси шакар и.ч.да асосий хом ашё ҳисобланади. Поя таркибида канд микдори ўртача 16—18%, баъзиларида 20—21% гача (поя оғирлигига нисбатан ўртача 11 — 12% шакар чиқади). Ш. пояси ўрилганидан кейин, шакар здларида поясидан сиқиб шарбат, шарбатдан шакар олинади (янги шарбатини бевосита истеъмол қилиш мумкин), шарбат қуйқасидан спирт ва ром ишлаб чиқарилади. Шарбати сиқиб олинган пояси ҳамда барглари емхашак, ёқилғи сифатида ишлатилади. Сугориладиган ерларда етиштирилади, қаламчасидан кўпайтирилади. 25—35 см ли қаламчалар чук. 20—25 см, эни 25 см бўлган уяларга 2—3 тадан экилади, кўчатлари тутиб кетганидан кейин мавсумда 12—15 марта суғорилади. Ш. рўвакланиш даврида поянинг 4—5 см юкорисидан ўрилади. Ўрилган поядан 4—6 ҳафтадан кейин янги новдалар ўсиб чиқади ва улар кейинги йили ўрилади.

Ҳалима Отабоева.

ШАКЛ — қ. Мазмун ва шакл.

ШАКЛ ЯСАЛИШИ - сўзнинг у ёки бу грамматик маъно ифодаловчи шаклининг ҳосил қилиниши; шундай шаклнинг ҳосил бўлиши (қиёсланг: Сўз ясалиши). Мас, ўзбек тилида Ш.я.нинг қуйидаги усуллари бор: аналитик усул, синтетик усул. Ш.я.нинг аналитик усули ёрдамчи сўзлар воситасида амалга ошади. Чунончи, ўқиб кўрмоқ, ғовлаб кетмоқ, кун сайин сўз шакллари кўр, кет, сайин ёрдамчилари воситасида ясалмоқда. Ш.я.нинг синтетик усули махсус шакл ясовчи аф-

фикслар воситасида амалга ошади.

Шакл ясовчи аффикслар сўзнинг грамматик маъно ифодаловчи шаклини ёки бирор грамматик вазифага хосланган шаклини ясайди. Бундай аффикслар асосий хусусиятларига кўра 2 га бўлинади: 1) категориял шакл ясовчи аффикслар — маълум сўз туркумидаги бирор грамматик категорияга хос шакл ясайди. Мас, отлардаги кўплик, эгалик, келишик шаклини ясовчи, феълнинг майл, замон, шахссон, нисбат шаклини ясовчи, сифат ва равишлардаги даража шаклини ясовчи аффикслардир; 2) нокатегориал (функционал) шакл ясовчи аффикслар — грамматик категорияга оид бўлмаган маънони ифодаловчи, маълум синтактик вазифага хосланган сўз шаклини ҳосил қилади. Мас, отлар ва олмошларга кўшилиб, ҳосил ифодаловчи ники аффикси, отлардаги эркалаш ва кичрайтириш, ҳурмат ва ўхшатиш шакллари ҳосил қилувчи ча, чак, чоқ, лоқ, хон, гина ва б. аффикслар, феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи шакллари ясовчи аффикслар (ган, гач, гунча ва б.) ана шу турдаги аффикслардир. Ўтган асрнинг 80й.ларигача бўлган ўзбекча лингвистик адабиётларда сўз ясовчилардан бошқа аффикслар шакл ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффикслар тарзида 2 га ажратилган.

Ш.я. ва шакл ясовчи аффикслар морфологияда ўрганилади.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси, 1ж., Морфология, Т., 1975; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1кисм, Т., 1980.

Азим Ҳожиев.

ШАКЛАР - қ. Саклар.

ШАКТИ (санскритча — куч, қувват) — ҳиндуийликдаги тушунча. Аёл яратувчи кучқувватга эга деган маънони билдиради. Ш.га сигиниш — шактизм тантризм ва шиваизмда кенг тарқалган. Уларда Ш. Шива рафиқалари (Парвати, Дурги, Кали)дан бири қиёфасида гавдаланади. Ш.га сиғинишнинг ашаддий

тарафдорлари шактийлар сектасига киради.

ШАКЪЯ, Сакья — қадимда қшатрийлар олигархик республикаси ва Жан. Ҳимолай этаклари (Непал)даги қабила. Капилавасту ш. республиканинг пойтахти бўлган. Будда анъанасига мувофиқ, ШакьяМуни (Шакьятарки дунё) лақабли буддизм асосчиси Сиддхартха Гаутама Ш. қабиласидан бўлган. Унинг Ш.га мансуб дастлабки издошлари будда роҳиблар жамоасининг асосини ташкил этган, шунинг учун Будда роҳиблари кўпинча Ш. деб ҳам аталган (яна қ. Будда).

ШАЛАНДИН Вальдемар Сергеевич (1924.12.12, Москва 1944.10.1, Белгород вилояти Яковлев қишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, гвардиячи танкчи, лейтенант. 1942 и. Тошкентдаги танк ҳарбий билим юртини тамомлаган. 1943 й.дан фронтда. 1гвардиячи танк бригадаси (Воронеж фронтининг 1танк армияси) взвод командири. Ш. Белгород вилояти Яковлев қишлоғида душманнинг қарши ҳужумини қайтаришда кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1944). Тошкентдаги кучалардан бирига номи берилган.

ШАЛЛИ (Schally) Эндру Виктор (1926.30.11) — америкалик тиббиёт ходими (медик). Канададаги Макчилл унтини тугатган (1955). 1949—52 й. Лондондаги тиббий тадқиқотлар Миллий интида биокимёдан ассистент; 1952—57 й. Макчилл унти психиатрия бўлимида ишлаган (Монреаль, Квебек). 1957 й.дан АҚШда. 1957—62 й.ларда Хьюстондаги Бейлер унти тиббиёт коллежида физиология ва биокимё бўйича проф. ёрдамчиси. 1962 й.дан НьюОрлеандаги госпиталда полипептид ва эндокринология лаб. раҳбари. Илмий фаолияти гипоталамик рилизинггормонларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1977, Р. Гиймен ва Р.С. Ялоу б-н ҳамкорликда).

ШАЛОМАЕВ Арон (1917.20.10, Бухоро — 2004.20.7, Исроил) — ёзувчи, драматург, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1987). Тошкентдаги ўқитувчилар уйини тугатган (1934). Ёзувчилик фаолиятини 20-а. 30й. ларидан бошлаган. «Оқибат» Ш.нинг илк пьесаси. «Она меҳри», «Ардокли Ватан», «Ҳалоллик», «Қон сачраган чинор», «Бухоро фожиаси», «Алишер Навоий», «Аҳмад Дониш», «Ибн Сино», «Олтин қафас ичра», «Умар Хайём», «Изтироб», «Қалб нидоси», «Гардиши даврон» каби асарларининг деярли ҳаммаси республикамиз театрларида сахналаштирилган. Тошкентдаги 29сонли, 65сонли мактабларнинг ва ўқувчилар саройининг узок, йиллар давомида директори бўлган. Самарқанд давлат бухорояхудийлари мусикали драма театрининг ташкилотчиларидан. «Ахароннома» («Хотиранома») туркумидаги 8 та китоб, «Бухоро яхудийларининг адабиёти» (14—20-а. лар 2 жилдли, Ханой Толмас б-н) номли китоб муаллифи. «Амнун ва Томор», «Эстер хамалка» унинг сўнгги йиллар яратган асарларидир.

ШАЛЯПИН Фёдор Иванович [1873.1(13)2, Қозон — 1938.12.4, Париж; 1987 й.да Москвада қайта дафн этилган] — рус хонандаси (юқори бас). 20-а. вокал санъатининг йирик намояндаси. Россия халқ артисти (1918). 1895 й.дан Петербург ва Москва опера театрларида яккахон хонанда. 1901 й.дан чет эл гастроллари («77а скала», «Метрополитен-опера» театрлари ва б.)да бўлиб, бутун Европа мамлакатлари ва АҚШда шухрат қозонган. 1922 й.дан чет элда яшаган. Чиройли, кенг, ниҳоятда ўзгарувчан ва бўёқларга бой овоз соҳиби бўлган Ш.нинг ижро услуби ажойиб актёрлик маҳорати, ҳар бир сўз маъносига алоҳида аҳамият бериши, энг нозик туйгуларни бадий теранлик б-н ифодалаш каби хусусиятлар б-н ажралиб туради. Кенг кўламли сахнавий истеъдодга эга бўлган Ш. рус

ва Фарбий Европа операларида 70 га яқин асосий партияларни ҳаққоний, чуқур психологик тарзда талқин этган: Борис Годунов (Мусоргский, «Борис Годунов»), Тегирмончи (Даргомижский, «Сув парией»), Иван Грозний (Римский-Корсаков, «Псковлик киз»), Галицкий, Кончак (Бородин, «Князь Игорь»), Мефистофель (Гуно, «Фауст»; Бойто, «Мефистофель»), Дон Базилио (Россини, «Севилья сартароши») ва б. Ш. талқинида камер мусика асарлари (Мусоргский, Глинка, Даргомижский, Шуман, Шуберт ва б.) ҳамда рус халқ кўшиқлари ўзининг етук ифодасини топган. Ш. опера режиссёри, истеъдодли рассом ва ҳайкалтарош сифатида ҳам танилган.

ШАЛҚАР — Навоий вилояти Учқудук туманидагм шаҳарча (1989 й.дан). Туман маркази (Учқудук)дан 4 км жан.шарқда жойлашган. Яқин т.й. станцияси Учқудук. Ш. орқали Навоий — Учқудук автомагистрали, Навоий — Учқудук — Нукус темир йўли ўтган. Аҳолиси 1,4 минг киши (2003). Шаҳарчада умумий таълим мактаби, алоқа бўлими, тиббий пункт, дорихона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Ш. атрофида фойдали қазилмалардан каолин мавжуд.

ШАМ — ёруглик кучи биригининг номи. Ҳозирги номи кандела.

ШАМАЕВА Муҳаббат (асл исми Люба) (1944.12.5, Бухоро) — хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1978). Ижодий фаолиятини Бухорода хаваскорлик ансамблида бошлаган. 1963—65 й.лар Ўзтелерадиосининг «Мақом ансамбли», 1965—91 й.лар эстрадасимфоник оркестрида яқка хонанда. 1990й.ларнинг 2-ярмидан НьюЙоркдаги «Тикланиш» бухоро яҳудийлари мусикали театри актрисаси. Жозибали, ёрқин овоз соҳибаси. Репертуаридан ўзбек халқ («Танавор», «Фарғонача» ва б.) ашулалари, бастакор ва композиторлар яратган лирик ва эстра-

да кўшиқлари («Кўчалар», Д. Зокиров; «Тошкент наҳори», «Тонг навоси», М. Мирзаев; «Ўрик гуллаганда», М. Левиев; «Йўлларим», М. Ашрафий; «Мирзачўл ёрёри», Ф. Крдиров ва б) кенг ўрин олган. У, шунингдек, турли халқлар (тожик, яҳудий, озарбайжон, татар, турк, эрон, араб, афғон, француз ва б.) кўшиқларини ҳам ижро этган. Европа ва Осиё мамлакатларида гастролда бўлган. Ижролари грампластинка ва компакт дискларга ёзилган.

ШАМАК — к. Қоракурмак.

ШАМОЗИТ [Швейцариядаги Шамозон (Chamozon) қишлоғи номидан] — I) варақсимон силикатларнинг кичик синфига мансуб минерал, темирли хлорит. Кимёвий таркиби $(\text{Fe}, \text{Al}, \text{Mg})_3[(\text{Si}, \text{Al})_4\text{O}_7(\text{OH})_2(\text{Fe}, \text{Mg})_3(\text{O}, \text{OH})_6]$. Таркибида 30% дан ортик темир оксиди бор; 2) Бертьерин, септешамозит минераллари, септешамозитлар оиласига мансуб. Кимёвий таркиби $(\text{Fe}^{2+}, \text{Fe}^{3+}, \text{Al}, \text{Mg})_6[(\text{Si}, \text{Al})_4\text{O}_7(\text{OH})_8]$. Унда 40—45% темир оксиди бўлиб, табиий ўзгарувчан. Ҳар иккала минерал бирга учраши мумкин ва уларни бирбирдан фарқлаш қийин. Моноклин сингонияда кристалланади. Структураси каолинитникига ўхшаш. Ш. оолитлар, тупроқсимон жинслар тарзида бўлади. Ранги яшилсарик, кўк, кулрангкўнгирдан қорагача. Қаттиқдиги 2,5—3, зичлиги 3—3,3г/см³. Мўрт, хира ялтирайди. Гиперген. Гилли ётқизикларда ва чўкинди темир рудаларида учрайди. Ш. сидерит, темир сульфиди, марказит ва пирит б-н ассоциацияда бўлади. Нураш натижасида оксидланади ва темир гидрооксидларини ҳосил қилади. Баъзан катта тўпламлар тарзида учрайди. Темир рудаси. Ўзбекистонда Қурама тоғлари (Навгарзансойнинг касситеритсульфидли руда намоёнларида) ва Шим. Орол бўйи чўкинди темир конларида мавжуд.

ШАМОЛ — атмосферада ҳавонинг ер сиртига нисбатан горизонтал ҳаракати.

Ҳаракатнинг горизонтал ташкил этув-
чиси Ш. сифатида тасаввур қилинади.
Баъзан, горизонтал Ш.га нисбатан анча
кучеиз вертикал Ш. қам бўлади. Кучли
вертикал Ш. айрим ҳоллардагина, мас,
конвекция кучли тараккий этган булут-
ларда ёки тоғларда — ҳаво тоғ ён бағри
бўйлаб пастга ҳаракат қилгандагина
вужудга келади. Ш. босим горизонтал
йўналишда нотекис тарқалган пайтда
атмосфералаги тренинг ҳар хил бўлиши
оқибатида пайдо бўлади. Ш. тезлиги ва
йўналиши б-н ифодаланади. Ер юзаси-
даги Ш. тезлиги махсус асбоблар (мас,
анемометр), эркин атмосферада эса учар-
шар (радиозонд) ёрдамида аниқланади.
Ш. тезлиги м/сек, м/соат, йўналиши эса
флюгер, вимпел, шамол конуси ва б. ёр-
дамида аниқланади. Ш.нинг қайси то-
мондан эсгани азимут б-н кўрсатилади.
Ш. йўналиши градус ёки румбалар б-н
ифодаланади. 5—8 м/сек тезликдаги Ш.
ўртача, 14 м/сек тезликдаги Ш. эса кучли
ҳисобланади; 20—25 м/сек тезликдаги
Ш. довул (шторм), 30 м/сек тезликда-
ги Ш. бўрон (ураган), унинг бирданига
20 м/сек гача кескин кучайиши қасирга
(шкал) дейилади. Тропик циклонларда
айрим қаттиқ Ш.ларнинг тезлиги 100 м/
сек гача етиши мумкин. Тропосферадаы
юқори кўтарилган сари Ш. тезлиги куч-
аяди, 8—10 км баландликда 60—70 м/
сек дан ҳам ортиб кетади. Ҳаво оқими
турбулентлиги туфайли ҳар доим Ш.
тезлиги ва йўналиши ўзгариб туради.
Ер юзасида баъзан бутунлай Ш. бўлмай
сукунат (штиль) юз беради. Ш. тезлиги
ва йўналиши кеча ва кундузга ҳам бо-
клик. Кечаси Ш. тезлиги ер сиртида энг
кичик бўлиши, кундузи пешиндан кей-
инги пайтларда эса энг юқори қийматга
эришиши мумкин. Ш.нинг йил мобай-
нидаги табиати атмосферанинг умумий
циркуляциясига ва маҳаллий шароитига
боғлиқ бўлади. Маҳаллий Ш. ўша жой-
нинг маҳаллий атмосфера циркуляция-
сига, жойнинг рельефига ва б. омилларга
боғлиқ (қ. Маҳаллий шамоллар).

ШАМОЛ ДВИГАТЕЛИ - шамол
оқимининг кинетик энергиясини меха-
ник энергияга айлантирадиган қурилма.
Асосий қисмлари: ротор, парракли ба-
рабан, шамол ғилдираги ва б. Карусель
(роторли), қанотли ва барабанли хиллар-
га бўлинади. Карусель Ш. д. иш органи-
нинг айланиш ўқи вертикал жойлашган
бўлади. Ўқнинг бир томонида жойлаш-
ган парракларга шамол таъсир қилади,
парракнинг айланма тезлиги шамол тез-
лигидан ошмагани учун атиги 15 фоизи
механик энергияга айланади. Шунинг
учун камроқ ишлатилади. Қанотли Ш.д.
да ўқ шамол йўналишига нисбатан гори-
зонтал ва параллел жойлашади. Бундай
Ш.д. кенг тарқалган, унда шамол энерги-
ясининг 48 фоизи механик энергияга ай-
ланади. Барабанли Ш.д.да барабан вали
шамол оқимида нисбатан горизонтал ва
перпендикуляр жойлашган бўлади. Ш.д.
қуввати шамол ғилдирагининг диаметри-
га, шамолнинг тезлигига боғлиқ. Ш.д.,
асосан, шамол энергетикасида ишлати-
лади.

ШАМОЛ КАДАСТРИ — шамол
энергетикаси ресурслари (имкониятлари)
ни ҳисобга олиш тизими; маълумотлар
тўплами. Жойлардаги (маҳаллий) шамол
тезликлари маромини ифодаловчи объ-
ектив маълумотларни ўз ичига олади.
Ш.к. маълумотлари шамол энергетикаси
соҳасида бажариладиган ҳисоблашлар
учун асос бўлади. Ш.к.да маҳаллий
шамолларнинг оний ва ўртача тезли-
клари, такрорланувчанлиги, юз беради-
ган сукунат (штиль) давомийлиги ва б.
тўғрисидаги маълумотлар жадвал ёки
график шаклида бериллади. Бу жадвал ва
графикларни тайёрлашда метеорология
ствяларининг кўп йиллик кузатишлари
материалларидан фойдаланилади. Узбе-
кистонда бундай кузатишлар гидромете-
орология хизмати томонидан олиб бори-
лади (Ўзбекистонда 47 та метеорология
ствяси мавжуд; 2005).

ШАМОЛ ТЕГИРМОНИ - шамол

оқимининг кинетик энергиясидан фойдаланишга асосланган қурилма (иншоот). Дон янчиш ва сув чиқариш учун мўлжаллаб қурилади. Дастлабки Ш.т. мил. ав. 2— Жада Миср ва Хитойда пайдо бўлган. У инсон кули б-н ясалган биринчи механик двигатель ҳисобланган. Ш.т. корпус, тўрт ёки олти парракли галдирак (барабан), шамол двигатели, тегирмон тоши, двигателдан тошга ҳаракат узатувчи оралик механизмлардан иборат. Ш.т. корпуси, парраклари, двигателлари, оралик механизмлари, асосан, пишиқ ёғочдан ясалган. Парракли ғилдирақнинг диаметри 15—24 м бўлади. Сув тегирмони ва электр тегирмон пайдо булганидан кейин ҳам (қ. Тегирмон) айрим жойларда Ш.т. ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ш.т., асосан, шамол кучли эсиб турадиган ҳудудларда қурилган. Шамол унча кучли эсмайдиган, аммо сув сероб бўлган жойларда, мас, Марказий Осиёда сув тегирмонлари қурилган (Ш.т. фақат Қозоғистоннинг шим. ҳудудларида бор, Ўзбекистон ҳудудида сув тегирмонлари қурилган, Ш.т. йўқ).

ШАМОЛ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ (ШЭС) — шамол оқимининг кинетик энергиясини электр энергиясига айлантирувчи қурилма. Шамол двигатели, электр токи генератори, генератор ва двигателнинг ишини бошқарувчи автоматик қурилма ҳамда улар ўрнатиладиган иншоотлардан иборат. Ш.э.с.дан, кўпинча, шамол оқимининг ўртача йиллик тезлиги юқори (5 м/сек дан катта) бўлган ва марказлаштирилган электр таъминот тармоқларидан узокда жойлашган ҳудудларда (мас, Ўрта Осиёда — дашт, чул ва чала чулларда) электр энергияси манбаи сифатида фойдаланилади. Ш.с.э.да 8 кВт дан 1,2 МВт гача қувватли электр энергияси ҳосил қилиш мумкин.

ШАМОЛ ЭНЕРГЕТИКАСИ - фан ва техниканинг шамол оқимининг кинетик энергиясидан механик, электр ва ис-циклик энергияси олишда фойдаланиш

усулларини, назарий асосларини ишлаб чиқувчи ва халқ ҳужалигида шамол энергиясидан фойдаланиш тармоқлари ҳамда йулларини белгиловчи соҳаси. Инсон шамол кучидан қадимдан фойдаланиб келган. Олдинига унинг кучидан фақат елканли қайиқларда фойдаланилган, кейинчалик (мил. ав. 2—1-а.) Миср ва Хитойда шамол тегирмонлари пайдо булган (қ. Шамол тегирмони), кейинчалик шамол двигателлари ва қурилмалари яратилган. Шамол энергиясидан Қуёш ва сув энергияси б-н бирга фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Ш.э., асосан, 2 қисмга булинади: шамол техникаси ва шамолдан фойдаланиш. Шамол техникаси қисми шамол кучидан фойдаланиб ишловчи техника воситалари (агрегатлари, двигателлари, қурилмалари) ни лойиҳалашнинг назарий асослари ва амалий усулларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Шамолдан фойдаланиш қисмида шамол энергиясидан самарали фойдаланиш, шамол қурилмаларидан унумли фойдаланиш, уларнинг техникақисодий курсатқичларини яхшилаш масалалари ва б.нинг назарий ва амалий масалалари урганилади ва амалда татбиқ қилинади. Ш.э. узининг назарий ва амалий масалаларини урганиш ва ишлаб чиқишда бошқа фан соҳаларига, айниқса, аэрологик тадқиқотлар натижаларига асосланади. Бошқа энергия манбаларидан фойдаланиш ноқулай ва умуман бундай манбалар йўқ жойларда Ш.э. ишланмалари жуда аскотади. Ўрта Осиёда (хусусан, Ўзбекистонда) дашт, чул ва чала чулларда Ш.э. техника воситалари кўл келиши мумкин. Ўзбекистон ФА Энергетика ва автоматика интида Ш.э. муаммолари б-н ҳам шуғулланилади.

ШАМОЛ ЭРОЗИЯСИ, дефляция — тупрокнинг унумдор устки қисмини шамол учуриб кетиши ҳамда экинларни шамол кутариши (қ. Тупроқ эрозияси).

ШАМОЛЛАР СХЕМАСИ (метеорологияда) — маълум жойдаги (маҳаллий)

шамол режими (йўналиши) ни ифодалайдиган график. Одатда, кўп йиллик кузатишлар асосида ойлик, мавсумий ва йиллик графиклар тузилади. Уфқнинг асосий йўналишлари бўйлаб бир марказдан таралган нур шаклидаги чизигўтарнинг узунлиги шу йўналишда эсанг шамолларнинг қандайдир қийматиға (уларнинг такрорланишиға, ўртача тезлигиға, шу икки миқдорнинг кўпайтмасиға ва б.ға) мутаносиб (уйғун) бўлади. Шамоллар схемаси. Нурлар (чизиклар)нинг ҳар бири шамолнинг қайси томонға эсишини кўрсатади (мас, F — ғарб, Ш — шимол, ШҚ — шарқ, Ж — жануб, ШҒ — шимолиғарб, ШШҚ шимолишарқ, ЖШҚ — жанубишарқ, ЖҒ — жанубиғарб). Нурларининг учлари синик чизиклар ёрдамида бирлаштирилади. Ш.с.нинг фан ва халқ хўжалигидаги назарий ва амалий ахамияти катта.

ШАМОЛЛАШ — организм совқотиши оқибатида келиб чиқадиган ўткир респиратор касалликларнинг умумий номи. Ҳаво ҳароратининг пасайиши, намлигининг ортиши ва б. омиллар Ш.ға сабаб бўлади. Ш. кишининг кучқувватини ва организмнинг микробларға қарши курашиш қобилятини сусайтиради. Ш. деганда кўпинча нафас йўли касалликлари: тумов, қатар, бронхит, зотилжам, грипп ва б. тушунилади. Шамоллаган кишининг эти увишади ёки совқотади, аксиради, бурни ачишиб сув келади, иситмаси чиқади, боши оғриб, лоҳас бўлади, дармони қуриydi.

Бирор аъзо шамоллаганда кўпинча унинг нерв томирлари ва мускуллари яллиғланиб оғриydi, мас, радикулит, ишиас, миалгия, невралгия, юз нерви фалажи ва б. Ш. организм сезувчанлигининг ортиши б-н кечадиган (аллергик) касалликлар, мас, бўғим ревматизми, айрим сурункали хасталикларға, мас, сурункали нефрит ва б. зўриқишиға сабаб бўлади.

ШАМОЛЛИ ОРОЛЛАР, Кариб

ороллари — Кариб денгизидаги маржон ва вулкан ороллари гуруҳи, Кичик Антил ороллари архипелагининг Тринидад ва Виргиния о.лари оралиғидаги шарқий қисми. Йирик ороллари: Гваделупа, Доминика, Мартиника, Гренада, СентВинсент, СентЛюсия, Антигуа ва б. Умумий майд. 6 минг км². Рельефи, асосан, тоғли, энг баланд жойи 1447 м (Доминика о.да). Ҳаракатдаги вулканлар бор. Иклими тропик пассат, йиллик ёғин 1500—2000 мм, асосан, езда ёғади. Табиий ўсимликлари (доим яшил ўрмонлар ва бутазорлар) кам сақланган. Шакарқамиш, цитрус мевалар, кофе, какао, банан плантациялари бор. Йирик шаҳарлари: ФордеФранс, ПуэртаПитр, БасТер, Кастри ва б. Ш.о.ға европаликлардан илк бор Х. Колумб 1493—1502 й.ларда борган. Ороллар шим.шарқий пассат оқи миға нисбатан рўпара жойлашганлиги сабабли Ш.о. деб номланган.

ШАМОЛСИЗ ОРОЛЛАР, Жанубий Антил ороллари — Кариб денгизидаги вулкан ва маржон ороллар гуруҳи, Кичик Антил ороллари архипелагининг жан. қисми. Таркибида Аруба, Кюрасао, Бонайре, Авес ва б. ороллар бор. Майд. 1,2 минг км². Аҳоли, асосан, Кюрасао ва Аруба о.ларида яшайди. Йирик ороллар рельефи тоғли, майдалари — паёттексислик. Иклими тропик, йиллик ёғин 500—600 мм. Доим яшил қаттиқ баргли ўрмонлар ва бутазорлар б-н қопланган. Миллий боғлар ташкил этилган. Сорго, банан, батат плантациялари бор. Қўй ва эчки боқилади. Нефть қонлари топилган. Йирик шаҳарлари: Виллемстад ва Ораньестад. Оролларға дастлаб 1499 й.да европалик денгизчи сайёҳлардан А.Охеда ва А.Веспуччи борган. Ороллар (Шамолли о.ларға нисбатан) шим.шарқий пассат оқимиға нисбатан терс жойлашганлиги сабабли Ш.о. деб номланган.

ШАМОТ (франц. chamotte) — ўтға чидамли пиширилган лой ёки каолин. Асосан, глинозем ва кремнезем (крем-

ний (P)оксид)дан иборат. Бу таркибий қисмлар юқори трларга чидамли материал (муллит; $3Al_2O_3 \cdot 2SiO_2$) ни хреил қилади. Ш.лар $1300—1500^\circ$ града пластиклиги йўқолгунча пишириб тайёрланади. Ш.нинг суюқланиш траси 1810° . Таркибида кремнекислоталар мавжудлиги туфайли Ш. $1100—1400^\circ$ града юмшай бошлайди. Таркибида 30% глинозём бўлган Ш. га ўтга чидамли лой қўшиб, ўтга чидамли ғишлар (Ш.ғишлар) тайёрланади. Улар мартен печи тубларини, /совшларнинг ташки деворларини, буг қозонларнинг ташки қисмларини қоплаш ва б.да ишлатилади. Туйилган Ш. ўтга чидамли бетон қуйишда, бино ғишларини теришда, хайкалтарошликда қўлланади.

ШАМПАЊ ВИНОСИ — карбон кислотага тўйинтирилган кўпикланувчи узум виноси; махсус тайёрланган ва қайта ишланган вино махсулотни герметик беркитиладиган шиша ёки махсус идишларда такрорий бижғитиш йўли б-н олинади. Ш.в.да карбон кислотанинг юқори миқдори шиша идиш очилган пайтда винонинг кўпикланиши ва мавжланишини таъминлайди. Таркибидаги қанд миқдорига қараб: Ш.в. брют (0,3% гача), ширасиз (0,8%), кам ширали (3%), ним ширин (5%), ширин (8%) ва жуда ширин (10%) турларга бўлинади.

Ш.в. 17-а. ўрталарида Франциянинг Шампань вилоятида биринчи марта тайёрланган (Шампань номи шундан). Янги узилган узум 4 соатдан кечиктирилмай эзилиб, мева бандларидан тозалангач, прессланиб шарбати олинади. Шарбат паст ($10—12^\circ$) града $14—16$ соат ёки $25—30^\circ$ да $18—24$ соат тиндирилади, ранги тиниқ бўлиши учун қар 1 дал шарбатга $2—3$ г бентонит қўшилади. Тиндирилган шарбатга ачитқи ва сут кислотаси бактериялари қўшилади ва бижғитиш идишларига ўтказилади, бижғиш $14—18^\circ$ града 10 суткага яқин давом этади. Бижғитиш тугаши б-н (қанди 0,2%) шарбат бошқа идишларга қуйилади. Тайёр

вино $10—15$ минг дал дан қилиб шампань здига юборилади. Шампань здларида винони такрорий бижғитиш йўли б-н карбон кислотага тўйинтириш жараёни шампанлаш деб аталади. Шампанлаш 2 усулда ўтказилади.

Бутилка усули: вино махсулотларига шакар ва бижғитиш учун ачитқи қўшиб, махсус шиша идишларга қуйилади ва сақлаш учун олиб қўйилади. $3—4$ ҳафтадан кейин винога қўшилган шакар бижғишидан ҳосил бўлган карбон кислота туфайли бутилкада 5 атм гача босим вужудга келади. Шампанланган винонинг сақланиш муддати 3 йил давом этади. Бу давр мобайнида мураккаб физиккимёвий ва биокимёвий жараёнлар натижасида Ш.в.нинг ўзига хос таъми, ҳиди ҳамда мавжланиш ва кўпикланиш хусусиятлари пайдо бўлади.

Резервуар усули даврий ва узлуксиз йўналишда ўтказилади. Винони даврий шампанлаш катта резервуарларда ($5—10$ м¹) 1 ой мобайнида ўтказилади. Кейин вино совитилади, тиндирилади ва бутилкаларга қуйилади.

Ўзбекистонда Ш.в. ишлаб чиқариш 1942 й.дан бошлаб йўлга қўйилди ва «Ўзбекистон шампани» компаниясида «Ўзбекистон шампани», «Дурдона», «Наврўз», «Гулшан» ва б. Ш.в. ишлаб чиқарилади. Ш.в. энг яхши узум навларидан, Ўзбекистонда, асосан, Баян Ширей, Ркацителли, Кабарне, Рислинг, Ок Пино, К,ора Пино, Алиготе каби махсус навлардан тайёрланади.

ШАМПИЊОН (*Agaricus*) агарикадошлар оиласига мансуб қалпоқчали замбуруғлар туркуми; экма кўзикорин. 60 га яқин тури маълум. Ш.нинг жуфт спорали (*A. bisporus*) тури кенг тарқалган бўлиб, махсус ним қоронғи, салқин ва нам муҳитда (ҳарорат $20—25^\circ$, намлик 80—90%) сўкчақларда етиштирилади. Ш. қовуриб, қайнатиб (шўрва), димлаб ейилади, консерва қилинади (к. Кўзикорин).

ШАМРАЙ Галина Яковлевна (1931.5.10, Тошкент) — гимнастикачи, хизмат кўрсатган спортчи (1954). Тошкент пед. институтини тугатган (1952). Спорт гимнастикаси бўйичажамоа ҳисобида олимпиада ўйинлари чемпиони, якка мусобақада эса кумуш медаль совриндори (1952, Хельсинки), жаҳоннинг мутлақ чемпиони (1954, Рим). 1956 й.дан мураббий, мусобақаларда ҳакамлик қилган. Халқаро тоифадаги ҳакам (1975). ШАМС (араб.) — к. Қуёш.

ШАМС ҚАЙС РОЗИЙ (тўлиқ исми — Шамсуддин Муҳаммад ибн Қайс Розий) (12-а.нинг охири, Рай — 13-а.нинг 1ярми) — форс адабиётшуноси. 1205 й.да Бухорога келган. 1207 й. Малик Санжар исёнини бостириш мақсадида Бухорони истило қилган Муҳаммад Хоразмшоҳ олимни ўз саройига даъват этган ва у 1219 й.гача Хоразмда яшаган. Мўғуллар ҳужуми туфайли Хоразмни ташлаб, Муҳаммад Хоразмшоҳ б-н бирга Ироққа ҳижрат қилган. 1219—26 й.лар дарбадарликда ҳаёт кечирган. Райда 2 марта асирга тушган. 1226 й. Форс отабеги Саъд ибн Занги хизматида кирган. До нишманд ва тажрибали Ш.Қ.Р. тез орада обрўэътибор қозониб, шоҳнинг хос нади-млари каторидан ўрин олган.

«Алмўъжам фи маъойири ашъориила-жам» («Ажам шеър ўлчовлари лугати») китоби машҳур. «Тибъен уллуғат аттурки ало лисон улқанғали» («Туркий тилнинг қанғали тилидаги муфассал баёни»), «Алуюб фи муқаффи ашъор улараб» («Араб қофиясининг айблари»), «Китоб ул қофи филарузайн валкавофи» («Аруз ва қофия хусусида батафсил маълумот») каби рисоалар ҳам ёзган бўлиб, улар бизгача етиб келмаган.

«Алмўъжам» дебоча, 2 қисм ва хотимадан иборат. Дебочада ўз таржимаи холи — туғилган жойи, ёшлик йиллари, турли мамлакатларга саёҳатлари, мўғулларнинг Кичик Осиёга ҳужуми ва уларнинг даҳшатли оқибатлари, сарсонсаргардонликлари, Райда 2 марта

асир тушгани, асарнинг ёзилиши сабаби ва тақдири хусусида фикр юритади. Китобнинг 1қисми арузга бағишланган бўлиб, 4 бобни ўз ичига олади. Бу боб аруз ҳақида маълумот, рукнлар ва уларнинг номланиши; жузвлар ва рукнлар асосида вужудга келган вазнлар; аруздаги ўзгартиришлар — зихофлар; эски ва янги баҳрлар таҳлилига бағишланган. 2қисм қофия ва бадий санъатлардан иборат бўлиб, у шеър ва қофия табиати; қофия унсурлари ва уларнинг номланиши; қофия унсурларининг қўлланиши ва номланиши; қофиянинг қўлланиши доиралари ва қофия турларининг таснифи; қофия қусурлари; бадий санъатлар ҳақида. Хотима қисмида шеър ва шоирлик хусусидаги муҳим кузатишлар баён этилган. «Алмўъжам» адабиётшунослик ҳақидаги қад. ва мукамал асар бўлиб, шеър назарияси ва шоирлик шартлари, шоир ва мунаққид муносабати хусусидаги муҳим манба ҳисобланади.

ШАМСИДДИН МАҲБУБИЙ, Шамсиддин Аҳмад ибн Жамолиддин Маҳбубий Бухорий (12-а.нинг 2-ярми — Бухоро — 1238) — шайх ва машҳур факих. Унвони: Садр ашШариъа алакбар (алаввал). Йирик факих Жамолиддин Убайдулло ибн Иброҳим Аҳмад (1151 — 1233) хонадонидан туғилган. Ш.М. Мадраса таҳсилани олган, фикҳга оид кўплаб асарлар ёзган. Мўғумар истилосидан кейин Бухоро халқининг босқинчиларга қарши курашида ғоявий раҳнамолик қилган. Унинг таклифи б-н мўғулларга қарши кўтарилган кўзғолонга Маҳмуд Торобий бошчилик қилган. Кўзғолончилар Бухоро ш.ни эгаллагач, бош садр Бурхониддин (қ. Бурхонлар, Садри жаҳон) Ш.М.ни шаҳар садри қилиб тайинлашга мажбур бўлган. 1238 й.да Бухоро атрофида мўғулларга қарши бўлган жангда Маҳмуд Торобий б-н биргаликда Ш.М. ҳам ҳалок бўлган. Бухоро ш.даги Чашмаи Айнобнинг шарқий томонидаги Шеробод мазоридан дафн этилган.

Ад.: Гафурова Р.Л., Китоби Муллаза-

де, Т., 1992; Йўлдошев Н., Ражабов П., Мавлоно Шамсуддин Махбубий алБухорий, Бухоро, 2001.

ШАМСИДДИН ЭЛДЕГИЗ - Озарбайжон ва Шим.Ғарбий Эрондаги туркий элдегизийлар сулоласи (1136—74) асосчиси. Ш.Э. кипчоққуллардан бўлиб, Салжукийлар вазири Сумайримийнинг хизматкори эди. Кейинчалик Султон Масъуд ибн Муҳаммад (1133—52) хизматиға ўтган, 1136 й. Жан. Озарбайжон ва Аррон ноибни этиб тайинланган. Масъуд вафотидан сўнг Озарбайжондаги мулкларнинг мустақил ҳукмдори ва Эрондаги Салжукийлар султонлигининг регенти (васий)га айланган. Озарбайжоннинг жан. ва шим. қисмини (Ширвон ва Грузия чегараларигача), Ғарбий Эронни ўзига тобе этган. 1166 й. Ш.Э. Сюникни қўшиб олган.

ШАМСИДДИН ЭЛТУТМИШ - Дехли султонлиги ҳукмдори (1211—36), ғуломлар сулоласидан. Ёшлигида Дехли султонлиги асосчиси Кутбиддин Ойбоқнинг турк ғуломи бўлган, кейинчалик бир қатор вилоятларнинг ноибни (муқта) этиб тайинланган. Султонликка Панжоб ва Синдни қўшиб олган ва хинд князлари б-н муваффақиятли урушлар олиб борган. 1229 й. Бағдод халифаси томонидан мустақил ҳукмдор (султон) деб эътироф этилган. Ш.Э. даврида Дехлида йирик диний иншоотлар қурилиши олиб борилган.

ШАМСИДДИНОВ Фазлиддин (1916.13.1, Бухоро — 1980, Тошкент) — дирижёр, Ўзбекистон (1965) ва Қорақалпоғистон (1973) халқ артисти. Москва Ўзбек опера студиясини (1941), Тошкент консерваториясини (1956) тугатган. Ижодий фаолиятини Ўзбек давлат мусиқали театрида хонанда ва актёр сифатида бошлаган (192934). Янгийўл театри (1942—48), Муқимий театри (1948—53), Навоий театри (1956—61)да бош дирижёр, Ўзбек давлат симфоник оркестри

(1953—56), Навоий театри (1941—42 ва 1961 й.дан), «Ўзбекфильм»да (1955 — 71) дирижёр. 1958 й.дан Тошкент консерваторияси, 1970 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати интида даре берган.

Ш.нинг дирижёрлик техникаси ўзининг аниқлиги, равллиги, мусиқийлиги, ижро услуби ҳар бир образни ўзига хос мусиқий тавсиф орқали ифодаланиши б-н ажралиб туради. Ш. «Тоҳир ва Зухра» (Т.Жалилов) каби мусиқали драмалар, «Лайли ва Мажнун» (Р.Глиэр, Т.Соляков), «Майсаранинг иши» (С.Юдаков), «Полтавалик Наталка» (Н.Лисенко), «Кармен» (Ж.Визе), «Суғд элининг қоплони» (И.Ақбаров) сингари опералар, «Момақалди роқ сўқмоқларидан» (Қ.Қораев), «Франческа да Римини» (П.Чайковский), «Болеро» (М.Равель) ва б. балетларни саҳнага тайёрлашда фаол қатнашган ва дирижёрлик қилган. У Ўзбекистон композиторлари (М.Бурбонов, Ик.Ақбаров, С.Юдаков, С.Бобоев ва б.) симфоник асарларининг биринчи ижрочиси ва тарғиботчиси сифатида ҳам танилган.

ШАМСИДДИНОВ Ҳамидулла Убайдуллаевич (1940.27.10, Тошкент) — дирижёр, Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент консерваториясини чолғу ижрочилиги (қашқар рубоби, 1962) ҳамда операсимфоник дирижёрлиги (1968) ихтисосликлари бўйича тугатган. Ўзбек давлат филармониясининг А халқ чолғулари ор I кестрида созанда I (195863), Навоий « театрида дирижёр (1968—2002, 1990 й.дан бош дирижёр). Дирижёрлик услуби аниқ ҳаракатлар, мусиқа ривожининг саҳна жараёни б-н узвий боғланишга асосланган. Репертуаридан Ўзбекистон композиторлари («Дилером», «Севги тумори», М.Ашрафий; «Сухайл ва Мекри», М.Левиев; «Зебуннисо», «Маликаи айёр», Сайфи Жалил; «Тахтга йўл», Н.Зокиров ва б.) ва чет эл мумтоз («Евгений Онегин», «Иоланта», П.Чайковский; «Фигаронинг уйланиши», «Сехрли флейта», В.Моцарт ва б.)

опера ва балетлари урин олган. Навоий театрида бир неча спектаклни дирижёр сифатида сахналаштирган (Ик. Акбаровнинг «Наврўз», Ф.Амировнинг «1001 кеча» балетлари ва б.). Таиланд, Хитой (Гонконг), Сингапур мамлакатларида гастролда бўлган. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (2001).

ШАМСИЕВ Порсо (1897.10.2, Бухоро — 1972.21.3, Тошкент) — навоийшунос ва матншунос олим. Филол. фанлари дри (1970), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972). Бухоро мадрасаларида тахсил кўрган. 30й. ларга қадар Мадраса, мактаб ва маориф йўналишидаги муассасаларда хизмат қилган. Ўзбекистон Давлат нашриёти (1931 — 36) ва Уқувпедагогика нашриёти (1936—40) да муҳаррир, Ўз ФАН нашриётида муҳаррир (1941—45), Тил ва адабиёт интида катта илмий ходим (1945—72). «Адабиётдан иш китоби», «Адабиёт дарслиги», «Ўзбек тили дарслиги», «Ўқиш китоби» (1 ва 2китоблар) муаллифи. Навоийнинг «Муҳокамат уллуғатайн», «Мажолис уннафоис», «Маҳбуб улқулуб» ва б. асарларининг илмийтанкидий матнини нашрга тайёрлаган ҳамда шоир асарларининг 15 жилдлигини нашр этишда фаол катнашган. «Хамса»нинг илмийтанкидий матнини яратиб, мазкур матн юзасидан амалга оширилган текстологик тадқиқотларини докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя этган. Ш., бундан ташқари, Хондамирнинг «Макорим улахлок» асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган, Бобурнинг «Бобурнома» (С.Мирзаев б-н ҳамкорликда) асарининг илмий нашрини яратган, 5 китобдан иборат «Ўзбек адабиёти» мажмуасини тузиш, таҳрир этиш ва изоҳлар ёзишда иштирок этган. Ш. Британия музейида сақланаётган ва Абдужамилга нисбат берилган «Тухфат улсалотин» асари микрофильмини ўрган.иб, унинг Навоий ғазалларидан олинган ва Абдужамил хаттот томонидан кўчирилган шохбайтлар эканини ва мавзу бўйича

45 фаслга бўлинганини аниқлаган. Ш. Фафур Фуломнинг 4 жилдли «Танланган асарлар»и ва 2 жилдли «Адабийтанкидий мақолалар» ини ҳам нашрга тайёрлаган. Ш. шунингдек, С.Иброҳимов б-н ҳамкорликда «Ўзбек классик адабиёти лугати» (1953) ва «Навоий асарларининг лугати» (1972)ни тузган.

Тошкент кўчаларидан бирига Ш. номи берилган.

Ас: Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар, Т., 1986.

ШАМСИЕВ Сайфи Шамсиевич (1914. 1.12, Наманган — 1995.14.12, Тошкент) педиатр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), тиббиёт фанлари дри (1951), проф. (1951), ТошТИнинг педиатрия фтини тугатгач (1936), шу инт педиатрия кафедрасида аспирант (1936—40), ассистент (1941—45), ТошТИ болалар касалликлари пропедевтикаси кафедраси мудири (1951—72). 1972 й.дан Урта Осиё тиббиёт педиатрия ин-ти факультет педиатрия кафедраси мудири. Илмий ишлари болаларда нафас, юрактомир ва ҳазм аъзолари касалликларини ўрганишга бағишланган.

Ас: Основы клинической фонокардиографии у детей (в соавторстве), Т., 1976; Фармакотерапия у детей, Т., 1997.

ШАМСИЕВ Фазлиддин (1934.9.9, Гиждувон тумани — 2001, Музработ тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Бухоро педагогика интини тугатган (1955). 1955—2001 й.ларда Жарқўрғон туманидаги 2, Шўрчи туманидаги 17, 40, Музработ туманидаги 2 ва 1мактабларда физикамат, ўқитувчиси.

ШАМСИЯ (арабча куёш йили)— Куёшнинг Ер атрофида йиллик кўринма айланиш даври — тропик йил. Ушбу йил Куёш календарини тузишда асос қилиб олинади ва улар шамсий (ёки куёш) календари дейилади (қ. Календарь).

ШАМСИЯ — ўрта асрларда мусулмон Шарқи давлатларида қабул маросими, саёҳат ва сафар чоғида ҳукмдорнинг боши устида тутилган соябон. Ш. туфайли исталган бир шахе ҳукмдорнинг борлигини ва турган ерини узокдан туриб ҳам билиб олган.

ШАМСУДДИН КУЛОЛ, Шамсиддин Кулол (?— 1360 й.гача, Кеш) — шайх. Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида берган маълумотига кўра, Амир Тарағойнинг пири. «У кадрли шайх Шамсуддин Кулолга сидқидилдан ихлос қиларди ва унинг муборак қабрига (зиёрат учун) тезтез бориб турарди», деб ёзади Али Яздий. Ш.К. тасаввуфда суҳравардийлик тариқатига мансуб бўлган. Айни пайтда у хожাগон тариқатига қам ҳурмат б-н қараган. Соҳибкирон Амир Темурнинг ҳам унга нисбатан ихлоси жуда кучли бўлган, салтанатни бошқарган чоғларида ҳам Ш.К. қабрини зиёрат қилиб турган.

1373—74 й. Амир Темур Ш.К. қабри ёнида бир гумбазмақбара қурдиради ва отасининг хокини ўша ерга кўчиририб, Ш.К. қабрининг қибла (ғарб) томонида дафн этади (қ. Шамсуддин Кулол мақбараси).

ШАМСУДДИН КУЛОЛ МАҚБАРАСИ — Шақрисабздаги

меъморий ёдгорлик (15-а.). Амир Темурнинг отаси Амир Тарағойнинг пири Шамсуддин Кулол қабри устига қурилган. Гўрхонанинг тарҳи тўртбурчак (12,1x10,6 м), пишиқ ғиштдан қурилган, тўрдаги девори равокли тоқлардан иборат. Уймақори эшиги майда гулли, унинг ислимий нақши ва қуфий ёзуви нодир. Мақбаранинг кулоҳий (қиррадор) гумбазини 20-а. бошларида бузилиб тушган, ўрни бир устунли текис том бн таъмирланган. Ш.К.м. Амир Темур даврида шаклланган янги меъморий услубнинг илк намунаси ҳисобланади, айниқса, бино ичидаги гумбаз ости тузилмаси — ўзаро кесишган равоқлар ва улар орасидаги қалқонсимон

безаклар меъморий услубга муҳим таъсир кўрсатган.

ШАМСУЛМУЛК, Малик Шамсулмулк (Наср) ибн Иброҳим Тамғачхон (11-а.нинг 1-чораги — 1080, Бухоро) — Қорахонийлар ҳукмдори (1068—80). Ғарбий қорахонийлар хоқонлиги асосчиси Иброҳим ибн Насрнинг ўғли. Салжукийлар султони Анп Лрслоннинг бевақт ўлимидан кейин Ш.Термиз ва Балхни қисқа муддат ишғол қилиб турган. Бирок тез орада Алп Арслоннинг вориси Маликшоҳ бу шаҳарларни ўз давлатига қайта қўшиб олган. Бошқа тарафдан Қодир Юсуф Тамғачхон ва унинг ўғиллари Ш.ка қарши кураш олиб бориб, ундан Сирдарёнинг шимоли ва Фарғона водийсини тортиб олганлар. Ш. Мовароуннаҳр, хусусан, Бухорода катта қурилишлар олиб борган. «Бухоро тарихи» асарида келтирилишича, Бухоро ш. ва унинг атрофларида қурилган кўплаб меъморий обидалар Ш. номи б-н боғлиқдир. У Бухородаги Жоме масжидини таъмирлаб, қайта қурган (1069). Кармана яқинидаги Чўли Малиқда ҳашаматли қарвонсарой ва работ (қ. Работы Малик) ва Ҳазора кишлоғида Деггароний масжидини ҳам Ш. қурдирган.

Манба: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

ШАМШАРОВ Йўлдош (1907 Чуст тумани Олмос қишлоғи — 1987, Тошкент) — ёзувчи, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1970). Фарғона пед. интини тугатган (1933). «Ёш ленинчи» газ.да масъул котиб (1933—34), «Ленин учқуни» газ.да муҳаррир (1934—37), «Кизил Ўзбекистон» газ.да масъул котиб, бўлим мудири (1938—41; 1955— 62), Ўзбекистон КП МК матбуот сектори мудири (1941—44), Ўзбекистон давлат нашриёти директори (1944—47), «Шарк юлдузи» (1963—64), «Гулистон» (1964—69) жур.ларида муҳаррир. «Пахтақайнар» (1959), «Қаҳрамонлик йўли» (1960),

«Ғурумсаройликлар» (1962), «Ошиқлар» (1969), «Инсон қалби» (1969) очерклар тўпламлари, «Чирок» (1971) романи, «Ҳаёт тақозоси» (1974), «Навбахор киссаси» (1975), «Ишқ ўти» (1978) китоблари муаллифи. И. С.Тургеневнинг қатор кисса ва романларини, Д.Дефонинг «Робинзон Крузо» ва б. машҳур ёзувчиларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

ШАМШИР (форс.) — қурол тури (қ. Қилич).

ШАМШОД (*Vuxus*) — шамшоддошлар оиласига мансуб доим яшил дарахтлар ва буталар туркуми. Жан. Шарқий ва Шарқий Осиёда, Ўрта денгиз атрофларида, Ҳиндистонда, Сокорта ва Мадагаскар о.ларида ҳамда Африкада уларнинг 40 дан ортиқ (баъзи маълумотларга қараганда 70) тури тарқалган. Ксерофиль бутазорларда, барг тўкадиган, аралаш ўрмонларнинг энг пастки қисмида ўсади. Барглари эллипсимон ёки думалок, қалин. Гуллари майда, бир жинсли, тўпғулга йиғилган, хушбўй. Эрта қўқламда гуллайди. Четдан чангланади. Меваси уч уяли қўсакча, уруғлари қора, ялтироқ. Ш. нинг 2 та ноёб (реликт) тури: қол хида Ш. и (*V. colchica*) Ғарб. Закавказьеда ва гирқан Ш. и (*V. hircana*) Талишда усади. Унинг 4 тури интродукциялашган бўлиб, улардан яшил Ш. (*V. sempervirens*) Ўзбекистонда ҳам ўстирилади. Сербарг бута ёки барглари ялтироқ дарахт. Жуда секин ўсади (300—400 ёшли дарахтининг бўйи 20 м дан ошмайди). Қаттиқ сариқ ёғочидан мусика асбоблари, совғалар учун турли майда ўймакорлик маҳсулотлари тайёрланади. Шаҳар шароитига чидамли. Уруғидан, кўпроқ қаламчаларидан кўпайтирилади. Манзарали ўсимлик сифатида хиёбонларда ўстирилади.

ШАН (ўзларини — тхай нью деб атайдилар) — Мьянманинг шим.шарқи (2,85 млн. киши), Таиланд ва Лаосдаги тай

ғурухига мансуб халқ. Умумий сони 2,93 млн. киши (1987). Диндорлари, асосан, буддавийлар. Ш.ларнинг аجدодлари Ҳиндихитойда мил. ав. I минг йиллик охири — мил. I минг йиллик бошида пайдо бўлишган. 7-а.да улар илк ўрта аср Муанмау давлатини барпо этишган. Бу давлат 16-а.да парчаланиб кетган. 1947 й. Ш.лар мухторият ҳуқуқини олганлар (миллий Шан давлати). Анъанавий машғулоти — деҳқончилик, чорвачилик, балиқ овлаш; ҳунармандчилик тараққий этган.

ШАН ТИЛИ — тай тилларидан бири; Мьянманинг шим.шарқидаги Шан миллий вилоятида, ХХРнинг Юньнань вилоятида, шунингдек, Таиланд ва Лаосда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 3 млн. кишидан ортиқ (Мьянманинг ўзида 3 млн. кишига яқин). Ш.т.нинг 3 лаҳжаси бор: тайлонг — Шан вилоятидаги кўпчилик шанлар сўзлашадиган лаҳжа; тайне (тайле) — ХХРдаги кўпчилик шанлар сўзлашадиган лаҳжа; таймау — Иравади дарёси водийсида Бамо туманидаги шанлар сўзлашадиган лаҳжа. Лаҳжалар ўзаро фонетик ва лексик жиҳатдан фарқланади. Ш.т. — уруққабилалар ичидаги кундалик сўзлашув тили бўлиб, у Шан вилоятидагина муҳим коммуникатив аҳамиятга эга: бу ерда Ш.т.да вақтли матбуот ва бадий адабиёт нашр этилади. Ёзуви ҳарфбўғинли бўлиб, тахм. 11—12-а. ларда яратилган ва 2 кўринишга эга: тайлонг лаҳжасида қўлланадиган ва ҳарфбелгилари думалок шаклда бўлган кўриниши пали ёзуви дан; бошқа лаҳжаларда қўлланадиган, ҳарфбелгилари бурчакли (қиррали) бўлган кўриниши деванагариаан келиб чиққан. Энг қад., асосан, диний мазмундаги ёдгорликлари 18-а.га мансуб.

ШАН ТОҒЛИГИ - Мьянманинг шарқий қисмидаги тоғлик, шунингдек, Хитой, Лаос ва Таиланд ҳудудида ҳам давом этади. Майд. 150 минг км².

Гнейс, кристалли сланец ва оҳақтошлардан тузилган. Карст ривожланган. Ғарбий қисми ўртача бал. 900 м бўлган ўрқирли текислик, алоҳида ясси юзали тепаликлар ҳам учрайди. Шарқий қисми, асосан, Салуин ва Меконг дарёларининг чуқур даралари б-н ўйилган тоғ тизмаларидан иборат, ўртача бал. 2500—2600 м. Полиметалл рудалар, киммагбаҳо тошлар конлари топилган. Икклими субэкваториал, муссонли, янв. нинг ўртача траси 18—24°, июлники 30° гача. Йиллик ёғин 1300—1700 мм, асосан, ёз ойларида ёғади. Гидроэнергия ресурсларига бой. Қўл кўп. Доим яшил ва барг тўқувчи ўрмонлар баландлик ортган сари игна баргли ўрмонлар б-н алмашинади. Қурғоқчил ҳудудларда саванна ўсимликлари ўсади.

ШАНБА (форс.) — Григорий календари бўйича ҳафтанинг жумадан кейинги, якшанбадан олдинги куни. Исломдан илгари арабларда Ш. дастлаб муқаддас кун саналган. Ислом динида жума ибодат ва дам олиш куни деб қабул қилинган, Ш. ҳафтанинг бошланиш куни бўлиб қолган. Бошқа кунлар шунга мувофиқ равишда номланган. Мас, якшанба — биринчи кун, душанба — иккинчи кун, сешанба — учинчи кун, чоршанба — тўртинчи кун, пайшанба — бешинчи кун.

Қадимги яҳудийлар анъанасида Ш. куни муқаддас кун ҳисобланади. Руслардаги «суббота» сўзи яҳудийларнинг «шаббот» (диний байрам) сўзидан олинган.

ШАНИДАР — тош даврига оид ғор. Ироқнинг шим.даги Загрос тоғларида жойлашган. Америкалик археолог Р.Солецкий томонидан тадқиқ этилган (1951—65). 5 та маданий қатламдан иборат. Ғорнинг юқори қатламида ҳоз. ва антик даврга оид ашёлар топилган. Ш.нинг энг қуйи қатламидан милoddан 44—48минг йил аввалги, муётъе даврига оид тош қуроллар ва 9 та неандертал

одамларининг скелети чиққан. Булардан пастроқда топилган гўдак скелети улاردан ҳам қадимийроқ — 60 минг йилга тенг. Ш. горида дастлаб муётъе одамлари тахм. 100 минг йил аввал келиб жойлаша бошлаган.

ШАНКАРА (тахм. 788, Малабара — 820) — хинд илоҳиётчи файласуфи, хиндуийлик ислоҳчиси. Барча олдинги ортодоксал (яъни, ведаларни эътироф этувчи) тизимларни умумлаштирган, адвайтаведанта таълимотини ривожлантирган. «Упанишадлар», «Веданта сутра», «Бхагавадгита»га шарҳлар ёзган.

ШАНКР (франц. chance — яра) — инфекция тушган жойда вужудга келадиган яра ёки эрозия; биполяр Ш. — бир вақтнинг ўзида ҳам жинсий аъзоларда, ҳам терининг бошқа жойларида ривожланадиган қаттиқ шанкр (яна қ. Захм).

ШАННОН — Ирландиядаги энг катта даре. Уз. 368 км, ҳавзасининг майд. 15,7 минг км². Қатор жойлашган қўллар орқали Марказий текисликдан оқади, этуарий ҳосил қилиб Атлантика океанига қуйилади. Ёмғир сувидан тўйинади. Куз ва киш ойларида серсув, езда суви камаяди. Ўртача сув сарфи 200 м³/сек. ЛохАллен кўлидан бошлаб кема қатнайди. Иккита канал орқали Дублин б-н боғланган. Қуйилиш ерида Лимерик денгиз порти жойлашган.

ШАНТАР ОРОЛЛАРИ - Охота денгизининг ғарбий қисмидаги 15 ороддан иборат архипелаг. РФ Хабаровск ўлкасида. Умумий майд. 2500 км². Энг йирик ороллари Катта Шантар, Феклистов, Кичик Шантар, Беличий. Ер юзаси қирлардан иборат. Энг баланд жойи 701 м. Киши совуқ, ёзи илик. Аралаш ўрмонлар (оққарағай, даурия тилоғочи, аян қарағайи) б-н қопланган, қирларнинг юқори қисмлари ўтлоқ. Ороллар атро-

фидаги сувда балиқ овланади. Оролларда тезтез туман тушади, атрофида сув кўтарилиши ва пасайиши кучли.

ШАНХАЙ — Хитойдаги шаҳар. Янцзи дарёси эстуарийсида, унинг ўнг irmoғи — Хуанпу дарёси бўйида жойлашган. Мамлакатнинг аҳолиси энг кўп шаҳри, дунё бўйича ҳам олдинги ўринларда. Атрофидаги ҳудудлар б-н алоҳида маъмурий бирлик сифатида ажратилган. Аҳолиси 13,1 млн. Киши (1998). Ш. — Хитойнинг йирик sanoat, транспорт ва savdo маркази. Йирик денгиз ва дарё порти, мамлакат ташки юкларининг ярмидан ортиғи шу порт орқали ўтади. Т.й., автомобиль йўлларининг муҳим чорраҳаси. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган sanoat маҳсулотининг деярли 15% Ш.га тўғри келади. Sanoat ялпи маҳсулотининг 50% ни оғир sanoat беради. Машинасозлик sanoati ривожланган: электроэнергетика, нефть, тўқимачилик, кончилик, полиграфия, қоғоз ва озиковкат sanoatlари учун жиҳозлар, электр жиҳозлари, радио ва электроника аппаратуралари, автомобиллар, денгиз кемалари, станоклар, кино ва фотоаппаратлар, соат ва б. ишлаб чиқарилади. Ташқаридан келтириладиган хом ашё ҳисобига кимё sanoati (минерал ўғитлар, кислоталар, пластмасса, синтетик смола, резина, фармацевтика буюмлари и.ч.) ривож топган. Нефть қайта ишланади. Жаҳондаги энг йирик тўқимачилик sanoati марказларидан. Озиковкат, хусусан, тамаки sanoati корхоналари ишлаб турибди. Хунармандчиликда суяк, ёғоч ўймакорлиғи, тош ва металл буюмлар ясаш, каштачилик ва тўқимачилик ривожланган. Йирик наشريётлар, унлар, пед. интлари, Хитой ФА филиали, и.т. муассасалари, илмий жамиятлар, расадхона, кутубхоналар, музейлар бор.

Шаҳарнинг марказий қисми ва асосий sanoat рилари Хуанпу дарёсининг чап соҳилида. Марказдан жан. томон шаҳарнинг тарихий негизи ҳисобланган қисми — Наньдаода меъморий едгорли-

клар, шунингдек, хунармандчилик устаноналари жойлашган.

Ш. ўрнида қадимда балиқчилар отлоғи бўлган. 16-адан savdo ва хунармандчилик маркази. 1842 й.дан Нанкин шартномасига мувофиқ, хорижий savdo учун очик деб эълон қилинган. 1854 й.дан Букж Британия, АҚШ ва Франция эгаллаб олиб, 1937 й.гача шаҳар божхонасини бошқарганлар. 19-анинг 2-ярмидан мамлакатнинг йирик sanoat ва savdo марказига айланиб борди. 1937—45 й.ларда Япония кўшинлари босиб олган.

Шаҳар марказидаги бинолар Европа меъморлиғи ва миллий анъанавий услублар уйғунлиғида қурилган. Меъморий ёдгорликлардан (16—19-аларга оид Линхуа пагодаси, Чэнхуанмяо ва Юйфэси (нефритли Будда ҳайкали б-н) ибодатхоналари ва б. сакланган.

Ш.да халқаро микёсдаги учрашувлар ўтказилади.

ШАНХАЙ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ (ШХТ) — минтақавий хавфсизлик ва иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти. Хитойнинг Шанхай шаҳрида 6 мамлакат — Қозоғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат раҳбарлари учрашувида тузилган (2001 й. 15 июнь). ШХТнинг вужудга келиш тарихи «Шанхай бешлиғи» деб аталган уюшма фаолияти б-н боғлиқдир. Дастлаб Қозоғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия, Тожикистон давлатлари раҳбарлари («Шанхай бешлиғи») учрашуви бўлиб ўтган. Унда чегарадош мамлакатлар уртасидаги ишончни мустаҳкамлаш (1996 й.) ва қўшма чегарада қуроли кучлар ва қуроляроғларни кискартириш (1997) тўғрисида 2 та битим имзоланган эди. 1998 й.дан «бешлик» мамлакатларининг ўзаро ҳамкорлиғи собиқ Совет Иттифоқи — Хитой чегараси бўйлаб харбийсиёсий вазиятни барқарорлаштириш масалаларидан минтақавий хавфсизлик ва кўп томонлама

иктисодий ҳамкорликни таъминлаш чораларига ўтишга қаратилди. ШХТнинг Душанба (2000) саммитида Ўзбекистон Республикаси биринчи марта кузатувчи сифатида қатнашди. Ана шу саммитда «бешлик» негизида кўп тармоқли ташкилот тузиш тўғрисида таклиф илгари сурилди. ШХТ таъсисчиларидан бири сифатида иштирок этиш ҳақидаги қарорни Ўзбекистон ўз миллий манфаатларидан келиб чиқиб, Марказий Осиё минтақасидаги харбийсиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда қабул қилди. Шанхай саммитида (2001 й. июнь) янги ташкилотнинг мақсад ва принципларини эълон қилган Декларация, шунингдек, Терроризм, айирмачилик ва экстремизмга қарши кураш тўғрисидаги конвенция қабул қилинди. Ташкилотнинг Санкт-Петербургда бўлган 2саммитида (2002 й. июнь) устав ҳужжати — ШХТ Хартиясига имзо чекилди. ШХТ нинг олий органи Давлат бошлиқлари кенгашидир. Ташкилот структураси Ҳукумат бошлиқлари (бош вази́рлар) кенгаши, Ташки ишлар вази́рлари кенгаши, Тармоқ вази́рликлари ва идоралари раҳбарлари кенгаши, Миллий мувофиқлаштирувчилар кенгаши ва доимий ишловчи Котибият (Пекин ш.да жойлашган) ҳамда Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ; Тошкент ш.да жойлашган)дан иборат.

Минтақавий аксилтеррор тузилмаси 2004 й. 1 янв.дан фаолият кўрсатади. Мазкур тузилма зиммасига ахборот алмашиш, чегара ва божхона қўмиталарининг, махсус хизматларнинг ҳамкорлигини мувофиқлаштириш, шу орқали террорчиликнинг олдини олиш вазифаси юкланган. Шу мақсадда тузилма таркибида кенгаш ва ижрокўм фаолияти йўлга қўйилган. Кенгашга 6 давлат махсус хизматлари раҳбарларининг вакиллари киритилган. Ижрокўмда эса ўзаро тасдиқланган лавозим ўринларига мувофиқ ШХТга аъзо давлатлардан вакиллар ишлайди. ШХТга аъзо давлатлар раҳбарлари кенгашининг 2004 й. 17 июнда Тошкентда бўлган мажлисида Ташкилотнинг шаклланиш даври

яқунланганлиги қайд этилди. Мажлис яқунлари бўйича Тошкент декларацияси, ШХТнинг ваколатлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенция, Наркотик воситалар ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашда ҳамкорлик тўғрисидаги битим, ташкилот ва унинг органлари фаолиятига дойр ҳужжатлар имзоланди. Ўзбекистон Республикасининг Ташкилотга аъзо давлатлар Хавфсизлик кенгашлари котибларининг тегишли миллий маҳкамаларнинг янги таҳдид ва хуружларга қарши туришдаги ҳамкорлигини мустақкамлаш мақсадига қаратилган доимий учрашувларини ўтказиб туриш ҳақидаги ташаббуси қўллабқувватланди.

ШХТ аъзо мамлакатларни хавфсизлик орқали ҳамкорлик сари бошлайдиган ташкилотдир. Иқтисодий ҳамкорлик борасида олдинда транспорт инфратузилмасини ривожлантириш, табиий, минерал хом ашё захираларини ўзлаштириш, сув энергетика захираларидан унумли фойдаланиш, экологияга оид ва б. масалалар бор.

Сайфиддин Жўраев.

ШАНЬДУН — Хитойнинг шарқий қисмидаги провинция. Шаньдун о. ва қисман Буюк Хитой текислигида, Хуанхэ дарёсининг қуйи қисмида жойлашган. Сарик денгиз ва унинг Бохайвань қўлтиги сувлари ураб туради. Майд. 153 минг км². Аҳолиси 88,4 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Цзинань ш. Иклими мўътадил, муссонли клим. Дарё кўп, асосий дарёлари — Хуанхэ, Вэйхэ. Кўллардан Дунпинху ва Душаньху Буюк канал б-н боғланган. Ш. — мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган, муқим индустриал рни. Кончилик ривожланган: тошқўмир, нефть, темир рудаси, боксит, графит, туз қазиб олинади. Нефтни қайта ишлаш — етакчи саноат тармоғи. Цзинань ва Циндао ш. ларида йирик кора металлургия здлари, Циндаода алюминий зди бор. Машинасозлик кўп тармоқли: электр жиҳозлари, вагон-

лар, тўқимачилик ва қ.х. машиналари и.ч., кемасозлик ва б. ривожланган. Киме, коғозцеллюлоза, ип газлама, озиковқат саноати корхоналари мавжуд.

Ш. — мамлакатнинг муҳим қ.х. райони. Асосий экини — бугдой, шунингдек, дуккакдиллар, тарик, шоли, гаолян, маккажўхори, батат, техника экинларидан пахта, ер ёнғоқ, тамаки, каноп экилади. Мевали боғ ва тоқзорлар бор. Чорвачиликда қорамол, чўчқа, эшак, қўй ва эчки, йилка боқилади. Паррандачилик ривожланган. Денгиздан балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади. Хуанхэ, Сяоцинхэ дарёларида, Буюк каналда кема қатнайди. Йирик портлари: Циндао, Яньтай, Вэйхай, Лункоу ва Шидао. Циндао денгиз курорти бор.

Ш. ҳудудда Луншань неолит даври маданияти буюмлари топилган. Мил. ав. 8—3-а.ларда ҳудуд Ци ва Лу подшоҳликлари таркибида бўлган. Ш. — хитойлик файласуфлар Конфуций ва Мэнцининг ватани. 17-а.нинг ўрталаридан Хитойнинг Ш. провинцияси.

ШАНЬСИ — Хитойдаги провинция. Хуанхэ дарёси ўрта оқими ҳавзасида. Майд. 157 минг км². Аҳолиси 31,7 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Тайюань ш. Ш. ҳудуди Шаньси платоси ва Лёссли платонинг шарқий қисмида жойлашган. Иқлими мўътадил, муссонли, ўрғача тра янв.да —16° дан (шим.да) —2° гача (жан.да), июлда 20—25°. Йиллик ёғин 400—500 мм. Ғарб ва шим.гарбида чала чўл ўсимликлари ўсади, шарқидаги баландлик минтақаларида аралаш ва кенг баргли ўрмонлар сақланган.

Ш. — Хитойнинг саноати ривожланган провинцияларидан. Кумир, металлургия, машинасозлик, кимё, тўқимачилик, озиковқат саноатлари ривожланган. Асосий саноат марказлари — Тайюань, Датун ва Янцюань ш.лари. Хунармандчиликда металл ва чинни буюмлар ясалади, ипак матолар, гилам тўкилади. Тайюань, Датунда қурилиш

материаллари ишлаб чиқарилади. Ш. — Хитойнинг кад. деҳқончилик рни. Суғориб деҳқончилик қилинади. Асосий экини — донли экинлар (бугдой, гаолян, маккажўхори, сули ва б.). Техника экинларидан пахта ва зиғир, кунжут, ер ёнғоқ, қанд лавлаги экилади. Чорвачиликда қорамол, эшак ва қўй боқилади.

Ш. ҳудудда Яншао маданияти қолдиқлари топилган. Мил. ав. 7—5-а.ларда Цзинь подшолиги, мил. ав. 5—3-а.ларда Чжао ва б. бир қанча подшоҳликлар таркибида бўлган. 14-а.дан бошлаб ҳоз. номада, 17-а.дан Хитойнинг Ш. провинцияси.

ШАНЮЙ — кад. туркийларда «император» маъносида қўлланилган унвоннинг хитой манбаларидаги шакли. Хун империяси (мил. ав. 3-а.) ҳукмдорларининг бош унвони бўлиб, мил. 6-а.гача мавжуд бўлган бир қанча туркий давлатларда ишлатилган. Ханшу («Хан сулоласи тарихи») йилномасида хун ҳукмдорлари уларнинг тилида «Тенгли куту шанюй» деб аталиши ва тенгли сўзининг хун тилида «тангри, осмон», куту «ўғил», Ш. эса «кенг ва буюк» маъносини билдириши қайд этилади. Бир қатор тадқиқотчиларга кўра, мазкур жумладаги иккинчи сўз куту «қут, бахт» сўзлари б-н алоқадор бўлиб, «тангри кути» ибораси «худо бахт ато этган» маъносида эканлигини таъкидлашади. Шунингдек, Ш. сўзинитуркий дабғу(ябғу) унвони б-н алоқадор ҳисоблашади.

Ад.: Бичурин Н.Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1—3, М.—Л., 1950—53.

ШАПИРО Владимир Михайлович (1948.25.2, Тошкент) — реж. Ўзбекистон санъат арбоби (2000). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1971), Ленинград театр, мусика ва кинематография ин-ти (1979)ни тугатган. Ижодий фаолиятини Тошкентдаги М. Горький номидаги рус академик драма театрида актёр-

ликдан бошлаган (1965). 1989 й.дан шу театрда реж., 1990 й.дан бадий раҳбар (1991 й.дан директор ҳам). Ш. «Бир йилдан сўнг ўша кун» (Б. Слейд), «Телба ҳаёт» (С. Злотников), «Графиня Юлия» (А. Стринберг), «Ҳамма нарса боғда» (Э.Олби), «Буюк афсунгарлик» (Э. Де Филиппо), «Шапалок ейдиган киши» (Л. Андреев), «Кал хонанда» (Э. Ионеско), «Жорж Данден» (Ж. Мольер), «Мехмонхона бекаси» (К. Гольдони), «Ҳар тўқисда бир айб» (А. Островский), «Зоянинг уйи» (М. Булгаков) ва б. ни сахналаштирган.

ШАПИРО Яков Иосифович (1937.6.7, Украина, Олевск ш.) — ҳайкалтарош, Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1976). Тошкент театр ва расомлик санъати интини тугатган (1963). Ш. реализмнинг академия оқимига хос тасвирий ва ифода йўллари қўллаб дастгоҳ ва монументал санъат соҳасида ижод қилади. «Тамтам» (бронза, 1963), «Йўловчи» (бронза, 1967) ва б. дастгоҳ санъат асарлари унинг илк ишлари жумласига киради. Ш.нинг монументал асарлари: Шастри хайкали (бронза, гранит, 1972, Тошкентда), Ҳамид Олимжон хайкали (бронза, гранит, 1989, Тошкентда), «Семурғ куш» (1989, АК.Шнинг Ситл ш.да), Шукур Бурҳонов бюсти (бронза, 1989, қабри устига ўрнатилган) ва б.

Ш. республика ва халқаро кўргазмалар иштирокчиси; асарлари республика ва хорижий мамлакатлар музей ва тўпламларида сақланади.

ШАР — фазодаги берилган нукта (марказ)дан муайян узокликда жойлашган нукталарнинг геометрик ўрни; ярим доирани диаметри атрофида айлангиришдан ҳосил бўлган геометрик жисм.

ШАРАФА — муқарнас тури; муқарнас мужассамоти (равокли косачалар қаторлари)нинг горизонтал йўналишда чапу рост такрорланишидан ҳосил бўлади. Ш. косачалар қатори ўзгармаслиги б-н бошқа муқарнас тур-

ларидан фарқ қилади. Меъморликда биноларнинг девор б-н шифти оралиғи, тахмон, меҳроб, минораларнинг тепа қисмини безашда қўлланади. Ш. ганч, мрамор (қозирда гипс, бетон ва б.)дан ишланади. Ш. мужассамоти акта ёрдамида тўғридантўғри деворга тушириб ўйилади, куйма усулида тайёрланган Ш. бўлаклари эса безатиладиган сатҳга ёпиштириб ҳосил қилинади. Ш. Шарқ (Ўрта Осиё, айниқса, темурийлар даври) меъморлигида юксак тараққий этган. 20-а. ўрталарида Ўзбекистон меъморлигида Ш. қайтадан кенг қўллана бошланди {Уста Ширин Муродов, Ш.Ғафуров, Қ.Жалилов ва б.}.

ШАРАФИДДИНОВ Озод Обидович (1929.1.3, Қўқон ш. Охунқайнар қишлоғи) — адабиётшунос олим, танқидчи. Ўзбекистон Каҳрамони (2002). Филол. фанлари номзоди (1954), проф. (1979). Ўрта Осиё унтини тугатган (1951). ТошДУнинг ўзбек филологияси фтида доцент, проф. (1955—95), «Тафаккур» жур.да бош муҳаррир ўринбосари (1996—97), «Жаҳон адабиёти» жур. бош муҳаррири (1997 й. дан).

Ш. 20-а.нинг 60й.ларидан адабиётшунос сифатидатанилган. «Замон. Қалб. Поэзия» (1962) китобида адабий асарларни бадийлик қонуниятлари нуқтаи назаридан тадқиқ этган. Унинг тадқиқотлари адабиётни миллий ғоялар ва адабий қонуниятлар асосида таҳлил қилишга бағишланган. «Адабий этюдлар» (1968) китобида ижодкор шахси ва унинг бадий асардаги ўрни масалалари талқин қилинган. «Яловбардорлар» (1974), «Истеъдод жилолари» (1976) тўпламларига киритилган илмий мақолалари адабий ижоддаги анъаналар, мумтоз адабиётни ўрганиш воситалари ва жаҳон адабиёти-ни ўрганиш муаммолари ҳақида. Ш. ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида миллий ва жаҳон адабиёти анъаналарини уйғун қабул қилиш тамойилларини бошлаб берди.

Ш. «Биринчи мўъжиза» (1979), «Та-

лант — халқ мулки» (1979), «Адабиёт — ҳаёт дарслиги» (1980), «Ҳаёт б-н ҳамнафас» (1983), «Гўзаллик излаб» (1985) асарларида ўзбек шеърляти, насри ва танқидчилигининг муқим муаммоларини ёритган.

Ш. нинг мунаққидлик фаолиятида 2 давр кўзга ташланади. Биринчи давр шўро тоталитар тузумида кечган бўлиб, унда адабиётни тоталитар мафкура ғояларидан химоя қилиш, адабий қонуниятлар асосида тадқиқотлар олиб бориш муаммолари тадқиқ этилган («Захарханда қаҳқаҳа», 1962; «Ҳаётийлик жозибаси, схематизм инерцияси», 1979; «Юртин мадҳи бўлди сўнгги сатри ҳам», 1979; «Шеър кўп, аммо шоирчи?», 1983). Иккинчи давр мунаққид фаолиятида асосий давр бўлиб, у истиқлол йилларидаги ижодини қамраб олади. Бу даврда Ш. миллий адабиётни шакллантириш муаммолари, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигини қайта қуриш, жаҳон адабиёти анъаналарини ўзлаштириш ҳамда таржима санъатини юксалтириш масалаларини тадқиқ этган («Бир тилда гаплашайлик», 1987; «Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч», 2000; «Қайдасан, Морико», 2002).

Ш. ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти б-н уйғун тарзда ўрганиш анъанасини бошлаб берган. Ш.нинг «Истикдол фидойилари» (1993), «Сардафтар сарлавҳалари» (1999), «Маънавий камолот йўлларида» (2001) китобларида Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ғафур Ғулум, Максуд Шайхзода, Отажон Ҳошимов ижоди янги нуктаи назардан таҳлил этилган. «Чўлпонни англаш» (1993) асарида эса янги ўзбек танқидчилиги 20-а.да босиб ўтган мураккаб йўлни талқин, таҳлил қилган, кўплаб мунаққидлар ижоди, эстетик принципини Чўлпон ижодига муносабат нуктаи назаридан ёритган. Ш. «20аср ўзбек адабиёти тарихи» ўқув дастури (1997), «20аср ўзбек адабиёти» (1999) дарслиги муаллифларидан.

Ш. ижодининг чўққиси «Ижодни

англаш бахти» (2004) китобидир. Унда ўзбек адабиётининг жаҳон адабий жаъраёнида тутган ўрни ва илмиймаънавий ўзанлари тадқиқ этиб берилган.

Ш. таржима санъатига танқидчилик концепциясини олиб кирди. Л. Толстойнинг «Икорнома», П.Коэлонинг «Кимёгар», А.Севеланинг «Гўхтатинг самолётни, тушиб қоламан» асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1997), «Буюк хизматлари учун» (1999) орденлари б-н мукофотланган.

Ас: Моҳият ва муҳаббат, Т., 1994; Сардафтар саҳифалари, Т., 1999; Маънавий камолот йўлларида, Т., 2001; Довондаги ўйлар, Т., 2004; Ижодни англаш бахти, Т., 2004.

Ад.: Адиблар, арбоблар, журналистлар, Т., 1999; Расулов А., Истеъдод ва эътиқод, Т., 2002.

ШАРАФИДДИНОВ Олим (тахаллуסי Айн) (1903, Тошкент — 1943, Белоруссия) — адабиётшунос. Ўзбекистон ФА нинг мухбир аъзоси (1943), 2-жаҳон уруши иштирокчиси (1941—43; урушда ҳалок бўлган). Эски мактабда араб, форс тилларини, мумтоз адабиётни ўрганган. Тошкентдаги Эрлар билим юртида ўқиган (191820), Боку олий пед. интинитугатган (1925). Турк олами тарихи, фалсафаси, адабиётини, шунингдек, хорижий ва антик адабиётни чуқур ўзлаштирган. Бокудан қайтгач, Эрлар билим юртида, хотинкизлар пед. билим юртида, Таълимтарбия техникумида, ёзги ўқитувчилар тайёрлаш курсларида (1925 — 30) адабиётдан даре берган. Самарқанддаги Ўзбекистон педагогика академияси (1930—32), Тошкентдаги маданият қурилиш (1932—33), Тил ва адабиёт (1937) интларида, Навоий юбилейини ўтказиш қўмитасида (1938—41) илмий ходим, сектор мудири, Ўрта Осиё унтида (1933 — 35), Тошкент пед. интида (1935—38) доцент, кафедра мудири. Ш.нинг адабий танқид соҳасидаги, хусу-

сан, Чўлпон ва Абдулла Қодирий ижодларига бағишланган дастлабки мақолалари 20-а.нинг 20й.ларида эълон қилинган. У, шунингдек, Ҳамза, С.Айний, Уйғун, А.Лохутий ва б. ижоди ҳақида ҳам бир қанча мақолалар ёзган, ўрта мактабларнинг 5, 6, 7, 9синфлари учун адабиётдан дарелик, хрестоматия ва дастурлар тузган. Унинг 7синф учун ёзган «Адабиёт. 19—20аерлар» дарслиги бир неча бор нашр этилган. Ш. илмий ижодининг асосини Алишер Навоий ижодининг турли кирраларига бағишланган ўнлаб мақолалари ва «Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди» (1939, 1967, 1971, 1978) монографияси ташкил этади. Ш. нинг мазкур китоби қарийб 25 йил давомида Навоий ижоди ҳақидаги энг ишончли манба ҳисобланиб келди. Унда Ш. Навоий дostonларининг Низомий, Дехлавий, Жомий асарларидан фаркли, ёрқин жиҳатларини аниқлаб, Навоийнинг даҳо санъаткор эканлигига бўлган ишончни ўқувчига сингдира олган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1978.

Абдуғафур Расулов.

ШАРАФИДДИНОВ Оқилхон (1898.7.3 Тошкент 1981.31.3) ўзбек педагоги. Мехнат Қ.аҳрамони (1968). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1936). Дастлаб Тошкентдаги эски мактаблардан бирида, кейинчалик Хожа Ахрор мадрасасидатаҳсил кўрган.

1917 й.га қадар янги усул мактабларида, 1918 й.дан Тошкент уездининг Тўйтепа қишлоғида мактаб очиб муаллимлик қилган. 1921 й.дан Тошкентдаги 19мактабда, 1924 й.дан 1970 й.гача

14мактабда бошланғич синфларга даре берган. Ш. яратган «Алифбе» китоби (1938) ўзбек мактабларининг 1синфи учун узоқ вақт асосий дарелик бўлиб келди. 1968 й. Қ. Абдуллаева б-н ҳамкорликда янги «Алифбе» дарслиги ни тузди. Кейинги йилларда узгартишлар киритилиб, қайтақайта нашр этилди. «Билим ва мактаб», «Мехнат болалари», «Катталар алифбеси», «Чиройли

ёзув», «Ўқиш китоби» каби дарелик, уқув қўлланмалари муаллифи. Тошкент ш.даги 129мактаб Ш. номига қўйилган.

ШАРАФУДДИН АЛИ ЯЗДИЙ (? 1454, Язд ш. яқинидаги Тафт қишлоғи) — теурийлар даври машхур тарихнависи. 1414—35 й.лар мобайнида Шохрухнинг ўғли, Форс ўлкаси ҳокими Иброҳим Мирзо хизматида бўлади ва унинг топшириғи асосида машхур «Зафарнома» асарини ёзади. Иброҳим Мирзо вафотидан сўнг Ш.А.Я. Султония, Рай ва Қум вилоятлари ҳокими бўлган Шохрухнинг набираси Султан Муҳаммад хизматига ўтади. 1445—46 й. Муҳаммад Султоннинг марказий ҳукуматга қилган исёнига араллашиб қолган Ш.А.Я. Умуғбекнитўтли Абдуллатифтомонидан жазодан саклаб қолинади ва Ҳиротга юборилади. Камолиддин Абдулвосеъ анНизомийнинг «Макрмоти мавлавий Жомий» асарида келтирилишича, Ш.А.Я. Ҳиротга келиб, Жомийнинг суҳбатида булган. Шохрух вафотидан сўнг (1447 й.) ўз ватани Тафтга қайтиб келади ва хонақоҳга жойлашиб, умрининг охиригача ўша ерда яшайди,

Навоий «Мажолис уннафоис» асарида ёзишича, 6 ёшида «Шохрух Султон бузуғлиғида» (яъни Шохрух вафотидан сўнг мамлакатда юз берган низолар чоғида) катта жамоат б-н Хуросондан Ирокка кетаётганда, Тафтда Ш.А.Я. яшаган хонақоҳда бўлиб, уни кўрган. Навоий ушбу асарида Ш.А.Я.нинг билимдонлигига юқори баҳр бериб: «Мавлононинг соҳиб камоллиғи олам ахли қошида мусалламдур», деб ёзган. Шундан кейинги йилларда, яъни 1452 й. тарихчи Абдураззок Самарқандий ҳам Тафтда Ш.А.Я. билан учрашиб суҳбатлашган. Мўғулистон хони Юнусхон ёшлиғида Шохрух топшириғига кўра, узоқ йиллар Шерозда Ш. А.Я. тарбиясида бўлган ва султон Абу Сайд уни олиб келиб, Мўғулистотг. хон этиб тайинлаган.

Ш.А.Я. адабиёт ва тил услуги, шеърят назарияси, нужум илми, тарих, мусика, тасаввуфнинг назарий масала-

лари бўйича бир нечта асарлар ёзган; «Шараф» тахаллуси б-н шеър битгани ҳам маълум. Шунингдек, Ш.А.Я.нинг «Хуллал мутарраз дар муаммо ва луғаз» («Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли нома»); «Мунтахаби ҳулал» (мазкур асарнинг қискартирилган баёни); «Мавотин ё манозир дар муаммо» («Муаммо фанида жой ва манзаралар»); «Қунҳ узод дар илми вақфи аъдод» («Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чўккиси»); «Алқитоб фи илм илуструбли» («Устурлоб илми бўйича китоб»); «Девон и Шараф Яздий» («Шараф Яздийнинг девони»); «Ҳақойиқ аттаҳлил» («Тахлил, яъни «Ло илаҳа иллаллоҳ.»нинг ҳақиқатлари»); «ШарҳиҚасидаи Бурда» («Қасидаи Бурда»нинг шарҳи); «Шарҳи Асомои Аллоҳ» («Аллоҳ исмлари» шарҳи); «Тухфат улфақир ва ҳадят улҳақир» («Фақирнинг туҳфасию, ҳақирнинг ҳадяси»); «Муншаот» (Хатлар тўплами); Амир Темур тарихига бағишланган шеърӣ асарлари маълум.

Асомиддин Ўринбоев.

ШАРАҚСОЙ КОРУНД КОНИ

Жиззах вилоятидаги кон. Жиззах ш.дан 50 км жан.да, Молғузар тоғларининг шим. ён бағрида жойлашган. 1942 й.да очилган. Корунд ҳосилалари қуйи—ўрта карбон оҳақтошлари ётқизикларининг қарстланган нотекис юзасида тарқоқ жойлашган. Умумий уз. 20 км. Конда корунднинг кальцитли, темирли, маргаритли, оҳақтошли турлари мавжуд бўлиб, улар массивли, йўлйўл ва холхол кўринишдаги рудалар ҳолида қатламсимон ва уячасимон шакллардаги таналарда учрайди. Таналарнинг қалинлиги 0,38 м дан 1,8 м гача, уз. 200—400 м гача ўзгаради. Руданинг таркиби: корунд 3—70%, гематит 0,5—35%, Маргарит 10—15% дан 20—50% гача. Корунд доналарининг ўлчами 0,2 дан 2—3 мм гача. Ш.к.к.нинг захиралари (тоифалар бўйича) В — 34 минг т, С, — 35,4 минг т, С2 — 28,1 минг т. Технологии синовлар натижасида Ш.к.к. рудаси абразив хусусиятга эга ва абразив

саноатида ишлатишга яроқли деб топилган.

ШАРБАТ — янги узилган ва терилган мева, резавор мевалар ҳамда сабзавотлардан сиқиб олинадиган ширали суюқлик, мева суви. Ш.дан вино, шинни, мармелад, патока ва б. ширинликлар ишлаб чиқарилади. Қайнатиб, консерваланган ҳолда ёки бевосита истеъмол қилиш мумкин бўлган тўйимли, шифобахш, парҳез ичимлик ҳисобланади. Энг кўп истеъмол қилинадигани — узум, олма, олча, олхўри ва помидор Ш.дир. Узум Ш. таркибида 15% қуруқ модда (шу жумладан, 13,2% углеводлар), 3,5 мг% С витамини, 0,12% каротин, шунингдек, В,, Р витаминлари ва калий тузлари бор, нордонлиги 0,2%; помидор Ш.и таркибида 3% углеводлар, 0,8% оксил, 15 мг% С витамини, 0,5 мг% каротин, Вр В2, РР витаминлари, минерал тузлар бор.

ШАРЖ (франц. charger — юкламоқ) — шеърӣ ёки насрий сатирик, юмористик асардаги бирор бир шахсга оид ҳажвий хусусиятлар устидан кулиш. Ҳажвгўй шоирлар, ёзувчилар ёки карикатурачилар ўзларининг Ш.лари б-н шахсе характерига хос бўлган маълум хусусиятни бирор бир нарса ёки предметга қиёс қиладилар ва уни ўта муболағали тарзда тасвирлайдилар. Киши табиати ёки ташки қиёфасидаги бирор жиҳатни Ш. сифатида самимий қиёслаш ёки ўхшатиш дўстона ҳазил шеърларда ҳам учрайди.

ШАРЖА — БААдаги шахар. Шаржа амирлигининг пойтахти. Аҳолиси 320 минг киши (1990й.лар ўрталари). Форс қўлтиғи соҳилидаги порт, савдо маркази. Олтин ва қумуш буюмлар қандакорлиги ривожланган. Қирғоққа яқин сувлардан балиқ овланади.

ШАРЗОНД — ичига водород тўлдирилган резина шар; атмосферанинг қуйи қатламларини тадқиқ этиш учун унга метеорограф бириктирилган. Ш.з.

маълум баландликка етгач, резина шар ёрилиб (ташки босим камайиши нагижасида), метеорограф парашют да Ерга қайтиб тушади. Ундан метеорологлар атмосферанинг ҳолати, физик параметрлари ҳақида муҳим маълумотларни оладилар.

ШАРИ — Марказий Африкадаги даре. Уам ва Грининги дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Логоне дарёси б-н ягона дельта ҳосил қилиб Чад кулига қуйилади. Уз. 1450 км, ҳавзасининг майд. 700 минг км². Ёзги серёмғир мавсумда, ўрта ва қуйи оқимларида эса куз ойларида суви кўпаяди. Ўртача сув сарфи 1230 м³/сек. Батангафо ш. гача кема қатнайди. Дарёдан балиқ овланади. Ш. бўйида Чад пойтахти Нжамена ш. жойлашган.

ШАРИАТ (араб. — тўғри йўл; исломда қонунчилик маъносида ишлатилади) — ислом ҳуқуқтизими. Ш.да соф ҳуқуқий масалалардан ташқари ахлоқий меъёрлар ва амалий диний талабларга ҳам қонун туйеи берилган. Ш.га мусулмон киши учун дунёга келишидан то ўлимигача юриштуришини белгиловчи қоидалар тўплами сифатида қаралган. Илк исломда жамиятни ҳуқуқий бошқариш Куръон асосида олиб борилган. Кейинроқ мусулмонларнинг барча ижтимоийиқтисодий, сиёсийҳуқуқий ва диний фаолиятини қамраб олувчи қонунлар мажмуасига эҳтиёж туғилган. Ислам ҳуқуқшунослари бир неча аср мобайнида Ш. меъёрларини ишлаб чиққанлар. Ш.га Куръон, сунна, ижмо ва қиёс асос қилиб олинган. Ш. ҳуқуқий тизим сифатида 11 —12-а.ларда тугал шаклланган. Бунда ёзма ва оғзаки диний, маданий, ахлоқий, ҳуқуқий, маҳаллий урфодат ва анъаналарнинг таъсири бўлган.

Исламда суннийлик ва шиаяикдагч Ш. тизимлари ўртасида муайян тафовутлар бор. Суннийликда ҳанафийлик, моликийлик, шофийийлик, ханбалийлик, шиаликда эса жаъфарийлик мазҳабининг ўзига

хос ҳуқуқий тартиблари мавжуд. Ш.да давлат (халифалик) ҳуқуқи меъёрлари, мажбурият, мерос, жиноят, жазо ва оиланикоҳ. ҳуқуқи, шунингдек, суд ишларини юритиш, васийлик кўрсатмалари берилган. Ш. хусусий мулкни худо томонидан белгиланган, доимий ва ўзгармас деб ҳисоблайди. Ш.да барча хаттиҳаракатлар дастлаб 2 тур — ҳаром ва ҳалолга ажратилган. Кейинчалик Ш. шаклланиб тугалланган даврда 5 тоифага бўлинган. Булар: фарз ё вожиб — бажарилиши муҳим ва мажбурий ҳисобланган хаттиҳаракатлар (мас, намоз ўқиш, закот бериш); суннат ё мустаҳаб — мажбурий эмас, лекин маъқул, лозим деб ҳисобланган нормалар (мас, уйланиш, садақа бериш); мубоҳ ё жоиз — рағбатлантирилмайдиган ва уни бажармаслик гуноҳ ҳисобланмайдиган ихтиёрий хаттиҳаракатлар (мас, битим, савдо шартномалари тузиш, сафар қилиш, емоқ, ичмоқ ва б.); макруҳ — жазога тортилмайдиган, аммо номаъқул ҳисобланадиган хаттиҳаракатлар (мас, сўқиниш, қатталарнинг хурматини ўрнига қўймаслик, сувни ифлослантириш, ҳайвонларга ҳаддан ортиқ юк ортиш); ҳаром — қатъий равишда тақиқланган хаттиҳаракатлар (мас, чўчка гўшти истеъмол қилиш, арақ ичиш, одам ўлдиритиш ва б.). Ш. жиноят учун қатъий, шафқатсиз чораларни кўзда туттади.

Ш. илмлари ислом дини ва унга боғлиқ бўлган масалаларни қамраб олган. Булар тажвид (қироат), тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари, фикҳнинг фаръий (жузъий) қисмлари ҳамда қалом илмидан иборатдир. Ш. илмлари қаторига араб тили ва адабиёти ҳам киритилади, чунки уларсиз Ш. илмларини ўрганиш мумкин эмас, деб ҳисобланади (яна қ. Мусулмон ҳуқуқи).

Ад.: Бурҳониддин Марғиноний, Ҳидоя, 1ж., Т., 2000; Абдулвахҳоб Халлоф, Усул ул фикҳ (Ислам қонуншунослиги асослари), 1—2қисм, Т., 1997; 3—4 қисм. Т., 1999; Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Ислам ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё факихлари,

Т., 2002; Саидов А.Х., Бурхониддин Марғинович — буюк ҳуқуқшунос, Т., 1997; Ҳусниддинов З., Исломи: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

ШАРИК ҚЎЗҒОЛОНИ - Бухорода Аббосийлар халифалигига қарши кўтарилган қўзғолон (751). Унга Шарик ибн Шайх алМаҳрий бошчилик қилган. Қўзғолонга умавийлар ўрнига 750 й.да ҳокимият тепасига келган аббосийларнинг халифалик ҳудудидаги араб бўлмаган халқларга нисбатан сиёсатида ўзгаришлар қилмаганлиги; қонуний ҳокимият Али авлодлари қўлига топширилиши лозим, деган шиаларнинг фикрлари сабаб бўлган. Унда Бухородаги суғдийлар ва араб аҳолией қатнашган. Бироқ қўзғолонда маҳаллий зодагонлар, савдогарлар, кашоварлар деярли иштирок этмаган.

Наршахийнинг ёзишича, қўзғолон раҳбари Шарик араб ҳарбийларидан бўлиб, у Бухорода яшаган. Унинг атрофида жуда куп киши йиғилган. Бухоро амири Абдулжаббор ибн Шуайб, Хоразм амири Абдулмалик ибн Харсама, Барзам (хоз. Карки) амири Муҳаммад ибн Ҳусайн ва б. Шарикка байъат қилиб, уни қўллабқувватлашган. Табарийнинг фикрича, Шарик тарафдорлари 30 минг кишидан ортиқ бўлган.

Хуросон волийси Абу Муслим Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги 10 минг кишилик лашкарни қўзғолонни бостириш учун Бухорога жўнатган. Бухоро ш. дарвозалари олдида 37 кун узлуксиз жанг бўлиб, унда бухороликлар доим ғалаба қозониб турган.

Бухорхудот Қутайба ибн Тағшода 10 минг одам б-н келиб, Зиёд ибн Солиҳ б-н иттифокликда Шарик қўшинига қарши урушга кириши қўзғолон мағлубиятга учрашига сабаб бўлган. Шарик лашкари катта қийинчиликда қолган. Қўшин ўртасида очлик бошланган. Шундай бўлишига қарамасдан, қўзғолончилар Зиёд ва Тағшоданинг бирлашган

қўшинини Бухоро ш.дан бир фарсанг узоқликда бўлган жангда мағлубиятга учратишган. Навканд (Навканда) қишлоғида бўлган иккинчи жанг (751 й. ёзи)да эса қўзғолончилар мағлубиятга учрашган. Шарик ибн Шайх ҳам жанг пайтида отдан йиқилган ва ўлдирилган. Бухоро амири Абдулжаббор бу мағлубиятга қарамай, шаҳарни арабларга топширишдан бош тортган. Араб лашкарбошиси Зиёд ибн Солиҳ Бухорога келиб, уч кечақундуз давомида шаҳарга ўт қўйдирган. Шаҳар ичида ҳам араб қўшини бухороликларнинг қаттиқ қаршичилигига учраган. Наршахийнинг ёзишича, Зиёднинг буйруғи б-н шаҳар аҳолисидан кимни тутсалар, уларни дорга осганлар ва ниҳоят шаҳарни олганлар. Шарикнинг ўғли ва ҳарбий қўмондонлари ҳам ўлдирилган. Сўнгра Зиёд ибн Солиҳ Самарқандга келиб, бу ердаги қўзғолонни ҳам бостиргач, Хуросонга қайтган.

Ш.қ. кейинчалик Мовароуннаҳр ва Хуросонда арабларга қарши кўтарилган Муцанна қўзғолони олдинда ўзига хос тайёргарлик вазифасини ўтаган.

Манбалар: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; История атТабари, Т., 1987.

Қаҳрамон Ражабов.

ШАРИПОВ Жуманиёз (1911.25.10, Хива) — ёзувчи, таржимашунос олим. Филол. фанлари дри (1968). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1971). 2-жаҳон уруши катнашчиси (1941—43). Самарқанддаги пед. академияни тугатган (1932). Маорифхалқкомиссарлиги методика илмий кенгашининг масъул раҳбари (1932—34), Тил ва адабиёт ин-ти аспиранти (1935—37). Ўқувпед. нашриёти директори (1937—40; 1949—52), Ўзбекистон КП МК маданият бўлими мудири (1941—43; 1943—45), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг масъул котиби (1945—49). Ўзбекистон ФА нашриётининг директори (1952—59), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида катта илмий ходим (1959—70), сектор ва бўлим мудири (1970—78), катта илмий

ходим (19782002).

Илк китоби — «Ёлкинли шеърлар» (1931). «Адабиёт дарслиги» (1933), «Максим Горький» (1948) достони, «Саодат» (1958) қиссаси нашр этилган. «Хоразм» (1-китоб, 1960; 2-китоб, 1970; 3-китоб, 1974; 4-китоб, 1976) тетралогиясида Асфандиёрхон ҳукмронлиги (1910—18) ва фуқаролик уруши даврида хоразмликларнинг огир ҳаёти, ўлкада Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши воқеалари акс эттирилган. «Ўзбекистонда таржима тарихида» монографиясида ўзбек адабиётида энг қад. даврлардан то 20-а.га қадар яратилган таржималар ўрганилган. Ш. таржима тарихи ва назарияси, таржимонлар маҳорати юзасидан кўплаб рисола ва мақолалар эълон қилган. Ш.Руставели, А.С.Пушкин, Маҳтумқули, М.Горький, С.Стальский, Б.Кербобоев ва б.нинг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ас: Бадий таржиманинг баъзи масалалари, Т., 1957; Ўзбекистонда таржима тарихидан, Т., 1965; Бадий таржималар ва мохир таржимонлар, Т., 1972; Хорезм, 1—3 кн., М., 1968-76.

ШАРИПОВ Ёўлдош (1913, Қўнғирот ш. — 1973.23.7, Нукус) — қорақалпоқ актёри, реж., театр арбоби. Қорақалпоғистон (1949) ва Ўзбекистон (1957) халқ артисти. Қорақалпоғистон миллий театрининг шаклланишига муҳим ҳисса қўшган. Москва театр санъати кршида очилган Қорақалпоқ студиясида ўқиган (1935—39). Ўз фаолиятини 1932 й. Қорақалпоқ давлат драма театрида бошлаган ва «Аршин мол олон» (У.Ҳожибеков), «Бюрократлар» (Ж.Оймурзаев), «Боғдагул» (С.Мажитов), «Қора юраклар» (Р.Мажитов) спектакллари саҳналаштирган. 1939—50 ва яна 1956 й.дан Қорақалпоқ давлат драма театрида актёр ва реж. (1961—63 й.лар бош реж.), 1951—56 й. лар Қорақалпоғистон маданият ишлари вазирлиги қошидаги санъат бошқармаси бошлиғи. Ш. ижоди халқ юморига бойлиги, ўзига хос

миллийлиги б-н ажралиб туради. Жеронт (Мольер, «Скапеннинг найрангла-ри»), Гордей Торцов (Н.Островский, «Камбағаллик айб эмас»), Бойсари (Н.Довкораев, «Алпомиш»), Макферсон (К.Симонов, «Рус масаласи»), Палимбет, Полвон ота (Ж. Оймурзаев, «ОйгулАбат», «Амударё соҳилида») ва б. роллари б-н шуҳрат қозонган. «Гулсара» (К.Яшин), «Ўзингдан чиққан балога ...», «Амударё соҳилида», «Бердак» (Ж.Оймурзаев), «Камбағаллик айб эмас» (Н.Островский), «Тозагул» (Р.Мажитов), «Тобутдан товуш» (А.Қаҳҳор) каби спектакллари саҳналаштирган.

ШАРИПОВ Латиф Каримович (1943.10.8, Пешку тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2000). Бухоро педагогика интини тугатган (1966). 1966 й.дан Пешку туманидаги 14мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, директор ўринбосари, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси, 2000 й.дан туман халқ таълими бўлими давлат таълим стандартлари мониторинги мутахассиси.

ШАРИПОВ Солижон Шокирович (1964.24.8, Ўзган ш., Қирғизистон) — Россия Федерацияси (РФ) космонавт-учувчиси (1998), америка астронавти (1998), миллати ўзбек. Харьков олий ҳарбий авиация учувчилар билим юрти-ни тугатган (1987). Товушдан тез учар самолётларни бошқарган (жами 950 соат учган). 1990 й.дан РФ Космонавтлар тайёрлаш марказининг космонавтлар отрядида. «Мир» орбитал кемасида парвоз қилиш дастури бўйича космонавтлар гуруҳи таркибида тайёргарлик кўрган (1992-97), «Мир» (ЭО27, ЭО28), «Союз ТМ29», «Союз ТМ30» ККларининг дублёр экипажи таркибида бўлган (1998—2000), Жонсон номидаги космик марказда (АҚШ) STS89 экипажи таркибида тайёргарликдан ўтган (1997-98). 1998 й. 22 январь 1 фев.да АҚШнинг «Эндевор» (STS89) КК сида парвоз қилган (6 та америка астронавти б-н бирга,

АҚШ, Флорида штати, Канаверал космодроми). Бу кема Россиянинг «Мир» орбитал кемасига туташтирилган ва рус космонавтлари А. Соловьев ва П. Виноградов, америка астронавти Д. Вульф б-н бирга Ш. ҳам «Мир» бортида ишлаган. 2004 й. октябрда Россиянинг махсус КК сида 10-халқаро космик экипаж аъзолари — америка астронавти Лерой Чиао ва рус космонавта Юрий Шаргин б-н бирга Бойқўнғир космодромидан (Қозоғистон) космосга парвоз қилди. Бу КК космосга олдин учтирилган Халқаро космик ст-я (ХКС)га туташтирилди ва Лерой Чиао, Ю. Шаргин, С. Шарипов узок, муддат ишлаш учун ХКС га ўтишди, ХКС даги оддинги экипаж ерга қайтиб тушди. Ш. Қирғизистон Республикаси Қаҳрамони (1998), Ўзбекистон Республикасининг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1998).

ШАРИПОВ Хусан (1937.27.7, Тошкент) — актёр. Ўзбекистон халқ артисти (1991). Тошкент театр ва рассомлик санъати интени тугатган (1963). 1959—91 й.лар Муқимий театрида актёр (1986—87 йлар директор). 1990—95 й.лар Ўзбекистон телерадиокомпаниясида бадий сўз устаси, 1995—97 й. лар Ўзбекистон театр арбоблари уюшмаси котиби. Ш. ижодитабиатан халқчиллиги, бой фантазияси, имконияти кенглиги, ижро санъати ва маҳорати комик йўналишидаги ролларга мойиллиги б-н ажралиб туради. Актёрнинг ўзбек анъанавий театри ва аския санъати воситаларидан унумли фойдаланиши сахнада, кинода, миниатюра театри, «Ханда» эшитиришлари (радио)да яратган образлари, ролларидаги соддалик, самимийлик кўзга ташланади. Театрда Тошболта («Тошболта ошиқ»), Пўлат («Хотинимнинг эри»), Тожибой («Ужарлар»), Ҳасан («Жон қизлар»), Акоп («Хонума хоним»), Абдулла («Акаука совчилар»), Абдулла («Ватан ишқи»), Собиржон («Ошиқ Ғариб»), Чойхоначи («Жоним фидо») каби роллари б-н театр ривожига мумосиб ҳисса

қўшди. Кинода Шермат («Суюнчи»), Хусан Шарипов («Водиллик келин»), Автобаза директори («Марҳумнинг хурмати»), Хусан («Шўрпешоналар», «Келинлар кўзғолони», «Ким жинни»), Ҳожи Аълам («Майсаранинг иши»), Зокир хотинбоз («Амирнинг бевақт ташриф»), Ҳожи («Бомба»), Бўёқчи («Маккора»), ота («Чинор тагидаги дуэль» ва б.) ва телефильмлар [Ҳожи Дехдор («Алишер Навоий»), 12 қисмли, Савдогар («Увайсий»), Хусан («Учрашув») ва б.] да ҳам самарали ижод қилди. 1960 й.дан «Табассум» радиожурналининг, 1969 й.дан телеминиатюра театрининг мунтазам иштирокчиси. Маънавият ва маърифат йўналишидаги театрлаштирилган «Маънавият қалбим куёши» дастури муаллифи ва ижрочиси. «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

ШАРИПОВ Хусниддин (1933.10.2, Поп ш.) — шоир. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1983). Тошкент қишлоқ хўжалик интининг ўрмонмелиорация фтини тугатган (1949—54). «Наманган ҳақиқати» газ.да адабий ходим ва масъул котиб (1956—60), «Ўзбекистон маданияти» газ.да адабий котиб (196062), «Шарқ юлдузи» жур.да булим мудири (1962-69; 1976-77; 1982-83), Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи (1984—93). Дастлаб икки туплами — «Ниҳол» (1956). Ш. «Кўнги буюргани» (1961), «Қуёшга ошиқман» (1963), «Тупроққа қасида», «Ернинг қалби» (1965), «Мен сизга айтсам» (1968), «Лирика» (1970), «Ҳаяжонли дақиқалар» (1980), «Оҳ, гўзал» (1981), «Хирмон» (1985), «Яна висол» (1987), «Ёр ис-таб» (1992) сингари шеърий китоблар ҳамда «Дўстим Тождин» (2001) номли воқеий қисса муаллифи. Ш.нинг шеърий ижодида оназаминга чексиз муҳаббат, ўз меҳнати ва бунёдкорлик фаолияти б-н мамлакатнинг гуллаб-яшнаши йўлида тер тўкаётган замондошларга ҳурмат, юксак инсоний қадриятларга садоқат туйғулари тасвири устуворлик қилади.

Ш.нинг шеърий ижодида дoston-навислик муҳим ўринни эгаллайди. У, айниқса, 60—70й.ларда дoston жанрида самарали ижод қилиб, шу давр ўзбек дostonнавислиги тараққиёт тамойилларини белгилаб берган: «Қуёшга ошиқман» (1961), «Боғ кўча болалари» (1962), «Тановар» (1965), «Сотволдидан салом» (1968), «Қилмишқидирмиш» (1976), «Инсоф диёри» (1979), «Қалтис юриш» (1999) ва б. Илмийтехник тараққиёт даврининг маънавий муаммоларига бағишланган «Бир савол» (1972) шеърий романи ҳам бор.

Ш.нинг «Сени севаман» (1958), «Ота ўғли» (1964), «Афсона» (1975), «Чоллар ва кампирлар» (1979), «Карвон бехатар бўлмас» (1986), «Ёр истаб» (1993) сингари пьесалари республика-миздаги мусикали драма театрларида сахналаштирилган. Бир қанча шеърлари кўшиқ бўлган.

Жаҳон адабиёти намояндаларининг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилган. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (2000).

Ад.: Сайланма [2 ж.ли], Т., 1983; Асирингман, Т., 2003.

ШАРИФ (араб. — олижаноб, аслзода) — Муҳаммад (сав) авлодларининг номига қўшиладиган хурмат сўзи. Ўрта асрлардан бошлаб 7 шаҳар; Макка, Мадина, Қуддус, Бағдод, Дамашқ, Мозори Шариф ва Бухоро ш.лари диний марказ сифатида шуҳрат қозонгани учун, уларга «Ш.» сўзи қўшиб айтиладиган бўлган. Шунингдек, бир неча атамаларга сифат тарзида қўшилган ҳолда (мас, ҳадиси Ш., каломи Ш., мусхафи Ш. ва х.к.) ҳам қўлланилади.

ШАРИФБОЙ МАДРАСАСИ - Қаршидаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Мадраса мударриси Шарифхўжа қурдирган. Мадраса унча катта эмас, тўғри тўртбурчак тарҳли. Бош тарзи марказидаги пештоқдан миёнсарой орқали кичик ҳовлига чиқилади. Ҳовли атрофи-

да балхи гумбазли хужралар жойлашган. Ғарбида пешайвонли масжид бор.

ШАРИФХЎЖАЕВ Мурод (1932.20.8, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), иқтисод фанлари дри (1976), проф. (1978), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган мураббий (1992). Тошкент молия иқтисод интини тугатган (1953). Шу интда аспирант, ассистент, катта ўқитувчи (1953—63), доцент (1963—67), халқ хўжалигини режалаштириш кафедраси мудири (1967—79). Ўзбекистон Давлат план қўмитаси (Госплан) қошидаги Иқтисодий и.т. ин-ти директори (1975—76), Тошкент халқ хўжалиги ин-ти ректори (1976—86), Қурилиш комплекслари раҳбарлари ва мутахассислари малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ин-ти про-ректори (1986—90), Ўзбекистон ФА бош илмий котиби (1990—91). Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ўринбосари ва Истикболни белгилаш ва статистика давлат қўмитаси раиси (1994—95), Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг ректори (1995 й. апр.— июль). Тошкент молия ин-ти ректори (1991—2005).

Илмий ишлари Ўзбекистонда капитал қурилиши, иқтисодий назария, республиканинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодиётни эркинлаштириш, халқ хўжалигида таркибий ўзгаришлар, ташки иқтисодий алоқалар, аҳолини иш б-н таъминлаш ва б. масалаларга бағишланган. Олий ўқув юртлари учун дарслик, ўқув қўлланмалари муаллифи. 2чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати. 2005 й. фев. дан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати раиси.

Ас: Капитальное строительство в Узбекистане и его материальнотехническая база, Т., 1971; Экономические проблемы производства строительных материалов, Т., 1971; Бозор иқтисодиёти назарияси ва

амалиёти, Т., 2000; Менежмент, Т., 2001; Ўзбекистан. Янги ғоялар, янги ютуқлар, Т., 2002; Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши, Т., 2003; Человек, определившей эпоху, М., 2004; Даврни белгилаб берган инсон, Т., 2004 (хаммуаллифликда).

ШАРНИРЛИ МЕХАНИЗМ - звенолари фақат айланма кинематик жуфт (шарнир) ҳосил қиладиган механизм. Звеноларининг ҳаракатиға кўра, текис, сферик ва фазовий хилларға бўлинади. Текис Ш.м.да шарнир ўқлари параллел жойлашган бўлиб, звенолари текис параллел ҳаракат қилади. Сферик Ш.м.да шарнир ўқлари битта нуқтада кесишади. Текис ва сферик Ш.м.да камида 4 та звено бўлади. Фазовий Ш.м.да айланувчи жуфтларнинг ўқлари турли бурчак остида кесишади. Умумий ҳолда фазовий Ш.м.да камида 7 та звено бўлиши керак. Бироқ звеноларининг чизиклари ва бурчак ўлчамлари орасидаги маълум муносабатларни бажаришда звенолар сони 4 тагача камайди.

Иш звеносининг ҳаракатиға кўра, Ш.м. силжитувчи, йўналтирувчи, узатувчи ва тўхтабтўхтаб ишловчи хилларға бўлинади. Сил житу вч и Ш.м. иш звеносини бир вазиятдан иккинчи вазиятға силжитади. Йўналтирувчи Ш.м. звенонинг битта нуқтасини берилган эгри чизиқ бўйича силжитиш учун мўлжалланган. Узатувч и Ш.м. маълум конун бўйича айланма ҳаракат ҳосил қилишға мўлжалланган. Тўхтабтўхтаб ишловчи Ш.м. машинаавтоматларда иш органларини ҳаракатлантириш учун ишлатилади. Ш.м. техниканинг турли соҳаларида (поршенли насослар, учуш аппаратлари, автомат машиналар, ҳисоблаш машиналари)да, металлургия ва озиковкат саноатида қўлланади.

ШАРОЛЕ — гўшти учун боқиладиган қорамол зоти. 18-а.да Франциянинг Шароле вилоятида маҳаллий зотларни яхшилаш б-н яратилган. Ш.

зотли қорамоллар йирик, танаси узун, туси сарғишмалларанг, ўта гўштор, бузоклари йирик туғилади. Буқаларининг ўртача вазни 1400—1500 кг, сигирлариники 800—1000 кг. Жаҳондаги 70 дан ортик мамлакатларда тарқалган. Маҳаллий зотларнинг гўшт махсулдорлик сифатларини яхшилашда фойдаланилади.

Ўзбекистонға Ш. зотли буқалар биринчи бор 1970—71 й.ларда олиб келинган. Республика наелчилик стясида музлатиб сакланган уруғлари қораола зотли сигирларни уруғлантиришда ишлатилган. Фарғона вилоятининг Бувайда хўжаликлараро бўрдокичилик корхонасида қораола зотли каммаҳсул сигирларни Ш. зоти б-н чагиштиришдан олинган биринчи авлодлари вазни 5—6 ойлигидаёқ 250—260 кг га етган. Саноат усулида чагиштиришда истикболли зотлардан ҳисобланади.

ШАРОФИДДИН АЪЛАМ ибн НУРИДДИН ОХУНД (17-а. 18-а.нинг 1-чораги) — тарихчи олим. Андижон вилоятида туғилган. Кейинчалик Самарканд ш.да яшаган. Ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сакланиб қолмаган. «Тарихи Саид Роқим» («Саид Роқим тарихи») асарида Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистонда Амир Темури давридан то 1645 й.гача, яъни ашпгархонийларни Бухоро хони Абдулазизхон тахтға ўтиргунча бўлган давр тасвирланган. Асарда муҳим тарихий воқеалар изчил хронология асосида ёритилган. Хусусан, йирик уламолар, шайхлар, шоирлар ва хофизлар ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд.

«Тарихи Саид Роқим» асари Мирза Салимбек томонидан Тошкентда нашр этилган (1913). Асар қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди (30 дан ортик) ҳамда СанктПетербург, Душанба ва Англия, Франция, Миср ва Саудия Арабистонида сакданади.

Ад.: Ахмедов Б.А., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Т., 1985.

ШАРОФИДДИН БУХОРИЙ, Хожа Шарофиддин Санойи (13-а. 2-ярми — Шофиркон тумани — 14-а. 1-чораги) — факих ва мударрис, мутасаввиф шоир. Бухоро мадрасаларида мударрислик қилган. Ўрта асрларда мадрасалар ва мактабларда асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилган «Чор китоб» (бошқа номи: «Чаҳор китоб» — «Тўрт китоб»; 2 шеърӣ ва 2 насрий мажмуа) ни тузган ва унинг 1-китоби — «Номи Ҳақ» («Аллоҳ номи») ни форстожик тилида ёзган (тахм. 1300 й.). Ислому динига оид панднасихатлар китоби саналган «Чор китоб» ҳоз. қунгача етиб келган. Китобда тоатибодат, шариатнинг қонунқоидалари: фарз, суннат, намоз ва рўза ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, унда қизиқарли воқеа ва ҳикоятлар, шарқона донишмандлик намуналари баён этилган. «Чор китоб» тожик тилида (Душанба, 1990) ва шоир Олим Бўри таржимасида ўзбек тилида (Тошкент, 1992) нашр этилган.

ШАРП (Sharpe) Вильям (1934) — америкалик иқтисодчи, Берклидаги Калифорния унтини тугатган, философия д-ри (1961). РЭНД корпорациясида иқтисодчи, Вашингтон унти, 1973 й.дан Стэнфорд унти проф. 1980 й.да Америка молия уюшмаси (АҒА) президенти бўлиб сайланган. Ш. турли бойлик шакллари оқилона уйғунлаштириш (портфель ёндашуви) назарияси асосчиларидан бири. 20-а.нинг 60й.ларида молия бозорларида капитал активлар нархларининг шаклланиши моделини яратган. Асосий асарлари: «Капитал активлар нархи. Хатар шароитида бозор мувозанати назарияси», 1964; «Инвестиция портфели назарияси ва капитал бозорлари», 1970; «Инвестициялар», 1978; «Активларни жойлаштириш воситалари», 1985; «Инвестиция киритиш асослари», 1989. Нобель мукофоти лауреати (1990; Э. Маркович ва М.Миллер б-н бирга).

ШАРТЛИ РЕФЛЕКСЛАР - одам ва

ҳайвонларнинг шахсий ҳаёти давомида орттирган мослашув реакциялари системаси; шартли (сигнал) қўзғатувчи б-н шартсиз рефлектор қўзғатувчи ўртасида вужудга келадиган муваққат боғланиш туфайли пайдо бўлади. Ш.р. марказий нерв системасига эга барча ҳайвонларда бор. «Ш.р.» терминини И.П. Павлов таклиф этган (1903). Ш.р. ҳосил қилинадиган реакцияга бефарқ бўлган қўзғатувчи (сигнал), яъни шартли таъсирловчининг организмга узлуксиз таъсири б-н боғлиқ. Мас, чирок ёқилганда овқатланишга нисбатан Ш.р. ҳосил бўлиши учун итга чирок ёқилгандан сўнг овқат бериб туриш керак. Ташқи ёки ички муҳитнинг ҳар қандай ўзгариши шартли таъсирловчи бўлиши мумкин. Илгари бефарқ бўлган, лекин вақт жиҳатдан бирор шартсиз рефлекснинг намоён бўлиши б-н мое келадиган ҳар қандай таъсирловчи шартли сигнал бўлиши мумкин.

Ш.р.нинг шаклланишида марказий нерв системасининг олий қисмлари (баликларда ўрта мия ва миёча, судралиб юрувчилар ва қушларда бош мия ярим шарлари, одам ва сут эмизувчиларда бош мия ярим шарлари пўстлоғи) асосий аҳамиятга эга. Ш.р. асосида ҳар хил шартсиз рефлекслар ўртасида икки томонлама боғланиш бўлса керак, деб тахмин қилинади. Шартли ва шартсиз таъсирловчиларни бир хил нейронлардаги конвергенцияси ва бош мия ҳар хил марказлари фаоллигининг ўзаро мое келиши Ш.р. ҳосил бўлишининг асосий шarti ҳисобланади. Шартсиз қўзғатувчи томондан мустаҳкамланиб турилмаган Ш.р. тормозланади, баъзан йўқолиб кетади. Шунинг учун Ш.р.нинг биологик аҳамияти организмнинг мосланиш имкониятларини кенгайтиришдан ва унинг хаттиҳаракатларини ҳар хил шароитга мосланишига ёрдам беришдан иборат. Организмнинг филогенетик тараққиёти ва индивидуал ривожланиши давомида Ш.р. ҳам тобора мураккаблашиб боради (яна қ. Олий нерв фаолияти).

ШАРТЛИҲУКМ—жиноятҳуқукида назарда тутилган жиноятҳуқуқий чоралардан бири. Ўзбекистон Республикаси ЖКга кўра, агар суд озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоларини тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдор тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин, деган қатъий фикрга келса, Ш.х. қўлланиши мумкин (ЖК, 72модда). Ш.х. қўлланилаётганда суд синов муддати белгилайди, ана шу муддат давомида Ш.х. қилинган шахс ўзининг хулқи б-н тузалаётганлигини исботлаши керак. Синов муддати 1 й. дан 3 й.гача белгиланади ва ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Ш.х. қилинган шахсларнинг хулқи устидан ички ишлар органлари, ҳарбий хизматчилар хулқи устидан эса, ҳарбий қисм ёки муассасанинг кўмондонлиги назорат олиб боради. Ана шу назорат олиб борувчи органнинг такдими б-н суд синов муддати давомида ҳукм қилинган шахсга юклатилган мажбуриятларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини олиб ташлаши ёки унинг зиммасига янги мажбуриятлар юклаши ҳам мумкин. Ш.х. ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинганларга, шунингдек, илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилинганларга нисбатан қўлланмайди, 18 ёшга тўлмаган шахслар, 1 ва 2 гуруҳ ногиронлари, аёллар, шунингдек, 60 ёшдан ошган шахслар бундан мустасно.

ШАРТНОМА—фуқаролик ҳуқукида икки ёки бир неча шахнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, бурчларини ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви, битимнинг тури. Ш.дан келиб чиқувчи фуқаролик ҳуқуқий муносабат ҳам, шунингдек, ёзма равишда тузилган Ш. мазмуни баён қилинган

ҳужжат ҳам «Ш.» термини б-н аталади. «Ш.» сўзининг синоними — контракт. Фуқаролар ва юридик шахслар Ш. гузишда эркиндирлар. Ш. тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди, Ш. тузиш бурчи қонунларда ёки олинган мажбуриятда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган Ш.ни ҳам тузишлари мумкин. Ўзбекистон Республикасининг ФКда Ш. тўғрисидаги умумий қоидалар, Ш.нинг кўринишлари, Ш. тузиш, уни ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби баён қилиб берилган (ФК, 353 —385моддалар). Халқаро ҳуқуққаги Ш. тушунчаси тўғрисида халқаро шартнома, меҳнат ҳуқуқидаги Ш. тушунчаси тўғрисида меҳнат шартномаси, тадбиркорлик фаолияти субъектлари ўртасида тузиладиган фуқароликҳуқуқий Ш. ҳақида хўжалик шартномаси мақолаларига қаранг.

ШАРТСИЗ РЕФЛЕКСЛАР, тур рефлекслари — организмнинг ички ва ташқи кўзгатувчилар таъсирига нисбатан ўзгармас, генотип б-н боғлиқ бўлган, яъни ирсийланадиган реакцияси. «Ш.р.» терминини И.П. Павлов муайян кўзгатувчиларнинг рецепторларга таъсири натижасида юзага келадиган рефлекслар (оғизга овқат тушганида сўлак ажралиши, бармоққа ўткир нарса санчилганида тортиб олинishi ва б.)ни ифодалаш учун фанга киритган (1903). Ш.р., асосан, марказий нерв системасининг куйи бўлимлари (ганглийлар, орка мия, бош мия дастаси ва б.) б-н боғлиқ. Ш.р.да кўзғалишнинг рецепторлардан эффе́кторга ўтадиган йўли рефле́ктор ёйи дейилади. Ш.р. турнинг барча индивидлари учун умумий бўлиб, организм хаттиҳаракатини доимий (ўзгармас) муҳит шароитига мосланишини таъминлайди.

Ш.р. онтогенез ва филогенезла ўзгариб боради. Чақалокларда ҳаёт давомида йўқолиб борадиган эмиш рефле́кси соф ҳолдаги Ш.р.га мисол бўла олади. Одам вояга етган сари янги (мас,

жинсий) рефлекслар пайдо бўла боради. Вояга етган одам ва хайвонларда Ш.р. соф ҳолда учрамайди; Ш.р. шартли рефлекслар б-н қўшилиб кетади. Шартсиз ва шартли рефлекслар ўртасидаги фарқ нисбий бўлганидан уларни тасниф қилиш анча қийин. Таъсирловчи таъсири хусусиятига ва жавоб реакциясининг биологик моҳиятига биноан Ш.р.ни химоя, озикланиш, жинсий, мўлжал олиш ва б. хилларга ажратилади. Мураккаб бир хил хаттихаракатлардан иборат тугма рефлекслар инстинкт дейилади. Баъзан инстинкт мазмунан Ш.р.га тенглаштирилади.

Зирабулоқ тоғларининг шим. ғарбидаги кичик кон. Чўкинди тоғ жинсларининг Зирабулоқ интрузиви б-н туташган қисмида жойлашган. 1943 й.да очилган. Ш.в.к.даги скарнлар метаморфик сланецлар ичидаги мергелли охактошлар ҳисобига ҳосил бўлиб, линзасимон шаклда учрайди. Скарн рудалари пироксен, гранат, актинолит, кварц, кальцит, шеелит, пирит, пирротин, нонтронит, лимонит минералларидан таркиб топган. Кондаги асосий руда шеелитдир. Шеелит скарнда гранат ва кварц б-н бирга майда (2—5 мм) доначалар ҳолида деярли бирдек тарқалган. Скарнларда пирит кўп. Кварцсульфид томирчалар, одатда, скарнларда жойлашган, баъзан улар сланецлар ичига ҳам ўтади.

ШАРШАРА — дарё ўзанидаги тик жарликлардан сувнинг пастга отилиб тушиши. Сув бир нечта поғоналардан оқиб тушиб, Ш.лар қатори — каскад ҳосил қилиши мумкин. Дарё юмшоқ ва қаттиқ жинслардан таркиб топган жойлардан ўтганда юмшоқ жинсли жойни ўйиб кириб поғона ҳосил қилади ва шу поғоналардан пастга отилиб тушади. Ш. поғонаси бетўхтов емирилиб туради ва Ш. оқимнинг юқори томонига силжиб боради. Поғона тез емирилиб борган жойларда Ш. ўрнида остоналар ҳосил бўлади. Тоғлардаги тор водий ва дараларнинг ўпирилиб тушган қаттиқ тоғ

жинслари б-н тўсилиши оқибатида ҳамда текисликларда дарёнинг қаттиқ жинслар ер юзасига чиқиб қолган жойлардан ўтишида ҳам Ш.лар пайдо бўлиши мумкин.

Ўрта Осиё дарёларининг тоғли худудларидаги ирмоқлари, сойлар баъзи жойларда унча катта бўлмаган Ш.лар (мас, Сангардақдарё Ш.си) ҳосил қилган. Дарёлардаги Ш.лар кема қатнови ва ёғоч оқизишга халақит беради, бироқ ГЭСлар куриш учун қулайдир.

Дунёдаги энг баланд ва машхур шаршаралар

Номи	Жойлашган ўрни	Балан
Анхель	Жан.Америка	1054
Тугела	Африка	933
Йосемит	Шим.Америка	727
Утигارد	Евросиё	610
Сатерленд	Океания	580
Виктория	Африка	120
Игуасу	Жан.Америка	72
Ниагара	Шим.Америка	51
Бойома	Африка	40

ШАРҚ, шарқ нуктаси — уфқ (дунё томонлари)нинг тўрт асосий нуктасидан бири, шим.га қараб турган кузатувчининг ўнг томонида. Ўзбек тилидаги хариталарда Шқ., нем. О (Ost) ёки инг. Е (East) ҳарфи билан белгиланади. Тенгкунлик пайтида Куёш Ш. нуктасига яқин ердан чиқади. Осмон сферасида Ш. нуктаси ҳақиқий уфқ (горизонт) билан осмон экватори кесишадиган иккита нуктанинг биридир.

ШАРҚ МУЗЕЙИ — жаҳондаги энг йирик музейлардан бири. Москвада 1918 йилда ташкил топган. 1925 йилгача Art Asian (Осиё санъати), 1962 йилгача Шарқ маданияти музейи, 1992 йилгача Шарқ халқлари санъати музейи деб аталган; 1992 йилдан ҳоз. номда. Музей 19-аср 1-чорагида классицизм услубида қурилган бинода (меъмор Д. Жилиярди) жойлашган; музей фонди, кутубхонаси

ва таъмирлаш устахонаси бошқа бинода. Музей тўпламида қадимий, ўрта асрлар ва замонавий Шарқ мамлакатларининг санъат асарлари сақланади. Музей фонди россиялик таниқли санъат ишқибозларининг шахсий тўпламлари негизидабарпо этилиб, бошқа фондлардан ўтказилган, сотиб олинган санъат асарлари ҳисобига бойитиб борилади. Музейда 100 дан ортиқ мамлакатларнинг рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати асарлари, илмий экспедицияларда топилган археологик экспонатлар тўлланган. Япония, Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Жанубий Шарқий ва Марказий Осиё мамлакатлари санъат асарлари музейнинг энг йирик тўпламларидир. Жумладан, ўзбекистонлик рассомлар А. Волков, Н. Карахан, П. Беньков, О. Татевосян, Б. Ҳамдамий, Ў. Тансиқбоев, А. Абдуллаев, Б. Жалолов, Л. Иброҳимов ва бошқаларнинг асарлари ҳам бор.

Музей илмий текшириш институти мақомига эга бўлиб, муҳим илмий текшириш ишлари олиб боради, археологик ва этнографик экспедициялар, конференциялар уюштиради, илмий тўпламлар, йўлқўрсаткичлар, каталоглар, илмий маълумотнома ва маърузалар тўпламлари нашр этади.

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ - газета-журналлар, босма нашрлар чоп этиш комплекси. Тошкент шаҳрида жойлашган. Республиканинг марказий газета ва журналларини, қаттиқ ва юмшоқ муқовадаги китоблар, брошюралар, ёрлиқлар, фотоальбомлар, тасвирий санъат маҳсулотлари ва бошқалар босма маҳсулотлар чиқаради. Унинг тарихи 1921 йилда ташкил топган босмаҳона ва 1924 йилда ташкил этилган «Средазкнига» нашриётидан бошланади. 1924 йилдан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош идораси. 1947 йилда босмаҳона билан бирлаштирилиб «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» ва

«Ўзбекистони Сурх» газеталари бирлашган нашриёти. 1991 йилдан Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг Ишлар бошқармаси ҳузуридаги «Шарқ» нашриёт-матбаа концернига айлантирилди. 2002 йил октябрдан ҳозирги номда. Компанияда 1991 йил 9 сентябрда Бош таҳририят ташкил этилди. Бош таҳририят томонидан «Амир Темура жаҳон тарихида», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ҳофиз Таъиш Бухорийнинг «Абдуллонома» каби нодир китоблари, «XXI аср ўзбек романи» рукнида ўзбек адибларининг романилари, сайланмалари, танланган асарлари нашрдан чиқарилди.

Унинг таркибида «Андижон нашриёт-матбаа», «Ишлаб чиқариш-тижорат маркази» тармоқ акциядорлик жамиятлари, «Шарқ зиёкори» акциядорлик жамияти ҳамда «Овқатланиш ва савдо комбинати» бор. Компаниянинг ишлаб чиқариш қуввати ҳар ойда умумий адади 60 млн. нусхада 80 номдан ортиқ газета, 30 номдаги журнал, шуниингдек, 70,0 минг нусхагача қаттиқ муқовали, 230 минг нусхадан ортиқ юмшоқ муқовали китоблар ва рисоаларни чоп этиш имкониятини беради. Замонавий полиграфия машиналари ва усқуналари билан жиҳозланган. Компания ўзининг «Навбахор» санаторий-сихатгоҳи (Тошкент вилояти Қибрай тумани) ва «Янгиқўрғон» истироҳат маскани, болалар соғломлаштириш лагери (Тошкент вилояти Бўстонлик тумани)га эга.

2004 йилда 66,9 млн. нусха газеталар, 42,0 млн. рангли-оттиск журналлар, 115,3 млн. рангли-оттиск китоблар ва рисоалар босилди. Маҳсулот сотиш ҳажми 8,7 млрд. сўмни ташкил этди.

Ад.: Шоғуломов И., Саодат манзиллари, Т., 1996.

ШАРҚ НОТА ЁЗУВИ - замонавий нота ёзуви манбаи; қадимий ва ўрта асрлар Шарқ мусиқа маданиятида қўлланилган куй-оҳанглари ёзиб олиш

узулларидан иборат. Илк намуналари қадимий Миср (мил. ав. 2-минг йиллик ўрталари, *пиктография* усули), Бобил (бўғинлар ёзуви), қадимий Хитой (*идеографик ёзув*) да жорий этилган. Форобий Юнонистонда қўлланилган ҳарfli нота ёзувини *уд* пардаларига мослаштирган. *Сафиуддин ал-Урмавий (табулатура* услубида) икки хил нота ёзувини кашф этган. *Танбур чизиги* (19-аср)да Хоразм мақомлари тўлалигича ёзилган.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» - адабий-бадий ва ижтимоий журнал. Муассиси Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси. Тошкентда 1 йилда 4 марта нашр этилади. Дастлаб «Ўзбекистон шўро адабиёти» (1932 йил июнь—июлда), «Совет адабиёти» (1935 йил, янв.), «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1935, июль) номларида чоп этилган. 2-жаҳон уруши йилларида вақтинча тўхтатилган. 1946 йилдан ҳоз. номда. Саҳифаларида Ўзбекистон ва чет эл ёзувчиларининг бадий асарлари нашр этилади. Адабиёт ва санъатнинг муҳим соҳаларига бағишланган адабий-танқидий, публицистик мақолалар ҳам эълон қилинади.

Ўзбек ёзувчиларидан Ф. Ғулумнинг «Шум бола» қиссаси, Ойбекнинг «Навой» романи, А. Қаҳҳор, М. Шайхзода, С. Абдулла, Миртемир, Зулфия ва бошқаларнинг асарлари дастлаб «Ш.Ю.»да чоп этилган. Жур.га турли йилларда Ойбек, В. Зоҳидов, Уйғун, А. Мухтор, Ҳ. Ғулум, Мирмуҳсин, Ў. Ҳошимов, О. Мухтор муҳаррирлик қилган; 2005 йилдан муҳаррири Минхожиддин Мирзо. Адади 1500 нусха (2005).

ШАРҚИЙ АВСТРАЛИЯ ГЕОСИНКЛИНАЛЬ МИНТАҚАСИ - Австралиянинг шарқида жойлашган Тинч океан геосинклиналь минтақасининг бир қисми, кечки токембрий — палеозойнинг бурмаланиш минтақаси. Шим.да Кейп-Йорк я.о.нинг шарқий қисмидан жан.да Тасмания ороли билан қўшилган ҳолда 3500 км, эни 1500 км га чўзилган. Унинг

геологик структура сифатида шаклланиши девон даврига тўғри келган. Шу вақт ичида тоғлараро водийлар ва чўкмаларда кўплаб қизил рангли дағал тошлар билан бирга эффузив ва чўкинди тоғ жинслари қатламлари ҳосил бўлган. Янги Англия қисмида қатламларнинг қалинлиги 12 км га етган, карбон даври охирларида ва пермь бошларида бу қатламлар тектоник ҳаракатларнинг кучайиши натижасида, чўкмалар ўрнида бурмаланган геосинклиналь структураларни пайдо қилган. Уларнинг ёриқлари орасидан магмалар ҳаракатга келиб гранит интрузив жинсларни келтириб чиқарган. Пермь даври охирларида Ш.А.г.м. аста-секин емирилиб платформа даврини кечирган. Геосинклиналь структуралари билан кўргошин, мис, олтин, висмут, полиметалл конлари, пермь чўкинди тоғ жинслари билан боғлиқ бўлган конлар топилган.

ШАРҚИЙ АВСТРАЛИЯ ОҚИМИ

- Тинч океандаги илик юза оқим, Жанубий Пассат оқими тармоғи. Австралиянинг шарқий қирғоқлари бўйлаб шим.дан жануб томон оқади. Тезлиги 1,1—1,8 км/соат, марказида 2,7 км/соат. Сувининг т-раси қишда 11—20°, ёзда 15—26°. Сув сарфи 30 млн. м³/сек. Тасмания о. яқинида Ғарбий Шамоллар оқимига қўшилиб кетади.

ШАРҚИЙ АФРИКА - Африканинг

шарқий қисмидаги экваториал ва субэкваториал кенгликлардаги ерларни ўз ичига олган табиий ўлка, шим.да Эфиопия ясситоғлиги, ғарбда Конго ботиғи, жан.да Замбези дарёсининг қуйи оқими ва шарқда Ҳинд океани билан чегараланган. Ш.А. ҳудудининг аксари қисмини Шарқий Африка ясситоғлиги (бал. 1000 м дан зиёд) эгаллайди. Ясситоғлик тектоник ёриқлар билан парчаланган. Рельефида палахсали тоғлар, лавали плато ва вулкан конуслари (Африканинг энг баланд жойи — Килиманжаро сўнган вулкани, 5895 м), туб террасалар, узилмали ботиқлар ва жарлиқлар навбатланиб жой-

лашган. Денгизбўйи қисми камбар паст-текисликдан иборат. Иқлими экваториал муссонли, иссиқ, мавсумий нам иқлим. Йиллик ёғин 500 дан 3000 мм гача. Шарқий Африка ясситоғлиги Нил, Конго, Замбези ва Ҳинд океанига куйиладиган кичикрок дарёлар хавзалари ўртасидаги сувайрғич вазифасини бажаради. Кўл кўп (Виктория, Танганьика, Ньяса ва бошқалар). Ўсимликлари турли типдаги саванналар ва сийрак ўрмонлардан иборат, тоғларда ўсимликлар баландлик минтақалари бўйлаб тарқалган. Ҳайвонот дунёси (айниқса, йирик сут эмизувчилар)га бой. Ҳайвонлари Эфиопия зоогеографик областининг Ш.А. областчасига мансуб. Ш.А.да Кения, Уганда, Руанда, Бурунди, Танзания, Замбия, Малави, Сомали, Эфиопия ва Жибути давлатлари жойлашган.

ШАРҚИЙ АФРИКА УЗИЛМАЛАР ЗОНАСИ — Африка китъаси билан Арабистон я.о.нинг шимолдан жан.гача чўзилган мураккаб рифт ва грабенлардан иборат. Узунлиги қарийб 6500 км бўлган бу зона йирик гумбаз ва палахсасимон антиклиналь кўтарилмалар ўрта қисмининг тектоник ер ёриқлари бўйича чўкиши, ўпирилиши натижасида вужудга келган. Уларни Туркия, Сурия ва Иорданиядан бошлаб, Қизил денгиз ва Африка орқали Мозамбик бўғозигача кузатиш мумкин. Зона шу йўналишда Ўлик денгиз, Ақоба, Сувайш грабенларини ўз ичига олади ва Қизил денгиз, Адан қўлтиғи орқали Африканинг Эфиопия рифтларигача бориб 2 тармоққа бўлинади. Биринчи тармоққа Қизил денгиз ва Адан рифтининг давомидаги Виктория кўлининг шарқидан ўтган грабенлар ва ҳаракатдаги Элгон, Кения, Килиманжаро вулканлари киради. Иккинчи тармоқ Виктория кўлининг ғарбида жойлашган Альберт, Эдуард, Киву, Танганьика, Руква орқали ўтади. Иккала тармоқ ҳам Ньясти, Шири грабенларига бориб туташади. Ш.А.у.з. протерозой даврларида пайдо бўлган бўлса ҳам, унинг рифт ва грабенлар структу-

раларининг ҳосил бўлиши олигоценнеоген вақтларига тўғри келади. Бу узилма структуралар ҳоз. ҳам фаоллигини йўқотмаган, чунки ҳоз. замонда вулканларнинг отилиб туриши ва кучли зилзилаларнинг бўлиши шундан дарак беради.

ШАРҚИЙ ГАТ ТОҒЛАРИ, Шарқий Гҳата тоғлари — Ҳиндистондаги тоғлар, Декан ясситоғлигининг шарқий чеккасидаги таркоқ тоғларнинг умумий номи (Великонда, Налламалай, Шарқий тоғлар ва бошқалар). Энг баланд жойи 1680 м (Деводи-Мунда тоғи). Гнейс, кристалли сланец, кварцитлардан тузилган. Бенгалия қўлтиғига қараган шарқий ён бағри нисбатан тик. Тоғлар барг тўқувчи муссон ўрмонлари билан қопланган.

ШАРҚИЙ ГРЕНЛАНДИЯ ОҚИМИ - Шим. Муз океанидаги совуқ юза оқим, Арктика ҳавзасини кесиб ўтувчи оқимнинг давоми. Сувининг т-раси Гренландия қирғоқлари яқинида 0° дан паст, ёзда 2,4° гача. Тезлиги 0,9 км/соат. Гренландиянинг шарқий қирғоқлари бўйлаб шим.дан жануб томон йўналган. Кенлиги 350 — 540 км. Айсберг кўп.

ШАРҚИЙ ЕВРОПА ПЛАТФОРМАСИ, Рус платформаси, Европа платформаси — йирик платформалардан бири, Ер пўстининг қадимий рифейгача бўлган даврига мансуб. Шарқий ва Шим. Европанинг катта қисмини эгаллаб, Скандинавия тоғларидан Уралгача ва Баренц денгизидан Қора ҳамда Каспий денгизларигача чўзилган. Платформа чегараси шим.шарқ ва шим.да Тиман қряжи бўйлаб ҳамда Кола я.о. қирғоқларидан, жан.ғарбда эса — Ўрта Европа текислигида Варшава яқинидан, шим.ғарбда Болтиқ денгизи ва Ютландия я.о.нинг шим. қисмидан ўтади. Ш.Е.п.да рифейгача бўлган бурмаланган қадимий кристалли замин билан унинг устида ётган чўқинди жинслар қоплами ажралиб туради. Замин платформанинг фақат шим.ғарбида (Болтиқ қалқони) ва жан.

ғарбидагина (Украина қалқони) ер юзасига чиқиб ётади. Қолган катта майдонда у чўкинди ётқизиклари билан қопланган. Ш.Е.п.нинг заминида кучли метаморфлашган ва бурмаланган чўкинди ҳамда магматик жинслар бўлиб, бу жинслар катта майдонларда гнейс ва кристалли сланецларга айланган. Платформа заминининг аксари қисми (ғарбий чеккаси бундан истисно) юқори протерозой бошларида (1600 млн. йил олдин) шаклланган. Ш.Е.п. тарихида 2 йирки давр ажралиб туради. 1-давр архей, қуйи ва ўрта протерозой даврларини (3500—1600 млн. йил) ўз ичига олади, бунда кристалли замин шаклланган; 2-даврда (юқори протерозойдан антропогенгача) эса платформанинг ўзи ривожланиб, чўкинди қоплам ва ҳоз. структура ҳосил бўлган. Палеозой даврининг охирида Ш.Е.п.нинг структуралари қайта тикланиши натижасида ер сатҳининг катта қисми кўтарилган. Бунга шарқда содир бўлган Урал-Тяньшан геосинклиналь минтақасидаги герцин даврининг бурмаланиш ҳаракати таъсир кўрсатган. Заминдаги фойдали қазилмалар: темир рудаси (Кривой Рог ҳавзаси, Курск магнит аномалияси, Кируна), никель, мис, титан рудалари, слюдалар, пегматитлар апатит ва бошқалар Чўкинди қопламда ёнувчи газ ва нефть қатламлари (Волга — Урал антеклизаси, Припять ботиғи), тош тузи ва калий тузи конлари (Кама, Урал олди, Припять ботиғи), қазилма кўмир (Львов, Донецк, Москва ёни ҳавзалари), фосфорит, боксит, қурилиш хом ашёси (охақтош, доломит, гил ва бошқалар) конлари, шунингдек, чучук ва минерал сувлар бор.

ШАРҚИЙ ЕВРОПА ТЕКИСЛИГИ - Ер шаридаги энг катта текисликлардан бири, асосан, Европанинг шарқий қисмида жойлашган. Шим.да Оқ ва Баренц денгизлари, жан.да Қора, Азов ва Каспий денгизлари, шим.ғарбда Скандинавия тоғлари, ғарб ва жан. ғарбда Марказий Европадаги тоғлар ва

Карпат тоғлари, жан., жанубишарқда Крим ва Кавказ тоғлари, шарқда Урал ва Муғожар тоғлари билан чегарадош. Текисликнинг ўртача бал. 170 м. Шим. Муз, Атлантика океанлари ва Ички берк ҳавза сувайирғичидир. Энг паст қисми жанубида — Каспий денгизи соҳилида. Текисликда бир қанча деярли меридиан бўйлаб чўзилган қирлар (Манселькя, Суоменселькя, Ғарбий Карелия, Валдай, Беларус, СмоленскМосква, ВолиньПододлия, Ўрта Россия, Волгабўйи, Юқори Заволжье, Тиман кряжи ва бошқалар) ва пасттекисликлар (Днепр бўйи, ОкаДон, Қуйи Заволжье, Азов бўйи, Қора денгиз бўйи, Каспий бўйи ва бошқалар) жойлашган. Қирлар денгиз сатҳидан 300—350 м баланд (Пододлия қирларининг энг баланд жойи 471 м). Сувайирғичлар водийлардан ўрта ҳисобда 20—60 м баланд. Текисликнинг шим. ва марказий (тўртламчи даврда қадимий музликлар босган) қисмларида ясси сувайирғичлар ва музликлар иши натижасида ҳосил бўлган морена тепаликлари, жан. қисмида эса жарлар тарқалган. Ш.Е.т. худудида РФнинг Европа (ғарбий), Украинанинг шим., шарқий, жан., Белоруссия, Польшанинг шим.ғарбий, Финляндия, Швециянинг катта қисми, Норвегиянинг чекка жан.шарқий қисмлари жойлашган.

Тектоник тузилишига кўра, текислик *Шарқий Европа платформасига* деярли тўғри келади. Заминида кучли бурмаланган токембрий қадимий (архей, протерозой) тоғ жинслари ётади. Бу жинслар кўтарилган Болтик ва Украина қалқонларида ер юзасига чиқиб қолган. Платформа замини устида деярли горизонтал палеозой, мезозой ва кайнозой тоғ жинслари жойлашган. Қалқонлардан ташқари Ш.Е.т.да тектоник ҳаракатлар натижасида пасайган синеклизалар (Москва, Украина, Печора, ВолиньПододлия, Каспий бўйи ва бошқалар) ва кўтарилган антеклизалар (Воронеж, Беларус, ВолгаУрал ва бошқалар) тектоник структуралар мавжуд. Фойдали қазилмаларга бой. Темир рудаси, тошкўмир, кўнғир

кўмир, нефть, газ, ёнучи сланецлар, апатит, марганец, олтингугурт, торф, тузлар, қурилиш материаллари қазиб олинади.

Текислик субарктика ва мўътадил иқлим минтақасида жойлашган. Январнинг ўртача т-раси ғарбдан шарққа шим. қисмида —10° дан — 20°гача пасаяди. Ёз ойлари тра шим.дан жан.га 8° дан 24° гача кўтарилади. Йиллик ёгин шим. шарқида 500—700 мм, жан.шарқида 200—500 мм.

Текисликдан бошланувчи дарёлар Ок ва Баренц (Онега, Шим. Двина, Мезень, Печора ва бошқалар), Балтика (Нева, Даугава, Нямунас ва бошқалар), Қора (Днепр), Азов (Дон), Каспий (Волга, Урал, Эмба) денгизларига кўйилади. Келиб чиқиш жиҳатидан морена, термокарст, қайир, лиман типига мансуб кўл (Имандра, Умбозеро, Ловозеро, Юқори Волга, Ладога, Онега, Ильмень, Сямго, Эльтон, Баскунчак ва бошқалар) кўп.

Ш.Е.т. худудининг шим. қисми тундра, ўрмонтундра; катта қисми ўрмонлар зонасида, жануброғи ўрмонли дашт ва дашт зоналарида, Каспий бўйи пасттекислигининг шим. қисми чала чўл, жан. қисми чўл зонасида. Бу зоналарда уларга хос тупроқлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар тарқалган. Ш.Е.т. табиий ресурслар (фойдали қазилмалар, сув, тупроқ, ер, ўрмон, яйлов ва бошқалар)га бой.

Мурод Маматқулов.

ШАРҚИЙ КОРЕЯ ТОҒЛАРИ - Корёя я.о.нинг шарқий қисмидаги тоғ системаси. Уз. 600 км. Энг баланд жойи 1915 м (Чирисан тоғи). Тоғлар қадимий кристалли жинслар, жан. қисми оҳақтош, кумтошлардан тузилган. Тоғларни чуқур даралар ажратиб туради. Баъзи тизмалар қояли ва тик ён бағирлардан иборат. Кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар билан қопланган, яйловлар бор.

ШАРҚИЙ КОРЕЯ ҚЎЛТИҒИ - Япон денгизидagi қўлтиқ, Корёя қирғоқларига туташ. Қирғоқлар яқинида чуқ. 60 м, очиқ қисмида 1800—2000 м

гача. Сув қалқиши нотекис, 0,5 м гача. Балиқ овланади. Йирик портлари: Вонсан ва Хиннам (КХДР)

ШАРҚИЙ ОСИЁ — Осиёдаги табиий ўлка (баъзида бир гуруҳ табиий ўлкалар сифатида кўрилади). Тинч океанга туташ тахм. 60° ва 20° шахриклар оралиғидаги тропик, субтропик ва мўътадил минтақаларни ўз ичига олади. Рельефи мураккаб тузилишга эга, ўртача баландликдаги тоғ ва тоғликлар (Жугжур, СихотэАлинь, Катта Хинган, Циньлин, Наньлин, Камчатка) ва аккумулятив текисликлар (Амурбўйи, Шим. Шарқий Хитой, Буюк Хитой) алмашилиб келади. Ш.О.нинг катта қисми Ғарбий Тинч океан геосинклиналь минтақасида жойлашган. Вулкан кўп, сейсмик фаол зона. Иқлими ёзи сернам муссонли ва қиши қуруқ иқлим. Ёз ва куз ойларида тайфун кўп бўлади. Табиий ўсимликлари, асосан, шим.да аралаш ва тайга ўрмонлари, жан.да кенг баргли субтропик ва тропик ўрмонлардан иборат. Қўрғоқчил худудларда ўрмондашт ва дашт ўсимликлари ўсади. Текисликларда аҳоли зич, катта майдонлар экинзор. Ш.О.да Россия ва Хитойнинг шарқий қисми. Япония, Корёя (КХДР ва Корёя Республикаси) жойлашган, баъзида Филиппинни ҳам шу ўлка таркибига киритадилар.

ШАРҚИЙ САМОА - Тинч океанда ги ороллар, *Самоа* архипелагининг шарқий қисми. АҚШ мулки. Майд. 197 км². Аҳолисининг катта қисми полинезлар, расмий тили — инглиз тили. Маъмурий маркази — ПагоПаго шаҳри (Тутуила о.да). Аҳоли балиқ овлаш ва консервалаш, кокос етиштириш билан шуғулланади. АҚШга балиқ консервалари ва копра чиқарилади. Пул бирлиги — АҚШ доллари.

ШАРҚИЙ СИБИРЬ ДЕНГИЗИ - Шим. Муз океанининг чекка денгизи. Новая Сибирь ороллари билан Врангель

о. оралиғида. Бўғозлар орқали шарқда Чукотка денгизи билан, ғарбда Лаптевлар денгизи билан туташади. Материк саёзлиғида жойлашган. Майд. 913 минг км². Йилнинг кўп қисмида муз билан қопланиб ётади. Ўртача чуқ. 54 м (энг чуқур жойи 915 м). Шўрлиғи дарёлар қуйиладиган жойда 5%о дан ғарби ва шим.да 30%о гача. Қўлтиқлари: Чаун губаси, Колима, Омуляха. Йирик ороллари: Новая Сибирь, Медвежий, Айон. Денгизга Колима, Алазея, Индигирка, Хрома, Катга Чукочья дарёлари қуйилади. Иқлими арктикага хос, ёзи қисқа ва салқин, қиши давомли ва совуқ. Ёзда ўртача тра 0°—2° (шим.да), 2°—4° (жан.да); кишда 26°, —28°. Йилига 100-200 мм ёғин тушади. Шамол таъсирида сув юзасининг қалқиши 1 м ва ундан ортиқ. Денгизда тюлень, морж, оқ айик, балиқлардан муксун, чир, омуль ва бошқалар яшайди. Ш.С.д.дан Шимолий денгиз йўли ўтади. Йирик портлари: Чаун қўлтиғидаги Певек ва Амбарчик.

ШАРҚИЙ ТАВР ТОҒЛАРИ - Туркиянинг жан.шарқидаги тоғлар. Ғарбдан шарққа 600 км га чўзилган. Энг баланд жойи 3090 м. Асосан, отқинди ва чўқинди жинс (оҳактош ва кумтош) лардан тузилган. Дажла, Фурот дарёлари ҳамда уларнинг ирмоқлари билан бўлиб юборилган. Иқлими континентал. Шим. қуруқ ён бағирлари этаклари чала чўл, юқорироғи даштлардан иборат, сернамроқ жан. ён бағирларида маквис чакалакзорлари, юқорироқда дуб ўрмонлари ва арчазорлар ҳамда альп ўтлоқлари мавжуд. Воҳа деҳқончилиғи ривожланган.

ШАРҚИЙ ТИМОР - Жанубий Шарқий Осиёдаги давлат. Майд. 14,8 минг км². Аҳолиси 952,6 минг киши (2002). Пойтахти — *Дили шаҳри*. Тетум, мамбаи, папуас ва бошқалар халқлар яшайди. Расмий тил — португал тили. Диндорларнинг аксарияти мусулмон ва католиклар; аҳолининг бир қисми анъанавий динларга эътиқод қилади.

Табиати. Ш.Т. *Тимор* о.нинг шим. шарқида жойлашган. Рельефи, асосан, тоғли, энг баланд жойи 2960 м; балчикли вулканлар бор. Иқлими субэкваториал, муссонли. Соҳилда тра йил давомида 25°—27°. Йиллик ёғин 500 мм атрофида (май — нояб. қуруқ мавсум).

Тарихи. Ш.Т. Португалиянинг собик мустамлакаси. 1974 йил Португалия Ш.Т. аҳолисининг ўз ҳуқуқини ўзи белгилаш ва мустақиллик ҳуқуқини тан олди. 1975 йил нояб.да Ш.Т. мустақиллиғи учун инқилобий фронт Ш.Т. мустақиллиғини эълон қилди, аммо Индонезия тарафдори бўлган гуруҳлар Ш.Т.ни Индонезияга қўшилганлиғини билдирди. Индонезия ўз қўшинларини Ш.Т.га олиб кирди ва унга провинция мақомини берди. 1999 йилда ўтказилган референдумда Ш.Т. аҳолисининг аксарияти мустақил давлат қуриш тарафдори эканлиғини билдирди. 25 йил давом этган курашдан сўнг Ш.Т. 2002 йил 20 майда мустақилликка эришди ва Шанана Гужмау унинг биринчи президенти этиб сайланди. 2002 йилдан БМТ аъзоси.

Хўжалиғи. Иқтисодиётининг асоси — к.х. Экспорт учун кофе, каучукли дарахт, кокос пальмаси ўстирилади. Ички эҳтиёж учун шоли, маккажўхори, шакарқамиш, таро, ямс, супурги экилади. Эчки, йилқи, буйвол боқилади. Денгиздан балиқ овланади. 1980-й.ларнинг бошигача сандал дарахти ёғочини четга олиб чиқиб кетиш катта даромад келтирган, кейинчалик уни кесиш чекланди. Қ.х. хом ашёларини қайта ишловчи корхоналар бор. Пул бирлиғи — тимор эскудоси, рупия.

ШАРҚИЙ ТИНЧ ОКЕАН КЎТАРИЛМАСИ — Тинч океандаги сув ости ўрталиқ тизмаси, бошқа ўрталиқ тизмалардан океаннинг шарқий чеккаси томон силжиганлиғи билан фарқланади. Уз. 7600 км, эни 850 км гача, тизмалар устидаги энг кам чуқ. 732 м. Энг баланд чўққилари Пасха ва Галапагос о.ларини ташкил этади. Жуда кенг ва ён

бағирларининг чўзилиб кетганлиги учун кўтарилма дейилади.

ШАРҚИЙ ХИТОЙ ДЕНГИЗИ, Дунхай — Тинч океандаги ярим ёпик денгиз, ғарбда Хитойнинг шарқий қирғоқлари, жан.да Тайвань о., шарқда Япониянинг Кюсю ва Рюкю о.лари, шим.да Корея бўғози орқали Япон денгизи билан чегараланган. Майд. 836 минг км². Денгизнинг ғарбий қисми материк саёзлигида, чуқурлиги шарққа томон орғиб боради. Энг чуқур жойи 2719 м. Йклими муссонли, довул кўп бўлади. Ўртача тра фев. да 5° дан (шим.ғарбда) 15° гача (жан. шарқда), авг.да 26°. Йиллик ёғин 1100 — 2200 мм (асосан, ёзда ёғади). Шарқий қисмида доимий шарқий оқим — Шим. Пассат илик оқими мавжуд. Ш.Х.д.га қуйиладиган энг йирик дарё — Янзи денгизга катта микдорда чучук сув келтиради, шу сабабли ғарбида сувнинг шўрлиги шарқига нисбатан камроқ (5—10%о дан 30—34,5%о гача). Сув қалқиши ярим суткалик (7,5 м гача). Балиқ ва бошқалар денгиз ҳайвонлари овланади, туз олинади. Йирик портлари: Шанхай, Ханчжоу, Нинбо, Цзилун, Нагасаки.

ШАРҚИЙ ҚОЗОҒИСТОН ВИЛОЯТИ — Қозоғистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1932 йил 10 мартда ташкил этилган. Республиканинг чекка шим.шарқида, Иртиш дарёси ҳавзасида. Майд. 97,3 минг км². Аҳолиси 1485,5 минг киши (2002), асосан, рус ва козоклар, шунингдек, украин, белорус, татар, мордва, чуваш ва бошқалар миллат вакиллари яшайди. Шаҳар ахрлиси 65%. 15 туманга бўлинган, 10 шаҳар, 20 шаҳарча бор (2002). Маркази — *УстьКаменогорск шаҳри*.

Ш.Қ.в. худудининг асосий қисми Олтой тоғларида жойлашган. Иртишнинг ўнг соҳилини тизмалар, ясситоғлик ва сойликлар эгаллаган. Энг баланд жойи вилоятнинг шим.шарқидаги Катунь тизмасида (Белуха тоғи, 4506 м). Музлик кўп. Иклими кескин континентал. Январ

нинг ўртача т-раси — 17°, —26°, июлники 19—23°. Йиллик ёғин 250—380 мм. Рудали Олтойда 1000-1500 мм.

Асосий дарёси — Иртиш. Энг йирик кўллари — Марқакўл, Зайсан (Бухтарма сув омбори таркибида). Тоғ олди текисликлардаги қоратупроқларда чалов, ҳар хил ўтлар, Иртишнинг чап соҳилида тўқ каштан тупроқларда чаловбетага ўсимликлари ўсади. Тоғларда қайин, тоғтерак, терак, оққарағай, қорақарағай, тилоғоч, кедр ўрмонлари бор. Тоғўрмон минтақаси мўйнали ҳайвонларга бой, кўлларида балиқ тури кўп. Ондатра, баргузин соболи иклимлаштирилган. Минерал булоқлар бор.

Хўжалигининг етакчи тармоғи — Рудали Олтой полиметалл конлари асосида фаолият кўрсатаётган рангли металлургия. УстьКаменогорск кўрғошинрух, Иртиш полиметалл, Белогорск руда бойитиш ва Зиряновск кўрғошин ктлари ишлаб турибди. Машинасозлик, конденсатор ва приборсозлик здлари фаолият кўрсатади. Курилиш материаллари (уйсозлик, ёғочсозлик ктлари, йиғма темирбетон здлари) саноатининг салмоғи катта. Енгил (тикувчилик ф-қаси), озиковкат (мой ва пиво здлари, гўшт, балиқ ктлари) саноатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Иртишда УстьКаменогорск, Ульба, Бухтарма ГЭСлари ишлаб турибди.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — дехқончилик, сутгўшт ва гўштжун чорвачилиги. Донли экинлар, кунгабоқар, сабзавот, картошка экилади. Зайсан сойлигида обикор дехқончилик, боғдорчилик ва қисман, тоқчилик билан шуғулланилади. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки, чўчка, йилки, парранда боқилади. Асаларчилик, балиқчилик, мўйначилик ривожланган. Иртишда кема қатнайди. Т.й. узунлиги қарийб 450 км. Автомобиль йўллари уз. 7 минг км дан зиёд. Ўлкашунослик музейи, драма театри бор.

ШАРҚИЙ ҲИНД ТИЗМАСИ - Ҳинд океанидаги сув ости тизмаси. 90° шқ.удаги меридиан бўйлаб 10° шаҳрик.

дан 34° ж.к.гача 5000 км га чўзилган. Эни 450 км. Тизмалар устидаги океан чуқ. 2000—2500 м, алоҳида чўққилар устида 549 м гача камаяди. Ён бағирларида фораминифералар ва радиолярияли балчиқ кўп.

ШАРҚШУНОСЛИК - Шарқ (Осиё ва Шим. Африкадаги давлатлар) тарихи, иктисоди, тили, адабиёти, этнографияси, санъати, дини, фалсафаси, моддий ва маънавий маданиятини комплекс ўрганувчи фан. Ш.нинг *мисришунослик*, *ассирология* (оссурияшунослик), *семитология*, *арабшунослик*, *эроншунослик*, *туркшунослик*, *хитойшунослик*, *монголшунослик*, *хиндшунослик*, *японшунослик* каби соҳалари мавжуд. Фаннинг ривожланиши билан Ш.нинг яна янги регионал шохобчалари (шумерология, урартология, кумранистика, кореистика ва бошқалар) пайдо бўла бошлади. *Африкашунослик* Ш.дан ажралиб чиқди. Ш.нинг комплекс фан сифатида ривожланиши давом этмоқда. Шарқ мамлакатлари ва уларнинг тарихи маҳаллий олимлар томонидан қадимдан ўрганила бошланган. Қадимий ва ўрта аср Шарқ олимлари яратган асарлар Ш. учун қимматли манбалардир.

Европада Шарқ тўғрисидаги дастлабки маълумотлар юнон муаллифлари асарларида учрайди. Юнонлар дастлаб Эронни, кейинчалик ўз юртларидан шарққа бўлган худудларни Шарқ деб ҳисоблаганлар. Европада Осиё ва Шим. Африка билан савдо ҳамда сиёсий алоқалар ўрнатилган бошланиши билан Шарққа бўлган қизиқиш кучайди. 12-аср дан бошлаб, Вениамин Тудельский (12-аср) ва Марко Поло (13-аср) каби европалик савдогар ва дипломатларнинг Яқин ва Ўрта Шарққа қилган саёҳатлари ҳақидаги эсдаликлар кўпая бошлади. Халқаро алоқаларнинг кенгайиши Ш.нинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. 15—16-асрларда Яқин Шарқ давлатлари ва Хитой тарихига оид асарлар пайдо бўлди. Париж, Оксфорд унт-

ларининг Шарқ тиллари кафедраларида қадимий яхудий ва араб тиллари ўқитила бошлади.

15-асрда Россияда Афанасий Никитиннинг Ҳиндистон тўғрисида, 17-асрда М. Петлин, рус элчилари Ф.И. Байков ва Н.Г.Сиафарийнинг Хитойга оид сафарномалари чоп этилди.

17-асрдан Европада Шарқ тилларидан форс, турк, хитой тиллари ўрганила бошлади. Айрим Шарқ тилларининг луғатлари, Шарқ муаллифлари (асосан, Саъдий) асарларининг матн ва таржималари нашр этилди. 17-аср охирида Лейден, Париж, Оксфорд унтларининг кутубхоналарида Шарқ қўлёзмалари тўпланди. 1667 йил Парижда д'Эрбелонинг «Шарқ кутубхонаси» номли тўплами нашр этилди. Россияда 18-аср бошларида (Пётр I нинг 1700 ва 1702 йиллардаги фармонлари кўра) Шарқ тилларини ўқитиш жорий қилинди.

18-асрнинг 2-ярмидан Ш.ни илмий асосда ўрганиш бошланди. Мустамлакага айлантирилган Шарқ мамлакатларидан Фарбга катта моддий бойликлар билан бир қаторда кўплаб ёзма ёдгорликлар ҳам олиб кетилди, Европанинг Лейден, Лондон, Париж, кейинчалик Петербург каби шаҳарларида бой қўлёзма фондлари ташкил этилди. Уларда тарих, фан ва маданият тарихи, диншунослик, ҳуқуқ, фалсафа, тил ва адабиётга оид қўлёзма асарлар йиғилган бўлиб, уларни таржима ва тадқиқ этиш илмий Ш.нинг шаклланишига замин бўлди. Кўп вақгача илмий Ш.нинг асосий ва ягона соҳаси Шарқ филологияси эди. Ёзма манбаларни илмий тавсифлаш, каталоглаштириш, уларни танқидий матнларини тузиш, манбанинг келиб чиқишини аниқлаш, гаржима қилиш ва илмий изоҳлаш шу соҳанинг асосий вазифалари ҳисобланган. Кейинчалик қўлёзма манбалар ёнига эпиграфик материаллар (қабр тошлари, металл идишлар ва бошқалар буюмлардаги битиклар) қўшилиши натижасида шарқ эпиграфикаси ривожлана бошлади.

Шарқ филологиясининг ўзига хос

хусусияти — унинг комплекслигидир. Зеро унда тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, фалсафа, дин тарихи элементлари мужассамлашган бўлиб, ёзма манбалар устида ишлаш ўрганилаётган мамлакат тили, тарихи ва маданиятини билиш баробарида шу манба мансуб бўлган соҳа бўйича ҳам махсус билимларни талаб этади. Фарғоний, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби алломаларнинг аниқ ва табиий фанларга оид бўлган асарларининг рус ва ўзбек тилига изоҳли таржималари бунга ёрқин мисолдир. Шу маънода шарқ филологияси ҳоз. кунгача ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда, чунки ҳали ўрганилмаган ёзма манбалар жуда кўп ва уларни тадқиқ этиш комплекс билимларни талаб қилади.

Қад. форс тилидан «Авесто» француз тилига таржима қилинди (1771). Мих хатлар, Миср иероглифларини ўқишга муваффақ бўлинди. Калькутта (1784), Париж (1822), Лондон (1823), Лейпциг (1845) шаҳрларида бир неча Осиё жамиятлари, Шарқ тилларини ўрганувчи махсус олий ўқув юртлари — Венада Шарқ тиллари академияси (1754), Парижда Жонли шарқ тиллари мактаби (1795) очилди. Шарқ тарихи ва унинг маданияти (асосан, қадимий ва ўрта аср тарихига оид)га бағишланган йирик тадқиқотлар пайдо бўлди.

Россияда Г.С. Лебедев Европада биринчи бўлиб санскрит грамматикасини тузди (1801). 19-аср шарқшуносларидан энг машҳури Н.Я. Бичурин бўлган. Унтларда Шарқ тиллари ўқитишни М.В.Ломоносов таклиф қилган эди. 1807 йилдан Қозон унти, 1819 йилдан Петербург унтида шарқшунослар тайёрлана бошлади. 1818 йил Петербургда Осиё музейи очилди.

19-асрнинг 2-ярмида Европадаги йирик кутубхоналарда сақланаётган Шарқ қўлёзмалари ва китобларининг каталоглари, Шарқ тиллари луғатлари тузилди. «*Ислом энциклопедияси*» (4 тилда) нашр этилди. 1873 йилдан ҳар 3 — 4 йилда шарқшуносларнинг халқаро кон-

гресслари чақириладиган бўлди. 19-аср охири — 20-аср бошида Япония, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва бошқалар Шарқ давлатларида йирик тарихчи ва филологлар етишиб чикди. Улар манбаларни танқидий қўлланмалар асосида тадқиқ қилишга киришдилар.

Рус шарқшунослари Ш.нинг янги шохобчалари, хусусан, туркшунослик, кавказшунослик ва бошқалар бўйича қимматли асарлар ёздилар. Туркшунослик бўйича И. Н. Березин, М.К. Козимбек, В.В. Радлов ва бошқалар туркий халқлар тили, фольклори ва адабиётига оид йирик асарлар яратдилар. Мўғул, эрон, курд, осетин тилларига оид илмий асарлар нашр этилди. О.И. Сенковский, Х.Д. Френ, В.Р. Розен, Г.С. Саблуков, А.В. Болдирев Ўрта Осиё, Сибирь, Монголия, Хитойнинг моддий ва диний маданиятига оид манба ва ёдгорликларни тадқиқ қилиб, нашр эттиришди. Шарқий Туркистон (Кучон, Турфон)да топилган будда, христиан ва моний адабиётлари жуда кўп маълумотларга эга. В.В. Вельяминов-Зернов, Н.В. Хаников, В.В. Григорьев, Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд ва бошқалар тадқиқотчилар Ўрта Осиё тарихи ва геогр. сига оид асарлар яратдилар. Б.А. Тураев қадимий Шарқ тарихи бўйича рус мактабининг асосчисидир. Қозон, Петербург ва Москва унтлари, Москвадаги Лазарев Шарқ тиллари инти, Одессадаги Ришелье лицейи, Владивостокдаги Шарқ институти ва бошқалар бир неча ўқув юртларида шарқшунослар тайёрланди. Шарқшуносларнинг тадқиқотлари, асарлари «Азиатский вестник» (1825—27), «Записки Восточного отделения Русского археологического общества» (1887—1921), «Мир ислама» (1912—13) жур.ларида чоп этилган.

20-аср бошларида йирик рус шарқшунослари янги очилган Ш. марказларида иш олиб бордилар. Н.Я. Марр, С.Ф. Ольденбург, Ф.И. Шербатской, Б.Я. Владимирцов, В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, В.В. Струве ва бошқалар қимматли асарлар яратдилар. 1930 йил

Осиё музейи ва бошқалар Ш. ташкилотлари асосида СССР ФА Шарқшунослик институти тузилди. СССР ФА ва республикалар ФА лари тизимларида Ш. муаммоларини ўрганувчи янги марказлар (СССР ФА Тинч Океани инти, ЎзССР ФА, ОзССР ФА, ГрузССР ФА, ТожССР ФА Шарқшунослик илмий текшириш институтлари, республика ФАларнинг тарих, адабиёт ва тил интлари, шунингдек, бошқа республикалар академиялари Ш. бўлимлари) тузилди.

Ленинград, Тошкент, Душанба, Боку, Ереван, Тбилиси, Қозон ва бошқалар шаҳарларда Шарқ кўлэмаларининг бой фондлари тўпланди. 20-асрнинг 40-й.ларида Москва унти Тарих ва филология фтида Шарқ бўлими, Ленинград, Ўрта Осиё (Тошкент), Озарбайжон (Боку) ва Тбилиси унларида Шарқ фтлари очилди.

1957 йил Москвада «Шарқ адабиёти» (1964 йилдан «Наука») нашриёти тузилди. «Советское востоковедение» (1955; 1959—61 йилларда) «Проблемное востоковедение», 1961 йилдан «Народи Ази и Африки» ва «Современная Восток» (1957; 1961 йилдан «Азия — Африка сегодня») жур.ларига асос солинди. 1957 йил Тошкентда Бутуниттифоқ шарқшуносларининг 1-конференцияси бўлиб ўтди. 50—60-й.ларда кўп жилдли «Всемирная история» («Жаҳон тарихи»)нинг Шарқ тарихи бўлимлари, Ҳиндистон, Хитой, Япония, Жанубий Шарқий Осиё, араб мамлакатларининг янги ва энг янги тарихи, олий ўқув юртлари учун дарсликлар, мустамлака тизимининг кризиси ва инкирози, муаммолари ҳамда Шарқдаги мустақил давлатларнинг иқтисодий ривожланиш муаммоларига оид йирик, умумлашган асарлар нашр этилди. Шарқ мамлакатлари тарихи бўйича И.М. Рейснер, Б.Н. Заходер, ЕА. Беляев, В.Б. Луцкий, А.Л. Гальперин, АА. Семенов, Ю.В. Ганковский, Л.И. Думан, И.М. Дьяконов, И.П. Петрушевский, О. Большаков ва бошқалар йирик асарлар ёзганлар. Шарқ адабиётшунос-

лиги ривожланди. «Литература Востока» («Шарқ адабиёти») серияси вужудга келди. «История мировой литературы»нинг Шарққа оид қисмлари ёзилди; «Памятники литературы народов Востока» (матн ва таржималар) нашр этилмоқда.

20-асрнинг 2-ярмида қадимий кўлэзма ёдгорликларни тадқиқ қилишда ҳам катга муваффақиятларга эришилди. Бир неча диалектлар тадқиқ қилинди ва турк, кавказ, мўғул, форс, сомий ва бошқалар тиллар бўйича илмий грамматикалар, луғатлар ва уларга оид асарлар яратилди.

2-жаҳон урушидан кейин Шарқ давлатларида бўлган тарихий ўзгаришлар чет эл Ш. тадқиқотларининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Мустамлака қилинган давлатлардаги сиёсий ва иқтисодий жараёнлар Шарқ давлатларидаги гуманитар фанларнинг ривожланишига, Ш.да тадқиқотлар мавзуининг долзарбланишига олиб келди. Шарқ давлатларида олиб борилаётган археологик қазиш ишлари Ш.нинг ривожланишига айнади муҳим ҳисса қўшмоқда.

Қад. Шарқ тиллари — шумер, хетт, урарту, угарит, хатт, элам, тохар тилларида матнларни ўрганиш кенг йўлга қўйилди. Ахоманий матнлари, пахлавий, суғд, хўтан, қумрон, тохар тилларида ёзилган матнлар тўплами чоп этилди. Ўрта аср тарихи, адабиёти, фани ва маданиятига оид ёдгорликларни тўплаш, ўрганиш ва нашр этишда катта ишлар қилинган бўлиб, бу жараёнларни европалик шарқшунос олимлар бошлаб берган эди. Европа Ш.ига хос бўлган мукаммал ва пухта илмий текшириш аъналари ҳозирда ҳам давом этиб келмоқда. МХР ва КХДР олимлари ўрта асрнинг историографиясига оид энг муҳим кўлэмаларни, 50-й.ларда ХХР тарихчилари Хитойнинг янги ва энг янги тарихига оид ҳужжатлар тўпламини нашр этдилар. Япон тарихчилари — С. Хаттори, Г. Хачи ва бошқалар Япония тарихини тадқиқ қилдилар.

Урушдан оддин ва урушдан кейинги ўн йилликларда Шарқнинг жонли тилларини тадқиқ этиш кучайди. Диалектоло-

гия, тилларнинг таснифи ва ривожланишига оид асарлар яратилди.

Ўзбекистонда Ш.нинг ривожланиши, асосан, уч Ш. маркази — Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги *Шарқшунослик институти*, Тошкент *Шарқшунослик институти* ва Тошкент *Ислом университети* фаолияти билан боғлиқ. ФА Ш. институтининг илмий йўналиши ин-т фондида тўпланган ўн минглаб қўлёзма асарларни чуқур ўрганиш, каталоглар ҳамда Ўрта Осиё ва қўшни Шарқ халқларининг фани ва маданияти тарихига оид нодир ёзма манбаларни нашрга тайёрлаб, уларда мавжуд бўлган тарихий маълумотлар асосида и.т. ишлари яратиш, Шарқ халқларининг ўтмишда жаҳон маданияти тараққиётига қўшган салмоқли ҳиссаларини яққол кўрсатишдир. Тошкент Шарқшунослик интида шарқшунос кадрлар тайёрлаш билан бирга Шарқ халқлари адабиёти, тилшунослик, иқтисод ва сиёсатшуносликка оид илмий текшириш ишлари ҳам олиб борилади. Тошкент Ислом унтида ислом дини тарихи, иқтисоди, ҳуқуқшунослиги, араб тили ва бошқалар бўйича мутахассислар тайёрланади ва мазкур соҳада илмий текшириш олиб борилади. Ислом дини ва у билан боғлиқ масалалар Ш.нинг муҳим йўналиши ҳисобланади.

Ўзбекистон Ш.нинг шаклланиши ва унинг жаҳонга танилишига А.К. Арендс, А. Аҳмедов, С.Азимжонова, Б. Аҳмедов, Б. Бобожонов, П.Г. Булгаков, Н. Иброҳимов, А. Ирисов, У.И. Каримов, С. Мирзаев, А. Мўминов, М.А. Салье, А.А. Семёнов, М.М. Хайруллаев, А. Хўжаев, Ш. Шомухамедов, А. Ўринбоев, А. Қаюмов, А. Хайитметов, А. Рустамов, А. Муҳаммаджонов, М.Б. Баратов, И. Абдуллаев, П. Қодиров каби олимларнинг хизмати катта бўлди. Ҳозир Ўзбекистонда Ш. бўйича «Шарқшунослик» альманахи (1991 йилдан), «Шарқ машъали», «Маяк Востока» ва «Имом Бухорий сабоклари» каби жур. лар чоп этилмоқда.

Шарқшуносларнинг охириги халқаро конгресси (ICANAS-37) 2004 йил Мо-

сква шаҳрида бўлиб ўтди.

Ҳозир дунёнинг турли мамлакатларида 1000 дан ортиқ илмий текшириш марказлари, ўқув ассоциациялари, ун-т ва бошқалар олий ўқув юртлиари шарқ факультетлари билан бирга Ш. бўйича тадқиқотлар олиб бориб, шарқшунос кадрларни тайёрламоқда. Уларнинг кўпчилиги ўзининг даврий нашрларига эга.

Ад.: Бартольд В.В., История изучения Востока в Европе и России, Л., 1925; Ўринбоев А., Аҳмедов А., Маннонов Б., Шарқшуносликнинг долзарб муаммолари, Т., 1995; Абдусаматов М., Ўзбекистон шарқшунослари, Т., 1996.

Баҳром Абдуҳалимов, Сурайё Каримова.

ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти — Ўрта Осиё ва Хорижий Шарқ мамлакатлари тарихи, маданияти, фани тарихи, Шарқ мамлакатлари ривожининг замонавий муаммолари, мустақил Ўзбекистон билан бу мамлакатларнинг кўп қиррали алоқаларини ўрганадиган йирик илмий текшириш муассасаси. Тошкент шаҳрида жойлашган.

1943 йил Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасининг Шарқ бўлими асосида ташкил топган ва 1950 йилгача Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти деб аталган. 1950 йилда эса интда олиб борилаётган илмий соҳалар қамровини ҳисобга олиб, Ш.и. деб номланган. 1957 йил унга Абу Райҳон Беруний номи берилган. Институтда уруш даврида В.И. Беляев, Е.Э. Бертельс, Н.В. Дьяконова, А.Н. Кононов, Н.Д. МиклухоМаклай, И.П. Петрушевский, О.И. Смирнова, кейинчалик эса И.Абдуллаев, С. Азимжонова, А.К. Арендс, Б. Аҳмедов П.Г. Булгаков, А. Ирисов, У. И. Каримов, С. Мирзаев, А. Муродов, А. Носиров, И. Одилов, М.Г. Пикунин, А. Расулов, М.А. Салье, А.А. Семёнов, М.М. Хайруллаев, А. Ўринбоев каби йирик шарқшунослар ишлади.

Ш.и.да 80 мингга яқин алоҳида асарларни ўзига жамлаган 25 мингдан ортиқ қўлёзма китоблар (9—20-аср бошларига оид) мавжуд. Тошбосма ва нашр этилган китобларнинг умумий сони 28 минг жилдни ташкил этади. Улар ўзбек, араб, форс, тожик, урду, пушту, озарбайжон, турк, татар, туркман, уйғур ва бошқалар шарқ халқлари тилларида ёзилган бўлиб, ўрта аср ва ундан кейинги даврлар фанининг турли тармоқларига, яъни тарих, адабиёт, фалсафа, ҳуқуқ, исломий илмлар ва тасаввуф, фалакиёт, кимё, табобат, геогр., доришунослик, тил, музика, мат., маъданшунослик ва бошқалар соҳаларга оид.

Инт фондида Абу Наср *Форобий*, Абу Али *ибн Сино*, Абу Райхон *Беруний*, Абу Бақр *Розий*, Имом *ал-Бухорий*, *Бурҳониддин Марғионий*, *Мотуридий*, *Фирдавсий*, *Саъдий Шерозий*, *Ҳофиз Шерозий*, *Умар Хайём*, *Алишер Навоий*, Абдурахмон *Жомий*, *Бедил*, *Хожа Аҳрор* асарлари билан бирга Ўрта Осиё хонликлари даврига тегишли бир неча минг хужжатлар, ёрликлар, вақфномалар тўпланган.

Институтдаги илмий текшириш ишлари қўлёзмаларни каталоглаштириш, манбашунослик, Шарқ фани ва маданияти тарихига оид ёзма манбаларни таржима ва тадқиқ этиш, исломшунослик, Шарқ мамлакатларининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий аҳволи, уларнинг Ўзбекистон Республикаси билан мавжуд алоқаларини ўрганишга қаратилган.

1952—81 йилларда Ин-т фондидаги қўлёзмаларнинг 11 жилдди «Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР» («Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари тўплами») каталоги, 1998—2000 йилларда қўлёзмаларнинг «История» («Тарих»), «Естественные науки» («Табиий фанлар»), «Медицина» («Табобат»), «Краткий каталог суфийских произведений 18—20 вв.» («18—20-асрлар тасаввуфига оид асарларнинг қисқа каталоги») номли мавзу каталоглари, Абу Али *ибн Сино*, Абдурахмон *Жо-*

мий, *Алишер Навоий*, *Абу Наср Форобий*, *Амир Хусрав Дехлавий* асарлари қўлёзмаларининг каталоглари, «Каталог Хивинский казийских документов 19 — нач. 20 вв.» («19—20-аср бошларига мансуб Хива қозилик хужжатлари каталоги», 2001 йил), 3 жилдди «Oriental Miniatures» («Шарқ миниатюралари») каталоги (2003—2004 йил) нашр этилди. 1950-51 (1-нашр), 1979-82 (2-нашр) йилларда Абу Али *ибн Сино*нинг «ал-Қонун фит-тибб» («Тибб қонунлари») асари (5 жилд, 6 китобдан иборат, ўзбек ва рус тилларида), 1957—75 йларда Абу Райхон *Беруний*нинг танланган асарлари силсиласи (ўзбек тилида 4 жилдди, рус тилида 7 жилдда) чоп этилди. Ал-Хоразмий ва ал-Фарғонийнинг мат. ва астрономияга оид асарлари таржималари, Улуғбекнинг «*Зижи Кўрагоний*» китобининг русча таржимаси (1996), ислом тарихи ва тасаввуфга оид Имом ал-Бухорий, ал-Марғионий, ал-Мотуридий, нақшбандия ва яссавия тариқати вакилларининг асарлари, *Амир Темур* ва *темурийлар* даври тарихи, маданияти фани тарихини ёритувчи қатор тадқиқот ва таржималар; тарих, адабиёт, геог. га оид бир қанча қўлёзмаларнинг танқидий матнлари ва таржималари, Хорижий Шарқ мамлакатларининг тарихи, адабиёти, маданияти тарихи, Ўзбекистоннинг бу мамлакатлар билан бўлган дипломатик ва маданий алоқалари бўйича монографиялар, илмий мақолалар тўпламлари, илмий-мабоп рисолалар босиб чиқарилади. Интда 7 та бўлим, қўлёзмаларни таъмирлаш устахонаси ва фотолаборатория бўлиб, 63 та илмий ходим ишлайди. 1991 йилдан ин-т «Шарқшунослик» номли илмий альманах нашр этади. 1991 йилдан ин-т Германия, Франция, Буюк Британия, Италия, Туркия, АҚШ, Эрон, Кувайт, Миср, БАА, Ҳиндистон, Хитой, Япония каби мамлакатларнинг илмий марказлари билан ҳамкорлик қилади. 1981 йилда институт *Ибн Сино* номидаги халқаро мукофотга сазовор бўлган. 2000 йилда интнинг қўлёзмалар фонди дунёдаги

энг бой қўлэмалар мажмуаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилган.

Ад.: Ёринбоев А., Аҳмедов А., Маннонов Б., Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Т., 1993; Муниров К., Бебаҳо хазина, Т., 2002.

ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ - қ. *Тошкент шарқшунослик институти*.

ШАРҒ — Бухоро воҳасидаги тарихий қишлоқлардан бири. Зарафшон дарёсидан чиқарилган Руди Сомжан (Сомжан анхори; Ҳаромком дарёси) бўйида — Искажкат қишлоғи рўпарасида жойлашган. Бу икки қишлоқ ўртасидан оқиб ўтувчи дарё устида катта кўприк бўлган.

Наршахийнинг ёзишича, бу қишлоқда қадимий вақтларда ҳар йили қишнинг ўртасида 10 кунлик бозор бўлиб, қишлоқлар унга узок вилоятлардан келиб савдо қилишган. Бу жойнинг ўзидан шинни билан тайёрланган мағизли ҳолва, тузланган балиқ ва янги балиқ, ёғоч, қўй ва қорақўл териларидан тикилган пўстинлар сотувга чиқарилган, илк ўрта асрларда бу ерда тайёрланган мис ва бўз узокларга олиб кетилган. *Исмоил Сомоний* бу қишлоқни барча ерсувлари ва дарахтлари билан солиб олиб, Бухоро шаҳридаги Самарканд дарвозасида бино этган работга вақф мулки қилиб берган. *Қорахонийлардан Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон* 12-аср бошларида Ш.да катта Жомеъ масжиди ва Искажкат қишлоғида работ қурдирган. Бу қишлоқда катта бир қўхандиз (қалъа) ҳам бўлган.

Сомонийнинг ёзишича, Ш. қишлоғи Бухордан 4 фарсах узокликда бўлиб, бу ердан ўрта асрларда кўплаб ислом уламолари ва мударрислар, жумладан, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Иброҳим аш-Шарғий, Абу Ҳаким Шаддод ибн Саид аш-Шарғий, Абу Солиҳ Шуайб ибн Лайс аш-Шарғий ал-Қоғазий (? — 886), Абул Ҳасан Али ибн Ҳасан аш-Шарғий (? — 936), Абу Усмон Саид ибн Сулаймон ибн Довуд аш-Шарғий (? — 913) етишиб

чиққан.

Манбалар: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1996; Абдулкарим ас-Самъоний, На-сабнома (Ал-Ансоб), Бухоро, 2003.

ШАРҒУН (1952 - 1971 йилларда Токчиён) — Сурхондарё вилояти Сарисийё туманидаги шаҳар (1973 йилдан). Ҳисор тоғларининг ён бағрида, ўртача 450 м баландликда, вилоят маркази (Термиз)дан 193 км узокликда жойлашган. Туман маркази (Сарисийё) гача 8 км. Т.й. станцияси. Шаҳар ёнидан Шарғун дарёси оқиб ўтади. Аҳолиси 12 минг кишига яқин (2005). Асосан, кўмир қонида ишловчилар яшайди. Ш. 1947 йилда Токчиён посёлкаси сифатида вужудга келди. Ш.да кўмир шахтаси, автокорхона, қурилиш корхонаси, 2 савдо ташкилоти, 2 акциядорлик жамияти, кичик корхона ва фирмалар, 13 ўқув муассасаси ва бошқалар ишлаб турибди. 3 умумий таълим мактаби, касб-хунар коллежи, иктидорли болалар гимназияси, махсус мактаб интернат, болалар мусика мактаби, болалар ва ўсмирлар маркази бор. 5 қутубхона, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, 2 касалхона, қишлоқ врачлик амбулаторияси аҳолига хизмат кўрсатади.

ШАРҒУН КЎМИР ҚОНИ - Сурхондарё вилоятидаги қон. Ҳисор тоғ тизмасининг жан.ғарбий тармоғида жойлашган. 1941 йилда очилган. Ш.к.к. қуий ва ўрта юра даврига мансуб кўмирли ётқизиклар ичида топилган. Қора Мачитли антиклиналининг жан. қанотида. Бу структуранинг ўзак қисми токембрий гнейс ва сланецлари ҳамда қуий палеозой қумтошли сланецларидан таркиб топган. Улар ордовик, силур, девон ва карбон даврларига оид терриген ва карбонатли ётқизиклар билан қопланган. Қуий ҳамда ўрта юра ётқизиклари кўмирга бой. Кўмир ётқизикларининг умумий қалинлиги 26 м. Кўмир қатлами (баъзи бир жойлари узлукли) Гулиоб сойидан Обизаранг сойигача — ғарбдан шарққа 10 км га

чўзилган. Ш.к.к. энг йирик қатламининг қалинлиги 12,5 м; қатламларнинг ўртача қалинлиги 4,6 м. Кўмир қатламининг пастки қисми юпқа аргиллит ва алеврит тоғ жинсларидан таркиб топган. Фойдали қатламлар таркибида 5% гача нефть битумлари бўлган турли хил петрографик типдаги кўмрдан иборат. Ш.к.к.да кўмир қатламининг ётиш бурчаги бўйлаб тектоник ҳаракатлар содир бўлиши натижасида кўп микдорда майдаланган кўмир учрайди. Шарғун кўмирининг ёниш қуввати 5690—7302 ккал/кг; ўз-ўзидан ёнмайди, ҳажми 1,35 т/м³, қаттиқлик жиҳатидан 2синфга мансуб. Кулининг ўртача микдори 16,95% (5,3% дан 23,2% гача). Олтингуурти кам (ўртача 0,02%)ни ташкил этади. Шарғун кўмири — тошкўмир бўлса ҳам майдароқ ва юмшоқроқ, енгил тозаланади, фкада брикетланиб, истеъмолчиларга юборилади. Ш.к.к. нинг захираси 36 млн. т. Йилига 50 минг т кўмир қазиб олинади. Шарғун кўмири карбид олиш учун хом ашё ҳисобланади.

ШАРҲ (араб. — изоҳлаш, тушунтириш) — 1) Китоб шарҳи — китобнинг матнига изоҳ бериш, унга илмий изоҳ, маълумот берувчи қисми. Асарларда, таржима ва ҳужжатли нашрларда матннинг мазмунмоҳиятини тушунтириб беришда қўлланади. Ш. муаллиф, ношир, мутахассис, таржимон томонидан тайёрланиб, маълум бир асар ёки матннинг тарихи, унинг бошқа воқеа-ҳодисаларга, фанларга, шахсларга, замон ва маконга боғлиқлиги хусусидаги маълумотлардан иборат бўлади. Ш.да муаллиф ишора этган баъзи воқеа ва фактлар, у ёки бу сабаб билан ошқора ёзилмаган ёки ёзилиши лозим топилмаган нарсалар талқин қилинади, баъзи сўз, сўз бирикмаси ва ибораларнинг моҳияти очиб берилади. Ш. қисқа ва фойдаланишга қулай бўлиб, одатда, матндан кейин алоҳида мақола ёки маълумот тариқасида жойлаштирилади. Мумтоз асарларга Ш. алоҳида китоб шаклида берилиши ҳам мумкин;

2) журналистика жанрларидан бири. Оммавий ахборот воситалари (ОАВ)да ижтимоийсиёсий, маданий-маърифий воқеа-ҳодисаларнинг, ҳужжат ва бошқа ш.нинг моҳияти ҳамда аҳамиятини оммага тезкорлик билан тушунтириб, баён қилиб беришга мўлжалланган материал тури. Ш.да фактларни таҳлил қилиш, таққослаш, фикрни далиллашнинг турли воситаларидан фойдаланиш, умумлаштириш, хулоса ясаш каби усуллардан кенг фойдаланиш мумкин. Берилиш тартиби ва баён қилиш услубига кўра, Ш. радио, телевидение, матбуот ва интернет сайтлари учун алоҳида мўлжалланган бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда жанр имкониятларидан ва ОАВ туридан фойдаланиб, Ш.нинг таъсирчанлиги, аҳамиятини ошириш мумкин бўлади.

Норали Очилов.

ШАРҲЛОВЧИ — бирор нарсани, воқеа-ҳодисани тушунтириб берувчи; изоҳ берувчи, шарҳчи, газета, журнал, радио, телевидение ва интернет сайтларида муайян воқеалар (ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, маданий, спорт ва бошқалар)га бағишланган *шарҳлар* муаллифи. Ш. вазифасини бирор бир ихтисосликка ихтисосланган журналист бажаради. Айни пайтда маълум соҳа эгалари, мутахассислар ҳам Ш. сифатида фаолият кўрсатиши, соҳасига доир воқеа-ҳодисаларни шарҳлаши мумкин.

ШАССИ (лот. capsa — яшик) — 1) автомобиль, трактор ва бошқалар транспорт воситаларида двигателдан етакчи ғилдиракларга куч узатиш ва уларни бошқариш учун хизмат қиладиган қисм ва механизмлар; 2) самолётнинг қўниш ёки ердан кўтарилиш вақтида ишлатиладиган (тушириб кўтариладиган) ғилдиракли қурилма. Ш. олд ғилдиракли, орқа қуйруқ ғилдиракли ва бошқалар бўлиши мумкин. Гидросамолётларда корпус ёки чанғилар Ш. вазифасини ўтайди; 3) радио ва электр қурилмалар, аппаратлар, асбоблар (радиоприёмниклар, ком-

пьютер блоклари ва бошқалар)да асосий деталлар ўрнатиладиган панель. Одатда, алюминий, латун, гетенакс, текстолит ва бошқалар материаллардан тайёрланади.

ШАСТРИ, Шастрий Лаъл Баходир (1904.2.10, УттарПрадеш штати, Мўғулсарой — 1966.11.1, Тошкент) — Ҳиндистон давлат ва сиёсат арбоби; Кўшилмаслик ҳаракатида иштирок этгани учун 1921 йилда қамалган; ҳаммаси бўлиб 9 йилни қамокда ўтказган. Каший (Банорас) унтида таҳсил олган, Ҳиндистон миллий озолик ҳаракатининг фаол қатнашчиси. Ҳиндистон Миллий Конгресси (ҲМК)нинг биринчи Бош котиби (1951), УттарПрадеш комитети Бош котиби лавозимига 2 марта сайланган. 1952—56 йиллар Темир йўл ва транспорт, 1958—61 йиллар Савдо ва саноат вазири, 1952 йилда эса Ҳиндистон парламентининг юқори палатаси (Ражйа сабҳа)га сайланган. 1961— 63 йилларда Ҳиндистон Ички ишлар вазири; Атом энергияси масалалари бўйича вазир, Режа комиссияси раиси. *Ж. Нерунинг* вафотидан кейин Ҳиндистоннинг иккинчи Бош вазири, 1964 йил 9 июндан умрининг охиригача шу лавозимда ишлаган. Покистон президенти Муҳаммад Айюб Хон билан биргаликда Ҳиндистон — Покистон можаросини тинч йўл билан ҳал қилиш мақсадида тузилган Тошкент декларациясини имзолаган (қ. *Тошкент учрашуви*). Тошкентда вафот этган. Жасади Ҳиндистонга олиб борилган. Вафотидан кейин (1966) Ҳиндистоннинг олий мукофоти «Бҳарат ратна» билан тақдирланган. Деҳлида мемориал музейи бор. Тошкентдаги Содик Азимов кўчасида ва 24-мактаб олдида Ш.га ҳайкал ўрнатилган, номида мактаб ва кўча бор. Ш.нинг 100 йиллиги муносабати билан Тошкентдаги Ҳиндистон маданият марказига унинг номи берилган.

Ансориiddин Иброҳимов.

ШАТО — ўртаоасиёлик хуннулар авлоди бўлган чуюс қабиласи тармоғи.

Жунғориянинг шаркида, Борқўл бўйида яшаганлар. *Тан* давлатига тобе бўлган. 794 йил хитой амалдорларининг зулми натижасида тибетликлар ҳомийлигига ўтишган ва хоз. Ганьсу вилояти худудига кўчишган, лекин 808 йил яна Тан давлати худудига қайтиб Ордосга жойлашганлар. 880—883 йилларда Хитой ҳукуматига Хуан Чао кўзғолонини бостиришда ёрдам берганлар, эвазига Шаньси вилоятининг бир қисмини олишган. Тан сулоласи ағдарилгач (907), уни тиклаш учун курашиб, 923 йил Шим. Хитойни тобе этишган. Бу ерда улар кейинги Тан сулоласига асос солишган, бу сулола 937 йил барҳам топган. Ш.ларнинг бир қисми хитойликларга аралашиб кетган, чўлда яшайдиганлари эса тахм. 1000 йил несториликни қабул қилиб Хитойдан ажралганлар. Уларнинг аждодлари ўнгут ёки «оқ татар» номи остида машҳур бўлиб, 1204 йил ўз ихтиёрлари билан Темучин (*Чингизхон*) га кўшилганлар.

Ад.: Гумилев Л. Н., Древние тюрки, М., 1968; Поиски вышншленного царства, М., 1970.

ШАТРАНЖ (араб.) қ. *Шахмат*.

ШАТТ ул-АРАБ — Ироқ ва Эрондаги дарё. Уз. 195 км, ҳавзасининг майд. 1 млн. км². *Дажла* ва *Фурот* дарёларининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Месопотамия пасттекислигидан оқиб, дельта ҳосил қилиб Форс қўлтиғига қуйилади. Асосий ирмоғи — Қарун дарёси. Ўртача сув сарфи 1500 м³/сек., баҳорда тўлиб оқади. Кема қатнайди. Басра шаҳригача денгиз кемалари қира олади. Асосий портлари: Басра, Хуррамшаҳр, Ободон шаҳрилари.

ШАТУН (рус. шатать — чайқатмоқ, тебрантирмоқ) — поршенли машиналарда машина поршени ёки ползунни ҳаракатини тирсақли валга (кривошипга) узатувчи қисм (звено). Унинг тирсақли валга бириктириладиган қисми кривошип каллаги, иккинчи қарама-қарши қисми эса поршень (ёки ползун) калла-

ги деб аталади. Механизмнинг бошқа ҳаракатланувчи звенолари билан айланувчи кинематик жуфтлар ёрдамида бирикади. Поршенли двигателлар, компрессорлар ва насосларда, темирчилик-пресслаш жиҳозларида ишлатилади.

ШАФАҚ — Қуёш ботиши ёки чиқиши олтидан атмосферада пайдо бўладиган рангбаранг нурлар; уларнинг ранги Қуёшнинг горизонтдан узоқякинлигига боғлиқ. Қуёш горизонтга яқинлашганда ва булут бўлмаганда осмон сариқ ёки қизғиш рангга киради, баъзан қўнғирроқ тус олади. Бу ҳолат Қуёш нурлари атмосферада узун қия йўлни босиб ўтаётганда ҳаворанг ва бинафша нурларнинг тарқаяиши туфайли кучсизланиб содир бўлади, қолган нурлардан ёруғлик олган атмосфера эса сарғиш ва қизғиш рангга киради.

Қуёш ботиб, горизонт тагига ўта бошлаши билан қоронғу туша бошлайди. Лекин қоронғу бирданига тушмайди. Ўрта кенгликларда 2—3° тушгандан кейин эса Ш. нурида пушти доғ пайдо бўлади, бу ранг Қуёш 6° пастга тушгунга қадар тобора равшанлаша бориб, тўқ қизил рангга айланади ва секин-аста сегмент шаклини олади. Бу ранг Қуёшнинг қизғиш нурлари 20 км баландликдаги атмосферанинг чангли қатламига учраганда пайдо бўлади.

Кейинроқ тўқ қизил ёруғлик ўчиб, горизонт устидаги тўқ сариқ ва қизил чизиқлар равшанроқ бўла боради. Ш.нинг оқиш ва кўкиш доғлари эса пастга тушади ва хиралашади. Тўқ қизил ёруғлик ўчиши билан тезда қоронғу тушади. Қуёшнинг горизонтдан 6° пастга тушишигача бўлган Ш. фукаро Ш. и дейилади. Ернинг сояси ва унинг рангбаранг хошияси ўчади ва қоронғилашиб бораётган осмонда деярли кўринмай қолади. Қуёш 12° ботишига қадар бўлган бу даврга навигация Ш. и дейилади. Шундан сўнг ғарб томондаги рангбаранг чизиқлар яшимтир рангга киради, Қуёш 18° тушгандан кейин эса Ш. бутунлай йўқолиб, энг хира

юлдузлар кўринади ва тун бошланади. Бу даврга эса астрономик Ш. дейилади. Тонг шафақи ҳам худди шундай, лекин тескари тартибда рўй беради.

ШАФТОЛИ (Регаса) — раъногулдошларга мансуб дарахтлар туркуми; мевали дарахти. Ватани — Ўрта Осиё. 6 тури маълум: оддий Ш., гансун Ш.си, давид Ш.си, потанин Ш.си, мир Ш.си, фарғона Ш.си.

АҚШ, Европанинг жануби, Япония, Хитой, Туркия, Ўрта Осиё, Закавказьеда кенг тарқалган. Бундан 2 минг йил олдин маданийлаштирилган. 5000 га яқин нави бор. Ҳоз. даврда Шим. ва Жанубий ярим шарнинг барча субтропик ва тропик мамлакатларида ўстирилади. Жаҳон бўйича ялпи ҳосили 12,0 млн. т (1999). Ўзбекистонда экин майдони жихатидан мевали дарахтлар орасида 3-ўринни эгаллайди.

Боғдорчиликда, асосан, оддий Ш. тури навлари ўстирилади (бошқа турларидан манзарали ўсимлик ёки пайвандтаг сифатида фойдаланилади). Бўйи 3—9 м, барги кетмакет жойлашган, нашта-симон, гуллари икки жинсли. Меваси серсув (50—600 г гача), данакли, ясси думалоқ, тухумсимон, оқишяшилдан тўқ қизилгача, тукли ва туксиз (луччак). Эти кўкимтироқ, оч пушти, сариқ, тўқ қизил, данагидан ажралади (ажралмайдиган навлари ҳам бор), мазаси нордонширин, ширин. Таркибида 80—90% сув, 10—14% қанд, 0,081,02% олма, вино, лимон кислота, 0,56—1,26% пектин, шунингдек, ошловчи ва азотли моддалар, А, С, В витаминлари, данаги мағзида 20—60% ёғ, амигдалин, қоғил моддалар ва бошқалар бор. Янгилгида ейилади, қоқи, консерва (жем, мураббо, компот) қилинади, барги ва гули қайнатмаси халқ табобатида бош оғриғи, ревматизм, ошқозоничак касалликларини даволашда қўлланилади. Ш. яхши асал берувчи дарахт.

Ш. данагидан ва пайванд қилиб қўпайтирилади. Пайвандтаг сифатида оддий Ш. ва бошқалар турлари уруғқўчати,

бодом, тоғолча, баъзан ўрикдан фойдаланилади. Ҳосиддорлиги 200—400 ц/га. Экилганидан кейин 3 — 4йили ҳосилга киради. 12—15 йил яхши ҳосил беради (дарахти 100—150 кг гача). Ўзбекистонда апр.да гуллайди, навига қараб меваси май—окт. ойларида пишади. Ш. нисбатан иссиқсевар, ёруғсевар ва —15, — 20° ли қисқа совуқларга чидайди, —25° да нобуд бўлади, айниқса, гуллаган пайтида баҳорги қорасовуқлардан кўп зарарланади. Кўчати кузда ва баҳорда 25—30 см чуқуриқда ҳайдалган ерга 5x4, 5x5, 6x3 м схемада экилади. Ёш дарахтлар вегетация даврида 15—16, ҳосилга кирганлари 4—5, тошлоқ ерларда 10—12 марта суғорилади. Ш.га косасимон шакл берилади ва ҳар йили эрта баҳорда буталади. Ўзбекистонда 50 га яқин навлари р-нлаштирилган. Ш.нинг эртапишар — *Анжир шафтоли*. *Лола*, Мореттини; ўртапишар — Зафар, Старт, Малиновий, *Эльберта*, Ширинмағиз, Оқ шафтоли, кечки — Сальвей, *Фарҳод* навлари кўп экилади.

Касалликлари: барг бужмайиши, шира оқиши, доғланиш ва бошқалар.

Зараркунандалари: Ш. барг бити, Ш. куяси, Ш. тана бити. Уларга қарши баҳорда куртаклар бўртишига қадар инсектицидлар ва фунгицидлар билан ишлов берилади.

Ад.: Ўрик, шафтоли, олхўри, Т., 1960; Помология Узбекистана, Т., 1983; Собиров М. Қ., Томорқа боғдорчилиги, Т., 1991.

Султон Холназаров.

ШАХМАТ, шоҳмот (форс. шоҳмот — шоҳ ўдди) — спорт тури. Ўйиндан мақсад рақиб шоҳини мот қилиш. Икки хил (оқ ва қора) рангдаги 64 та тенг каткли тахта (сатҳ)да икки хил рангдаги 16 тадан дона (биттадан шоҳ ва фарзин, 2 тадан рух, фил ва от, 8 тадан пиёда)да ўйналади. Ш.да мусобақа пайтида маълум сондаги юришлар қилиниши учун вақт (дастлабки 40 та юриш учун 2,5, 2 ва 1,5 соат ва ҳ.к.) ва ўйин тугамаса

қўшимча вақт белгиланади. Тезкор Ш.да ўйинни тугатиш учун аниқ вақт (30, 25, 15 ва 5 мин.дан) берилади. Сиртки Ш.да ҳар бир юришни амалга ошириш учун масофа ва алоқа воситаси турига қараб, кун ёки ҳафталар белгиланиши мумкин.

Ш.нинг келиб чикиши *чатуранга* ўйинига бориб тақалади. Араб халифалиги даврида бу ўйин «шатранж» номи билан оммавийлашди. Араблар Ш. ёзувини жорий этгани учун Ш. ўйинлари матнига оид қимматли маълумотлар сақланиб қолган. *Абулфатҳ* Аҳмад ибн Сижзий «Шатранж китоби»да 819 йилда Хуросонда ўтказилган биринчи Ш. мусобақаси ва унда ғолиб чиққан ўртаосиёлик машхур шатранжчи Абу Бақр ас-Сулий ҳақида ёзган. Ас-Сулий кўплаб Ш. воқеаларига қаҳрамон бўлиб кирган Абулфароҳ Лайложга устозлик қилган.

Ш. 11-асрдан бошлаб Европада жадал ривожланди. 15-асрда Ш. қоидаларига ўзгаришлар киритилди. 1512 йилда Римда Дамианонинг «Бу китоб шахмат ўйнашни ўргатади» тўплами босилди ва у Европа тилларига таржима қилинди. 1575 йилда Мадридда Испания ва Италия Ш.чилари ўртасида учрашув ўтказилди. 17-асрда Жоаккино Греко (Италия), 18-асрда Даникан (Франсуа Андре), Филлдор (Франция), 19-асрда Говард Стаунтон (Англия), Адольф Андерсен, Иоганнес Цукерторт (Германия), Пол Морфи, Луи Паульсен (АҚШ), Игнац Колиш, Вильгельм Стейниц (Австрия— Венгрия), Александр Петров, Михаил Чигорин (Россия) каби Ш. усталари бу ўйиннинг ривожига катта ҳисса қўшишди. 1851 йилда Лондонда 1-халқаро мусобақа уюштирилди. Унда Андерсен ғалаба қозонди. 1886 йилдан шахсий жаҳон чемпионати ўтказилиши Ш.ни янада оммалаштирди. 1924 йилда Халқаро шахмат федерацияси (*ФИДЕ*) тузилди. 1987 йилда тузилган Гроссмейстерлар ассоциацияси (кейин Жаҳон шахмат кенгаши, деб номланди) мустақил равишда Ш. бўйича бир қанча мусобақа, жаҳон кубоги ва чемпионати ташкил этди. 2000 йилда Владимир *Крамник* ва

Гарри *Каспаров* ўртасида ўтказилган мусобақада Крамник ғалаба қозонди ва жаҳон чемпиони, деб эълон қилинди. ФИДЕ Ш.даги бўлинишга барҳам бериш мақсадида мутлақ жаҳон чемпионини аниқлаш учун бирлаштирувчи мусобақа белгилади.

Ўзбекистон заминида Ш. чуқур илдиз отганини тасдиқловчи манбалар мавжуд. 1972 йилда Далварзинтепа (Сурхондарё) да олиб борилган археологик қазилмалар вақтида Қушон даври (1— 2-асрлар)га оид Ш. доналари, 1977 йилда Афросиёб (Самарқанд)да ўтказилган тадқиқотлар чоғида 7—8-асрларга тааллуқли 7 та Ш. донаси топилган. 9-асрда яшаган араб олими ва шатранжчиси алАдлийнинг ёзишича, шатранждаги инсон тафаккурини чеклаган шашхолдаги холларнинг тушишига қараб юриш (шашхол)нинг бекор қилиниши ва бу ўйиннинг ривожланишида Ўрта Осиё халқлари муҳим роль ўйнаган. Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Маглаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Алишер Навоийнинг «Мажолис уннафоис», «Лисон уттайр», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва бошқалар тарихий асарларда Ш. (шатранж)га оид қимматли маълумотлар бор. Амир Темур даврида кучли шатранжчилар Самарқандда тўпланишган. Табризлик Али ашШатранжий (Оловиддин ат-Табризий) Самарқандда ўтказилган мусобақаларда ғолиб чиққан. Шатранж ҳақида китоб ёзиб, унга ўзининг ва 14-асргача Ўрта Осиёда яшаган кўплаб олия (гроссмейстер)ларнинг мансубаларини киритган. У соҳибқироннинг ўзи билан ҳам шатранж ўйнаб турган.

20-асрнинг 20-й.ларидан Ўзбекистонда Ш.нинг замонавий қоидалари кенг тарғиб этилиши бу спорт турининг ривожланишига туртки берди. Тошкент, Самарқанд, Кўқон ва бошқалар шаҳарларда Ш. тўғарақлари очилди. Азмидин *Хўжаев*, Сергей Фрейман, Пўлат Саидхонов, Зокир Хўжаев кабилар Ш.ни

тарғиб этишда жонқуярлик кўрсатишди. 1930 йилдан эркаклар, 1935 йилдан аёллар ўртасида Ўзбекистон чемпионатлари ўтказила бошлаган (Александр Грушевский ва Лариса Пинчук энг кўп — 8 мартадан чемпион бўлишган). Турли даврларда Фёдор Дуз-Хотимирский, Сало Флор, Тигран Петросян, Пауль Керес, Александр Котов, Марк Тайманов, Виктор Корчной, Анатолий *Карпов* каби таниқли гроссмейстерларнинг Ўзбекистонга келиб, маърузалар ўқиши, бир йўла ўйин (сеанс)лар ўтказиши, мусобақаларда қатнашиши мамлакатимиз Ш.и ривожига самарали таъсир этди. 20-асрнинг 50-й.ларидан бошлаб Мамажон *Мухитдинов*, Улуғбек Элбеков, Сергей Пинчук, Роман Ким, Алла Мкртчян каби Ш. жонқуярларининг янги авлоди вояга етди. Республика шахматшашка клуби фойдаланишга топширилди, турли тоифадаги мусобақалар ўтказила бошланди, газ.жур.ларда Ш. рукнлари, Ўзбекистон телевидениесида Ш. кўрсатуви очилди, Ш.га оид китобларни нашр этиш йўлга қўйилди. Исаак Бирбрагер, Ефим Рухлис каби Ш. композиторлари турли танловларда ғолиб чиқишди. Георгий Борисенкога сиртки Ш. бўйича халқаро гроссмейстер унвони берилди. Георгий *Аъзамов* эса Ўзбекистондан етишиб чиққан 1-халқаро гроссмейстер бўлди (1984).

20-асрнинг 90-й.ларидан Ўзбекистон Ш.ида юксалиш бошланди. Эркаклар терма жамоаси жаҳон Ш. олимпиадасида 2-ўринни эгаллади (1992), Осиё чемпионатида ғалаба қозонди (1999). Иброҳим Ҳамроқулов ўсмирлар ўртасида жаҳон биринчилигида ғолиб чиқди (1998). Рустам *Қосимжонов* Осиёнинг биринчи (1998), жаҳоннинг 17-чемпиони (2004) бўлди.

ФИДЕ таснифи бўйича жаҳон чемпионлари

В. Стейниц 1886 — 1894

Э. Ласкер 1894 — 1921

Х.Р. Капабланка 1921 1927

А. Алёхин 1927 — 1935, 1937 — 1944

М. Эйве 1935 1937

М. Ботвинник — 1948 — 1957, 1958
—
1960, 1961 1963 В. Смыслов — 1957
— 1958 М. Таль 1960 1961
Т. Петросян — 1963 — 1969
Б. Спасский — 1969 — 1972
Р. Фишер 1972 1975
А. Карпов 1975 1985, 1993 1999
Г. Каспаров — 1985 — 1993
А. Халифман — 1999 — 2001
В. Ананд — 2001 — 2002
Р. Пономарёв — 2002 — 2004
Р. Қосимжонов — 2004 йилдан

Нуфузли мусобақаларда юқори натижалар кўрсатгани учун ФИДЕ куйидаги Ш.чиларимизга халқаро гроссмейстер унвонини берди: Валерий Логинов, Александр Ненашев, Григорий Серпер, Сергей Загребельний, Сайдали Йўлдошев, Алексей Барсов, Михаил Салтаев, Рустам Қосимжонов, Рена Мамедова, Шухрат Сафин, Марат Жумаев, Дмитрий Қаюмов, Тимур Гареев (1992 — 2004). Бир неча Ш.чи ва мураббийлар Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвони ва орден-медаллари билан мукофотланишди. Мамлакатда болалар ва ёшлар ўртасида ҳам Ш.ни ривожлантиришга катта эътибор берилляпти. Ш. «Умид ниҳоллари», «Баркамол авлод», *универсиада* мусобақалари дастурига киритилган. Ўзбекистонлик ёш Ш.чилар болаларўсмирлар ўртасида ўтказилаётган халқаро мусобақаларда совринли ўринларни эгаллаб келишляпти. Ҳоз. вақтда Тошкент ва вилоятлардаги Ш.га ихтисослашган болаларўсмирлар спорт мактаблари, Ш. клублари ва тўғарақларида 268 мураббий фаолият кўрсатляпти. Мамлакатимизда 7984 киши (2320 нафари хотин-кизлар) Ш. билан бевосита шуғулланишади, улардан 3220 нафари Ш. разряд ва унвонларига эга (2003).

Ад. Муҳитдинов М., Ўзбекистонда шахматчилик, Т., 1961; Муҳитдинов М., Шахмат — кони ҳикмат, Т., 1994.

Асрор Мўминов.

ШАХС — алоҳида индивид, моҳиятан

яхлит ижтимоийахлоқий олам. У ўзида инсон моҳиятини, унинг мавжудот сифатидаги қадриятини мужассам этади. Ш. ижтимоийгуманитар фанларда ўз йўналиши, тадқиқот объекти ва мақсади нуктаи назаридан турлича талқин этилади. У ўта мураккаб, зиддиятли, қарама-қарши, ўзини ўзи инкор этадиган мавжудот сифатида, биологик, физиологик, ижтимоий, маънавий, руҳий, ахлоқий ва эстетик ақлидрок, тафаккур объекти сифатида, ҳағто, фалсафий ва манхатий, яшаш ҳуқуқи ва ҳаёт мантиғи жиҳатидан тадқиқот манбаига айлланиши мумкин.

Ш.нинг шаклланиш омиллари кўп ва хилмаҳиддир. Мас, генетик (наслий), биологиктабий, маданий, ижтимоий ҳаёт тажрибаси, ўз турдошлари билан муносабатлар ва бошқалар Ш.нинг генетик жиҳати унинг наслий асоси, аждождаридан етиб келган физиономия, феълятвор билан, биофизиологик жиҳати эса яшаш учун қувват олиш, овқатланиш, жинсий алоқага киришиш ва насл қолдириш сингари индивидуал эҳтиёж билан белгиланади.

Ш., моҳиятига кўра, маданийлашган, онг, ақл орқали фаолиятини бошқариш имкониятига эга бўлган, ижтимоийтарихий анъана, турмуш тарзи ва тажрибага асосланган муайян авлодлар вакили. Ш. феномени инсон оламининг бутун мураккабликларини ўзида мужассам этади. Уни ҳар томонлама ўрганиш мақсадида турли даврларда тадқиқот олиб борилган. Айниқса, шарқда у юксак ахлоқиймаънавий меъёрлар орқали тушунилган ва олий хилқат, бебаҳо қадрият деб ҳисобланган. Инсон Ш. сифатида қомилликка интилади, ҳаёт мазмунини бойитади, шу асосда кишилик жамиятининг гўзал ва фаровон бўлишига эҳтиёж сезади.

Ш.нинг ҳаёт тарзи бевосита жамият ҳаётига дахлдор ва ҳаёт неъматларидан тўла фойдаланишга ҳақли. Ш. тушунчаси инсон тушунчасининг юксак кўриниши, олий мақомидир. Ҳар қандай одам табий мавжудлиги, яшаш ҳуқуқи ва ҳаёт

кадриятига эга бўлган жонзотдир. Бироқ у ҳамма вақт ҳам тўлақонли Ш. бўлиб етилмаслиги мумкин.

ШАХС (тил шу носл икда) — иш-ҳаракатнинг сўзловчи нуктаи назаридан унинг бажарувчисига алоқадорлигини ифодаловчи, ўзаро қарама-қарши шакллар тизимидан иборат грамматик категория, морфологик кўрсаткич. Ш. шакллари иш-ҳаракатнинг сўзловчига (1-Ш.), тингловчига (2-Ш.) ва суҳбатда иштирок этмовчи ўзга шахсга (3-Ш.) қарашлилигини биддиради. Ҳаракат объектининг Ш.и кўп тилларда, жумладан, туркий тилларда асосан феъл орқали ифодаланади. Мас, ўзбек тилида — кўрдим, кўрганман — 1-Ш.; кўрдинг, кўргансан — 2-Ш.; кўрди, кўрган — 3-Ш. шакллари; дан (дат) ва малайлам тилларида ҳар учала Ш. учун бир хил феъл кўрсаткичи қўлланади — у ёки бу Ш. матнда англашилади.

1 ва 2-Ш. шакллари 3-Ш.га икки белги бўйича қарама-қарши қўйилади: а) улар ҳаммаша Ш. маъносига эга бўлади; б) ушбу Ш.ларда нутқ жараёни (суҳбат) иштирокчиларигина иш-ҳаракатнинг бажарувчиси ҳисобланадилар; 3-Ш. эса: а) шахс ёки предмет маъносига эга бўла олади, 2) иш-ҳаракатнинг ушбу Ш. орқали ифодаланган бажарувчиси суҳбат иштирокчиси ҳисобланмайди.

Ш. категорияси феълнинг бошқа категориялари (майл, замон, нисбат кабилар) билан парадигматик ва функционал муносабатлар орқали боғланади. Айниқса, Ш. категориясининг сон категориясисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунинг учун уларни биргаликда номлаб, шахссон категорияси, ушбу маънони ифодаловчи шакл (кўрсаткич)лар эса шахссон кўшимчалари деб ҳам аталади.

Ш. тушунчаси муайян лексемалар билан кишилиқ олмошлари тизимида, махсус аффиксал морфемалар (эгаллик кўшимчалари) ёрдамида отларда ҳам ифодаланиши мумкин. Бунда кишилиқ олмошлари (мен, сен, у; биз, сиз, улар) ба-

жарувчи Ш. ларни, эгаллик кўшимчалари эса (китобим китобинг. китоби) бирор нарса — буюмнинг уч Ш.дан қайси бирига қарашли эканини билдиради.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси, 1-ж., Морфология, Т., 1975; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980.

Азим Ҳожиёв.

ШАХС ДАХЛСИЗЛИГИ (ЎЗРда) ҳар бир кимсанинг туғилганидан бошлаб тан олинадиган узвий ҳуқуқи. Ш.д. жисмоний, ахлоқий ва маънавий жиҳатларга эга. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бошқалар бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга биноан, Ш.д. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26ўлимида батафсил ифодаланган ва қонунлар билан барчага тенг равишда қафолатланган. Ш.д.ни ҳамма шахсларга, шу жумладан, ажнабий мамлакатлардаги ЎЗР фуқароларига нисбатан таъминлаш давлат зиммасидадир. Бирор ҳуқуқ ва эркинликдан суд қарорисиз маҳрум этишга ёхуд уларни чеклашга ҳеч ким ҳақли эмас. Ҳеч бир шахс қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши, қамокда сақланиши, озодликдан маҳрум қилиниши, қийноққа солиниши, жисмоний ёки руҳий зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадрқиммати камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Шахсда унинг розилигисиз тиббий ёки бошқача тажрибалар ўтказиш қатъиян тақиқланади. Ш.д.га тажовуз қилиш — инсоннинг озодлиги, шаъни, қадрқиммати, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноят ҳисобланади (ЖК, 135-149-моддалар).

ШАХСГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР (ЎЗР да) — ижтимоий хавфли қилмишларнинг асосий тури. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида таъкидланганидек, умуминсоний принципларга кўра, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадрқиммати ва бошқалар дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади (13-модда).

Ш.қ.ж. Ўзбекистон Республикаси ЖК бўйича қуйидаги хилларга бўлинади: ҳаётга қарши (97—103-моддалар); соғлиққа қарши (104—111-моддалар); ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли (112—117-моддалар); жинсий эркинликка қарши (118121-моддалар); оила, ёшлар ва ахлоққа қарши (122—134-моддалар); шахс озодлиги, шаъни ва қадрқимматига қарши (135—140-моддалар); фуқаролар конституциявий ҳуқуқ ва эркинлигига қарши (141—149-моддалар) жинойятлар.

Ш.қ.ж. турли даражада хавфли бўлиб, инсонни ҳаётдан, табиий ва ижтимоий неъматлардан баҳраманд бўлиш, хотиржам ва фаровон яшаш ҳамда фаолият кўрсатиш, жисмоний, рухий ва маънавий азият чекмай ўз қобилиятини намойиш қилишдан маҳрум этишликда ифодаланади. Ш.қ.ж. нинг аксарияти билатуриб, ғараз мақсадларда, қасддан, гуруҳ бўлиб содир этилади, баъзилари эса, эҳтиётсизлик, бепарволик ва ҳаракатсизлик оқибатида юз беради. Ш.қ.ж. учун қўлланиладиган жазо чоралари оқунда кўрсатилган жавобгарликни оғирлаштирадиган ёки энгиллаштирадиган ҳолатларни, шунингдек, ҳар бир айбдорнинг шахсини ҳисобга олиб тайинланади. Мас, жавобгарликни оғирлаштирадиган бирмунча ҳолларда қасддан одам ўлдирганлик учун 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум этиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган (ЖК, 97-модда, 2-қисм). Била туриб, ғайриқонуний равишда шахсни ишдан бўшатиш, шундай қилмиш учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилса, энг кам ойлик иш ҳақининг 25 баробаригача миқдорда жарима солиш билан жазоланиши мумкин (ЖК, 148-модда, 1-қисм).

ШАХСЕЙ-ВАХСЕЙ — *шиаликдаги* мотам маросими. Мухаммад пайғамбар набираси (Алининг ўғли) имом *Хусайн* нинг ҳалок бўлгани муносабати билан ҳар йили муҳаррам ойининг бошида ўтказилади. Ш.в. шиаларнинг

мотам юришлари вақтида одат бўлган «Шоҳ Хусайн, воҳ Хусайн» деган кичкирикларининг қисқарган шакли (яна қ. *Ашуро*).

ШАХСИЙ ГИГИЕНА - *гигиенанинг* бир бўлими; шахсий ҳаёт ва меҳнат фаолиятида амал қилиниши зарур бўлган гигиеник режим йўли билан одам соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш масалаларини ишлаб чиқади. Ш.г. ҳар бир кишининг ўзига ва ёшига боғлиқ бўлиб, ақлий ва жисмоний меҳнатни тўғри йўлга қўйиш, жисмоний тарбия билан шуғулланиш, вақтида овқатланиш, мириқиб ухлаш, меҳнат ва дам олишни тўғри уюштиришдан иборат. Тор маънода бадан (тери, соч, тирноқ, тишлар), кийимкечак, пойабзал, кўрпатўшак, турар жой, овқат тайёрлаш гигиенаси ва ҳ.к. ҳам Ш.г.га қиради. Биринчи навбатда, баданни озода сақлашга эътибор бериш зарур. Айниқса, баданнинг очикжойлари, шунингдек, тирноқ ости тез қирланади, шунинг учун қўлни ботбот совунлаб ювиб туриш, тирноқларни тўғри парвариш қилишга одатланиш керак. Уйда овқат тайёрлаганда ҳам қўлнинг тозаллигига эътибор бериш лозим. Ш.г. қоидаларига болалар жуда ёшлигиданоқ одатланиши зарур.

Кунига душ қабул қилиш яхши одат. Уйда душ бўлмаса, баданнинг очик, айниқса, кўп терлайдиган жойларини, қўлтиқ ва кўкрак остини иссиқ сув билан совунлаб ювиш лозим. Ўринга ётишдан олдин оёқни ювиш, агар бармоқ бурмаларида чақаланган, бичилган жойлар бўлса даволатиш керак.

Оғиз бўшлигини тоза тутиш фақат тишларнинг соғлом бўлишини таъминлабгина қолмай, балки ички аъзолардаги касалликларнинг олдини олишда ҳам муҳим. Тишни ҳар куни эрталаб ювишга, шунингдек, овқатлангандан кейин оғизни чайишга одатланиш керак; агар оғиз хидланса, дарҳол врачга кўриниш зарур.

Ш.г.га умумий гигиена тадбирларидан ташқари, жинсий аъзолар парвариши

хам киради; буни бола балоғатга етганида эмас, аксинча, бола туғилганиданок мунтазам амалга ошириш керак.

Ички кийим тоза бўлиши, ҳар куни ёки кунора пайпоқни алмаштириб туриш Ш.г.да жуда муҳим; бадан, кийим-кечак, турар жой, ошхона, иш жойи ва бошқаларнинг тоза бўлишига эътибор бериш керак (қ. *Гигиена*).

Ҳар бир оила аъзосининг сочиғи, кўрпатўшаги алоҳида бўлиши, кўрпаёстик жилди, чойшабни ҳафтада бери алмаштириб туриш зарур. Уйкуга ётишдан олдин ички кийимни алмаштириш лозим. Ш.г.га оид тадбирларни, айниқса, оила аъзоларидан бирор киши оғриганда қатъий амалга ошириш талаб этилади, акс ҳолда касаллик атрофдагиларга, хусусан болаларга тез юқиши мумкин (қ. *Беморни парвариш қилиши*). Қиз ва ўғил болалар парваришининг ўзига хос томонлари бор (қ. *Гўдак, Болалар ва ўсмирлар гигиенаси*). Ш.г. қонунқоидалари барчага тегишли бўлиши билан бирга, уни кишининг ёшига, эркак ва аёлнинг анатомикфизиологик хусусиятларига боғлиқ томонлари ҳам бор. Жинсий аъзолар ва жинсий ҳаёт гигиенаси (қ. *Жинсий гигиена*) масалалари билан *сексология* шуғулланади. Меҳнат жараёнида Ш.г.ни тўғри ташкил этиш ишини *меҳнат гигиенаси* ўрганади.

ШАХСИЙ СУҒУРТА - қ. *Сугурта*.

ШАХСИЙ - НОМУЛКИЙ ҲУҚУҚЛАР — шахсдан ажратиб, беғоналаштириб бўлмайдиган, мулккий характерда бўлмаган ҳуқуқлар. Одатда, Ш.н.х.ни фуқаролик ҳуқуқининг бошқа объектлари сингари товарларнинг умумий эквиваленти ҳисобланган пулга (муайян суммадаги пулга) алмаштириб, тенглаштириб бўлмайди. Ш.н.х.га шахснинг ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва кадрқиммати, шахсий дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сири, номга, тасвирга бўлган ҳуқуқи, *муаллифлик ҳуқуқи* кабилар киради. Ўзбекистон Республикасининг

ФКга кўра, Ш.н.х. ёки қонунга мувофиқ фуқарога тегишли бўлган бошқа номоддий неъматлар тартиб олинмайди ва ўзга усул билан бошқа шахсга берилмайди. Вафот этган кишига тегишли бўлган Ш.н.х. ва бошқа номоддий неъматлар қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда бошқа шахслар, шу жумладан, ҳуқуқ эгасининг ворислари томонидан амалга оширилиши ва ҳимоя этилиши мумкин (98-модда).

Амалдаги қонунчиликка кўра, фуқаро ёки ташкилот шаънига доғ туширадиган ва кадрқиммати, ишчанлик обрўсини пастга урадиган маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исбот қила олмаса, суд орқали раддия талаб қилишга ҳақлидир. Қонун шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда шахснинг жамиятда ўз меҳнати билан тутган ўрни, топган обрўсини назарда тутаяди. Фуқаролик қонунчилигида бундай қоидаларнинг бўлиши шахсларнинг ҳуқуқлари яна ҳам кенгрок ҳимоя қилинишига алоҳида эътибор берилганлигини билдиради.

Фуқаронинг шаъни, кадрқиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар қайси оммавий ахборот воситаларида тарқатилган бўлса, айти шу оммавий ахборот воситаларида раддия берилиши лозим. Бундай маълумотлар ташкилотдан олинган ҳужжатда учраса, бундай ҳужжат алмаштирилиши ёки чақириб олиниши керак. Бошқа ҳолларда раддия бериш тартиби суд томонидан белгиланади. Башарти, суднинг ҳал қилув қарори бажарилмаса, суд қоидабузарга қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ва тартибда ундириладиган жарима солишга ҳақлидир. Ўзининг шаъни, кадрқиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар тарқатилган фуқаро бундай маълумотлар рад этилиши билан бир қаторда уларни тарқатиш оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиённинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Миродил Баратов.

ШАХСНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

(ЎзРда) — шахснинг жамият, давлат ва бошқалар шахслар билан бўладиган ўзаро муносабатлардаги реал аҳволини кўрсатувчи ҳолати. У шахснинг юридик жиҳатдан мустақкамлаб қўйилган ва жамиятда тутган ўрнини белгилайдиган ҳуқуқлари, эркинликлари, мажбуриятлари йиғиндисиدير. Ш.х.х. Конституция ва унга мувофиқ чиқарилган бошқа қонун ҳужжатларида мустақкамланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2бўлими инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Ўзбекистонда Ш.х.х. *Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясига* тўла мос келади. Ш.х.х.ни ўрнатувчи ҳуқуқий нормалар: ҳуқуқий лаёқат, асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлар; қонуний манфаатлар; фуқаролик; юридик жавобгарлик; ҳуқуқий тамойиллар; умумий характердаги ҳуқуқий муносабатларни ўз ичига олади. Ш.х.х. асосини конституциявий ҳуқуқ ва мажбуриятлар ташкил этади. Ш.х.х. куйидаги турларга ажратилади: фуқаронинг умумий ёки конституциявий ҳуқуқий ҳолати; шахснинг махсус ҳуқуқий ҳолати, фуқароларнинг алоҳида категориялари ҳуқуқий ҳолати; жисмоний ва юридик шахслар ҳуқуқий ҳолати; чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ёки икки фуқароликка эга шахслар ҳамда қочкинларнинг ҳуқуқий ҳолати; хорижий мамлакатларда яшаётган Ўзбекистон фуқаролари ҳуқуқий ҳолати; тармоққа оид, яъни фуқароликҳуқуқий, маъмурийҳуқуқий Ш.х.х.; касби ва мансабига боғлиқ ҳолда (вазир, депутат ва шахрикларнинг) шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати; алоҳида шароитларда, алоҳида ҳудудларда (Орол бўйи, баланд тоғ шароитида, зарарли объектларда) ишлаётган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати.

Шахснинг умумий ҳуқуқий ҳолати — бу инсоннинг муайян давлат фуқароси ва

жамиятнинг аъзоси сифатидаги ҳуқуқий ҳолатидир. Умумий ҳуқуқий ҳолат Конституция билан белгиланади ва барча учун бир хил ва ягона ҳисобланиб, у нисбатан барқарор ва умумий шаклда амал қилади. Шахснинг умумий ҳуқуқий ҳолатининг мазмунини асосини Конституцияда ҳаммага ва ҳар бир кишига берилган ва қафолатланган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ташкил этади. Шахснинг умумий ҳуқуқий ҳолати ҳуқуқий ҳолатнинг бошқа турлари учун асос ва пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Шахснинг махсус ҳуқуқий ҳолати — фуқароларнинг алоҳида категориялари (қатламлари) ҳуқуқий ҳолати хусусиятларини ўзида ифодалайди (талабалар, ҳарбийлар, нафақахўрлар, ўқитувчилар, ногиронлар, уруш қатнашчилари ва шахрик.). Махсус ҳуқуқий ҳолат эгалари умумий конституциявий ҳуқуқий ҳолатга асосланган ҳолда, қўшимча ҳуқуқ ва мажбуриятларга, имтиёз ва хусусиятларга эга бўлади.

Шахснинг индивидуал ҳуқуқий ҳолати — алоҳида бир шахснинг мавжуд жиҳатлари (ёши, жинси, оилавий аҳволи, хизмат вазифаси ва шахрик.)ни белгилайди ва у ҳар бир шахсга тегишли бўлган аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборатдир. Индивидуал ҳуқуқий ҳолат инсон ҳаётида рўй берадиган ўзгаришларга боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Умумий, махсус ва индивидуал ҳуқуқий ҳолатлар ўзаро боғлиқ. Умумий ҳуқуқий ҳолат ҳаммада бир хил; махсус ҳуқуқий ҳолатлар бир қанча бўлади, шунингдек, фуқаро қанча бўлса шунча индивидуал ҳуқуқий ҳолат мавжуддир. Ш.х.х.нинг барча турлари умумий ҳуқуқий ҳолатга зид келмаслиги керак.

Мавлуда Аҳмадишоева.

ШАХТА, шахта стволи — кон ишларини бажариш учун, ер юзасига чиқиш йўлига эга бўлган, ер остидаги тик ёки нисбатан қия, қўндаланг кесими унча катта бўлмаган (4,5х6,5 м гача) кон иншооти. Ш.лар лифтлар, изли ёки конвей-

ерли транспортлар билан, қурилиш пайтида эса пақирлар билан жиҳозланади. Ш.ларнинг кўндаланг кесими думалоқ, баъзан тўғри бурчакли, камданкам эллиптик шаклда бўлади. Нисбатан қия шахта стволлари тўғри бурчакли, равоқ шаклида ва думалоқ бўлиши мумкин. Ш. деворлари бетон, темирбетон, катта ҳажмли темир ва чўян гардишлар билан мустаҳкамланади. Шахта стволи одамларни тушириб-чиқариш, мустаҳкамловчи ёғочларни жишириш, рудага араланган—кераксиз туширларни чиқариб олиш ва шахтани шамоллатиш, ер ости сувларини чиқариш ва разведка мақсадлари учун қавланади. Шахта стволи турларидан — ер юзасига чиқиш йўлига эга бўлмаган (кўр ствол), шахтанинг паст қисмидан юқори қисмига фойдали қазилмаларни ташиб берувчи тик кон иншооти мавжуд. Ш.ларнинг хизмат кўрсатиш муддати катта конларда 50—70 йилга етади. Дунёда энг чуқур Ш.лар (чук. 4—4,5 км) Ҳиндистон («Чемпион Риф» шахриси)да ва ЖАР («Витватерсранд» ва бошқалар)да мавжуд. У ердан олтин, қумуш ва олмослар қазиб чиқарилади.

ШАХТА ПЕЧИ — иш бўшлиғи юқорига тик чўзилган саноат печи; кўндаланг кесими доира (цилиндрик, конуссимон) ёки тўғри тўртбурчак шаклда бўлади. Ишлов бериладиган материал (шихта) юқоридан солинади, тайёр маҳсулот эса пастдан олинади; ёқилғининг газсимон ёниш маҳсулотлари юқоридан тушиб келаётган материалга қарши ҳаракатланади. Ш.п., асосан, рудалардан металллар олишда (мас, *Долна печи*), металл эритишда (қ. *Вагранка*), ўтга чидамли хом ашёни қаттиқ киздиришда ишлатилади. Шунингдек, металлларга термик ишлов бериш учун электр қаршиликли Ш.п. қўлланади.

ШАШКА (араб. — нақш тош; инг. draught — режа) — спорт тури. Ўйиндан мақсад рақиб доналарини тугатиш

ёки уларни юра олмайдиган ҳолатга тушириш. Икки хил (оқ ва қора) рангдан тенг катакли тахта (сатҳ)да икки хил рангдаги доналарда ўйналади. Ш.нинг тахтадаги катаклар, доналар сони ва ўйин қоидаларига қараб турли хиллари бор. Улар ичида энг кенг тарқалгани рус, инглиз, немис, испан Ш.си (64 хонали тахта, 12 тадан дона), халқаро Ш. (100 катакли тахта, 20 тадан дона), Канада Ш.си (144 хонали тахта, 30 тадан дона) дир. Ш.да доналар диагональ бўйича қора катаклар бўйлаб олдинга бир катак сурилади. Рақиб доналарини олдинга ва орқага уриш мумкин. Горизонтал сўнгги каторига чиққан дона дамка ҳисобланади. Дамка тахта бўйлаб исталган масофага юра олади.

Ш. мил. ав. 2700 йилда Мисрда маълум бўлган. қадимий Рим ва Юнонистонда ҳам Ш.га оид маълумотлар сақланиб қолган. Юнон мутафаккирлари Гомер ва Платон ўз асарларида Ш.га ўрин беришган. Геродотнинг ёзишича, Лидия шоҳлигида экин битмай очарчилик бўлганда, одамлар Ш. ўйнаб очлик азобини унутганлар. Александр (Искандар) Мақдуний ва Рим империяси даврида Ш. Европа, Осиё ва Африканинг бошқа давлатларига тарқалган. Ш. тўғрисидаги илк китоб 15-асрда Испанияда ёзилган. 18-асрда Буюк Британияда чоп этилган китобларда Ш. ҳақида кенг маълумотлар берилган. 19-асрдан Европа мамлакатларида Ш. мусобақалари ўтказила бошланди. 1894 йилдан халқаро Ш. бўйича эркаклар (1974 йилдан аёллар) ўртасида жаҳон чемпионати уюштирилади. 1947 йилда Жаҳон Ш. федерацияси (FMJD) тузилди. Унга 52 та давлат (Ўзбекистон 1993 йилдан) аъзо (2004). 1985 йилдан 64 катакли Ш. бўйича жаҳон чемпионати ташкил қилинди. Халқаро Ш. бўйича 1986 йилдан олимпиада, 2001 йилдан жаҳон кубоги мусобақалари ўтказилади.

Ўзбекистонда Ш. қадимдан ўйналган. 64 катакли Ш. бўйича 1934 йилдан эркаклар (1936 йилдан аёллар)

ўртасида, халқаро Ш. бўйича 1954 йилдан эркаклар (1971 йилдан аёллар) ўртасида Ўзбекистон чемпионати ўтказиб келинади. Шунингдек, турли тоифадаги мусобақалар уюштирилади. Шарифжон Ёқубов, Сергей Давидов, Сергей Гуляев, Озода Аҳмедова, Карима Мирзаева, Зайнаб Сафина каби Ш.чилар бу ўйиннинг оммалашишига ҳисса қўшишди. Николай Мишчанский олимпиада (1986) ва Осиё чемпионати (1993) нинг олтин, жаҳон чемпионатининг кумуш (1996) ва бронза (2000) медаллари билан тақдирланган. Маркизл Фозилов икки бор жаҳон чемпионатида голиб чиққан (1992, 2000). Алишер Ортиқов Осиё чемпионатининг олтин, Мадина Бахронова бронза медалига сазовор бўлган (2002). Ш. мусобақаларида кўрсатган юқори натижалари учун Н.Мишчанский, М.Фозилов, А.Ортиқовга халқаро гроссмейстер, Абдуқодир Тоштемировга гроссмейстер унвони берилган. Ҳоз. вақтда Тошкент, Самарқанд, Андижон, Фарғона, Сирдарё вилоятларидаги болалар ўсмирлар спорт мактабларида Ш. бўлимлари фаолият кўрсатяпти. Республикадаги 65 та Ш. бўлими ва тўтаракларида 27 мураббий қўл остида 874 киши (229 таси аёл) Ш. билан шуғулланади. Улардан 245 нафари Ш. даражаси ва унвонларига эга (2003).

Ад.: Борухов С, Хейф Л., Шашка сирлари, Т., 1967.

ШАШМАҚОМ (форс. — олти ва мақом) — ўзбек ва тожик халқлари мусиқий меросида марказий ўрин тутган мақомлар туркуми; парда, оҳанг, усул, шакл, услуб каби воситалар билан ўзаро узвий боғланган мумтоз куй ва ашулалар мажмуи. У муайян шартшароитларда мусиқий фольклор ҳамда касбий мусиқа йўналишларида орттирилган кўп асрлик илмийижодий тажриба ҳамда изланишлар натижасида юзага келган. Ш. миллий ҳамда минтақавий мумтоз мусиқа анъаналарининг тарихан узун тараққиёт жараёни натижасида бир қатор баста-

корлар авлоди санъатининг қомусий маҳсулидир.

Ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари мусиқа илмида мақом, асосан, *парда* тузилмалари тушунчасини ҳамда уларга мос ҳолда яратилган куй ва ашулаларни ифодалади. Мақомлар дастлабки даврда тарқоқ шаклларда ривожланди, 13-асрда эса *Сафиуддин ал-Урмавий* уларни ўн икки асосий мақомдан иборат назарий тизим шаклига келтирди. 17-асрдан сўнг *Ўн икки мақом* тизими инкирозга учраб, унинг негизида Шарқ халқлари орасида мақомларнинг янгича миллий ва маҳаллий шакллари вужудга кела бошлади. Хусусан, 18-асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёнинг йирик маданий марказларидан бири Бухоро шаҳрида сарой созанда, хонанда ва бастакорлари ижодий-ижрочилик фаолиятида Ш. узилкесил шаклланиб, Бухоро мақомлари, Бухоро Шашмақоми номларида ҳам юритилди. Ўзбек мақом турларидан Хоразм мақомлари, Фарғона Тошкент мақом йўллари, шунингдек, ёввойи (эркин кўринишдаги) мақомлар, сурнай, дутор йўллари ва бошқалар Ш. таъсирида ривожланди. Ўтган замон бастакорлигида кенг қўлланилган амал, қор, нақш, пешрав, савт, тарона, қавл каби жанрларнинг ноёб намуналари Ш. таркибида бизгача етиб келди.

Ш. *Бузрук*, *Рост*, *Наво*, *Дугоҳ*, *Сеғоҳ* ва *Ироқ* мақомларидан ташкил топган бўлиб, жами 250 дан ортиқ ҳар хил шаклдаги куй ва ашула намуналаридан иборат. Шу кунга қадар созанда, хофиз ва бастакорлар мақом йўлларининг кўплаб ижровий талқинларини кашф этдилар, овоз, танбур, сурнай, дутор ва бошқалар мақом йўлларида бир қисмли ва туркумли асарлар ижод қилдилар, улар асосида янги куй ва ашулалар яратдилар.

Мақомлар созанда ва хонанда-лар томонидан яқка тарзда, шунингдек, жўровозлик ва жўрнавозликда ижро этиб келинган. Хусусан, Бухоро амирлари саройида энг сўнги даврда жўрнавозлик асосан, 2 танбур, 2 доира

(доирачилар хонанда ҳам бўлган), афгон рубоби, сато ёки кўбиз, имконга кўра бўламон чолғуларидан иборат бўлган. Мақом ижрочилигида танбур етакчи соз ҳисобланади. Чунки у торларини мақом пардаларига мослаб сошлашда ва мақом йўлларини мукамал янгратишда бирмунча қулайликларга эга. Доира эса созанда ва хонандаларнинг Ш. қисмларини белгиланган усул негизида ижро этишлари учун зарур восита бўлиб хизмат қилади.

Ҳар бир мақомнинг бош товушқатори ўзига хос ва нисбаган барқарор бўлиб, туркумнинг тўлиқ мусикий ижро жараёнида унинг пардаларида айрим ўзгаришлар ҳам содир бўлиб туради. Чунки Ш. шаклланишида мақомлар таркибига 12 мақомдан мазкур мақом пардаларига яқин, қуй мавзуи табиатига оҳангдош ўзга шўъба ва мақом йўллари ҳам киритилган. Уларнинг ладтоналлиги асосий мақом йўлларига баъзан мос келмаслиги ҳам мумкин.

Ш.ни ташкил этган мақомларнинг ҳар бири икки — чолғу (*мушиқлот*) ва ашула (*наسر*) йирик бўлимларидан иборат. Чолғу бўлимларида бир хил ном билан аталувчи чолғу қисмлари мавжуд бўлиб, оҳанглари ўзлари мансуб бўлган мақом куйига хос, доира усуллари эса бир хилдир. Улардан асосийлари *Тасниф*, *Тарже*, *Гардун*, *Мухаммас* ва *Сақил* деб аталади. Бу қисмлар мақом номларига кўшиб (мас, Таснифи Бузрук, Таржеи Дугоҳ, Гардуни Сеғоҳ каби), айримлари эса бастакорлар номи билан бирга (мас, Мухаммаси Насруллоҳи, Сақили Ислимхон) аталади. Баъзи чолғу қисмлари алоҳида номга эга (мас, Нағмаи Орази Наво), Дугоҳ ва Сеғоҳда эса мақом номи билан кўшиб айтилади (мас, Пешрави Дугоҳ, Самои Дугоҳ, Хафифи Сеғоҳ). Ш.нинг чолғу қисмлари *хона* ва *бозғўй* куй тузилмаларидан ташкил топади. Бунда мунтазам равишда ўзгарувчи хоналарнинг ривожланиши учун қўлланадиган *пешрав* услуби алоҳида аҳамият касб этади. Тасниф, Тарже, Нағмаи Ораз, Самои, Хафиф

каби чолғу қисмлари бир-бирига ўхшаш, кичик ҳажмли; Гардун ва Пешрав бирмунча ривожланган; Мухаммас ва Сақил йўллари узун ва мураккаб доира усуллари негизида ижод этилган. Ш. чолғу йўлларининг ички тузилиши мураккаб бўлсада, ўзининг равон оҳангдорлиги ва рангбаранглиги билан шу мақом қуй мавзулари билан бевосита боғлиқдир. Бу асарлар теран фалсафий ва турфа лирик кайфиятларни ифодалайди, тингловчилардан эса эшитиш кўникмаларига эга бўлишни талаб этади.

Одатда, Ш. чолғу қисмлари биринкетин яхлит тарзда ижро этилгандан сўнг унинг «Наср» бўлимига ўтилади. Ашула қисмлари анча мураккаб шаклдаги шўъбалар, уларнинг тарона ёки шохобчаларидан иборат. Булар ҳам яхлит туркум тарзида ижро этилади. Ш. ашула бўлимлари тузилиш жиҳатидан бир-биридан фаркланадиган икки тоифа шўъбалар гуруҳидан ташкил топган; биринчисига *Сарахбор*, *Талқин*, Наср деб номланувчи шўъбалар ва якуний *Уфар* қисми, иккинчисига эса, асосан, *Савт* ва *Мўзлча* номли шўъбалар ва уларнинг шохобчалари қиради. Ш.даги номдош шўъбалар (Сарахбори Бузрук, Сарахбори Наво ва бошқалар)нинг қуй-оҳанглари турлича бўлсада, доира усули ва куйларига боғлаб айтиладиган шеър вазнлари бир хилдир. Шўъбаларнинг иккинчи гуруҳида *Талқинча*, *Қашиқарча*, *Соқийнома* ва *Уфар* деб номланадиган шохобчалар мавжуд ва улар шу номдаги ўзига хос доира усулларидан янграйди. Ш. шўъбаларининг ривожланишида *авж* ва *намудлар* алоҳида аҳамият касб этади. Улар ашуланинг йирик шакл олиши ва мазмуни чуқурлашишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Намудлар мақом йўлларидан яқка авж ёки гуруҳ тартибидан эркин ишлатилади. Ўтмишда ҳофизларнинг хоҳиш ва имкониятига қараб намудлар сони (бир шўъбада 4 тагача) ўзгариб турган.

Ш. ашула бўлими шўъбалари шаклан баркамол бўлиб, ички тузилмалар тар-

киби турлича бўлиши мумкин. Мас, ҳар бир шўъба йўли чолғу муқаддимаси билан бошланади. Кейин *даромад* номли бош *хат* ижро этилади ва ўрта пардаларда баён этилувчи *миёнхат* жумлаларига ўтилади. Урнига қараб *дунаسر* тузилмасида юқори пардалар забт этилади. Сўнгра шўъбаларга хос авжда намуллар айтилиб, ашула йўли миёнхат орқали ёки усиз уланиб кетадиган фурувард (туширим) тузилмаси билан яқунланади. Баъзи шўъбалар тузилиши бошқачароқ бўлиши ҳам мумкин.

Ш. ашула бўлимининг биринчи гуруҳ шўъбалари туркумли тарзда яхлит ижро этилганида, Сарахбор билан бошланиб, сўнг унинг тароналари (6 тагача) ўқилади. Тароналарнинг охиргиси талқин доира усулида айтиладиган *супориш* қисми воситаси билан Талқин шўъбасига силлиқ уланиб боради. Талқин таронаси ижро этилиб, наср доира усулидаги супориш орқали Наср шўъбаси ва унинг тароналарига ўтилади (Наср шўъба намуналари битта мақомда 2—3 тагача этади). Охирги Наср шўъбаси, одатда, таронасиз ўқилиб, бевосита Уфар ашула йўлларига қўшилади ва охирги супориш билан туркум яқунланади.

Ш. ашула бўлимининг иккинчи гуруҳидаги шўъбалар ўзаро боғланмаган тарзда мустақил ашула йўллари ҳисобланиб, уларнинг ҳар бири, асосан, 5 қисмли туркумни ташкил этади. Мас, асосий Савт ёки Мўғулча ашула йўлидан кейин унга ушбу куй мавзуининг янгича вазнусулли (Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар) намуналари навбатманавбат уланади.

Мақомларнинг тарихий, назарий, эстетик масалалари узоқ ўтмишдан шу кунга қадар мусиқашунослар томонидан ҳар томонлама ўрганилмоқда. Хусусан, Урта асрлар мусиқа рисоаларида Шарқ мумтоз мусиқасига хос пардалад тузилмалари келтирилиб, мақомот ҳамда халқ мусиқасига хос товушқатор ва усуллар тузилиши ҳақида мулоҳазалар юритилган. 19-аср боши ва ўрталарида Ш.га оид

махсус ёзма шеърый тўплам — *баёзлар* юзага келди. Уларда мақомларга айтилган ғазал матнлари келтирилган, мақом ва шўъбалар номлари ҳамда ижро этиладиган ашулалар туркумининг тартиби кўрсатилган. Комил Хоразмий ва унинг ўғли Муҳаммад Расул *танбур чизиги* ёрдамида ёзиб олган Хоразм мақомлари ҳам Ш.нинг 19-аср намуналари ҳақида қимматли маълумот беради.

Ш. ашула йўлларида ўзбек ҳамда форс мумтоз шоирларидан Рудакий, Жомий, Лутфий, Навоий, Бобур, Фузулий, Ҳофиз, Амирий, Нодира, Зебуннисо, Огаҳий ва бошқаларнинг ишқийлирик, фалсафий, насихатомуз, диний мазмундаги ғазаллари, шунингдек, халқ тўртликлари жалб этилган.

Ш., асосан, оғзаки тарзда авлодданавлодга устозшогирд анъанасида ўтиб келди. 1920-й.ларда Бухоро, Самарқанд, Тошкент шаҳрларида махсус мусиқа мактаблари, билим юртлари ташкил қилиниб, уларда мақом ва халқ мусиқа намуналарини ўзлаштиришга эътибор қаратилди; *Ота Жалол*, Отағиёс *Абдуғаниев*, *Домла Ҳалим* Ибодов, Шораҳим *Шоумаров*, Абдусоат *Ваҳобов*, *Усто Шоди* Азизов каби мақомдон созанда ва ҳофизлар ёшларга сабоқ бериш учун жалб этилдилар.

Ш.ни илк бор В.А. *Успенский* Ота Жалол ва Ота Ғиёс ижроларидан ҳоз. нота ёзувига олиб нашр эттирди («Шашмаком, Шесть музикальных поэм», М. — Бухоро, 1924). Мулла Бекжон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзоданинг «Хоразм мусиқий тарихчаси» (М., 1925), *Фитратнинг* «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» (Самарқанд — Т., 1927) рисоалари 20-аср мақомшунослигининг дастлабки намуналари бўлиб, қимматли маълумотларга эга. Ш.ни ўрганишга, айниқса, 1950-й.лардан кўпроқ аҳамият берилди бошланди. И.Ражабов қаламига мансуб «Мақомлар масаласига доир» (Т., 1963) тадқиқоти ўзбек мақомшунослиги ривожланишини янги босқичга кўтарди. Тожикистонда Б. Файзуллаев,

Ш.Соҳибов ва Ф. Шаҳобовлар ўз ижроларида нотага олиб, В.М.Беляев таҳрири остида Ш.нинг 5 жилдини нашр эттирдилар («Шашмақом», М., 1950—67). Ўзбекистонда Ш. ни Юнус Ражабий ўзи ва бошқалар созанда ва хонандалар ижросидан ёзиб олиб, икки марта — «Ўзбек халқ мусикаси» (V ж., Т., 1959) ва «Шашмақом» (I—VI ж. лар, Т., 1966—75) номи билан нашр эттирди. Тошкент консерваториясида «Шарқ мусикаси» кафедраси (1972 йил), у асосда «Муסיкий шарқшунослик» ва «Анъанавий ижрочилик» (1992 йилдан) кафедралари орқали Ш.ни илмий ўрганиш ва амалий ўзлаштириш олий, ўрта махсус ҳамда бошланғич таълим босқичларида йўлга қўйилди. 1983 йилдан бошлаб мақом ижрочиларининг республика танлови (1991 йилдан Ю.Ражабий номида) мунтазам ўтказиб келинмоқда.

Ўзбек халқи мусика бойликлари асосида юзага келган Ш., ўз навбатида, замонавий мусика санъати ривожланишига самарали таъсир кўрсатди. Ўзбекистон бастакорлари ва композиторлари ўз ижодида Ш.дан кенг қўламда фойдаланишни давом эттирмоқдалар. Булардан М.Ашрафий, М.Бурҳонов, К.Жабборов, Т.Жалилов, Д.Зокиров, С.Калонов, Ю.Ражабий, Т.Содиқов, Фахр.Содиқов, М.Тожиёв, О.Ҳотамов ва бошқалар яратган ашула, романс, хор, симфония ва опера асарларида мақомлар салоҳиятини оширишда салмоқли ютуқларни қўлга киритишган. «Ўзбектелефильм» студияси томонидан «Шашмақом» фильми суратга олинган (1972, реж. Т.Ақромов).

Ҳоз. даврда Ўзбекистон бўйлаб Ш.ни ижро этишга ихтисослашган профессионал ансамбллар, ҳаваскор бадиий жамоалар мақомларни ижодий ўзлаштириш ҳамда тарғиб этиш борасида самарали фаолият кўрсатмоқдалар (қ. «Мақом ансамбли»).

Ад.: Ражабов И., Мақомлар масаласига доир, Т., 1963; Иброҳимов О., Мақом ва макон, Т., 1996; Матёкубов О., Мақомот, Т., 2004.

Исҳоқ Ражабов, Рашиан Юнусов.

ШАЪБОН (араб.) — қамарий йил ҳисобида (Ой таквимида), шунингдек, мусулмонларнинг ҳижрийқамарий йил ҳисобида саккизинчи ой; 29 кунга тенг.

ШАҚИЛДОҚ ИЛОНЛАР, чинкирок илонлар — заҳарли илонлар оиласи. Уз. 3,6 м гача. Бошининг 2 ёнида (қўзи билан бурун тешиклари оралиғида) иссиқ қонли ҳайвонларни масофадан сезадиган 2 та иссиқ сезувчи органи бор. Боши учбурчак шаклда бўлиб, устки томони йирик қалқончалар билан қопланган. Тангалари устида тароқчалар бор. Думи остида 2 қатор дум ости қалпоқчалари жойлашган. Айрим Ш.и. думи учки қисмида шақилдоқ бўлади. Шақилдоқ кейинги кирралари билан бир-бири устига тахланиб турадиган мугуз ғилофлардан иборат. Ш.и. туллаган сайин ғилофлар сони ортиб боради. 4 уруғи, 120 тури (жумладан, 2 та ҳақиқий Ш.и.) мавжуд. Шим. ва Жанубий Америка, Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда қалқонтумишук илон учрайди; унинг шақилдоғи бўлмайди.

Ш.и. ерда, дарахтда, сув ҳавзалари яқинида яшайди. Майда умуртқали ҳайвонлар билан озиқланади. Тухумдан тирик туғади. Айрим турлари териси ва гўшти учун овланади. Заҳари тиббиётда фойдаланилади. Бир неча тури Табиати муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган.

ШАҚПАҚТИ (ЧАҚМОҚЛИ) ГАЗ КОНИ — Қорақалпоғистоннинг Кўнғирот туманидаги кон. Кўнғирот шаҳридан 220 км жан.ғарбда. 1961 йил очилган, 1971 йил фойдаланишга топширилган. Кон шим.ғарбдан жан.шарққа йўналган, ўлчами 16x8 км ли Шақпакти антиклиналь бурмасида жойлашган. Конда жами 14 та қудуқ қазилган, улар юра, бўр, палеоген ва неоген даври жинсларини очган. Юра (қалинлиги 760—955 м) ҳамда бўр ёткизликлари (қалинлиги 1370—1420 м) тўқ қулранг гил, алевро-

лит, кумтошдан таркиб топган. Палеоген даври жинслари 40—55 м ли карбонат, кумтош ва мергелдан, неоген ётқизиклари 100—115 м ли гил ва оҳақтошлардан иборат. Ш.г.к.да газ юра ётқизикларида бўлиб, 8 та маҳсуддор горизонт мавжуд. Кумтош ва алевролит жинслар коллектор вазифасини ўтайди. Горизонтлар 1700—2230 м оралиқда очилган. Қатламнинг дастлабки босими 22,7 МПа, газ дебити кунига 114,6—510,0 минг/м³. Юра ва бўр ётқизикларидаги сувнинг минераллашганлиги 125—205 г/л. Кондан фойдаланилмоқда.

ШАҚШАҚЛАР - *чумчуқсимонлар* туркуми оиласи, 50—60 урукка мансуб 300 га яқин тури маълум. Танаси 10—40 см, вазни 10—200 г. Айрим турларининг нари ва модаси ранги яхши фарқ қилади. Ерда, буталар, дарахтларда фаол ҳаракатланади. Антарктидадан бошқа ҳамма қитъаларда тарқалган. Ерга ва ўсимликларга, баъзи турлари ковакларга уя ясайди. Модаси уя қуриб, 2—6 та тухумини 12—15 кун босади. Болаларини иккала жинс уясида 12—15 кун боқади. Ҳар хил ҳашаротлар, ўсимликлар меваси ва уруғлари билан озикланади. Ўзбекистонда 37 тури учрайди.

ШАҒАЛ — тоғ жинсларининг нурашидан ҳосил бўладиган қаттиқ қурилиш материали. Пайдо бўлишига кўра, дарё, денгиз, кўл, тоғ ва жар тошларига бўлинади. Шаклига кўра, киррадор, тухумсимон, найзасимон ва ясси хиллари фарқланади. Дарё ва денгиз Ш.лари тоза ҳамда силлиқ, тоғ, кўл ва жар Ш.лари киррадор, турли аралашмалар билан ифлосланган бўлади. Ўлчамига қараб, майда (5—20 мм), ўртача (20—40 мм) ва йирик (40—150 мм) тошларга бўлинади. Ўлчами 150 мм дан катта бўлган тошлар ҳарсангтош деб аталади. Ш.лар йўл қурилишида, бетон қуйиш ишларида қўлланилади. Бетон қуйиш учун энг мақбул хом ашё киррали Ш. ҳисобланади.

ШАҲАНШОҲ (форс. айнан — шоҳлар шоҳи) — *сосонийлар* давридан бошлаб Эрон ҳукмдорлари унвони. *Ахоманийлар* давридаги хшайатия хшайатиянам — шоҳлар шоҳи унвонидан олинганлиги тахмин этилади.

ШАҲАР — аҳолиси, асосан, саноат, савдо, шунингдек, хизмат кўрсатиш, бошқарув, фан ва маданият соҳаларида банд бўлган йирик аҳоли манзилгоҳи. Ш. — бевосита қишлоқ хўжалиги билан банд бўлмаган аҳоли тўпланган марказ. Ш. атрофидаги туманлар учун маъмурий ва маданий марказ бўлибгина қолмай, балки уларнинг жойлашиши ва ўсишига ҳам катта таъсир кўрсатувчи омил ҳамдир. Аҳоли пунктларига Ш. мақоми берилиши учун аҳоли сони, бажарадиган функцияси: саноат ишлаб чиқариш, ташкилий-хўжалик, маданий-сиёсий, маъмурий ва х.к. бош мезон бўлиб ҳисобланади. Аҳоли манзилгоҳларини Ш. тоифасига ўтказиш маълум қонуний тартибда амалга оширилади ва чегараси белгиланади. Турли мамлакатларда Ш. мақомини олиш мезони турлича, мас, Дания ва Испанияда аҳоли сони 250 киши, Грузия ва Туркменистонда 5 минг, Тожикистон ва Қирғизистонда 10 минг, Россияда 5—12 минг, Японияда 25 минг киши бўлиши керак. Ўзбекистонда 7 мингдан юқори бўлиши талаб этилади. Аҳоли сонига кўра, Ш.лар кичик (50 минггача), ўрта (50—100 минг) ва катта (100 мингдан ортиқ) бўлади. Ўзбекистонда 120 шаҳар, 113 та шаҳарча бор. Шундан 17 таси катта шаҳарлар (Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Бухоро, Қўқон, Фарғона, Нукус, Қарши, Урганч, Олмалик, Ангрен, Чирчиқ, Навоий, Марғилон, Термиз, Жиззах), 16 таси ўрта ва қолганлари кичик шаҳарлар. Ш.лар бажарадиган вазифаларига кўра — пойтахт, саноат, транспорт, туризм, рекреация, дин, фан ва илмий текшириш марказларига бўлинади. Шунингдек, республикага бўйсунувчи, мухтор республика, вилоят, туманларга бўйсунувчи Ш.ларга

ажратилади.

Ш. аҳолиси бутун жаҳон аҳолисининг 47,5% дан ортиғини ташкил этади. БМТда қабул қилинган терминологияга мувофиқ, 8 млн. ва ундан ортиқ аҳолиси бўлган Ш.лар — мегашаҳар деб юритилади. Бундай Ш.лар Ер юзидида 1950 йилда 2 та, 1995 йилда 22 та, ҳоз. кунда 25 дан ортиқ. Бир ёки икки Ш. атрофида Ш. ва шаҳарчаларнинг зич жойлашиши Ш.лар агломерацияси дейилади. Энг йирик Ш. агломерациялари: Токио, Нью-Йорк, Мумбай, Шанхай, Мехико, Сан-Пауло ва бошқалар Ўзбекистонда Тошкент, Фарғона — Марғилон, Самарқанд, Андижон, Наманган ва бошқалар Ш. агломерациялари шаклланмоқда. Бир неча Ш. агломерациялари қўшилиб, мегалаполис ёки мегаполисларни ташкил қилади. Ҳоз. Босваш, Токайдо ва бошқалар мегаполислар бор. Баъзан йирик Ш.лар ёнида *йўлдош шаҳарлар* вужудга келади.

Тарихи. Ш.лар ибтидоий жамоа давридан синфий жамиятга ўтишда хунармандчилик ва савдосотиқ деҳқончиликдан ажралиб чиқиш даврида пайдо бўлган. Хунарманд ва савдогарлар муқим истиқомат қила бошлаган жойлар гавжумлашиб, Ш.ларга айлана бошлаган. Дастлабки Ш.лар мил. ав. 5—3 минг йилликларда Шарқда — Месопотамия, Марказий Осиё регионидида ҳамда Ҳиндистон, Хитой ва бошқалар мамлакатларда вужудга келган. Бу ерларда мавжуд қулдорлик давлатларининг пойтахт Ш.лари энг тараққий қилган даврда ҳар бирида тахм. 100 мингларча аҳоли яшаган. Юнонистонда давлат тузуми аристократик ёки демократик республика бўлган шаҳардавлатлар (полис) айниқса ривожланган. Шарқ мамлакатларида ҳарбий истехкомлар асосидида шаҳарлар сони орта борди. 13-асрда мўғул истилочиларининг босқинчилиғи натижасидида Ўрта Осиё, Закавказье ва бошқалар жойлардағи кўп Ш.лар вайрон этилди. Темурийлар даврида эса Мовароуннаҳр ва Хуросонда бир қанча Ш.лар, хусусан, Самарқанд, Бухоро ва Ҳирот раvнак топ-

ди. Европа мамлакатларида Ш.лар Шарқ мамлакатларига нисбатан кечроқ пайдо бўлди. Ш.ларда саноат ишлаб чиқариш марказлашиб, Ш. аҳолиси жадал ўса бошлади, ривожланган мамлакатларда Ш. аҳолиси салмоғи бутун мамлакат аҳолисининг 70—80% ни ташкил этди.

Урушлар, табиий офатлар натижасидида жуда кўп Ш.лар вайрон бўлади. Айни вақтда ер ости фойдали қазилмаларининг очилиши ва уни қайта ишлаш корхоналарининг қурилиши (Ангрен, Олмалик, Янгиобод, Зарафшон, Муборак, Навоий), янги ерларнинг ўзлаштирилиши (Янгиер, Гулистон, Косон, Шеробод), йирик сув иншоотлари ва электр стяларнинг қурилиши (Ширин, Катгақўргон, Тахиятош) муносабати билан янги Ш.лар ташкил топади ва ривожланади (қ. *Шаҳарсозлик*).

Шаҳарни бошқариш. Ўзбекистон Республикасида Ш.ни ҳоким бошқаради. Унинг ваколат муддати 5 йил. Тошкент Ш. ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади ва бу масала тегишли халқ депутатлари кенгашлари томонидан тасдиқланади. Бошқа шаҳар ҳокимлари юқори турувчи ҳоким томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод қилинади. Ҳокимларнинг чиқарган ҳужжатлари шу ҳудудда бажарилиши шарт. Ҳоким фақат ўзининг қарорларигина эмас, ўзи раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун ҳам шаҳсан жавобгардир.

Абдусами Солиев, Эркин Аҳмедов.

ШАҲАР АҲОЛИСИ - шаҳар ва шаҳарчаларда яшайдиган кишилар. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси нисбати *урбанизация* даражасини кўрсатади. Унинг асосий кўрсаткичи мамлакат ёки минтақа аҳолисининг неча фоизи шаҳарларда яшашини ифодалайди. Бироқ аҳоли манзилгоҳларини қишлоқ ёки шаҳарларга ажратиш мезони барча мамлакатларда турлича.

Ер юзи аҳолисининг деярли ярми шаҳарларда истиқомат қилади. Ш.а.нинг

ўсиб боришига — қишлоқларга шаҳар мақомининг берилиши, шаҳарлар худудининг кўшни қишлоқ жойлари ҳисобига ортиб бориши, қишлоқлардан шаҳарларга аҳолининг кўчиб келиши (*миграцияси*) ҳамда Ш.а.нинг табиий кўпайиши сабаб бўлади.

Сўнги йилларда Ўзбекистонда Ш.а.нинг ўсиш суръати пасайиб кетди. Қишлоқ аҳолисининг шаҳарликларга нисбатан кўпайиши юқорилиги натижасида Ш.а. улуши пасайиб бормоқда. Ўзбекистонда Ш.а.нинг секин ўсишига ташки миграция, аҳоли табиий ўсишининг пасайиши (асосан, туғилишнинг) сабаб бўлмоқда.

ШАҲАР ВОДОПРОВОД ТАРМОҒИ

— шаҳар сув таъминоти тизимининг асосий қисмларидан бири; муайян шаҳар худудидаги сув истеъмол қилинадиган жойларга сув юбориладиган *водопровод тармоғи*. Истеъмолчиларни сув билан бир меъёрда ва узлуксиз таъминлаш учун ташкил қилинади. Бунинг учун Ш.в.т. мавзелар бўйича берк контурҳалқалар шаклида қурилади. Ш.в.т. магистрал линиялар ва тақсимлаш тармоқларига бўлинади. Кўчаларга ётқизиладиган магистрал водопровод тармоғи линияларига истеъмолчилар (бинолар, иншоотлар ва бошқалар)га ўтқизиладиган тақсимлаш тармоқлари уланади. Қувурлар водопровод тармоғидаги зарур босим кучига, ер тупроғининг қаттиққомшоқлигига, қувур ётқишиш усули ва иктисодий омилларга қараб танланади. Ер остига ётқизиладиган қувурлар чўян, пўлат, асбестцемент, пластмасса ва бошқалардан тайёрланади. Қувур ётқишиш чуқурлиги тупроқнинг музлаш даражасига, сувнинг трасига ва тармоқнинг иш режимига боғлиқ. Мас, Тошкент шаҳри учун бу чуқурлик 2,5 м ни ташкил этади. Ш.в.т. зулфин ва вентиллар, сув олиш қурилмалари — ўт ўчириш гидрантлари билан жиҳозланади. Гидрант ва зулфинлар махсус қудуқларга ўрнатилиб, металл қопқоқлар билан ёпилади. Ш.в.т.да (аҳоли яшайдиган жой-

ларда) сув босими 6 ат дан ошмаслиги лозим. Алоҳида кўп қаватли биноларга етарли босимда сув бериш учун насос стяси ўрнатилади, авария вақтида водопровод тармоғининг шикастланган қисмидаги сув тўхтатилади; бунда тармоқнинг бошқа линияларига келадиган сув тўхтатилмайди. Ўт ўчириш учун мўлжалланган водопровод тармоқлари халқа шаклида қурилади.

Ш.в.т.ни, айниқса, халқасимон тармоқ ва бир неча насос стяларидан сув олувчи тармоқни ҳисоблаш жуда қийин ва мураккаб бўлгани учун компьютерлардан фойдаланилади.

ШАҲАР ЕР ОСТИ ХЎЖАЛИГИ

- шаҳар коммунал хўжалигига ва саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларига хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган ер ости муҳандисликкоммуникацияси ва ёрдамчи қурилмалари мажмуи. Бунга турли қувурлар (трубопроводлар) ва кабеллар, турар жой, жамоат ҳамда саноат биноларидан чиқариладиган ва уларга киритиладиган коммуникациялар, эксплуатация қилинадиган қудуқлар, камералар ва бошқалар қиради. Қувурлар ва кабеллар кўпинча қурилган биноларга параллел ҳолда, тарқатиладиган шохобчалар муайян мавзе (квартал) ичидаги худудлар бўйича ётқизилади. Ер ости тармоқлари (муҳандислик коммуникацияси) алоҳида, бирлаштирилган ва коллекторли тарзда жойлаштирилади. Қувурлар ва кабелларни алоҳида жойлаштиришда ҳар қайси тармоқ учун алоҳида чуқур (траншея) қовланади. Бирлаштирилган усулда жойлаштиришда турли мақсадга мўлжалланган қувурлар поғонапоғона шаклда битта чуқурга ётқизилади. Коллекторли жойлаштиришда сув ва иссиқлик қувурлари ҳамда кабеллар битта умумий коллекторга ётқизилади. Коллекторлар автоматик шамоллатиш тизими билан жиҳозланади. Коллекторли усулда ётқизилган қувурлар ва кабелларнинг хизмат муддати бошқа усулларда-

гига нисбатан анча катта бўлгани учун бу усулдан кенг фойдаланилади. Йиғма темирбетон коллекторлар анча самарали ҳисобланади. Шаҳар метрополитенини ҳам Ш.е.о.х.га киритиш мумкин.

ШАҲАР ТЕЛЕФОН ТАРМОҒИ - муайян шаҳар ҳудудида жойлашган абонентлар (аҳоли, корхона ва муассасалар) орасида, шунингдек, бошқа шаҳарлар билан телефон алоқа ўрнатишни таъминловчи телефон стялари ва линия қурилмалари мажмуи. Шаҳар телефон стяси, бошқа стялар, абонент линиялари, телефон аппаратларини ўзаро уловчи линиялардан иборат.

Ш.т.т. гуруҳлаштирилмаган (агар шаҳарда битта стя бўлса) ва гуруҳлаштирилган (бир нечта стя бўлса) бўлади. Ш.т.т. тизимига корхона ёки муассасаларга хизмат кўрсатувчи коммутатор қурилмалари ҳам киради. Кичик ҳажмли (бир неча минг номерли) гуруҳлаштирилган Ш.т.т.да ҳар бир гуруҳ (туман) автомат телефон стялари (ТАТС) ўзаро уланади ва ҳар қайси ТАТС шаҳарлараро автоматик телефон стя (ШАТС) га чиқиш линияси орқали уланади.

Ўзбекистонда Тошкент (Тошкент телеграфтелефон стяси) ва Нукус шаҳрларида, барча вилоятлар марказларида Ш.т.т. мавжуд. Уларнинг фаолиятини «Ўзбектелеком» акциядорлик компанияси бошқариб туради.

ШАҲАРЛАРАО ТЕЛЕФОН АЛОҚА — оғзаки ахборотни бир шаҳардан иккинчи шаҳарга узатиш ва қабул қилиш. Сим орқали узатиладиган ёки радиосигналлар орқали тарқатиладиган электр сигналлари билан амалга оширилади. Турли шаҳарлардаги абонентлар орасида сўзлашишни таъминлайди. Ш. т. а. телефон стясидан қўлда, ярим автоматик ва автоматик тарзда амалга оширилади. Қўлда улашни телефон коммутатори билан жиҳозланган стялардаги телефонистлар амалга оши-

ради (ҳозир камданкам қўлланади). Ярим автоматик улашда алоқа шаҳарлараро автоматик телефон стяларда телефонист қатнашган ҳодда амалга оширилади. Телефонистнинг иш жойида номер тергич бўлиб, буюртма қабул қилинганидан сўнг чақириладиган абонентнинг номерини теради, кейин абонентларни улаш автоматик амалга ошади. Автоматик улашда абонент ўз телефон аппаратида бошқа шаҳарнинг кодини ва абонент номерини териб, у билан тўғридантўғри алоқа боғлайди. Ш.т.а. шаҳарлараро автоматик телефон стялари (ШАТС), автомат коммутация узеллари (АКУ), уларни ўзаро бириктирувчи алоқа линиялари мажмуидан иборат. АКУ шаҳарлараро каналларни тўғридантўғри (транзит тарзда) улайди (яна қ. *Телефон алоқа, Телефон станцияси, Телефон тармоқлари*).

ШАҲАРСОЗЛИК (шаҳар қуриш) — *меъморликнинг* йирик соҳаси; *шаҳар* бунёд этиш назарияси ва амалиёти — аҳоли яшайдиган ҳудудлар (*турар* жсойлар) ни лойиҳа асосида режалаштириш. Ш. ижтимоийиқтисодий, санитариягигиена, қурилиштехника, бадиймеъморий масалалар мажмуини қамраб олади. Ш. мажмуи меъморлик ва қурилиш бунёдкорлиги, жамиятнинг ижтимоий тизими ва ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёт даражаси, маданияти, табиий иқлим шароитлари ва миллий ўзига хослиги билан белгиланади. Ш. ўз навбатида кишлоқ аҳоли турар жойларини режалаш, ландшафт меъморлиги, боғ барпо этиш, туманларни режалаш, саноат корхоналари, дам олиш минтақаларини рационал равишда жойлаштириш, экология масалалари каби бир неча тармоқларга бўлинган. Ш.да турар жойларнинг нафақат меъморийбадий қиёфасига, эстетик жиҳатларига, балки ободонлаштиришга — йўллар, айникса, *автомобиль йўлларита*, инфратузилма (сув, оқава — канализация, газ, электр ва бошқалар муҳандислик таъминотлари) га катта эътибор берилади. Ш.да янги

шаҳар, шаҳарча, қишлоқларни қуриш, қадимий шаҳарларни муҳофаза қилиш (*реконструкция* қилиш), меъморий мажмуалар (кўпроқ турар жой мавзелари) ни бунёд этиш бош режа асосида амалга оширилади, бунда лойиҳаларни ишлаб чиқиш (тузиш) муҳим ўрин тутди. Бундай лойиҳалар буюртмалар орқали Ш.ка ихтисослашган илмий текшириш ва лойиҳалаш интларида бажарилади. Тошкентда Ўзбекистон шаҳарсозлик лойиҳалаш ва илмий текшириш институти (ЎЗЛИТИ), Тошкент Боштарх лойиҳалаш ва илмий текшириш институти ва бошқалар шунга ўхшаш интлар фаолият кўрсатади.

Ш. қадимий тарихга эга. Мил. ав. 3-минг йиллик ўрталари — 2-минг йиллик бошларида қадимий маданият даврида аҳоли кент — манзилларини қуришда мунтазам режалаштириш хусусиятларидан фойдаланилган (Қад. *Хитой, Миср, Эрон ва бошқалар*). Юнонистон шаҳарлар сиёсий ва диний марказларни ажратган ҳолда режалаштирилган бўлса (*акрополь ва бошқалар*), қадимий Римда шаҳарларни тўғри бурчакли даҳаларга бўлиш услуби қўлланилган (Помпей, Остия ва бошқалар), Ш. назарияси пайдо бўлган (*Витрувий* рисоласи, мил. ав. 1-аср). Ўртаасрлар Европасига шаҳарларни стихияли, қалъа деворлари атрофида чизиқли ва айланаҳалқали режалаштириш хос бўлган (Нёрддиген Германияда, Краков Польшада, Прага Чехияда ва бошқалар). Россияда шаҳарлар тепаликларда, дарёлар қуйиладиган жойларда бунёд этилган (Киев, Чернигов, Новгород, Псков ва бошқалар), ҳамма кўча (йўл)лар шаҳар дарвозасига ёки шаҳар савдо майдонларига олиб борган. Айланаҳалқали режалаш Ш.нинг мумтоз намунаси ўрта асрлардаги *Москвадир*.

Ўйғониш даври Фарбий Европа Ш.и учун марказларни мунтазам режалаштириш ва майдон *ансамблларути* яратиш хос бўлган (Римдаги Капитолий майдони, 1546, меъмор *Микеланжело*); шаҳар — қалъа лойиҳалари ишлаб чиқилди

(Ф. Мартини, Ж. Вазари, В. Скамоцци), Ш. назарияси ривожланди (Л. *Альберти*), шаҳарларнинг турли қулайликлари бўлган лойиҳалари яратилди (лекин бу лойиҳалар амалга олмади). *Барокко* даврида кучқудрат ва улуғворлик рамзини ифодалаган ансамбллар яратилди; 18-аср ўрталари — 19-аср бошларида тўғри бурчакли кўчалар тўрига асосланган очик майдон тизими юзага келди. *Санкт-Петербур*г (Петербург) 3 йўналишли режалаш лойиҳаси асосида қурилди (1703). 19-асрда шаҳарлар тартибсиз қурилишига қарши бўлган шаҳар — боғ ғояси билан боғлиқ дезурбанизм ривожланди. Санотдаги туб ўзгаришлар ша. ҳарларнинг жадал ўсишига олиб келди. 19-аср охири — 20-аср бошларида Европада арзон ишчилар шаҳарчалари ва турар жойлар мажмуалари қурилди, бу қурилишлар таъсирида Ш.да мажмуаларни яхлит ҳолда вазифаларига кўра режалаштириш лойиҳаси, бинонинг жойланиши, дам олиш учун кўкаламзорлаштирилган жойлар ва болалар майдончалари, баъзи жамоат бинолари, маийшй хизмат кўрсатиш нуқталари қуришни ўз ичига олган ижобий усуллар ишлаб чиқилди. 20-асрда ҳудудий (минтақавий) режалаштириш юзага келди (Буюк Британиядаги Донкастери, 1921—22, меъмори Л. Аберкромби ва Т. Жонсон). 1950-й.ларда шаҳарларни жадал ривожланиши автотранспортнинг ривож, аҳоли пунктларининг кўпайиши, шаҳар муҳитининг ифлосланиши Ш.ни туманларга бўлиб лойиҳалаш каби янги назарияларни келтириб чиқарди. Аҳоли пунктларини йўл ёқалаб қуриш, *йулдош шаҳарлар* яратиш ривожланди; шунингдек анъанавий бинолар қуришдан воз кечиб, эски шаҳарлар таркибида осмонўпар бинолар қуриш ғояси илгари сурилди. Замонавий Ш.нинг асосий вазифалари — индивидуал киефага эга бўлган шаҳар ва шаҳарчалар қуриш, шаҳар экологик масалаларини ҳал этиш, эски шаҳар марказларини сақлаб қолиш ва илмий асосда таъмирлаш, маданий ёдгорликларни авайлаб асраш ва таъмирлаш, уларнинг

замонавий бинолар билан уйғунлигига эришиш.

Ўзбекистон ҳудудида дастлабки шаҳарлар (*Сополлитена*, Жарқўтон) мил. ав. 17—14-асрларда Сурхондарё воҳасида жез даврида пайдо бўлган. Ёзма манбаларда эса шаҳар ҳақидаги маълумотлар *Авестоя* учрайди. Ҳоз. баъзи шаҳарлар (Қарши — *Ерқўрғон*; Ҳазорасп — Хумбустепа кабилар)нинг шаклланишини тадқиқотчилар мил. ав. 10—8-асрлар билан боғлайдилар. Фарғонадаги энг қадимий шаҳарлар (Ашқолтепа, *Далварзинтепа* кабилар) илк темир даврига оид Чуст маданияти (мил. ав. 11—6-асрлар) га мансубдир. *Ахоманийлар* даврида шаҳар куриш жадаллашган (Хоразмдаги *Қалъалиқир*, *Кўзалиқир ва бошқалар*). Кушонлар даврида Ш. ниҳоятда раванк топган (Хоразмшоҳлар пойтахтида мунтазам тархли *Тупроққалъа*, Зарафшон водийсида *Бухоро*, Фарғона водийсида *Мингтепа*, доира тархли Биловур, Чирчиқ водийсида *Шоштена*).

Ўрта асрларда шаҳарлар тузилиши мураккаб бўлган, уларнинг таркибига арк, бир ёки бир неча *шаҳристон*, *рабод* (шаҳристон агрофлари) кирган. Уларнинг ҳар бири алоҳида *қалъа* девори билан ўралган. *Афросиёб* (*Самарқанд*), Бухоро, *Бинкат* (Тошкент) Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидан бўлган. Бундай шаҳарларни ва улар атрофидаги кичик шаҳар ва кишлокларни узун деворлар муҳофаза қилган (Бухоро, Тошкент тева-рагидаги «*Канпир девор*»лар, Самарқанд тева-рагидаги «*Девори қиёмат*» ва бошқалар).

Темурийлар даврида мўғуллар вайронагарчиликларини бартараф этиш, мамлакат ободонлигини таъминлашда катта Ш. ишлари олиб борилган: *Амир Темурнинг* Самарқанд ва унинг агрофи, *Шаҳрисабзла*, Банокат (Шоҳрухия), Шоҳрухнинг *Маиҳад*, *Марв* ва Ҳиротда амалга оширган ишлари. *Улугбек* томонидан Самарқанд регистонида 3 иморат курилиши билан бу майдон мужассамоти тугалликка эришган (қ. *Регистон*

ансамбли). *Шайбонийлар* даврида катта ҳажмлардаги (савдосотик билан боғлиқ) курилишлар шаҳарлар, айниқса, пойтахт Бухоронинг тизимини мукамаллаштирган. Ривоятларга кўра, Абдуллахон II ҳам минг *рабод* қурдирган. Кўп мажмуаларнинг шаклланиши айнан шу даврга тўғри келади (Бухородаги *Лабиховуз ансамбли*, Пойи калон, Кўш мадраса, *Чор Бақр меъморий мажмуаси*, *Баҳоуддин мажмуаси*, Қаршидаги регистон майдони).

19-асрда Кўкон хонлари томонидан Сирдарё бўйлаб бир нечта шаҳарқалъалар курилиб, кучли мудофаа тизими яратилди, янги ариқлар қазилди, Пишпак (Қирғизистон), Шаҳрихон ш.лари пайдо бўлди. 19-асрнинг 2-ярмида қадимий шаҳарлар (Тошкент, Самарқанд) ёнида ёки унга яқин масофада (Марғилонда Янги Марғилон, ҳоз. Фарғона шаҳри; Бухорода Когон каби) «янги шаҳар»лар курилди.

2-жаҳон уруши йиллари Ўзбекистонга шим. ҳудудлардан эд, фка ва бошқалар корхоналарнинг кўчирилиши шаҳарлар саноат минтақаларининг кескин кенгайишига олиб келди. Урушдан кейин, айниқса, 50—70-й.ларда янги шаҳарлар курилди (*Навоий*, *Зарафшон* ва х.к.). Йирик тарихий шаҳарларни қайта куриш режалари ишлаб чиқилди.

Фантехника ривожини ва *урбанизация* шароитида Ш.нинг роли ошди, шаҳарлар бунёд этиш ва мавжуд шаҳарларни ривожлантиришга катта аҳамият берилди. Янги шаҳарлар замонавий муҳандислик курилмалари билан таъминланган ҳолда бунёд этилди. Янги шаҳарлар билан бир қаторда Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент, Кўкон каби қадимий шаҳарларни меъморий ёдгорликларини сақлаб қолган ҳолда қайта қуришга алоҳидаэтибор берилмоқда, маданий ёдгорликлар замонавий бинолар билан уйғунлаштирилмоқда.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда Ш. ҳар жиҳатдан ривож топди, шаҳарларнинг кифёси чирой очди. Тарихий хотира билан боғлиқ бир қанча

ёдгорлик мажмуалар яратилди: Тошкентдаги Ўзбекистон миллий боғи, *Хотира ва қадрлаш майдони*, Шаҳидлар хотираси мажмуалари; Самарқанддаги Имом *Бухорий ёдгорлик мажмуи*, Қувадаги АлФарғоний мажмуи; Бухородаги Чор Бакр, Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳларида қайта қуриш ишлари олиб борилди. Эски шаҳарларнинг қадимий кўчаларини кенгайтириш ишлари амалга оширилди, кўпба янги йўллар, кўприклар бунёд этилди. Жумладан, Тошкентда ҳосил қилинган Кичик ҳалқа йўли шаҳарда автомобиль ҳаракатини анча яхшилади. (яна қ. *Меъморлик, Тураp жой*).

Ад.Бунин А.В., Саваренская Т.Ф., История градостроительного искусства, т. 1 — 2, М., 1979; Пўлатов Х.Ш., Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари, Т., 2003; Қодирова Т.Ф., Ўзбекистон истиқлол йиллари меъморлиги, Т., 2004.

Хайрулла Пўлатов.

ШАҲАРЧА — маъмурий-худудий бирлик, шаҳар аҳоли манзилгоҳлари типларидан бири. Ш.лар дунёнинг барча мамлакатларида ҳам мавжуд эмас. Ўзбекистонда яқин вақтларгача мазкур аҳоли манзилгоҳлари шаҳар типдаги посёлкалар дейилган. Манзилгоҳларга Ш. мақоми берилиши учун саноат корхоналари, т.й. станциялари ва бошқалар муҳим иқтисодий объектлар ёнида жойлашган ҳамда аҳолиси камида 2000 киши бўлиши ва уларнинг 2/3 қисмини ишчи, хизматчилар ва уларнинг оила аъзолари ташкил этиши лозим. Шунингдек, аҳолиси 500 кишидан иборат бўлган, бироқ истиқболли ёки узоқ р-нларда жойлашган муҳим аҳоли манзилгоҳлари ҳамда аҳоли 2000 кишидан кам бўлмаган дам олиш ва даволаниш масканлари бўлган (рекреация аҳамиятли) тураp жойлар ҳам Ш.ларга киритилади.

Уларнинг вилоятлар бўйича тақсимланиши ҳам бир хил эмас: Тошкент вилоятида — 18, Қорақалпоғистон Республикасида — 16, Самарқанд вило-

ятида — 12, Наманган вилоятида — 11, Фарғона вилоятида — 10, Жиззах вилоятида — 8, Навоий, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида — 7 тадан, Сирдарё ва Андижон вилоятларида — 5 тадан, Қашқадарё вилоятида — 4, Бухоро вилоятида — 2, шунингдек, Тошкент шаҳри кенгашига қарашли 1 та Ш. (Улуғбек) бор. Ш. аҳолиси шаҳар аҳолисининг 11,6% (1087 минг) ни ташкил этади (2003). Ш.лар аҳолиси сони бўйича ҳам ўзaro фарқ қилади. Энг кичик Ш. — ҚублаУстюрт (Кўнғирот туманида) аҳолиси 0,7 минг киши бўлса, энг катта Хонқа Ш.си аҳолиси 35,9 минг киши. Ш.лар, асосан, қишлоқ туманлари маркази вазифасини бажаради. Шунингдек, қончилар (Ўзғон, Қоратов, Полвонтош, Оламушук, Ингичка ва бошқалар), саноат корхоналари (Кимёгарлар, Искандар, Олтиариқ ва бошқалар), т.й. станциялари (Ховос, Олтинқўл, Янги Марғилон ва бошқалар), илмий тадқиқот интлари (Улуғбек) Ш.лари мавжуд.

ШАХВАТ - қ. *Сперма*.

ШАҲЗОДА МАСЖИДИ - *Истанбулда*ги меъморий ёдгорлик (1548). Меъмори *Хўжа Синон*. Ш.м. мурабба тархли, марказий гумбазли хонақоҳ (38x38 м) ва ҳовузли ҳовлидан иборат. Хонақоҳ бал. 37 м, гумбазининг диаметри 9 м; унга ярим гумбазлар туташган ва бурчаклари кичик гумбазлар билан ёпилган. Хонақоҳда марказий гумбаз томон ярим гумбазларнинг бир маромда поғонамапоғона юксалиб бориши ва уларнинг ўзарo уйғунлиги бинога маҳобатлилик бахш этган. Хонақоҳнинг олд томонида мурабба тархли ҳовли жойлашган, ҳовлининг тўрт томонига бир қаватли, гумбазли галерея қурилган, устунлари кизил ва оқ тошлардан бунёд этилган. Қиррали 2 баланд тик минора хонақоҳ ва ҳовли туташган йўналишда жойлашган, хонақоҳга кичик пештоқли 3 эшик орқали кирилади.

ШАҲЗОДА ОРОЛЛАРИ, Қизил адалар — *Мармар денгизгитя*т шим. шарқий қисмидаги ороллар (9 та) гуруҳи. Истанбул шаҳри яқинида, Туркия ҳудуди. Майд. 10,8 км². Боғ ва тоқзорлар барпо қилинган. Денгиз қурорти кўп.

ШАҲЗОДА ЭДУАРД ОРОЛИ - Канаданинг шарқий қисмидаги провинция, Сан-Лаврентий қўлтиғидаги шу номи оролда. Майд. 5,6 минг км². Аҳолиси 139,9 минг киши (2002). Маъмурий маркази ва асосий порти — Шарлоттаун шаҳри Энг баланд жойи 137 м. Игна баргли ва кенг баргли ўрмонлар бор. Шим. соҳилларида миллий боғлар ташкил этилган. Хўжалигининг етакчи тармоғи — қ.х. Картошка, шунингдек, сабзавот ва мевалар, тамаки етиштирилади. Чорвачилик ривожланган. Аҳоли мўйначилиқ билан шуғулланади. Балиқ овланади. Ўрмончилик ва ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Туризм ривожланган. Материк билан т.й. пароми орқали боғланган.

ШАҲИД (араб. — гувоҳ) — 1) ислонда дин йўлида ҳалок бўлган шахс. Ҳадисларда айтилишича, ўз обрўси ё мол-мулки ёки жони ёхуд дини, шунингдек, аҳлу оиласининг ҳимояси йўлида қурбон бўлганлар ҳам Ш.дир. Бошқа бир ҳадисда вабодан, ички хасталиқ билан, ғарқ бўлиб, том босиб ўлганларни Ш. ҳукмида ўлганлар дейилади. Ш.лар дафн этилишидан олдин ювилмайди. Ўзини ўзи портлатиш, ўзига ўзи ўт қўйиш, ўзини ўзи бошқа усулларда ўлдириш Ш. ҳукмида бўлмайди. Қуръонда «ўзларингизни (бир-бирингизни) ўлдирманг!» (Нисо сураси, 29-оят) деб, ўзини ўзи ўлдириш шариатда йўқ эканлиги билдирилган; 2) Ватан уруши учун ёки ҳаққоният йўлида қурбон бўлган, жонини фидо қилган одам.

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ЁДГОРЛИК МАЖМУИ - Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги

Бўзсув канали бўйида (Амир Темурут шохқўчаси бўйлаб жойлашган). Мажмуа барпо этилган жой 20-аср 20-й.ларида қадар Тошкент шаҳрининг хилват чеккаси бўлган, 40-й.ларда худди шу жойдаги 3 та қатлгоҳда шўролар томонидан миллатнинг илғор вакиллари, бегуноҳ ватандошлар қатл қилинган. Қатагон қурбонлари хотирасига бағишлаб собиқ қатлгоҳ ўрнида «Ш.х.» ё.м. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан бунёд этилган (2000). Майдони 17 га дан ортиқ мунтазам тартибли лойиҳаланган ямياшил пастибаланд худудни Бўзсув канали иккига ажратган, икки қирғоқни канал устига қурилган кўприк (уз. 100 м) бирлаштиради. Мажмуа марказида тик устунларга ўрнатилган феруза ранг қовурғали гумбазли айвон (*ротонда*, бал. 27 м) металл қурилмалардан ишланиб гозгон мрамари билан қопланган, пойгумбази ганҷқори мукарнаслар билан зийнатланган; гумбаз ичи ганҷ ўймакорлигида ишланган. Гумбаз остидаги қандасий шакллардан нақшлар ҳосил қилиб безатилган мрамар полда нефритдан ишланган рамзий сағана атрофга сукунат таратиб туради; сағана шаҳид кетган ватандошларнинг рамзий қабридир. Шунингдек, 2002 йилда шу худудда қад кўтарган «Қатагон қурбонлари хотираси» музейи мажмуанинг таркибий қисмига қиради.

ШАҲНОЗ — 1) Ўн икки мақом тизимида олти овозанинг бири; 2) *Гулёр-Шаҳноз* туркумининг иккинчи ашуласи. Унинг асосида «Фарғонача Шаҳноз» ашуласи ҳам яратилган, М. *Маҳмудов* уни яққохон хонанда, хор ва оркестр учун «Ватан Шаҳнози» номи билан қайта ишлаган.

ШАҲНОЗГУЛЁР - қ. *Гулёр-Шаҳноз*.

ШАҲРИ ҒУЛҒУЛА, Шаҳри Гулгула — қадимий шаҳар харобаси (мил. ав. 1-аср — мил. 4—5-асрлар). Жанубий Сурхон сув омборининг ғарбий

кирғоғида, Кумкўрюн шаҳри (Сурхондарё вилояти)дан шим.да жойлашган. Ш.Ф.нинг катта қисмини сув ювиб кетганлиги учун умумий майдони аниқ эмас. 3—4 м қалинликдаги маданий қатлам аниқланган. Кушонлар даврига оид сопол идишлар, қадимий Римда ишланган мармар ниқоб топилган.

ШАҲРИСАБЗ — Қашқадарё вилоятидаги шаҳар. *Шаҳрисабз тумани* маъмурий маркази (1926 йилдан). Китоб—Шаҳрисабз воҳасида. *Катта Ўзбекистон тракти* ёқасида жойлашган. Ш. жан.дан Танхоздарё, шим.дан Оксув дарёси оқиб ўтади. Уртача бал. 658 м. Аҳолиси 90 минг киши (2004). Ш. Ўзбекистондаги қадимий шаҳарлардан бири. Археологик маълумотларга кўра, шаҳарга мил. ав. 1 минг йилликнинг ўрталарида асос солинган. Ш.мил. бошларида ва илк ўрта асрларда турли номлар билан аталган (қ. *Кеш*). 13-асрдан Ш. номи ҳам урф бўлган.

Мўғуллар истилоси даврида шаҳар тарихи ёзма манбаларда деярли ёритилмаган. 1351 йилда зарб этилган кумуш тангаларда «Шаҳрисабз» номи учрайди. *Шарафуддин Али Яздий* (15-аср) шаҳар тўғрисида: «Шаҳрисабз, уни туркийлар Кеш деб атайдилар» деб ёзган. Ш. яқинидаги Хожа Илгор қишлоғи (ҳоз. *Яккабоғ тумани* ҳудуди)да Соҳибкирон *Амир Темур* таваллуд топган. Ш. ўша даврда «Кубатулим валадаб» номи билан юритилган. Хусрав Дехлавий, Бедил, Мирзо Ғолиб каби алломаларнинг ота-болари Ш.да туғилган.

Амир Темур ва *Темурийлар* даврида Ш. улкан салтанатнинг йирик шаҳрига, *барлос* бекларининг ёзги қароргоҳига айлантирилган. *Оқсарой* ва *Дор уссийдат* мажмуаси қурилган. Шаҳар атрофи қалъа девори биланўраболинган. Испания элчиси *Клавихо* ўз кундалигида Ш.да кўплаб маҳобатли бинолар ва масжидлар борлигини ва қурилаётганлигини таъкидлайди. Кейинроқ ҳам кўплаб меъморий обидалар (*Дор уттиловат* мажму-

аси, *Кўк гумбаз масжиди ва бошқалар*) қурилди. Ҳофизи Аbru шаҳарда кўхна девор (банди қадим) бўлганлиги, бироқ у 15-аср бошларида бузилиб кетганлигини ҳам ёзади. Ўша пайтда Ш.нинг 4 дарвозаси: Арк (шим.), Кунчиқар (шарқий), Кушхона (ғарбий), Термиз (жан.) дарвозалари бўлган.

1556 йилда Ш.ни *Абдуллахон II* эгаллаган. Кейинчалик Ш. Бухоро хонлигининг Қарши вилояти таркибида бўлиб келган. 16-аср ўрталарида ҳам Ш. мустаҳкам мудофиа деворлари билан ўралган эди.

Махмуд ибн Вали (17-аср) ўзининг «Бахр аласрор» («Сирлар денгизи» — «География») асарида Ш.ни қуйидагича таърифлаган: «Кеш — Мовароуннаҳр шаҳарларидан бири, ямяшил боғлари ва кўзга қувонч бахш этувчи гулзорлари туфайли у ҳозир Шаҳрисабз номи билан шуҳрат топган. У жаҳондаги энг чиройли шаҳарлардан бири ҳисобланади; иклими жуда яхши ва дилтортар...».

Аштархонийлар даврида Ш. сиёсий мавқеини анча йўқотгйн. Ш.да ҳокимият учун курашда аввал мангитлар, сўнгра кўнғиротлар уруғи ғолиб чиқиб марказий ҳокимият — Бухоро хонлигини тан олмасликка уринишган. 18-аср 1-чорагида Дашти Қипчоқ қозоқлари Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига талончилик ҳужумлари уюштирганда Ш.да бир неча муддат шаҳар ҳаёти издан чиққан. 1750—52 йиллардан Ш. Бухоро амирлиги тасарруфига ўтди. 18-аср ўрталарида шаҳар қайтадан кад ростлаган.

Ш. ҳокими *Бобобек*, Китоб беги *Жўрабек*, амир Музаффарнинг катта ўғли *Абдулмалик* (Катта тўра) бошчилигида катта кўшин билан 1868 йилда руслар босиб олган Самарқанд шаҳрини қайтариб олиш учун отланишган, аммо чекинишга мажбур бўлганлар. 1870 йил августда Туркистон губернатори К.П. *Кауфманнит* буйруғи билан генерал Абрамов қўмондонлигидаги махсус кўшин Ш. ва Китобни босиб олган. Бироқ рус кўшини қўмондонлиги Ш. ва Китобни Бухоро амири тайинлаган бекларга топшириб,

Самарқандга қайтишган. Ш. 1920 йилгача Бухоро хонлиги таркибида бўлган.

Ш. аҳолисининг асосий қисми савдосотиқ ва хунармандчилик билан шуғулланган. 18—19-асрларда Ш.да 6 дарвоза, 7 карвонсарой ва 6 та мадраса, бир нечта бозор, шаҳар ташқарисида Намозгоҳ масжиди бор эди.

20-аср ўрталарида Ш.да «Хужум», бадий буюмлар, тикувчилик, кейинроқ пиллакашлик фкалари ишлай бошлади. 1930—40 йларда Ш.даги тарихий ёдгорликларнинг аҳоли ачинарли ҳолда бўлган, улардан амборхона, турар жой ва бошқалар мақсадларда фойдаланилган. Ш. ва унинг тарихий маданий мероси атайлаб кенг доирада тарғиб қилинмаган.

Мустақиллик йилларида Ш. қиёфаси тубдан ўзгарди. Шаҳар маркази қайта қурилди. 1996 йилда шаҳар майд. 2460 гектарга кенгайган.

Ш.даги энг катта майдон — Амир Темур майдони. Шаҳар марказидан энг катта Ипак йўли кўчаси ўтади. 11 та йирик саноат корхонаси (шу жумладан, «Хужум» бадий буюмлар ф-каси, «Садо» трикотаж ф-каси, «Консерва» ва «Шароб» акциядорлик жамиятлари, тўқимачилик, пиллачилик фкалари ва бошқалар), 8 кўшма корхона (шу жумладан, Ўзбекистон—Буюк Британия «Мевалар камалаги»; Ўзбекистон—АҚШ «Шаҳинтернешнл»; Ўзбекистон—Россия «Компасқоқсув»; Ўзбекистон—Туркия «Шаҳри Кеш»; Ўзбекистон—Туркия—Япония «Оқсарой тўқимачи ЛТД» ва бошқалар), кичик, ўрта бизнес субъектлари фаолият кўрсатади. Савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Бухоро озиковати ва энгил саноат технологияси интининг умумтехника фти, касб-хунар коллежи ва академик лицейлар ишлаб турибди. 10 та жамоат кутубхонаси, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, театр, тарих ва моддий маданият музейи, 3 та болалар мусиқа ва санъат мактаби, 2 та болалар спорт мактаби бор. 3 та теннис корти, 3 та сузиш ҳавзаси, стадион, 18 та спорт

зали мавжуд. Марказий касалхона (1050 ўрин), янги жарроҳлик маркази аҳолига хизмат кўрсатади. Т.й. вокзали, автовокзал, аэропорт ишлаб турибди. «Кешг ва «Шаҳрисабз» меҳмонхоналари бор. Ш.да Амир Темурнинг улуғвор хайкали (хайкалтарошлар: Илҳом ва Камол Жабборовлар, меъмор Ботир Усмонов) ўрнатилган (1996).

Ш. заминидан бир қанча олим ва уламолар, шоирлар вояга етган, жумладан, Абу Муҳаммад Кеший (1964 йилв.э.), Абу Жаъфар Кеший (951 йилв. э.), Абул Фазил Кеший (12-аср), *Шамсуддин Қулло* (Амир Темурнинг пири) ва бошқалар Ш.да 20 га яқин тарихий меъморий ёдгорлик сақланиб қолган. Темурийлар даврида қурилган Оқсарой қасрининг пешток девори, Дор усСиёдат ва Дор утТиловат мажмуалари, Кўк Гумбаз масжиди, Гумбази Сайдон, *Шамсуддин Қулло мақбараси*, Жаҳонгир мақбараси, Ҳазрати Имом масжиди, шунингдек, Чорсу бозори (16-аср), Чубин мадрасаси (16-аср), Абдушукур Оғалиқ (19-аср), Эшонпир (19-аср), Кундузак масжидлари каби меъморий обидалар сақланиб қолган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2002 йил 29 мартда Ш.нинг 2700 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилинди. Ушбу юбилей бутун мамлакатимизда ва Ш.да кенг нишонланди. Бу тантаналарда ЮНЕСКО вакиллари ҳам қатнашди. Ш. Жаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган (2002 йил дек.). Шаҳарда кўплаб анжуманлар ва конференциялар ўтказилади.

Ш. ахлининг Темурийлар даври улкан маданий ва маънавий мероси, ноёб тарихий ёдгорликларини асрабавайлаш, ёш авлодни буюк аجدодларимизнинг муносиб ворислари қилиб тарбиялаш ва уларни озод мамлакатимиз буюк истикболини яратишга қодир кишилар қилиб вояга етказиш ишига қўшган алоҳида хизматлари эътиборга олинган ҳамда соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги

муносабати Ш. «Амир Темур ордени» билан мукофотланди (1996 йил октябр).

Ад.: Шаҳрисабз — минг йиллар мероси, Т., 2002; Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни, Т., 2002; Қадимий Кеш— Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар, Т., 1998; Якубов Б., Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан, Қарши, 1996; Носир Муҳаммад, Насаф ва Кеш алломалари, Т., 2001.

Қаҳрамон Ражабов.

ШАҲРИСАБЗ ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБИ — 20-аср бошларигача ўзбек достончилигида мавжуд бўлган ўзига хос ижрочилик йўли. Бу мактабнинг айрим хусусиятлари улкан халқ бахшиси Абдулла Нурали ўғли ижоди ва репертуарида сақланиб қолган. Ш.д.м.га мансуб бахшилар достонларни шўх, кувнок, кўтаринки руҳда куйлашлари, куйларининг ёқимлилиги билан ажралиб турганлар. Абдулла шоир 19-асрнинг шаҳрисабзлик машҳур достончилари Хидир шоир, Эрназар шоирлар билан боғлиқ бўлган Ражаб шоирнинг шогирдидир. Абдулла шоир ижроси фольклоршунослар томонидан кўп кузатилган бўлсада, унинг репертуаридаги 10 дан ортиқ достон деярли ёзиб олинмаган. Шоирдан умрининг сўнгги йилларида ёзиб олинган «Алпомиш» достони у куйлаб келган вариант хусусиятларини ўзида мукамал сақлай олмаган. Бирок унинг бошқа бахшилардан фарқ қилувчи ижро усуллари Ш.д.м. ҳақида муайян тасаввур бера олади.

Ад.: Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т., Узбекский героический эпос, М., 1947.

«ШАҲРИСАБЗ КОНСЕРВА» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — озиқовқат саноати корхонаси. Шаҳрисабз шаҳрида жойлашган. «Ўзмевасабзавотузумсаноат холдинг» компанияси таркибига киради. Асосан., қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган: томат пастаси, мева ва узум шарбатлари, сабзавот консервалари ишлаб чиқаради. Корхона

қурилиши 1943 йилда бошланган, 1947 йилда дастлабки консерва маҳсулотлари ишлаб чиқарган. 1994 йилдан очик турдаги акциядорлик жамияти. 1996 йилда корхонада «Мевалар камалаги» Ўзбекистон—Британия қўшма корхонаси ташкил этилди. Корхонанинг ишлаб чиқариш тизимида помидор цехи (суткалик қуввати 1131,2 т помидорни қайта ишлаш; томат пастаси), мева цехи (олма, беҳи, нок, шафтоли компотлари), шарбат цехи (олма, узум, ровоч шарбати), сабзавот цехи (бодринг ва помидор консервалари) ва бошқалар ёрдамчи цехлар мавжуд. И.ч. цехлари 90-й.лардан бошлаб Италия, Венгрия, Германияда ишлаб чиқарилган замонавий ускуналар билан жиҳозланган. Шунингдек, корхонада йилига 750 минг дона тунука банка тайёрлайдиган цех бор. Тайёрланган маҳсулотлар, асосан, ички бозорда сотилади, чет элларга — Россия, Украина, Белоруссия давлатларида (томат пастанинг 30%) экспорт қилинади.

2003 йилда 42834,1 минг шартли банка консерва, шу жумладан, 2197,4 минг банка сабзавот, 33548 минг банка томат, 7088 минг банка мева консервалари ишлаб чиқарилди.

ШАҲРИСАБЗ ТУМАНИ -

Қашқадарё вилоятидаги туман. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Шим.дан Китоб тумани, шарқдан Тожикистон, Сурхондарё вилояти, жан.дан Яккабоғ, Қамаша, ғарбдан Чирокчи туманлари билан чегарадош. Майд. 1,70 минг км². Аҳолиси 272,4 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Шаҳрисабз): 1 шаҳарча (Мироки), 12 та кишлоқ фуқаролар йиғини (Дукчи, Кунчиқар, Мўминобод, Наъматон, Оксув, Тўдамайдон, Хитой, Шакартери, Шаматон, Ўзбекистон, Қутчи, Ҳисорак) бор. Маркази — Шаҳрисабз шаҳри

Табиати. Туман худуди Қашқадарё вилоятининг шим.шарқий қисмида, Ҳисор тоғларининг этақларида жойлашган. Туманнинг ғарби очик воҳа

— Қарши чўлига туташиб кетадиган текисликдан иборат. Тоғлардан окиб тушадиган Оқсув, Қашқадарё, Танхоздарё, Қизилдарё, Тамшуш, Мироқи дарёлари жарликлар ҳосил қилган. Мироқи тоғ этақларидан қора мрамар қазиб олинади. Иқлими континентал. Йиллик ўртача тра 14,7°. Янв.нинг ўртача т-раси 0,8°, энг паст тра —26°.

Июлнинг ўртача т-раси 28°, энг юқори тра 43°. Иилига 545 мм ёгин тушади. Вегетация даври — 219 кун.

Тупроқлари бўз, жигарранг ва кўнғир тоғўрмон тупроқлари. Ёввойи ўсимликлардан кўнғирбош, ранг, шувок, окқурай, пашмак, шўра, буғдойик, ков-рак, қарғаоёқ, қамиш, юлғун, янтоқ, тоғ ён бағирларида арча, дўлана, тоғолча, чинор ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қобон, бўри, айик, жайран, кўшоёқ, юмронқозик, жайра ва бошқалар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, тожик, татар, рус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача zichлиги 1 км² га 160,2 киши. Шаҳар аҳолиси 98 минг, қишлоқ аҳолиси 174,4 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Ш.т.да 9 қўшма корхона, кичик корхоналар, 1300 га яқин хусусий корхона, 14 ширкат корхонаси, 19 акциядорлик жамияти мавжуд. Қ.х.нинг етакчи тармоғи пахтачилик. Шунингдек, ғаллачилик, чорвачилик, пиллачилик ҳам ривожланган. Қ.х.да суғориладиган ерлар 18 минг га, шу жумладан, 5,8 минг га ерга пахта, 2,0 минг га ерга сабзавот ва полиз, 2,0 минг га ерга беда, 0,3 минг га ерга картошка экилади. 3,4 минг га ер боғ. Туманда 12 ширкат хўжалиги, 4 та хўжаликлараро корхона, 478 та фермер хўжалиги бор (2004). Ҳисорак сув омбори қурилган. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 52,7 минг қорамол, 51,6 минг қўй ва эчки, 800 дан зиёд йилқи, 177,5 минг парранда боқилади.

2003/04 ўқув йилида 109 та умумий таълим мактабида 69 минг ўқувчи таълим олган. Туман ҳудудида 11 та клуб, 11

та маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, музей, 60 кутубхона тармоғи, 2 стадион мавжуд. Тумандаги 14 та касалхона, 8 поликлиника, 18 та қишлоқ врачлик амбулаторияси, 13 қишлоқ врачлик пунктида 775 врач, 3,5 минг ўрта тиббий ходим ишлайди.

Туман ҳудуди орқали Тошкент—Китоб поезди ўтади. Шаҳрисабз билан Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Термиз, Денов ўртасида ва Шаҳрисабз билан Ҳазора, Шаматон, Қоралойча қишлоқлари орасида автобуслар қатнайди. Тумандаги асосий меъморий ёдгорликлар *Шаҳрисабзда* жойлашган. 1931 йилдан туман «Кеш» газ. нашр этилади (адади 2182).

Қаҳрамон Ражабов, Алишер Васиев.

ШАҲРИСТОН 1) Шарқда ўрта асрларда шаҳарларнинг маркази, мудофаа девори билан мустаҳкамланган асосий қисми. Сарой (баъзан арк), жоме масжид, ёпик (тим) ёки очик бозор, бош майдон — регистон, муҳим маъмурий бинолар, ҳукмдор ва унинг яқинларининг кўрғонлари, шунингдек, оддий аҳоли хонадонлари ва бошқалар бўлган. Илк даврларда унда боғ, экинзорлар ҳам бўлган. қадимий Бухоро Ш.и арқдан алоҳида қурилган (Наршахийнинг ёзишича, аркнинг бир дарвозасидан арк олдидаги майдон — регистонга, 2дарвозасидан Ш.га чиқилган).

Ш.лар йирикасосий кўчалар билан бир неча даҳаларга бўлинган. Мас, Бухоро Ш.ида ғарбдан шарққа, шим.дан жан.га ўтган қўча Ш.ни 4 тенг қисмга бўлган. Ш.да дастлаб деҳқонлар, араб истилосидан кейин савдо ва хунармандчилик ривож топгач, савдогарлар, хунармандлар (ҳоким табақа билан бир Ш.да) яшаганлар. Кейинги асрларда Ш. атрофида ташқи шаҳар — рабод қурилган. Ўрта Осиёда қўш — ички ва ташқи рабод билан ўралган Ш. ҳам бўлган (мас, *Бинкат*); 2) бир-бирига яқин шаҳарлар гуруҳи.

ШАҲРИСТОН ДОВОНИ - Тур-

кистон тизмасидаги довон. Шдлан Хўжанд— Душанба тракти ўтади (Тожикистон). Довон атрофи герцин бурмаланиши даврида ҳосил бўлган, палеозойнинг сланец ва оҳақтошларидан тузилган. Энг баланд жойи 3378 м. Довон орқдди Уструшона шаҳри ва Айний кишлоғини (Зарафшон водийсида) бирлаштирувчи тракт ўтади. Ш.д.да киш совуқ ва узок давом этади, ёзи қисқа ва салқин. Июлнинг ўртача т-раси 10,3°, янв.ники —11,4°. Йилига 339 мм ёғин ёғади.

ШАҲРИХОН — *Андижон вилояти* Шаҳрихон туманидаги шаҳар, туман маркази, вилоятнинг жан.ғарбида, Шаҳрихонсой соҳилида жойлашган. Шарқ ва жан. дан Катта Фарғона канали оқиб ўтади. Андижон шаҳридан 25 км. Т.й. станцияси. Аҳолиси 61,3 минг киши (2004).

Ш. 1809—21 йилларда Қўқон хони Амир Умархон фармони билан қурилган (номи шундан). Ўша даврда хон фармони билан Ш. бозорига келиб савдо қилувчилардан йғим пули олинмаган. Натижада шаҳарга келувчи қарвонлар сони кўпайган. 19-аср охирида шаҳарда бир канча қорхона, шу жумладан, пахта тозалаш 3-ди ишлаб турган, 27 та гузар, Ўрда масжиди ва миноралар бўлган.

Ш. хунармандчилик буюмлари билан машхур. Айниқса, пичокчилик, бешикчилик, косибчилик, дўппидўзлик, мисгарлик хунарлари санъат даражасига етган. 1916 йилда рус подшосининг маҳаллий аҳолини мардикорликка сафарбар этилишига қарши халқ ғалаёни бўлиб ўтган. 1928 йилда шаҳарга Асакадан 15 км узунликдаги т.й. ўтказилган.

Ш.да тикувчилик, трикотаж, пахта тозалаш, тўқимачилик қорхоналари, қурилиш ташкилотлари, автоқорхона ишлаб турибди. Шунингдек, Ўзбекистон—Хитой «РивожТянжинь», Ўзбекистон—Ҳиндистон «РивожНоринд», Ўзбекистон—Германия «Интертекс», Ўзбекистон—Россия «Антекс» қўшма қорхоналари фаолият кўрсатади.

10 умумий таълим мактаби, 2 касб-хунар коллежи, лицей, 2 мусиқа мактаби, 1 спорт мактаби, музей, маданият саройи, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари ишлаб турибди. 2 касалхона, 3 поликлиника, тез тиббий ёрдам маркази, санаторий аҳолига хизмат кўрсатади. Шаҳар ёнидан Тошкент—Ўш автомобиль йўли ўтган.

ШАҲРИХОН ТУМАНИ - Андижон вилоятидаги туман. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Ғарбдан Бўз, шим. дан Балиқчи, Олтинкўл, шарқдан Асака, жандан Фарғона вилоятининг Қува туманлари билан чегарадош. Майд. 0,33 минг км². Аҳолиси 215,3 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Шаҳрихон), 12 кишлок фуқаролари йғини (Абдубий, Гулистон, Назармахрам, Найнова, Пахтаобод, Тоштепа, Чўжа, Юқори Шаҳрихон, Янгийўл, Ўзбекистон, Ўрта Шаҳрихон, Ҳақиқат) бор. Маркази — *Шаҳрихон шаҳри*.

Табиати. Туман худуди Шаҳрихонсойнинг кенг ёйилмасида, ҚуваАндижон адирлари билан Қорадарё ўртасидаги текисликда жойлашган. Ўртача бал. 400—680 м. Текисликнинг устки қисми тўртламчи давр аллювиал ётқизикларидан ташкил топган. Марказий Фарғонанинг ички қисмига кириб боради. Иқлими континентал; киши юмшоқ, ёзи иссиқ. Янв.нинг ўртача т-раси —2,5° дан —3,2° гача, июлники 27°—29°, энг паст тра —26°, энг юқори т-ра 45°. Йилига 300—350 мм ёғин тушади. Вегетация даври 212—216 кун. Тупроқлари бўз, ўтлоқи ботқоқ, ўтлоқи бўз, баъзи жойларда кумоқ шўрхоқ тупроқлар. Ўтлоқи ботқоқ тупроқли жойларда ер ости суви юза (1—2 м). Ёввойи ўсимликлардан ажрик, қамиш, қиёк, янтоқ, оқбош, итузум, семизўт, шўра, ялпиз, қирқбўғим ва ғумай ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан фақат тулки, қуён учрайди холос; қушлардан олақанот, чумчук, қалдирғоч, бедана, қарға, лайлак, ҳакка, зағизғон, мусича учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, рус, татар, қирғиз, тожик, уйғур, козок ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 652 киши. Қишлоқ аҳолиси 154 минг киши, шаҳар аҳолиси 61,3 минг киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Пахта тозалаш, таъмирлаш, тўқимачилик, тикувтрикотаж корхоналари ва бошқалар фаолият кўрсатади. Қўшма корхоналардан: Ўзбекистон—Корея «Космо Электроникс КОЛТД», Ўзбекистон—Хитой «РивожТянжинь», Ўзбекистон—Ҳиндистон «РивожНоринд», ЎзбекистонГермания «Интертекс», Ўзбекистон—Россия «Антекс» ишлаб турибди. Ш.т.да 640 дан ортиқ кичик корхона мавжуд.

Қ.х.нинг етакчи тармоқлари пахтачилик ва ғаллачилик. Пиллачилик ҳам ривожланган. 16 ширкат, 580 дан зиёд фермер, 2 ўқувтажриба хўжалиги, 15 та хусусийлаштирилган чорвачилик фермаси бор. Туманда 16 минг гектар экин майдонининг 8,5 минг гектарига пахта, 6,5 минг гектарига бўғдой экилади. Шунингдек, сабзавот, поллиз, озуқа экинлари ва бошқалар мавжуд. Мева, узум етиштирилади. Ш.т. жамоа ва шахсий хўжаликларига 45,8 минг қорамол, 121,5 минг парранда, 300 га яқин йилки боқилади.

Транспортнинг асосий тури автомобиль транспортидир. Туманда маҳаллий ва республика аҳамиятига эга бўлган автомобиль йўллари уз. 400 км дан ортиқ. Асакадан Шаҳрихонгача 15 км узунликда т.й. ўтказилган. Ш.т.да 2004/05 ўқув йилида 63 умумий таълим мактаби ва 4 лицейда 54,3 минг ўқувчи таълим олди (2004). 5 касб-хунар коллежида 5 мингга яқин талаба ўқийди. Болалар мусиқа ва спорт мактаблари бор. Марказий кутубхона ва унинг 46 та тармоғи, музей, маданият саройи мавжуд. 3 касалхона (855 ўрин) ва бошқалар тиббий муассасаларда 310 врач (ҳар 10 минг аҳолига ўртача 15 врач) ишлайди. Санаторий фаолият кўрсатади. Тумандан С. Абдурасулов

«Ўзбекистон Қаҳрамони» (1996) унвони олган.

1982 йилда Ўзбекистон ФА Самарқанд археология илмий текшириш институтининг олимлари томонидан маҳаллий олимлар билан ҳамкорликда тумандаги Камолтепа тепалигида археологик қазилма ишлари ўтказилди. Натижада бу тепалик 1—4-асрларда кулолчилик шаҳарчаси бўлганлиги аниқланди. Туманда хунармандчилик (пичоқчилик, бешикчилик, дўппидўзлик, мисгарлик ва бошқалар) қадимдан тараққий этган. Шаҳрихон шаҳрида ЮНЕСКО рўйхатида олинган Понсод масжиди (1825) меъморий ёдгорлиги сақланган. Шаҳрихондан Андижон ва бошқалар шаҳар ва йирик аҳоли пунктларига автобус қатнайди. 1931 йилдан «Янги Ҳаёт» туман газ. чиқарилади.

ШАҲРИХОНСОЙ - Андижон ва Фарғона вилоятларидаги магистрал канал. Кампирравот гидроузелидан бошланади. 1887 йилда қурилган. Уз. 120 км. Бошланиш қисмида сув ўтказиш имконияти 110 м³/с; Катта Фарғона канали билан кесишган жойида 30 м³/с. Ш.да Асака шаҳри ёнида 2 электр станция канал суви (40 м³/с) билан ишлайди. Каналдаги сув 8 йирик гидроузеллар орқали тақсимланади. 1976 йилдан реконструкция ишлари олиб борилмоқда. Канал сел, Оқбура ва Аравон дарёларидаги тошқин ҳамда қишки ташлама сувларни қабул қилишга хизмат қилади, бу сувлар канал орқали Асака узелигача келади. Трассанинг 62 км да Ш. Аравонсой дарёси билан қўшилиб кетади ва шу ердан (Найман ростлагичигача) дарёнинг қадимий ўзанида оқади. Жанубий Фарғона канали билан биргаликда Андижон, Фарғона вилоятлари ва Қирғизистоннинг Ўш вилояти (127,5 минг га) ерларини суғоради. Андижон вилоятида *Катта Фарғона канали билан* кесишган жойигача фақат Ш.нинг ўзидан 68 минг га ер сугорилади.

ШАҲРИХОН-ХЎЖАБОД ГАЗ

НЕФТЬ КОНИ — Андижон вилояти Хўжаобод туманидаги кон. Андижон шахридан 16 км жан.шарқда. 1947 йил очилган, 1953 йилда фойдаланишга топширилган. Кон кенглик бўйича чўзилган Шахрихон тоғ тизмасининг ғарбий қисмида, 720-750 м баландликда. Шахрихон ва Хўжаобод бурмаларига бўлинган асимметрик тузилишга эга бўлган антиклиналь структурада жойлашган. Андижон бурмасининг ғарб томонида сурилма амплитудаси 300—350 м га етади. Конда жами 194 та кудук қазилган бўлиб, палеозой, мезозой ва кайнозой эраси ётқизиклари очилган. Ҳоз. кунга келиб кондаги 1, 3, 8горизонтлардан ташқари ҳамма горизонтлардан нефть ва газ тўлик чиқариб олинган. 1горизонт бактрия сериясининг куйи қисмида 380—720 м чуқурликда очилган. Асосан, турли ўлчамли кумтошлардан тузилган, конгломерат, алевролит, гил қатчалари билан каватланади. Нефть уюми чегарасида горизонт қалинлиги 30—40 м. 3горизонт сумсар қатларининг юқори қисмидаги гил жинслар ичида жойлашган майда заррали кумтошлардан таркиб топган. Калинлиги 16—25 м, фойдали қалинлик 7—10 м. 3горизонтдаги қатлам сувларининг минераллашганлик даражаси 6,9—56,7 г/л, хлоркальций типга мансуб. Таркибида микрокомпонентлардан йод 2,7—13,3 мг/л, бром 1,5—2 мг/л. Кондан ҳоз. кунда фойдаланилмоқда.

ШВАРЦВАЛЬД Германиянинг жан. ғарбий қисмидаги тоғ массиви, Рейн дарёсининг ўнг соҳилида. Уз. 160 км, эни 35—60 км. Энг баланд жойи 1493 (Фельдберг чўққиси). Грайит, гнейс ва кумтошлардан тузилган. Юқори Рейн пасттексислигига туташ ён бағри жуда тик. Чўққилари гумбазсимон ясси. Ён бағирлари кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар билан қопланган, тоғ тепалари ўтлоқ. Уран ва полиметалл рудалари конлари бор. Минерал булоқлар ёнида курортлар (БаденБаден, Баденвайлер ва бошқалар) барпо қилинган.

ШВЕД ТИЛИ — герман тилларининг шим. (скандинавия) гуруҳчасига мансуб тил; Швеция, Финляндия, Норвегия, Данияда, шунингдек, АҚШ ва Канадада тарқалган. Швеция Қироллигининг расмий тили, Финляндия Республикасининг 2расмий тили. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 10 млн.га яқин (Швециянинг ўзида 8,6 млн.дан ортиқ) киши (ўтган асрнинг 90-й.лари).

Ш.т.нинг 6 та лаҳжа гуруҳи бор: свей (Швециянинг марказий худуди — Меларен кўли агрофи), ёт (жан.ғарбий худудлар), норланд (шим. худуд), шаркий швед (Ботник кўлтиғи кирғоқлари), гутни (Готланд ороли), жан. швед (Сконе вилоятидаги дан тилига яқин). 1645 йилда Норвегиянинг Харьедалан ва Емтланд вилоятлари Швецияга қўшиб олинган, у ерларда аралаш шведнорвег шевалари шаклланган.

Ш.т. фонетикаси чўзиқ ва қисқа товушлар (унлилар ва ундошлар)нинг, муסיкий урғунинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Грамматик хусусиятлари: отларда умумий ва ўрта жинс (род), бирлик ва кўплик сон, 2 та келишиқ (умумий ва қараткич), аниқлик ва ноаниқлик шакллари ва бошқалар мавжуд; феъллар 4 хил тусланишга эга; майл, замон, нисбат категориялари бўйича ўзгаради. Сўзлар гапда қатъий тартибда жойлашади.

Тарихий ривожланишида 2 давр: қадимий Ш.т. (9-асрдан 1525 йилгача — Швеция мустақилликка эришгунча) ва янги Ш.т. (1525 йилдан) даврлари фаркданади. Энг қадимий ёзма ёдгорликлари 9—12-асрларга мансуб, *руник ёзувда* битилган ёдгорликлардир. Лотин графикасидаги қадимий кўлёмалар 13-асрга мансуб. Ш.т.даги дастлабки босма асар 1425 йилда нашр этилган. қадимий швед ёзма тили 14—15-асрларда ёт лаҳжаси асосида шаклланган; ҳоз. адабий тил эса 16—17-асрларда свей шевалари (асосан, Стокгольм шеvasи) негизида шакллана бошлаган. Ёзуви лотин графикаси асосида унга 3 та харф (А, А, О) қўшган ҳолда

яратилган.

ШВЕДЛАР — халк, Швециянинг асосий аҳолиси (8,06 млн. кишидан ортик). Умумий сони 9,4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари) Швед тилида сўзлашади. Диндорлари — христианлар (асосан, лютеранлар). Швед халқи мил. 1-минг йилликда Скандинавияда яшаган шим. герман қабилалари (свионлар, гаутлар, ётлар ва бошқалар) билан бирлашиш натижасида, илк ўрта аср Швед давлатининг шаклланиш даврида (9—11-асрлар) таркиб топган. Ш. этногенезида финлар ва саамлар маълум роль ўйнаган. Ш., асосан, саноатда, қисман к.х.да банд.

ШВЕЙЦАРИЯ (нем. Schweiz, франц. Suisse, итал. Svizzera), Швейцария Конфедерацияси (нем. Schweizerische Eidgenossenschaft, франц. Confédération Suisse, итал. Confederazione Svizzera) — Марказий Европадаги давлат. Майд. 41,3 минг км². Аҳолиси 7,3 млн. киши (2002). Пойтахти — Берн шаҳри Маъмурий жиҳатдан 23 кантон (улардан 3 таси ярим кантонлар)га бўлинади.

Давлат тузуми. Ш. — федерал парламентли республика. Амалдаги конституцияси 1874 йил 29 майда қабул қилинган (кейинчалик ўзгартишлар киритилган). Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент, у Федерал мажлис томонидан Федерал кенгаш (ҳукумат) аъзоларидан 1 йил муддатга сайланади ва қайта сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали (Миллий кенгаш ва Кантонлар кенгаши) Федерал мажлис, ижрочи ҳокимиятни президент ва Федерал кенгаш (ҳукумат) амалга оширади. Ҳар бир кантон ўз конституцияси, парламенти ва ҳукуматига эга.

Табиати. Ҳудудининг катта қисмида Альп тоғлари жойлашган (бал. 4634 м гача, Дюфур тоғи). Мамлакат марказида Швейцария яситоғлиги, шим. ғарбида Юра тоғлари бор. Иқлими нам, мўътадил иқлим бўлиб, Женевада янв. ойининг

ўртача т-раси 0°, июль ойининг ўртача т-раси 19°. Ўртача йиллик ёғин миқдори 800—2500 мм. Ш.да дарё кўп. Рейн (Ааре ирмоғи билан) дарёси, Рона, Инн, Тичино дарёларининг юқори оқими Ш.дан оқиб ўтади. Женева, Боден ва бошқалар кўллари бор. Тоғ кўнғир ўрмон ва тоғ ўтлоқи тупроқлар тарқалган. Мамлакат ҳудудининг 24% ўрмон. Яситоғлик ва тоғларда кенгбаргли ҳамда игнабаргли дарахтлар ўсади, баланд тоғлар субальп ва альп ўтлоқлари билан қопланган. Альп тоғларида музликлар бор (2 минг км² га яқин). Ҳайвонот дунёси бой. Тоғларда сут эмизувчилардан ёввойи эчки, сувар, кўён, суғур, айиқ, тулки ва бошқалар, паррандалардан бургут, каркур, тоғчумчуқ, дарё ва кўл қирғоқларида балиқчи куш учрайди, сувларда турли хил балиқлар бор. Тоғларда туризм, альпинизм, спортнинг қишки турлари билан шугулланиш учун шароитлар яратилган. Швейцария миллий боғи, кўплаб резерват ва буюртма кўриқхоналар бор.

Аҳолиси герман-швейцарияликлар, француз-швейцарияликлар, италян-швейцарияликлар ва *рето-романлардан* иборат. Италиян, немис, испан, француз, португал ва бошқалар ҳам яшайди. Расмий тиллар — немис, француз, италян ва рето-роман тиллари. Аҳолининг 67,7% шаҳарларда истиқомат қилади. Диндорларнинг аксарияти католик ва протестантлар. Йирик шаҳарлари: Цюрих, Базель, Женева, Берн, Лозанна.

Тарихи. Ш.да яшаган одамларнинг қадимий қароргоҳлари палеолит даврига мансуб. Ш. ҳақидаги биринчи ёзма манбалар мил. ав. 2-асрга оид. Ўша даврда Ш.нинг катта қисмига гелвелларнинг кельт қабилалари келиб ўрнашган (Ш.нинг қадимий номи — Гельвеция шундан келиб чиққан). 496—536 йилларда Ш. ҳудуди Франклар давлати таркибига кирди. 7-асрда аҳолини христиан динига киритиш ниҳосига етди. 10-асрда Ш.нинг шарқий, 1032—34 йилларда ғарбий қисми «Муқаддас Рим империяси» таркибига кирди. 13-аср ўрталарида

Габсбургларга қарши бошланган кураш натижасида Швиц, Ури, Унтервальден кантонлари 1291 йил 1 авг. да ўзаро «абадий иттифок» тузиб, «Муқаддас Рим империяси» доирасида Швейцария конфедерациясига асос солди, 1499 йилда эса амалда мустақил давлатга айланди. 1513 йил 13 кантондан иборат федерация сифатида тўлиқ шаклланди (1798 йилгача мавжуд бўлган). 1648 йилги *Вестфалия сулҳига* биноан Ш. суверен давлат деб тан олинди. 16-асрда Ш.да *реформация* ҳаракати тарқалди. 18-аср охирида Ш.да саноат ва савдо бирмунча ривожланди. 1798—1803 йиллар Ш. худудида Гельвеция республикаси мавжуд бўлди. 1814—15 йилги *Вена конгресси* Ш.нинг ҳоз. даврдаги чегарасига яқин бўлган чегарани белгилаб берди ва уни абадий бетараф давлат деб эълон қилди. 19-асрнинг 30—40-й.лари сиёсий тузумни демократлаштириш ва мамлакатни марказлаштириш ҳаракати авж олди. 1848 йилги конституция бўйича Ш. кантонларнинг унча мустаҳкам бўлмаган иттифоқидан ягона федератив давлатга айланди. 1 ва 2-жаҳон уруши йиллари Ш. ўз бетарафлигини тасдиқлади. Ш. худудида турли халқаро ташкилотлар жойлашган. Ш. 2002 йилдан БМТ аъзоси. 1991 йил 23 дек.да ЎзР суверенитетини тан олган ва 1992 йил 7 майда дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 1 авг. — Конфедерация ташкил этилган кун (1291); 1899 йилдан бери нишонланади.

Асосий сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Ш. демократикхристиан партияси, 1935 йил ташкил этилган; Ш. демократлари партияси; Ш. «қўқатпарварлар» партияси, 1983 йил асос солинган; Ш. радикалдемократик партияси, 1848 йил тузилган; Ш. социалдемократик партияси, 1888 йил ташкил этилган; Ш. либерал партияси, 1913 йил асос солинган; Ш. халқ партияси, 1971 йил сентябрда Ш. дехқон, хунарманд ва бюргерлар бирлашган партияси (1919) ҳамда Ш. демократик партияси (1944) негизда тузилган; Ш. озодлик партияси,

1985 йил ташкил этилган; Ш. меҳнат партияси, 1944 йил Швейцария КП (1921) ва сўл социалистлар гуруҳи бирлашиши натижасида тузилган. Ш. касаба уюшмалари бирлашмаси, 1880 йил ташкил этилган.

Хўжалиги. Ш. — интенсив қ.х.га эга бўлган юксак ривожланган индустриал мамлакат; жаҳондаги йирик молия марказларидан ва капитал экспорт қилувчилардан бири. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 25%, қ. х. ники 2,9%, молия ва сугуртаники 25,4 % ни ташкил этади.

Саноатида машинасозлик ва металлсозлик етакчи тармоқ ҳисобланади. Машинасозлик саноати металл ишловчи аниқ станоклар, темирпресс асбобуқуналари, электротехника буюмлари ишлаб чиқаради. Жаҳонда ишлаб чиқариладиган соатнинг U_2 қисми Ш.га тўғри келади. Кимё, фармацевтика, тўқимачилик, тикувчилик, трикотаж, пойабзал, қоғоз, полиграфия, озиковқат (пишлоқ, шоколад ва концентратлар) саноати ривожланган. Тоштуз ва қурилиш материаллари қазиб олинади. Йилига ўртача 60,4 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади ($\frac{1}{2}$ қисми ГЭСларда, $\frac{2}{5}$ қисми АЭСларда).

Қишлоқ хўжалигининг асоси чорвачилик (асосан, сут чорвачилиги) ҳисобланади. Қ.х. маҳсулотининг $\frac{3}{4}$ қисми чорвачиликка тўғри келади, қорамол, чўчка, қўй боқилади. Паррандачилик ривожланган. Дехқончиликда буғдой, арпа, қанд лавлаги, картошка, емхашак экинлари экилади. Токчилик ривожланган. Тоғларда ёғоч тайёрланади.

Транспортнинг турли хиллари мавжуд. Т.й.лар ҳаммаси электрлаштирилган бўлиб, уларнинг уз. 5 минг км, автомобиль йўллари уз. 71,1 минг км. Канат ва осма йўллар ҳам бор. Рейн дарёси ва кўлларда кемалар қатнайди. Энг йирик порти — Базель шаҳри Цюрих ва Женевада халқаро аэропортлар бор. Хорижий сайёҳлик ривожланган (йилига ўртача 7 млн. киши келибқетади).

Ш. четга машинасозлик ва металлсозлик маҳсулотлари, жумладан, соат, аниқ приборлар, химикат, тўқимачилик моллари, кийимкечак, озиқ-овқат ва бошқалар чиқаради. Четдан нефть ва нефть маҳсулотлари, хом ашё, жиҳозлар олади. Ташқи савдода Германия, Франция, Италия, АҚШ ва бошқалар давлатлар билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — швейцария франки.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Ш.да врачлар унтарнинг тиббиёт фтларида тайёрланади. Лезен, Лугано, Давос, Монтрё ва бошқалар шаҳарларда машхур курортлар бор. Ш.да таълимнинг ягона тизими йўқ. Ҳар бир кантон ўзининг мактаб қонуни ва бошқарувига эга. Лекин барча кантонлар учун 6—7 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий қилинган. Асосий (бошланғич) мактаблар ҳар бир кантонда қабул қилинган системага қараб 7, 8 ёки 9й.лик бўлиб, улар 2 босқичдан иборат (4+3, 4+4 ёки 4+5). Ўрта мактаблар 2 категорияли бўлиб умумтаълим ва ихтисослашган мактабларга бўлинади. Ҳунартехника ўқув юртлари, тижорат, маъмурий, техника, қ.х. ва бадий мактаблар, ўқитувчилар гимназиялари мавжуд. Олий таълим тизимига ун-т ва интлар киради. Йирик олий ўқув юртлари: *Цюрих университети*, Женева, Базель, Берн унлари, Цюрих ва Лозаннадаги федерал технология интлари, СанктГаллендаги иктисодиёт ва ижтимоий фанлар мактаби.

Ш.да илмийтадқиқотларга И.т. миллий фонди (1952) раҳбарлик қилади. Йирик кутубхоналари: Базель унги кутубхонаси (2 млн.дан ортиқ асар), Ш. миллий кутубхонаси (Берн шаҳрида, 1,5 млн.дан ортиқ асар). Ш.да 600 музей бор. Йириклари: Цюрихдаги тарих музейи, Базель, Берн, Женева ва Цюрихдаги санъат музейлари, Лозаннадаги нафис санъат музейи.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Ш.да бир қанча газ. ва

жур. нашр этилади. Йириклари: «Базлер цайтунг» («Базель газетаси», немис тилидаги кундалик газ., 1977 йилдан), «Бернер цайтунг» («Берн газетаси», немис тилидаги кундалик газ., 1979 йилдан), «Блик» («Нигох», немис тилидаги кундалик газ., 1959 йилдан), «Вельтвохе» («Жаҳон ҳафта ичида», немис тилидаги ҳафтанома, 1933 йилдан), «Тагес анцайер Цюрих» («Цюрих кундалик шархи», немис тилидаги кундалик газ., 1893 йилдан), «Трибюн де Лозанн — матэн» («Лозанна минбари — тонг», француз тилидаги кундалик газ., 1862 йилдан). Ш. телеграф агентлиги (АТС) 1894 йилда ташкил этилган; йирик газ. нашриётларининг акциядорлик жамияти. Ш. радиоэшиттириш ва телевидение жамияти, ярим тижорат ташкилоти. Ш.да радиоэшиттиришлар 1923 йилдан, мунтазам телекўрсатувлар 1958 йилдан бошланган.

Адабиёти немис, француз, итальян, ретороман тилларида ривож топмоқда; тилига кўра қардош бўлган қўшни мамлакатлардаги адабиёт билан боғланган. Немис тилидаги адабиёт қадимий халқ қўшиқлари, афсоналарга бой (Вильгельм Телль ҳақидаги афсоналар, тарихий хроникалар). *Маърифатчилик* оқими даврида А. Геллер ва буюк педагог И.Г.*Песталоцци* ижодида миллий хусусиятлар ўз аксини топди. Француз ёзувчиси Ж.Ж. *Руссо* ҳаёти ва ижоди ҳам Ш. билан боғланган. 1848 йилги инқилобдан сўнг немис тилида ижод қилувчи И.Готхельф, Г. Келлер, К.Ф.Мейер каби ёзувчилар ижодида реализмни равақ топишига имкон яратилди; 19-аср француз тилидаги адабиётнинг машхур вакили Р. Тенфердир. Шу ёзувчиларнинг ижоди туфайли Ш. адабиёти биринчи марта чет элга танилди. 20-асрнинг 1-ярмида немис тилида ёзувчи Р. Вальзер, Я.Бюрер, француз тилида ёзувчи Ш.Ф.Рамю каби адиблар ўз асарларида долзарб ижтимоий муаммоларга мурожаат қилдилар. Улар урушдан кейинги даврдаги реалистик адабиётни янада юксалтириш учун замин яратдилар. Немис тилида ижод қилувчи

М. Фриш ва Ф.Дюрренматт асарлари миллий адабиётни Европа маданиятининг бойлиги даражасига олиб чиқди. 1960—70 йилларда немис тилида ёзувчи В.М.Диггельман, А. Мушг, О.Ф.Вальтер каби адиблар роман ва ҳикояларида, А.Мартининг шеърӣ тўпламларида немис тилидаги швейцар адабиётининг реалистик анъаналари замонавий тасвирий воситалар билан уйғунлашиб кетган. Француз тилида ёзувчи Ж. Альда, Ф. Жакоtte, Ж. Шессеке, итальян тилида ёзувчи Ф.Кьеза, ретороман тилида ёзувчи К. Бирт, А. Пеер, С. Кенц каби адиблар машур.

Меъморлиги. Ш.нинг қадимий меъморий ёдгорликлари меровинглар санъати (РиваСанВиталдаги баптистерий, 5—6-асрлар), кейинчалик «Каролинглар уйғониш даври» санъати (СанктГаллендаги монастыр, 7-аср) билан боғланган. Романготика услубидаги бинолар (Цюрихдаги Гросмюнстер, 12—15-асрлар; Базелдаги соборлар, 1185—1200) Франция ва Германия меъморлигига яқин. Уйғониш даври меъморлиги анъаналари 17-аср иншоотларида сақланиб қолган (Цюрихдаги ратуша, 1694—98, меъмор И.Я.Келлер). 17—18-асрлар меъморлигида барокко услуби қарор топди (СанктГаллендаги черков, 1755—70; Лозаннадаги ратуша, 17-асрда қайта қурилган). 18-аср охирида классицизм кенг тарқалди (Невшателдаги ратуша, 1782—90, меъмор П.А. Пари). 19-аср ўрталарида эклектизм, 19-аср охирида модерн услуби кўринишлари пайдо бўла бошлади. 20-асрнинг 20-й.лари меъморлар халқ меъморлиги анъаналаридан ва функционализм усули ва методларидан фойдаландилар. 30-й.лардаги буюк иншоотлар: Люцерндаги Люцерн кантони санъат ва мажлислар уйи (1930—33, меъмор А.Мейли), Женевадаги Миллатлар саройи (1927—37, меъмор Гийоль). 50—70-й.ларда йўдошшаҳарлар (ЛеЛиньон, Женева яқинида, 1962—70, меъморлар Г. ва П. Амман ва бошқалар), ижтимоий ва маъмурий бинолар [Лозанна шаҳридаги

«Кодак» фирмаси маъмурий биноси ва оморхонаси, 1961—63, меъмор Ф. Блуггер; Цюрихдаги «Башарият уйи» (Ле Корбюзье маркази), 1967, меъмор Ле Корбюзье; Цуг шаҳридаги турар жой бинолари, 1958—68, меъмор Ф. Штукки ва бошқалар; Женевадаги «Ле Пари» кинотеатри, 1971, меъмор М.Ж.Соже].

Тасвирий санъати. Ш. худудидан топилган илк тасвирий санъат ёдгорликлари мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмига мансуб (қ. *Латен маданияти*). Мюнстер (ҳоз. Мюстаир)даги СанктИоганн черковидаги деворий расмлар 9-асрга оид бўлиб, монументал рангтасвирининг қадимий ёдгорлиги ҳисобланади. 13—15-асрларда готика ҳайкалтарошлиги ва рассомлиги, китоб миниатюраси, витраж ҳамда дастгоҳ санъати ривожланди. 16-асрда рассомлар Н. МануэльДейч, У. Граф ва кичик Х. Лей ижоди диққатга сазовор. Г.Аспер, йил Амман ва Т. Штimmer 16-аср китоб миниатюраси усталаридир. Базелда кичик Х. Хольбейн узок вақт фаолият юритди. 17-аср Ш. санъатида барокко услуби яққол кўзга ташланади. 18-асрда кўп швейцариялик санъат усталари Францияда таълим олганлиги ва ишлаганлиги сабабли, ўша давр Ш. тасвирий санъати Франция таъсири остида бўлди. Шу давр рангтасвирида пастель ва миниатюра портрети (Ж.Е. Лиотар), манзара (С. Геснер), тарихий ва маиший (И.Л.Аберли, 3. Фрейденбергер) жанрларда кўплаб асарлар яратилди; айниқса, А. Граф ва И.Г.Фюсли (асосан, Англияда ишлаган) ижоди диққатга сазовор. 19-аср бошида тасвирий санъатда классицизм ва романтизм деярли ривожланмади (рассомлар Х.Л.Фогель, Х. Хейс, графикачи Р.Тепфер ижоди). 19-аср ўрталарида реалистик манзаралар (А. Калам), меҳнаткаш халқ ҳаёти ифодаланган маиший картиналар (Ф. Бухсер, А. Анкер) яратилди. 19-аср охири — 20-аср бошларида символизм ва «модерн» услубида ижод қилган А. Беклин шуҳрат қозонди; Ф. Ходлер ижоди миллий тарих мавзусига бағишланди. Бу

даврдда III. санъатида импрессионизм, постимпрессионизм, символизм оқимлари авж олди (швейцариялик рассомлардан Ф. Валлоттон, Т. Стейнлен Францияда ишладилар, А. Жакометти ижоди ҳам француз мактаби билан боғлиқ).

I-жаҳон уруши йиллари III. санъатида экспрессионизм йўналиши ривожланди. 60—70-й.лар III. санъатида Европа санъати оқим ва йўналишлари кўзга ташланди. Халқ санъатида ёғоч ўймакорлиги, кулоллик, тўқимачилик, чарм ва металл буюмлар тайёрлаш ривожланган.

Муסיқаси. III. халқ мусиқа санъатида Альп тоғларида яшовчи тоғлиларнинг ўзига хос жанри — йодль ва чўпон қуйлари ажралиб туради. Мусиқа асбоблари — альп бурғуси ва швейцар хуштаги. Профессионал диний мусиқа тахм. 10-асрда вужудга келган. СанктГаллен монастири Европа мусиқа маркази бўлган. 13-асрдан дунёвий мусиқа санъатини тарқатувчи миннезингерлар фаолият кўрсатган. 16-асрда полифония мусиқаси усталари Х. Коттер, Л. Зенфль, Л. Буржуа ижод қилдилар. 17-асрда шаҳар мусиқа бирлашмалари тузила бошлади. 18-аср охири — 20-асрда хор ва мусиқа жамяятлари тузилди, мусиқа таълими ривожланди (композитор ва педагоглар Х.Г.Негели, И.Ф. Хегар, Х. Хубер, ритмик тарбия тизими асосчиси Э. ЖакДалькроз). 20-асрда Ф. Андре, В. Буркхард, Г. Доре, Ф. Мартен, К.Ф. Семинн, 20-аср 2-ярмида Г. Холлигер, В. Фогель, Ю. Виттенбах, Р. Мозер каби композиторлар машхур бўлган. Ш.да 10 дан ортиқ симфоник оркестр, бир қанча опера труппалари, хор жамоалари ва камерчолгу ансамбллари, Базель мусиқа академияси, Женева, Цюрих, Берн, Лозаннада консерваториялар бор.

Театри. III. театр санъати халқ расм-русумлари асосида вужудга келган ва француз, немис, италян тилларида ривожланмоқда. 16-асрда реформациянинг католицизмга қарши курашини ақс эттирувчи пьесалар яратилган. 1512 йил биринчи дунёвий пьеса — «Телль

тўғрисида ўйин»қўйилган. Фастнах-тшпиль жанри кенг тарқалган; бунда вокеликни ҳаққоний ақс эттириш сиёсий сатира билан уйғунлашиб кетган. 1738 йил Женевада биринчи профессионал труппа ташкил бўлди ва у француз драматургларининг пьесаларини сахналаштирди. Лозанна (1781), Женева (1782 ва 1789), Шатлен (1786) ва бошқалар шаҳарларда театр биолари қурилди. 1801 йил

Санкт-Галленда профессионал театрға асос солинди. 1879—1951 йиллар Женевада «Грантеатр» фаолият кўрсатди. 1908 йил Цюрихда «Пфаўнтеатр» драма театри (кейинчалик «Шаушпильхауз») очилди ва Ш.нинг етакчи миллий театрига айланди. 1938—61 йилларда бу театрға таниқли реж. Оскар Велтерлин раҳбарлик қилди ва театрларда Б. Брехт, Ф. Дюрренматт, А. Чехов ва бошқаларнинг пьесалари қўйилди. Ш.даги бошқа машхур театрлар: Лозаннадаги «Пти шен» ва «Болье», Женевадаги комедия, «Нуво театр де пош» ва «Де Рош» театрлари, Цюрихдаги Ноймаркт театри, Базелдаги театр, Берн, Люцерндаги театрлар. III. театрининг етакчи арбоблари: О. Эберле, Х. Гнеков, Л. Линдтберг, театр рассоми Г.Отто.

Киноси. Биринчи тўла метражли бадий фильм («Конфедерациянинг вужудга келиши», реж. Э. Хардер) 1924 йилда яратилган. Шу йили Цюрихда «Празенс» кинофирмаси ташкил этилди. 1930—40 йилларда ҳужжатли фильмлар реж.лари А. Векслер, Э. Лайзер ишлари, реж. Л. Линдтбергнинг ватанпарварлик руҳидаги бадий фильмлари («Ўқчи Випф», 1938; «Сўнги имконият», 1945) ажралиб туради. 1950-й.ларда «Батрак Ули» (1954), «Пишлоқ пиширувчилар» (1958; иккаласининг реж. Ф. Шнейдер), «Одеон кафе» (1958, реж. К. Фрю) фильмлари экранга чиқди. 60-й.ларгача Ш.да кино, асосан, немис тилида бўлган. Француз тилида ижод қилувчилар орасида ҳужжатли фильмлар реж. Ш. Дюванель ва ҳужжатли фильмпамфлетлар муалли-

фи А. Брандт машхур. 1968 йил реж.лар А. Таннер, К.Горетта, Ж.Л.Руа, М. Суттер ва Ж.Ж.Лагранж (кейинчалик ўрнига Н. Ерсен бўлди).

«Бешлар гуруҳи»га бирлашдилар ва воқеликни бўяб беришга қарши чикдилар. Улар ўз фильмлари («Саламандра»: 1971; «Африкадан қайтиш», 1975; «Дунё оралиғи», 1975, барчасининг реж. А. Таннер; «Таклиф», 1972, реж. К. Горетта)да оддий кишилар турмушини, ҳаёт қийинчиликларини кўрсатдилар. 1970—80 йилларда реж. лар Р. Лисси, Т. Кёрфер, Д. Шмид машхур бўлган. Цюрихда Швейцария киномаркази фаолият юритади. 1946 йилдан Локарнода халқаро кинофестиваллар ўтказилади.

Ўзбекистон — Ш. муносабатлари. Ўзбекистон билан Швейцария ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилгач (1992), 1993 йил майдан Тошкентда Ш. элчихонаси фаолият юрита бошлади. Савдоиктисодий ҳамкорлик тўғрисида тузилган ҳукуматлараро битимга мувофиқ, икки мамлакат ўртасидаги савдода қулай шартшароитларни вужудга келтириш тартиби белгиланди. Савдоиктисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон — Ш. ҳукуматлараро комиссияси ишламоқда. 2003 йил икки томонлама товар айланмаси 217,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. ЎзР дан Ш.га пахта толаси, ип газлама, калава ип, хизмат ва бошқалар экспорт қилинади. Ш.дан электр ва механик жиҳозлар, фармацевтика маҳсулотлари ва бошқалар келтирилади. Икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик туфайли ЎзР да Ш. сармоясини иштирокида 77 корхона барпо этилган. Улар орасида 57 қўшма корхона, Ш. сармоясини 100% бўлган 20 корхона бор. ЎзР Ташки иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигида Ш.нинг 33 фирма ва компанияси ваколатхоналари рўйхатга олинган. 1995 йилдан Тошкентда «Креди Свисс» банки ваколатхонаси ишламоқда. 1995 йил январдан Ш.нинг Альтендорф шаҳрида ЎзРнинг Савдо кўргазма маркази фаолият кўрсатмоқда. 2002 йилдан Ш. элчихо-

наси хузурида ҳамкорлик бўйича Ш. бюроси ишламоқда. У ижтимоийиктисодий йўналиш бўйича биргаликдаги лойиҳаларни амалга ошириш билан шугулланади. Икки мамлакат ўртасида астрономия, физика, биофизика, генетика, биокимё, тарих, тиббиёт, экология бўйича илмий лойиҳалар ҳамкорликда амалга оширилмоқда. Уни амалга оширишда ЎзР Фанлар академияси илмий муассасалари, Ўзбекистон миллий унти, Қишлоқ ва сув хўжалиғи вазирлигининг Илмий ишлаб чиқариш маркази, шунингдек, Берн, Женева, Цюрих, Давос, Лузана унтлари иштирок этмоқда. Самарқанд унти билан Цюрих, Базелдаги унтлар ўртасида гуманитар ва табиий фанлар масалалари бўйича алоқалар йўлга қўйилган. 1999 йилдан Ўзбекистонда «Ўзбекистон—Швейцария» дўстлик жамияти ишламоқда.

ШВЕЙЦАРИЯЛИКЛАР Швейцария аҳолисининг умумий номи. Герман-швейцарияликлар (4,22 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари), француз-швейцарияликлар (1,16 млн. киши), италян-швейцарияликлар (230 минг киши) ва ретороманлар (60 минг киши)дан иборат. Шунга кўра, немис, француз, италян ва ретороман тилларида сўзлашади. Диндорлари — протестантлар, қисман католиклар.

ШВЕЙЦЕР Альберт (1875.14.1, Кайзерсберг, Эльзас — 1965.4.9, Ламбарене, Габон) — немисфранцуз мутафаккири, ҳаёт *фалсафасити* намояндаси, илоҳиётчи, шифокор, мусикашунос ва органик. Страсбург, Берлин, Париж унтларини тугатган. 1899 йилдан фалсафа, 1900 йилдан илоҳиёт, 1913 йилдан тиббиёт дри. 20-аср бошларида концерт бериб юрадиган органик сифатида шуҳрат қозонди. И.С. Бах ижодини ўрганишга бағишланган асарлар ёзди.

1913 йил рафиқаси — ҳамшира Элен Бреслау билан бирга ўз маблағи ҳисобига Габоннинг Ламбарене кишлоғида шифо-

хона очиб, умрининг охирида АҚШга бориб, ун-тларда маърузалар ўқиб турди; ўнлаб унтнинг фахрий дри, Франция Ахлокий ва сиёсий ФА нинг (1952), Англия Қироллик тиббиёт жамиятининг (1955) аъзоси.

Ш. дунёқараши бўйича, ҳаёт — табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк хурматга сазовордир. Унинг ақидаси «мен — ҳаётман, ҳаётлар ичида яшашни истагувчи ҳаётман» шиорида ўз ифодасини топган. Ш. наздидаги эзгулик — тирик жонни сақлаб қолиш, ҳаётга қўмаклашиш; ёвузлик эса — жонлини жонсиз қилиш, ҳаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилига амал қилганидагина, у одам ва олам уйғунлигига, яхлитлигига эришади. Тўғри, табиатда бир ҳаёт 2ҳаёт ҳисобига яшайди, ҳар нарсанинг қушандаси бор, лекин Ш. фақат ҳаётни «исроф қилиш»га қарши. Ш. олға сурган ҳаётга эҳтиром ахлокий таълимоти инсонни шафқатли, муруватли зот бўлиб умр кечиришга чорлайди. Айни пайтда у замонавий инсонда экологик маданиятнинг юксалишига, умумжаҳон ахлокий муҳит — этосферанинг яратилишига хизмат қилади. Асосий асарлари: «Кантнинг дин фалсафаси» (1899), «Раймардан Вредегача. Исо Масих ҳаётини ўрганиш тарихи» (1906), «И.С.Бах» (1905), «Маданият фалсафаси» (1923), «Насронийлик ва жаҳон динлари» (1923), «Ҳаворий Павелнинг мистикаси» (1929), «Ҳинд мутафаккирларининг қарашлари» (1995).

ШВЕЛЛЕР (нем. Schweller) — Псимон кесими металл буюм. Рангли металллар ва қотишмалардан пресслаб, шаклдор тешиқдан босим остида ўтказиб тайёрланади. Шлар турли ер ости, ер усти иншоотлари (метрополитен туннеллари, кўп қаватли бинолар, кўприклар ва бошқалар) қуришда, машина ва механизмларнинг рамаларини тайёрлашда ишлатилади. Шлар давлат стандарти бўйича меъёрланадиган (стандартда белгиланадиган) металл

маҳсулотлар жумласига қиради.

ШВЕЦИЯ (Sverige), Швеция Қироллиги (Konungariket Sverige) — Шим. Европада, Скандинавия я.о. нинг шарқий қисмидаги давлат. Майд. 450 минг км². Аҳолиси 8,94 млн. киши (2002). Пойтахти — *Стокгольм шаҳри*. Маъмурий жиҳатдан 24 лен (губерния)га бўлинади. Стокгольм ленга тенглаштирилган мустақил маъмурий бирлик сифатида ажратилган.

Давлат тузуми. Ш. — конституцияли монархия. Амалдаги конституцияси 1975 йил 1 янв.дан кучга кирган. Давлат бошлиғи қирол (1973 йилдан *Карл XVI Густав*). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни риксдаг (1 палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ш. Европанинг Атлантика бўйи қисмида, мўътадил минтақа шим. да жойлашган. Шим. ва ғарбий қисми тоғли (*Скандинавия тоғлари*, энг баланд жойи 2123 м, Кебнекайсе тоғи). Ш. шим. да Норланд ясси тоғлиги (бал. 200—800 м), жан.да Смотанд қири бор. Қолган қисми пасттекислик ва кўллардан иборат. Фойдали қазилмалардан темир, мис, кўрғошин, рух, уран рудалари, олтин, кумуш, марганец, вольфрам конлари ҳамда минерал булоқлар бор. Иқлими мўътадил, Гольфстрим илик оқимининг таъсири катта. Шим.да иқлим совуқ. Янв.нинг ўртача т-раси жан.да 0—5°, шим.да —6° дан —14° гача, июлники худди шу жойларда 15—17° ва 10—11°. Йиллик ёғин тоғларда 1500—2000 мм, текисликларда 700—800 мм. Дарёлари қисқа ва серостона. Ш. ҳудудининг 9% кўллар билан банд. Йирик кўллари: Венерн, Веттерн, Ельмарен, Меларен. Ҳудудининг 57% ўрмон, асосан, игна баргли дарахтлар, аралаш ўрмонлар, шим. да тундра ўсимлиги ўсади. Тупроқлари подзол, чимли подзол, кўнғир ўрмон, тоғ подзол, тоғ тундра ва ботқоқ тупроқлар. Ш.да ўрмон ҳайвонлари ва сув паррандалари кўпроқ учрайди. Абиску, Муддус, СарскШёфаллет миллий

боғлари ва кўрихоналар бор.

Аҳолисининг 91% шведлар. Шунингдек, саамлар, финлар, норвеглар, данлар ҳам яшайди. Расмий тил — швед тили. Диндорлари — христианлар (асосан, лютерчилар). Шаҳар аҳолиси 83,1%. Йирик шаҳарлари: Стокгольм, Гётеборг, Мальмё.

Тарихи. Мил. ав. 8—9-минг йилликдан бошлаб Ш. худудида одам яшаб келади. Мил.нинг 1-аср ўрталарида герман қабилалари (све, гёт ва бошқалар) келиб жойлашган: улар ҳоз. шведларнинг этник асосини ташкил қилган. 6—7-асрларда швед қабилаларининг бирлашиш жараёни бошланди. 8—11-асрларда шведлар *викинглар* юришларида қатнашдилар. 11-аср бошларида христианлик тарқалди. 11-асрда бирлашган швед қироллиги ташкил топди. 12—14-асрларда Ш. Финляндияни босиб олди (1809 йилгача Ш. таркибида бўлган). 1397 йилда Ш.нинг Дания ва Норвегия билан бирлашиши натижасида Ш. Данияга тобе бўлиб қолди. 15-аср — 16-аср бошларида Дания хукмронлигига қарши миллий озодлик ҳаракати авж олди. 1521—23 йилларда дворян Густав Эриксон раҳбарлигида кўтарилган ғалаён Дания хукмронлигига барҳам берди. Г. Эриксон 1523 йил Густав I номи билан Ш. қироли этиб сайланди ва Ваза сулоласига асос солди. 16-асрнинг 30-й.ларида реформация ҳаракати авж олди ва лютерчилик жорий этилди. 16—19-асрларда Ш., айниқса, Густав II Адольф даврида Болтиқ денгизида ўз хукмронлигини ўрнатиш учун уруш олиб борди (1558—83 йиллардаги Ливон уруши, 1618—48 йиллардаги *Ўттиз йиллик уруш*, 17-аср бошида Рус давлатига қарши уруш, 17-аср 2-ярмида Польша, Дания, Россия билан бўлган урушлар). 1700—21-й.лардаги Россия билан бўлган *Шимолӣ урушт* Карл XII бошчилигидаги швед армияси тормор келтирилди; Ш. ўз худудининг бир қисмидан маҳрум бўлди. 19-аср бошларида Ш. антифранцуз коалицияси таркибида *Наполеон I* га қарши урушларда иштирок этди.

1809 йил Ш.да демократик ислоҳотлар ўтказилди, конституция қабул қилинди (айрим ўзгаришлар билан 1975 йилгача амалда бўлди). 1814 йил Дания билан тузилган Киль шартномасига мувофиқ, Норвегия Ш. таркибига ўтди (1905 йил Ш.дан ажралиб чиқди). 1-жаҳон уруши (1914—18) даврида бетараф Ш. амалда Германияга ён босди. 2-жаҳон уруши (1939—45) даврида қатъий бетарафлик эълон қилди. 2-жаҳон урушидан кейин ташки сиёсатда ҳарбийсиёсий блокларда иштирок этмаслик йўлини тутди. 1932/76, 1982/91 йилларда ва 1994 йилдан ҳокимиятни Социал-демократик ишчи партияси эгаллаб келмоқда. Ш. 1946 йилдан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1992 йил 16 янв.да тан олган ва 1992 йил 8 апр.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрамлари: 30 апр. — Қирол туғилган кун (1946), 6 июнь — Швеция байроғи куни (1523, 1809).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшма бирлашмалари. Сўл партия, 1917 йил тузилган; Халқ партияси-либераллар, 1895 йил ташкил этилган; Агрофмухитни муҳофаза қилиш партияси («Кўкатпарварлар») ёки «Мильепартиет», 1981 йил асос солинган; Марказ партияси, 1910 йил тузилган; Ш. социалдемократик ишчи партияси, 1889 йил ташкил этилган; Мўътадил коалицион партия, 1904 йил асос солинган; Христиандемократик партия, 1964 йил тузилган. Ш. қасаба уюшмалари марказий бирлашмаси, 1898 йил тузилган, 20 тармоқ қасаба уюшмаларини бирлаштиради.

Хўжалиги. Ш. интенсив қ.х.га эга юқсак даражада ривожланган индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 30,5%, қишлоқ ва ўрмон хўжалигиники 2,2%, хизмат кўрсатиш тармоғиники 67,3% ни ташкил этади.

Саноатида қора ва рангли металлургия, машинасозлик (кемасозлик, автомобилсозлик, авиасозлик, электротехника ва радиоэлектроника), ёғочсозлик ва целлюлоза қозоз саноати етакчи тармоқлардир. Кимё, тўқимачилик, озиковқат (сут ва

гўшт ишлаб чиқариш) ривожланган. Темир рудаси ва рангли металллар қазиб олинади. Энергетикаси гидроэнергия ресурслари ва четдан келтириладиган ёнилғига асосланган. Йилига ўртача 142,9 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади, унинг 1/2 қисми ГЭС ларга, 1/2 қисми АЭСларга тўғри келади. Асосий саноат марказлари: Стокгольм, Гётеборг, Мальмё, Вестерос, Линчёпинг.

Қишлоқ хўжалиги сермахсул бўлиб, озиковкат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг 80% ни таъминлайди. Чорвачилик етакчи тармоқ ҳисобланади ва у гўштсут етиштиришга ихтисослашган; корамол, чўчка, шим. бугўси боқилади. Деҳқончиликда емхашак экинлари, ғалла (арпа, сули, бугдой), канд лавлаги, картошка экилади. Болтиқ ва Шим. денгизлардан балиқ овланади. Ўрмонда ёғоч тайёрланади.

Транспортида т.й. узунлиги 10,9 минг км, автомобиль йўллари уз. 136,2 минг км. Денгиз савдо флотининг тоннажи 2,74 млн. рег. брутто т. Йирик портлари: Гётеборг. Стокгольм, Лулео, Мальмё. Дания,

Финляндия, Германия билан темир йўл, паромлар орқали боғланган. Ш. четга қоғоз, картон, целлюлоза, ёғоч, машина ва жиҳозлар, темир рудаси, кимёвий маҳсулотлар чиқаради; четдан саноат маҳсулотлари, хом ашё, озиковкат моллари олади. Ташки савдода Германия, Буюк Британия, АҚШ, Норвегия билан ҳамкорлик қилади. Хорижий сайёҳлик ривожланган (йилига 6 млн. киши келиб кетади). Пул бирлиги — швед кронаси.

Тиббий хизмати. Врачлар 6 унтининг тиббиёт фтларида тайёрланади. Ш.да аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш бепул. Стрёмстад балчикли, Раннебю бальнеолбгикбалчикли, Марстранд денгиз бўйи иқлимий ва бошқалар курортлар бор.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Мамлакатда 7 ёшдан 9 йиллик мажбурий таълим жорий этилган бўлиб, у 3 босқич (3+3+3) дан

иборат. 9 йиллик мактабни тугатганлар ўқишни гимназияда давом эттиради. Ш.да 30дан ортиқ олий ўқув юрти бор. Йириклари: *Упсала университети*, *Стокгольм университети*, Гётеборг унти (1891), Стокгольмдаги Қироллик олий техника мактаби (1827), Гётеборгдаги Политехника унти (1829). Ш.даги машхур илмий муассасалар: *Швеция қироллик фанлар академияси*, *Муҳандислик академияси* (1919), Упсаладаги қироллик гуманитар фанлар жамияти (1889), Упсаладаги қироллик табиий фанлар жамияти (1710), Гётеборгдаги қироллик санъат ва фан жамияти (1778), Стокгольмдаги тиббиётжарроҳлик инти, Стокгольмдаги Ш. академияси (1786). Йирик кутубхоналари: Стокгольмдаги қироллик кутубхонаси, Упсала, Гётеборг унтининг кутубхоналари, Стокгольм ва Гётеборг шаҳри кутубхоналари. Музейлари: Миллий музей, ҳоз. замон санъат музейи, энт. музейи, Стокгольм шаҳри музейи, Тарих музейи, Шим. музей, Миллий денгиз музейи, Кронан кальасидаги ҳарбий музей, археология музейи ва бошқалар

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Ш.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Йириклари: «Арбетет» («Мехнат», кундалик газ., 1887 йилдан), «Афтонбладет» («Кечки газета», кундалик кечки газ., 1830 йилдан), «Ви» («Биз», ҳафталик ижтимоийсиёсий безакли жур., 1913 йилдан), «Гётебергспостен» («Гётеборг почтаси», кундалик газ., 1858 йилдан), «Дагенс нюхетер» («Кун янгиликлари», кундалик газ., 1864 йилдан), «Квельспостен» («Кечки почта», кундалик кечки газ., 1948 йилдан), «Металларбетарен» («Металлург», ҳафталик жур., 1888 йилдан), «Свенска дагбладет» («Швеция ҳафталик газетаси», кундалик газ., 1884 йилдан), «Сюдсвенска дагбладет снеллпостен» («Жанубий Швеция ҳафталик газетаси», кундалик газ., 1848 йилдан), «Экспрессен» («Экспресс», кундалик кечки газ., 1944 йилдан). Ш.

телеграф бюроси 1921 йил тузилган; Ш.даги газ.ларнинг акциядорлик жамияти. Ш. радиоси ҳамда Ш. телевидениеси акциядорлик жамиятлари сифатида 1993 йил ташкил этилган. Ш.да радиоэшиттиришлар 1924 йилдан, телекўрсатувлар 1956 йилдан олиб борилади.

Адабиёти. Шведбадий адабиётининг дастлабки ёдгорликлари 9-асрга оид бўлиб, у шеър ёки ритмик наср шаклидаги *руник ёзувлардир*. Ўрта асрларда адабий анъаналар халқ оғзакчи ижодида ўз аксини топди. Христианликнинг тарқалиши даврида лотин тилида диний адабиёт яратилди. 14—15-асрларда баллада, кўшиқ, тарихий хроникалар, 17-асрдан драматургия ривож топа бошлади. Бу жанрларда тарихчи ва драматург Ю.Мессениус асарлар яратди. Биринчи йирик лирик шоир Л.Вивалиус бўлди. Уйғониш даври ғоялари энциклопедист олим ва шоир Г.Шернъелм ижодида, Ю.Руниус шеърлятида ўз аксини топди. Г. Дальперна шеърлятида барокко услубининг асосчисидир. 18-аср адабиёти маърифатчилик ғоялари таъсирида ривожланди; унинг ёрқин вакили шоир, публицист ва тарихчи У.Далиндир. 19-аср бошларида романтизм адабиётдаги етакчи оқимга айланди. Бу оқимнинг таниқли вакили шоир, тарихчи ва файласуф Э.Г.Гейер бўлди. Э.Тегнер ўз ижодида маърифатчи ва романтиклар тажрибасидан фойдаланиб, «Фритъоф хақида дoston»ни яратди; бу асар кейинчалик миллийэпосга айланди. 19-асрнинг 30-й. ларида К.Ю.Л.Альмквистнинг реалистик қиссалари юзага келди. 70-й.ларда Ю.А.Стриндберг танқидий реализм асосларини яратди. 20-аср бошларида танқидий реализм Я. Сёдерберг, Я.Бергман, П.С.Сивертс ижодида ёрқин намоён бўлди. Д.Андерсон, М.Кох. Ю. Чельгрэн, И.ЛуЮхансон, М. Мартинсон пролетар адабиёти вакили сифатида майдонга чикдилар. П.Ф. Лагерквист ўз асарларида мураккаб ахлокий ва

фалсафий муаммоларга тўхталиб ўтди. Шеърляти А.Эстерлинг, Н.Ферлин реалистик йўналишда ижод қилдилар. 30-й.лар ва 2-жаҳон уруши йиллари Ш.да антифашистик адабиёт шаклланди (Э. Юнсон, В. Муберг, М.Мартинсон асарлари). 50—70-й.ларда реалистик наср анъаналарини П.А.Фогельстрём, С.Лидман, П.Родстрём, Л.Густафсон ва бошқалар давом эттирди. Хужжатли наср ривожланди (А.Лундквист, С.Лидман, Е.Пальма ва бошқаларнинг айрим асарлари). А.Линдгрэннинг болалар учун китоблари жаҳонда шухрат қозонган. Адиблардан Б. Сеттерланд, Л. Форшел, Б. Хокансон, Ё.Сунневи, С. Окессон, Ё. Пальма машхур.

Меъморлиги. 11—12-асрларда роман услубида черковлар, 13—15-асрларда готика услубида ибодатхоналар қурилди. 16-асрда Уйғониш даври меъморлиги услубида қасрлар бунёд этилди. 17-асрда барокко ва классицизм услубида шаҳар саройлари, шаҳардан ташқарида боғли қароргоҳлар қурилди (Рицарлар уйи, 1641—71, меъморлар С. де ла Валле, Ж. де ла Валле ва бошқалар; биржа, 1767—76, меъморлар К.Ю.Крунстедт ва бошқалар; иккаласи ҳам Стокгольмда). 19-аср меъморлигидаги классицизм эклектикага ўрин бўшатди. 20-аср бошларида миллий романтизм белгилари пайдо бўлди (меъморлар Ф. Буберг, К.Бергстен). Неоклассицизм (Стокгольмдаги шаҳар кутубхонаси, 1924—27, меъмор Е.Г.Асплунд), неоромантизм (Стокгольмдаги ратуша, 1911—23, меъмор Р.Эстберг) йўналишлари, функционализм ва органик меъморлик ғоялари уйғунлашган замонавий меъморлик мактаби (Стокгольмдаги Веллингбю турар жойлари, 1951—55, меъморлар С.Маркелиус ва бошқалар; Эксильстундаги Фреслунд турар жой мажмуи ва савдо маркази, 20-аср ўрталари, меъморлар Я.Гейер, С.Юнгквист) шаклланди. Кейинги йилларда яратилган йирик иншоотлар: «ВеннерГрэн» илмий маркази биноси (1959—61, меъморлар

С.Линдстрём, А.Бюден), телеминора (1964—67, меъморлар Х. Боргстрём, Б.Линдрос; иккаласи ҳам Стокгольмда), Гётеборг шаҳридаги савдо маркази (1967, меъморлар Х.Клемминг, Э.Телаус), Стокгольмдаги маданият уйи (1974, меъмор П. Гелсинг).

Тасвирий санъати. Бохуслендада жез даврида ишланган қоятош расмлари сақланган (ов, жанг лавҳалари). Темир даврида (мил. ав. 6-аср — мил. бошлари) тош стелалар тайёрланган, металл ва ёғочга ўйиб нақш, тасвирлар ишланган. Ўрта асрларда безак рассомлиги, ҳайкалтарошлик, миниатюра ривож топди. 18-асрда ҳайкалтарошлик (Ю.Т. Сергель), рассомлик (Н.Лафренсен, П.Хиллестрём), портрет санъати (А.Рослин, К.Г.Пило, Г.Лундберг) юксак даражага кўтарилди. 19-аср нинг 1-ярмида тасвирий санъатда романтизм тарқалди. 19-асрнинг 2-ярми — 20-аср бошларида А.Цорн, Э.Юсефсон портрет ва маиший картиналарда реализмни ривожлантирдилар. 20-аср ҳайкалтарошлигида К.Миллес, Б.Юрт, Б.Маркклунднинг монументалбезак асарлари, рассомликда С.Деркерт, Э.Юлли, А.Амелин асарлари ажралиб туради. Рассомлар И.Грюневальд, В.Нильсон, С.Хальстрём картиналари маиший мавзуга бағишланган. Ф. фан Шанц, К.Ду, Л. Линдебергнинг график асарларида санъаткорларнинг юксак маҳорати яққол кўзга ташланади. 20-аср Ш тасвирий санъатида сюрреализмдан попарт ва гиперреализмгача бўлган турли модернистик оқимлар кенг тарқалди. Халқ санъати аъналарига бой. Кулоллик, металл ва чармга бадиий ишлов бериш, суяк ва ёғоч ўймакорлиги ривожланган.

Муסיқаси. Скандинавия муסיқа маданияти оқимида ривожланди. Халқ чолғулари — лур (чўпон бурғуси), кўнғирокча, кейинчалик скрипка, кларнет, флейта, арфа, аккордеон. 11-асрдан профессионал черков муסיқаси ривожланди. Дунёвий муסיқа маданиятини тарқатувчилар — скальдлар

(13-асргача) ва саёқ муסיқачилар (16-асргача) бўлган. 14—15-асрларда баллада кўшиқлар пайдо бўлди. 16-асрда протестант хорали тарқалди. 1526 йил Стокгольмда сарой капелласи тузилди [дастлаб Дюбен оиласи бошчилигидаги немис муסיқачилари, 18-асрдан Ю.Х.Румен (биринчи профессионал композиторлардан бири) ва Ф.Уттини (биринчи швед операси муаллифи, 1773, опера труппаси асосчиси, 1773, унинг негизида қиролик операси тузилган)]. 1771 йил Стокгольмда қиролик муסיқа академияси ташкил этилган (19-аср охиридан консерватория, 1940 йилдан Олий муסיқа мактаби, 1971 йилдан Давлат олий муסיқа мактаби). 18-аср охири — 19-аср композиторлари ўртасида Ю. Г.Науман, Ф.А.Бервальд, К.Стенборг машҳур бўлган. 19-аср бошлари романтизм таъсирида миллий муסיқа фольклорига кизиқиш ортди. 19-аср 2-ярмида композиторлар халқ куйларидан фойдаландилар. Швед вокал мактаби жаҳонда шухрат қозонди (Е.Линд, К.Нильсон, Э.Гульбрансон ва бошқалар). 20-аср 1-ярмида миллий композиторлик мактаби асосчиси В.ПетерсонБергер ижод қилди (мусиқали драмалар, 5 симфония, чолғу асбоблари асарлари муаллифи). 20-асрнинг ўрталарида композиторлардан К.М.Аттерберг, йил Нюстрём (чолғу асарлари), Х.Русенберг ва бошқалар самарали ижод қилдилар. 1950—70-й.лар композиторлари ижодига авангардизм оқими таъсир кўрсатди. Ижрочилар ўртасида дирижёрлар С.Эрлинг, С.Вестерберг, Х.Блумстедт; хонандалар Н.Гедда, Р.Сёдерлёф, Б.Нильсон, Л.Андерсон; балет артистлари И.Броссе, М.Ланг машҳур. Ш.да 10 симфоник оркестр, хорлар, Стокгольм, Гётеборг, Мальмёда опера театрлари ишлайди.

Театри. Швед профессионал театри тарихи ун-т ва мактабларда драма театр труппалари пайдо бўлганвакт (1ба.)дан бошланади. 1682 йил драматург Урбан Йерненинг Упсала унти қошида тузган

театр труппаси Ш.нинг биринчи профессионал театри хисобланади. 1779 йилдан Гётеборгда доимий театр, 1788 йилдан Стокгольмда Киоллик драма театри ишлай бошлади. 19-асрнинг етакчи актёрлари: Л.Юртсберг, Э.Хёгквист, Н.Альмлёф, Г. Дальквист. 19-аср охири — 20-аср бошларида Ю.А.Стриндберг ижоди туфайли Ш. театри Европада шуҳрат қозонди. Унинг пьесаларини реж. ва актёр Ю.Линдберг ва реж. Г.Муландер сахналаштиридилар. 1907 йил Стриндберг ташаббуси билан Стокгольмда Интим театри очилди. 20-асрнинг 20—30-й.ларида реж. П.Линдбергнинг фаолияти муҳим ўрин эгаллади; у турли даврларда Гётеборгдаги «Лоренсберг театр», Стокгольмдаги «Театр Экман» ва «Васатеатр»га раҳбарлик қилди. П. Линдберг ижоди Ш.да хоз. замон реж. ларининг шаклланишига таъсир кўрсатди (А.Шёберг, И.Бергман, С.Мальквист ва бошқалар). Ш.нинг йирик театрлари: Киоллик драма театри, Гётеборг, Хельсингборг, Мальмёдаги театрлар. 20-асрнинг 60—80-й. ларидаги етакчи актёрлар: Т.Хаммарен, И.Хедквист, Л. Хансон, Э.Дальбек, Г.Вольгрэн, Я. Кулле, С.Милиандер, М. Экстрём К. Ханнинг, У. Пальме.

Киноси. 1897 йилда швед Н.Патерсон бир неча ҳужжатли ва бадий фильмни суратга олди. Ш.да мунтазам равишда кино ишлаб чиқариш 1907 йилдан бошланди. 1910—20-й.ларда бир қанча фильмлар яратилди («Тирье Виген», 1916; «Тоғлик Эйвен ва унинг рафикаси», 1917; «Ингмар ўғиллари», 1918; ҳаммасининг реж. В.Шёстрем). 20—30-й.ларда кинонинг бадий ва ғоявий савияси пасайди, экранларга ўртамиёна комедия ва мелодрамалар чиқарилди. 40-й.ларда фашизми қораловчи фильмлар кўйилди («Ўт аланга олади», 1943, реж. Г.Муландер; «Жаноби олийлари», 1944, реж. Х.Экман). 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда реж.лар ижодида ёлғизлик, маънавий тушқунлик етакчи мавзуга айланди. Бу И.Бергман ижодида ўз ифодасини топди («Масхарабоз-

лар окшоми», 1953; «Кўзгудагидек», «Дахлдор» ва «Сукут» трилогияси, 1961—63; «Кўзги соната», 1980; «Фанни ва Александр», 1982). А.Шёбергнинг фильмлари эса инсон ички дунёси таҳлилига бағишланган («Оддийгина она», 1949; «Фрёкен Юлия», 1951; «Сўнгиси ўйиндан чиқади», 1956). 60—70-й.ларда реж.лар ижтимоийсиёсий муаммолар кўтарилган фильмларни яратдилар («Одален31», 1969; «Жо Хилл», 1971; иккаласининг реж. Б.Видерберг; «Мана сенинг ҳаётинг», 1967; «Муҳожирлар», 1970; «Янги ер», 1972; ҳаммасининг реж. Я.Трозэлли). Шу билан бирга 60—80-й.ларда айрим реж.лар ўз ижодларида очик натурализм, кўпол эротикадан ҳам фойдаландилар (В. Шёман, Т.Викман, Б.Торн). Ш. киносига ҳужжатли фильмлар ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутди (Э.Лейслернинг «Қонли давр» фильми, 1960; 70-й.ларнинг бошларидаги иш ташлашлар тўғрисида кинорепортажлар туркуми). Ш. киносининг етакчи актёрлари: Б.Андерсон, Х.Андерсон, И.Тулин, Л. Ульман, Г.Бьёрнстранд, М.Сюдов ва бошқалар 1963 йилдан Стокгольмда Швед кино инти, 1965 йилдан унинг хузурида кино мактаби ишлайди.

Ўзбекистон — Ш. муносабатлари. 2001 йил 29 майда ЎЗР ҳукумати билан Ш. Киоллиги ўртасида сармояларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида битим, 2002 йил 12 сентябрда ЎЗР Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари вакили (Омбудсман) билан Швеция парламенти Омбудсмани ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди. Икки мамлакат ўртасида товар айланмаси 2003 йилда 17,9 млн. АҚШ долларини ташкил этди. 1999 йил 10—13 апр.да Ш.да Ўзбекистоннинг иктисодий имкониятлари тақдимооти бўлиб ўтди.

ШВЕЦИЯ ҚИРОЛЛИК ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — мамлакатнинг табиий фанлар бўйича олий илмий муассасаси. 1739 йил Стокгольм шаҳрида ташкил этилган. «Швеция қироллик фанлар

академияси докладлари», йилнома ҳамда мат., астрономия, физика, кимё, геогр., минералогия ва геол., ботаника, зоол. бўйича ахборотларни нашр этади. Кутубхонаси (17-аср бошларида ташкил этилган)да 2 млн.дан ортикасар сақланади. 1901 йилдан физика, кимё, 1962 йилдан иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотларини бериш бўйича қарор чиқаради.

ШВИНГЕР Юлиус (Жулиус) (1918.12.2, Нью-Йорк 1994) — америкалик физик. АҚШ миллий ФА аъзоси (1949 йилдан), Америка фан ва санъат академиясининг аъзоси. Колумбия унтида (1939), Беркли, Кембриж, Чикаго ва Бостон унтларида ишлаган. Гарвардунт проф. (1947—72). ЛосАнжелес унти проф. (1972 йилдан). Амалий илмий ишлари *майдон квант назарияси*, ядро кучлари назарияси, сочилиш ва *нурланиш* назариясига оид. Ковариант кўринишдаги *квант электродинамика*стт биринчи бўлиб баён қилган. Сочилиш назарияси учун вариацион усулни ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1965; Р.Ф.Фейнман ва С. Томонага билан ҳамкорликда).

ШВИЦ ҚОРАМОЛ ЗОТИ - сут гўшт олиш учун боқиладиган зот. Швейцариянинг тоғли ҳудудларида Шарқдан қадимда келтирилган қалта шоҳли зотларни узоқ танлаш йўли билан чиқарилган. Туси кўнғир. Ш.к. з.нинг сутгўшт, сут, гўштесут йўналишидаги хиллари бор, сутгўшт берадиган хили танасининг йириклиги, яғриндорлиги билан ажралиб туради. Гўштесут йўналишидаги турунинг елинлари кичик, танаси ихчам. Иссиқ иқлимли ҳудудлар шароитига тез мослашади. Буқаларининг ўртача вазни 800—1000 кг, сигирлариники 600-700 кг. Сут соғими 6000—6500 кг, ёғлилиги 4,0—4,1%. Серсут сигирлар 16 т гача сут беради. Гўштдорлиги юқори, сўйим чикими 60%. Ш.к.з. кўплаб мамлакатларда, жумладан, Франция, Италия, АҚШ, Канада, Шим.

ва Жанубий Америка мамлакатларида ва Африкада кенг тарқалган.

Россияга 1861 йилдан, Ўзбекистонга 1885 йилдан бошлаб келтирилган. 1930 йилдан «Савай» (Андижон вилояти), «Овощной», «Боёвут» (Тошкент вилояти), «Галлаорол», «Ударник» (Жиззах вилояти) Ш.к.з. наслчилиқ з-длари ташкил этилди. Селекционерлардан М.И.Самарцев ва К.Мадаминовлар Ўзбекистонда Ш.к.з. бўйича селекция ишлари ривожига катта ҳисса қушган;

ШЕВА (форс. — ҳаракат тарзи, тарз, усул) — тилнинг фонетик, грамматик ва луғавий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган энг кичик ҳудудий кўриниши — сезиларли лисоний тафовутлари бўлмаган бир ёки бир неча аҳоли маскани (одагда, қишлоқ)да яшовчиларнинг сўзлашув воситаси сифатида қўлланади. Ш. — бу бошқа Ш. тизимларидан фонетик, грамматик, сўз ясалиши ва луғавий белгиларига кўра фарқланувчи лисоний тизим сифатида мавжуд бўлади. Мас, қипчоқ лаҳжасининг манғит ёки сарой шеvasи, қарлуқ лаҳжасига мансуб марғилон шеvasи ва бошқалар ўзбек тилининг энг кичик ҳудудий кўринишлари ҳисобланади. Алоҳида Ш. лар бирикиб, *лаҳжаси* ташкил этади.

Ш.лар тизимининг мураккаблиқ даражаси, асосан, экстралингвистик омиллар: Ш. нинг алоҳидаланиш (ажралиб қолиш) даражаси, муайян Ш. вакилларининг бошқа Ш.лар ва тилларнинг вакиллари билан алоқа қилиш даражаси, адабий тилнинг Ш.га таъсири ва шахрик.га боғлиқ. Алоҳида ажралиб қолган Ш.ларда унинг вакиллари билан атрофдаги аҳоли ўртасида алоқаларнинг йўқлиги (географик ёки сиёсий сабаблар, атрофдаги аҳолининг тил, маданият, диний эътиқод жиҳатдан айни Ш. вакилларидан кескин фарқланиши туфайли), шева вакилларининг анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишга астойдил интилиши оқибатида Ш. жуда секинлик билан ўзгаради, катта ва кичик ёшдагиларнинг тилидаги фарқ

сезиларсиз даражада бўлади. Адабий тилнинг ёки бошқа Ш.нинг кучли таъсири остида бўлган Ш.да аҳолининг турли гуруҳлари нутқиға хос бўлган, бири-бирига қарама-қарши қўйилган ва турли даражада фарқланадиган анъанавий (қад.) ва янги қатламлар ажралиб туради.

Миллий тил тушунчасининг ҳажми ва қўлланиш доираси кенг бўлиб, лаҳжа ва Ш.ларни ҳам қамраб олади. Ш.лар адабий тил тушунчасига қирмайди, бироқ улар тилнинг куйи шакли ва тармоқлари ҳисобланиб, адабий тилни бойитиш учун хизмат қилади. Адабий тил меъёрларининг такомиллашуви, фан ва маданият тараккиёти, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг камайиб бориши каби экстралингвистик омиллар туфайли Ш.лар ҳам аста-секин ўз хусусиятларини йўқота боради.

Ш.лар тилшуносликнинг *диалектология* бўлимида ўрганилади. Ўзбек Ш.ларини ўрганишга Ғози Олим Юнусов, Е.Д. Поливанов, А.К. Боровков, В.В. Решетов, Ф. Абдуллаев, Ш.Шоабдурахмонов, А. Ишаев, С. Отамирзаева, О. Мадраҳимов ва бошқалар қатта ҳисса қўшдилар. *Ад.*: Решетов В.В., Ш. оабдурахмонов Ш., Ўзбек диалектологияси, Т., 1978.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ШЕВИОТ (инг. спеую!) — жун толалари ёки аралаш толалар (жун, пахта, вискоза толаси ва бошқалар) дан тўкиладиган майин, қалин, сал тукли газлама. Саржали ўрилишда тўкилгани учун (қ. *Ўрилиш*) ўнгида майда диагональ йўллар ҳосил бўлади. Ш. сидирға (асосан, тўк) ранга бўялиб ишлаб чиқарилади. Ундан костюмлар, хизмат кийимлари ва мактаб формалари тикилади.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорьевич [1814.25.11(9.3), хоз. Черкасск вилояти Звенигород тумани — 1861. 26.2(10.3), Петербург] — украин шоири ва рассоми. 14 ёшидан помешчик П.В. Энгельгардтнинг дастлаб Вильшан қишлоғи,

сўнг Вильно, 1831 йилдан Петербург шаҳарларидаги уйида рассом чифатида тарбияланган. Ш. 1836 й. рассом И.С.Сошенко ва у орқали К.П.Брюллов, В.И.Григоревич, В.А.Жуковский сингари таниқли рус рассом ва адабиётчилари билан танишган. 1838 йил Брюлловнинг кимошди савдосида топган пули эвазига крепостнойликдан озод этилган. Шу йил Бадиий академияга қабул қилинган Ш. тасвирий санъат сирларини эгаллаш билан бирга илгор ва курашчан дунёқарашли ижодкор сифатида шаклланган.

Ш.нинг илк балладаси 1838 йилда эълон қилинган. Унинг 1840 йил Петербургда нашр этилган «Қўбuzчи» шеърый тўплами украин адабиёти тарихида янги даврнинг бошланганидан дарак беради. Ш.нинг романтик рух билан йўғрилган илк ижодида баллада, қўшиқ ва «ўйлар» устуворлик қилади. «Катерина» (1838) сингари дастлабки шеър ва дostonларида крепостной воқеликка бўлган норозилик қайфияти яққол ифодаланган. Ш. ижодининг шох намуналаридан бири — «Гайдамаклар» (1841) дostonида украин халқининг 1768 йилда поляк феодаллари зулмига қарши кўтарган кўзғолони тасвир этилган. Ш. 1842—43 йилларда рус тилида «Никита Гайдай» драмаси, «Кўр қиз» ва «Истеъдодсиз» дostonларини, рус ва украин тилларида эса «Назар Стодоля» (1843) драмасини ёзган.

Ш. 1843 йил майида Украинага келиб, украин халқи ҳаёти билан яқиндан танишган. У шу сафар чоғида кўплаб расмлар яратиб, уларни «Украина манзаралари» (1844) альбомида эълон қилган. 1844 йил фев.да Петербурга қайтган Ш. Бадиий академияни «эркин санъаткор» унвони билан тугатиб, 1845 йилда яна Украинага келган. У Киев археологик комиссиясининг рассоми сифатида Украинанинг бир қанча вилоятларига саёҳат қилган. Ш.нинг 1843—45 йилларда яратган «Туш», «Кавказ», «Даҳрий», «Укки», «Чўри» сингари дostonлардан иборат «Уч йил» тўплами украин шеърятининг

янги жанрлар билан бойиши, унга сиёсий мавзуларнинг кириб келишига замин хозирлади.

Ш. 1847 йил апр.да «Уч йил» тўпламига кирган шеърлари учун қамоққа олиниб, Орск қалъасидаги Оренбург алоҳида корпусига солдат сифатида юборилган. 1848 йил капитанлейтенант А.И. Бутаков Ш.ни Орол денгизини текшириш экспедициясига рассом сифатида таклиф этган. Ш. мазкур сафар пайтида 350 дан зиёд акварель портрет ва манзаралар яратган. Аммо

1850 йил апр.да Ш. яна қамоққа олиниб, Каспий денгизи бўйидаги Манғишлоқ я.о.га жўнатилган. Ш. қаттиқ назорат остида бўлишига қарамай, 1851 йил геологик экспедиция таркибига рассом сифатида жалб этилган. Ш. Новопетровскда қалъа комендантининг ижозати билан рус тилида «Созанда», «Эгизаклар» (1855), «Бахтсиз» (1856), «Нашъали сайр» (1858) сингари кассалар ёзган. Аммо муаллиф бу асарларини ҳаётлик пайтида эълон қилолмаган. Николай I вафотидан кейин Ш. олод этилган ва 1858 йил мартада Ш.га Петербургда яшаши учун ижозат берилган.

Россия шу йилларда крепостнойлик ҳуқуқини бекор қилишга тайёрланаётган ва инқилобий уйғонишлар даврига кира бошлаган эди. Крепостнойлик тузумини ислоҳ этиш бўйича олиб борилаётган ишларни кўрган Ш. халқни хурриятни инқилобий йўл билан қўлга киритишга чақирувчи асарлар ёзган.

Ш. янги украин адабиётига халқнинг тарихий тақдири ва келажаги билан боғлиқ ғоя ва образларни олиб кирган, ундаги реалистик йўналишга янги ҳаёт бағишлаган. Айни пайтда украин тилининг миллий адабий тил сифатида шаклланиши ва камол топишида Ш. ижоди қатта роль ўйнаган.

Ш.нинг айрим асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Тошкент шаҳрида унга ҳайкал ўрнатилган, номига кўча қўйилган.

Ас: Танланган асарлар, 1—2ж., Т.,

1959—60; Катерина, Т., 1964; Сочинения, т. 1—4, М., 1977.

Ад.: Белецкий А. И., Дейч А. И., Тарас Шевченко. Критикобиографический очерк, М., 1964; Шевченковский словарь, т. 1—2, Киев, 1976—77; Воспоминания о Т. Шевченко, Киев, 1982.

ШЕГУЙ — Ғарбий Турк хоқонлиги ҳукмдори (610—618). Машхур турк хоқони Қорачурин (Тарду; 576—603) хоқоннинг ўғли, Тун ябғунинг (619—630) акаси. Ш. даврида хоқонлик қўшинлари жан.ғарбий ҳудудларда фаол ҳаракат юрита бошлаган. У *Баҳром Чубин* томонидан Эронга буйсундирилган (589). Амударёнинг юқори ҳавзаларидаги вилоятларни қайтадан хоқонлик таркибига киритган ва Эроннинг шим.шарқий вилоятларига ҳужум уюштириб, Соснийлар устидан йирик ғалабага эришган ва Исфаҳон, Рай каби шаҳарларни қўлга киритган. Ш. ўз ҳокимиятини мустақамлаш учун бошқарувда бир қатор ўзгаришларни амалга оширади. Хусусан, Ғарбий Турк хоқонлигига тобе сулолалар ўрнига бевосита хоқонлик томонидан тайинланган ноиблар қўйилган.

ШЕЕЛЕ Карл Вильгелм (1742.9.12, Штральзунд, Германия — 1786.21.5, Чёпинг) — швед кимёгари. Швеция ФА аъзоси (1775). 1756—65 йилларда Гёттеборгдаги дорихонада ишлаб, кимёни мустақил ўрганган. Мальмё (1765/67), Стокгольм (1768/69), Упсал (1770/74), Чёпинг (1775—86) дорихоналарида ишлаган. Фридрих II таклиф қилган Берлин унти кимё проф. лавозимини рад этган. Илмий ишлари кимёнинг кўпгина соҳаларини ўз ичига олади. Умрининг охиригача флогистон назарияси тарафдори бўлган. Фосфор олиш усулини таклиф этган (1769), кислородни аниқлаган ва фторид кислота олган (1771), эркин ҳолдаги хлор, марганец ва барий (II) оксидни ажратиб олган (1774), водород арсенид ва арсенат кислотани (1775), молибден ва вольфрамни кашф этган.

18-асрда маълум бўлган органик бирик-маларнинг ярмидан ортигини, жумладан, вино кислотани (1769), сут кислотани (1780), сийдик кислотани (1776), цианур, бензой кислотани синтез қилган.

«Эфир» терминига аниқлик киритган, эфирлар олиш усулларини, зайтун мойи гидролизи махсулотларида глицерин-ни кашф этган. Илк бор шовул, лимон (1784), олма (1785), пирогаллол (1786) кислоталарини олиш усулларини топган. Шеелит минерали номи Ш.нинг шарафи-га қўйилган.

ШЕЕЛИТ (К.В. *Шееле* номи билан аталган) — вольфраматлар синфига ман-суб минерал. Кимёвий таркиби $\text{Ca}[\text{W}_4\text{O}_{14}]$, 10% гача MoO_3 (молибдошеелит ёки зей-ригит), 7% гача SiO_2 (ку прошее лит) ва Mn , S , Nb , Ta , F каби аралашмалари мавжуд. Тетрагонал сингонияда кристал-ланади, дипирамидал кристаллар ҳосил қилади. Рангсиз, оқ, оч сариқ, яшил, сарғиш, кулранг, қўнғир, қора турлари бор. Ялтираши олмосдек, ёғсимон. Мўрт. Қаттиқлиги 3—5, зичлиги 5,5— 6,1 г/см³. Йирик уюмлари скарнларда учрай-ди. Гранат, пироксен, плагиоклаз, ам-фибол, кварц, молибденит ва бошқалар билан ассоциацияда бўлади. Акцессор Ш. гранит ва метаморфик жинсларда, баъзан пегматитларда учрайди. Ш. ок-сидланиш зонасида ҳосил бўлади; ну-раш жараёнида сочмаларга айланади. Асосан, вольфрам, йўлйўлакай молибден рудаси ҳисобланади. Ш.нинг синтетик кристалларидан лазер техникасида фой-даланилади. РФ, КХДР, АҚШда Ш.нинг йирик конлари бор. Ш. Ўзбекистонда кенг тарқалган бўлиб, Чатқол, Қурама тоғларидаги мис, молибден ва вис-мут конларида кўп учрайди. Айниқса, Ўзбекистоннинг ғарбий қисмида саноат аҳамиятидаги конлари мавжуд (Ингич-ка, Лангар, Қўйтош, Қоратепа, Яхтон ва бошқалар конлар).

ШЕКЕЛ — Исроил давлати пул бир-лиги. 1 Ш. = 100 агорот. Халқаро ифодаси

I.L.S. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 4,23 Ш. (2002 йил фев.).

ШЕКИ, Шаки (1968 йилгача Нуха) — Озарбайжондаги шаҳар (1840 йилдан). Катта Кавказ тоғларининг жан. этагида. Евлах т.й. чоррахасидан 77 км шим. да. Аҳолиси 57,8 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Ш. Шимолий Озарбайжондаги тарихий Шеки вилояти маркази, 18-аср ўрталаридан 1819 йил гача *Шеки хонлиги* маркази бўлган. Шаҳарда шойи ишлаб чиқариш бирлашмаси, озик-овқат корхоналари (гўшт к-ти ва б.), тикувчилик ф-каси, тамакиферментация 3-ди, театр, тарихий ўлкашунослик музейи, М.Ф. *Охундовнинг* уймузейи (Ш.да туғилган), иқлимий курорт бор. Меъморий ёдгорликлардан (тошдан қурилган кўхандиз ичида) Шеки хонлари саройи (18-аср), қарвонсарой, ҳаммом, масжидлар ва бошқалар бинолар (18—19-асрлар) сакданган.

ШЕКИ ХОНЛИГИ - Озарбайжон-нинг шим. қисмида 18—19-аср боши-да мавжуд бўлган давлат. *Шеки* номили мустақил давлат сифатида 14-аср охири-дан маълум, 16-аср ўрталарида у Эрон шоҳи томонидан тугатилган ва 18-асрда Озарбайжон халқини Ҳожи Чалабий-хон бошчилигида Эрон ҳукмронлигига қарши кураш жараёнида вужудга келган. 18-асрда хонлик 8 та ноиблар бошқарган мағалга бўлинган. Ш. иқтисодиёти асо-сини қ.х. (асосан, ипакчилик) ташкил этган. 1805 йил Ш.х.ни Россия импе-рияси ўз таркибига киритган. Бу 1813 йилги Гулистон сулҳ шартномаси билан тасдиқланган. 1819 йил Ш.х. тугатилиб, рус ҳарбий маъмуриятига бўйсунган про-винцияга айлантирилган. 1840 йил Шеки провинцияси Каспий вилояти таркибига кирувчи Шеки уездига айлантирилган. 1859 йил уезд Боку губерняси, 1868 йил-да Елизаветполь губерняси таркибига кирган.

ШЕКСНА — РФ Вологда вилояти-

даги дарё, Волганинг чап ирмоғи. Белое кўлидан бошланиб, Рибинск сув омборининг Шексна кўлтиғига қуйилади. Уз. 139 км, ҳавзасининг майд. 19 минг км². Волга — Болтиқ сув йўли ва Шим. Двина сув системасига киради. Асосан, қордан тўйинади. Куйилиш жойидан 28 км да ўртача сув сарфи 172 м³/сек. Окт. — декабрда музлаб, апр.да муздан бўшайди. Ш. куйилиш жойида Череповец шаҳри жойлашган. Дарёда Череповец гидроузели ва сув омбори бор.

ШЕКСПИР Уильям (1564.23.4 — Стратфорд-Эйвон — 1616.23.4) — инглиз драматурги ва шоири. Тахм. 1585 йилда она шаҳрини тарк этиб, бирмунча фурсатдан сўнг Лондонга борган. Театр актёри ва драматург сифатидаги фаолияти 1580 йилдан бошланган. Ш.нинг 1603 йилдан кейинги актёрлик фаолияти тўғрисида бирор маълумот йўқ. Аммо у ўзининг «Лордкамергер хизматкорлари» труппаси учун (мазкур труппа Яков I нинг тахтни эгаллаганидан кейин қирол труппаси деб аталган) пьесалар ёзишда давом этган. Тахм. 1612 йилда Стратфордга қайтиб келган ва шу ерда вафот этган. Ш.нинг актёр сифатидаги фаолияти тахм. 15 йил давом этган. У Англиянинг энг яхши ҳисобланган труппасида 2даражали ролларни ижро этган ва шу труппа учун пьесалар ёзган.

Ш.нинг адабий мероси шеърият ва драматургия асарларидан иборат. Ёшлик йилларида мифологик сюжет асосида ёзган «Венера ва Адонис» (1593) ҳамда Рим тарихига оид «Лукреция» (1594) дostonлари самийи кутиб олинган. Бу асарлар, айниқса, 1592—1600 йилларда ёзилган «Сонетлар» Ш.нинг Уйғониш даври маданияти билан узвий алоқада майдонга келганини кўрсатди. Жаҳон лирикасининг буюк намуналари қаторидан ўрин олган Ш. сонетлари мавзу жиҳатидан 2 гуруҳга ажралади: дастлабки 126 сонет шоирнинг яқин дўстига бағишланган бўлса, 127—152-сонетларда лирик қахрамоннинг бевафолик

қилган маҳбубага нисбаган муҳаббат туйғуси ва изтироблари тасвир этилган. Ш. яна бир неча дostonлар ҳам ёзган бўлсада, уларнинг муаллифи масаласи ҳамон баҳслидир.

Ш. асарларининг нашр саналари уларнинг на ёзилган ва на сахнага қўйилган вақтига тўғри келади. Ш. бир неча қисмдан иборат асарларининг аввал 2—3-қисмларини, кейин 1-қисмини ёзган пайтлар ҳам бўлган. Шунинг учун адабиётшунослар Ш. нинг драматургик ижодини 4 даврга бўлиб ўрганишни маъкул кўрадилар: 1-давр — 1590-94, 2-давр 1594-1600, учинчи давр 1600-1608, тўртинчи давр 1609-1613 й.лар. Ш. драматургик ижодининг 1-даврида дoston, илк трагедия («Тит Андроник») ва комедиялар («Хатолар комедияси», «Қийик кизнинг тийилиши»)дан ташқари, «Генрих VI» (2-қисм, 1590), «Генрих VI» (3-қисм, 1591), «Генрих VI» (1-қисм, 1592), «Ричард III» (1593) илк хроникаларини ёзган. 2-даврида «Ричард II» (1595) «трагедияга яқин хроника»си, «Генрих IV» (1-қисм, 1597), «Генрих IV» (2-қисм, 1598) ва (1594), «Ёз тунидаги туш», «Венеция савдогари» (1596) романтик комедиялари ҳамда «Ромео ва Жульетта» (1595) трагедиясини ёзган. Унинг «Йўқ жойдан чиққан ғавғо» (1598), «Ўн иккинчи кеча» (1600) сингари машҳур комедиялари ҳам шу даврда майдонга келган. Драматург ижодининг шох асарлари — «Юлий Цезарь» (1599), «Ҳамлет» (1601), «Отелло» (1604), «Қирол Лир» (1605), «Макбет» (1606), «Антоний ва Клеопатра», «Кориолан» (1607) сингари трагедиялар Ш. ижодининг 3-даврини ташкил этади. «Генрих VIII» (1613) хроникаси, «Қиш эртаги» (1611), «Бўрон» (1612) романтик драма ва трагедиялари эса Ш.нинг сўнгги давр ижоди маҳсулидир.

Ш. ўз асарларини яратишда Холландиянинг Англия тарихига оид сюжетларга бой «Англия, Шотландия ва Ирландия хроникаси»дан самарали фойдаланган. Ш. тарихий трагедияларининг майдонга келишида Плутархнинг «Қиёсий

хаётномалар», комедияларининг ёзилишида эса М. Банделлонинг Италиянинг Уйғониш даврига оид ҳикоялари асосий манба бўлиб хизмат қилган. «Ромео ва Жульетта», «Ҳамлет», «Қирол Лир» сингари трагедияларга асос бўлган сюжетлар асосида Ш.га қадар ҳам сахна асарлари яратилган. Лекин бу сюжетлар Ш.га хос улкан драматургик маҳорат туфайли жаҳоншумул фикр ва ғояларни ифодаловчи ўлмас асарларнинг юзага келишида ҳаётий манба вазифасини бажарган.

Ш. ўзигача бўлган Европа халқлари тарихи, адабиёти ва театрини ўрганиш билан бирга 17-асрнинг илғор тафаккур меваларидан ҳам баҳраманд бўлган ва шу асосда уларни ўзининг энг яхши асарларида катта бадиий куч билан мужассамлантирган. Ҳар бир тарихий даврда кузатилганидек, Ш. яшаган давр ҳам зиддият ва қарамақаршиликлардан холи бўлмаган. Ш., бошқа ёзувчилардан фарқли ўларок, ўз даври ҳаётидаги бундай зиддиятлар, ижтимоий ҳаёт ва кишилар тақдиридаги мураккабликларни назик ҳис этган ҳамда шу билан қиёяланиб қолмай, жамият ва инсон ҳаётининг қалтис нуқтасида юзага келган драматизмни тасвирлашга алоҳида эътибор берган. У ҳақиқий драматург сифатида персонажларнинг у ёки бу хаттиҳаракатларини келтириб чиқарган ижтимоий, маиший, маънавий ва руҳий сабабларни очиб ташлаб, уларнинг ҳар бирига ўз хулқ-атворидаги кескин ўзгаришларни тўла асослаш ёки изоҳлаш имконини яратган.

Ш. ижодининг 2-даврида поэтик драма устаси сифатида намоён бўлган. У шу даврда қарама-қарши қўйиш усулларидан воз кечмаган ҳолда драматизмга катта эътибор бериб, трагик ва комик мотивларни ўзаро уйғунлаштирди. Шунинг натижаси ўларок Ш. ижодида («Ромео ва Жульетта», «Ричард II», «Ўн иккинчи кеча») драматик лиризм авж нуқтасига эришган. Ш. ижодининг 3-даврида трагедия жанрига мансуб асарлар етакчи ўрини эгаллайди. Драматург Уйғониш даврига хос гуманизм ва инсонпарварлик

ғоялари билан воқелиқда тобора ривожланиб бораётган худбинлик, мунофиқлик, ёвузлик ўртасидаги зиддиятни қўриб, шу зиддиятларни ўз асарларига конфликт сифатида жалб этади. У худди шу даврда яратган трагедияларида бадиий маҳорат чўққисига эришган. Ш. ижодининг сўнги даврига оид романтик драма ва трагик комедиялар унинг дунёқарашида ҳаётий зиддиятларни ижобий ҳал қилиш мумкин, деган умид пайдо бўлганидан гувоҳлик беради.

Ш.нинг бутун ижодини нурлантириб турувчи фазилат юксак ахлоқиймаънавий муаммоларнинг тасвиридир. «Ромео ва Жульетта» лирик, «Юлий Цезарь» сиёсий, «Ҳамлет» интеллектуал трагедия, «Отелло» эса эҳтирослар трагедияси ҳисоблансада, улар замирида ўрта асарлар учун ҳам, ҳоз. замон учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлган ахлоқий масалалар ётади. Агар «Юлий Цезарь», «Ҳамлет», «Макбет», «Ромео ва Жульетта» сингари асарларда тасвирланган драматик конфликт қаҳрамонларга ўзини билиш, ўзининг руҳий кучини рўёбга чиқариш имконини берган бўлса, Отелло, Лир сингари адашган қаҳрамонлар онги фақат фожеа рўй бериб, муқаррар ҳалокат яқинлашганидан кейингина нурланиб кетади. Шунга қарамай, уларнинг ҳар бири ва умуман Ш. асарларининг қаҳрамонлари асосан катъий характерга эга бўлган, онги ва ахлоқий қарашлари шакланган, воқелиққа ҳушёр кўз билан қаровчи, кучли ва мард инсонлардир.

Ш. комедия ва трагикомедия жанрларида ҳам юксак санъат асарлари яратган. Унинг Уйғониш даври романтикаси билан суғорилган, қишлоқ ҳаёти манзаралари тасвирланган, саргузаштбоп воқеаларга бой комедиялари марказида ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтувчи муҳаббат мавзуи ётади. Ш. трагедияларида бўлгани сингари, комедияларидаги қаҳрамонларнинг нутқи ҳам ўткир ва чуқур фикрларга, пичинг ва ҳазилмутойибаларга бой.

Ш.нинг ўзбек томошабини томонидан кашф этилиши 1935 йилда — «Ҳамлет»

трагедиясининг Ҳамза номидаги драма театри (ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри)да сахналаштирилиши билан бошланган. Шундан кейин Ўзбекистондаги ўзбек ва рус театрларида Ш.нинг «Отелло», «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь», «Қирол Лир», «Кориолан», «Вероналик икки йигит», «Қийиқ қизнинг қуйилиши», «Ёз тунидаги ғаройиб отлар» сингари асарлари катта муваффақият билан қўйилди. Ш. асарларини таржима этишда Ғафур Ғулом, Яшин, Уйғун, Шайхзода, Туроб Тўла, Қ. Мирмуҳамедов каби ёзувчи ва таржимонлар иштирок этдилар. Сўнгги йилларда Жамол Камол Ш. асарларини бевосита инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Чўлпон қаламига мансуб «Ҳамлет»нинг таржимаси эса ўзбек таржима санъатининг шоҳ намунаси ҳисобланади.

Ас: Полное собрание сочинений, т. 1 —8, М., 1957—60; Асарлар, 1 5ж.лар, Т., 1981 85.

Ад. Аникст, Шекспир, М., 1964; Аникст, Шекспир, Ремеслодраматурга, М., 1974; Қаюмов О., Вильям Шекспир, Т., 1964; Сулаймонова Ф., Шекспир Ўзбекистонда, Т., 1971; Дейч А., Аброр Ҳидоятоннинг уч қахрамони [Ўзбекистон қалби], Т., 1974; Барг М. А., Шекспир и история, М., 1976.

Наим Каримов.

ШЕЛЛИ Перси Биш (1792.4.8, Фильд-Плейс, Суссекс графлиги — 1822.8.7, Специя қўлтиғи, Италия; Римда дафн қилинган) — инглиз шоири. Оксфорд унгида ўқиган (1810), «Атеизмнинг зарурияти» (1811) рисоласи учун унтдан ҳайдалган. Француз маърифат-парварлари таъсирида «Агасфер» (1809) достони, «Маргарет Николсондан қолган парчалар», «Виктор ва Казиранинг асл шеърияти» шеърий тўпламлари, «Застроцци» (1810) ва «СентИрвин» (1811) романларини ёзган. Дублинга бориб, ирланд халқининг мустақиллик учун олиб борган курашида иштирок этган. Сўнгра

Англияга қайтиб, «Қиролича Маб» (1813) фалсафий достонини яратган. 1818 йил Италияга кўчиб борган ва орадан 4 йил ўтгач, тўлқин пайтида денгизга чўкиб ўлган.

Ш.нинг адабий меросида эпик достон ва драмалар катта ўринни эгаллайди. Аммо у инглиз адабиёти тараққиётига аввало лирик шоир сифатида катта ҳисса қўшган. Ш.нинг шеърлари хистуйғунинг кучли ва самимийлиги, истиора ва сифатлашларнинг ёрқинлиги, мусиқийлиги, ритмнинг янги ва рангбаранглиги, ички қофиялар ва товуш товланишларига бойлиги билан ажралади. Ҳаёт, севги ва озодлик кучларининг энгилмаслиги Ш.нинг «Мағрибдан эсган шамолга қасида», муҳаббатнинг зулм ва ўлим устидан тантанаси эса «Ислом исёни» (1818) ва «Эпипсидихион» (1821) сингари достонларида ўз ифодасини топган.

Ш. Италияда яшаган пайтида роман жанрига мурожаат этиб, қадимий юнон мифи ва Эсхилнинг «Кишанланган Прометей» драмаси асосида «Озод этилган Прометей» (1819) мажозий «лирик драма»сини, ўрта асрлар итальян хроникаси сюжети асосида эса «Ченчи» (1819) трагедиясини яратади. Ш.нинг сўнгги йилларда ёзган йирик асарлари орасида «Розалинда ва Елена» (1818), «Адонаис», «Эллада» (1821) достонлари, шунингдек, «Шоҳ Эдип ёхуд Йўғоноёқ шоҳ» (1820) ҳажвий драмаси эътиборга сазовор. Ш. вафотидан кейин «Учинчи Питер Белл» (1819) ҳажвий достони, мифологик мазмундаги «Атлас исмли сеҳргар» (1820), «Ҳаёт тантанаси» (1822) достонлари ҳамда «Карл I» (1822) тарихий трагедияси эълон қилинган. Сўнгги 2 асар тугалланмай қолган. Ш.нинг «Шеъриятни ёқлаб» (1822) эстетик рисоласи ҳам бор. Айрим шеърлари ўзбек тилига таржима этилган.

Ас: Избранное, М., 1962.

ШЕЛЛИНГ Фридрих Вилхелм Йозеф (1775.27.1, Леонберг — 1854.20.8, Рагац, Швейцария) — немис файласу-

фи. Тюбенген унтининг илоҳиёт ф-тини тугатган. Йена (1798— 1803), Вюрцбург (1803—06), Эрланген (182026) ва Берлин (184146) унтларининг проф. Мюнхен ФА аъзоси. Ш. янги давр табиат фалсафасига, айният ва мифология фалсафасига асос солди, фалсафанинг предметини эркинлик деб белгилади, кейинчалик шу аснода *Гегелт*ни эмас, Р.Штейнер, Н. Бердяев, Вл. Соловьёв, А.Бергсон ўзларининг «эркинлик фалсафаси»ни ёки фалсафий тизимларини яратдилар.

Ш. табиатни динамик карама-қаршиликларнинг бирлиги сифатида олиб қарайди; бу карама-қаршилик яхлитликда уйғунлашади; табиат — улкан йирик организм, унинг таракқиёти онгли «Мен»ни яратишга қаратилган. Ш. дунёқарашда борлик ва тафаккур айниятини, идеаллик ва реаллик мослигини кўриш мумкин. Унингча, миф — фақат онгнинг эмас, балки борлиқнинг шакли. Ҳақиқий дин ва ҳақиқий фалсафага йўл миф орқали ўтади; мифологик тасаввурни шунчаки тўқиб чиқарилган эртак деб, лекин ҳамма мифда ҳам ақлий ёндашув бор деб бўлмайди. Ҳақиқат фалсафасида Ш. моҳият билан мавжудлик ўртасидаги фарқни ажратишга интилади; нарса нима, унинг моҳияти қанақа — буни бизга ақл ўргатади; нарсанинг мавжудлигига эса тажриба ишонтиради. Ш. тажрибадан, нарсаларнинг мавжудлик омилидан келиб чиқшини, борлиқни тушунча билан қориштирмасликни таъкидлайди. У дастлаб, Библияни тарихийтанкидий ўрганиш лозим деган бўлса, кейинчалик бу фикрини хато деб ҳисоблаган. Ш. фалсафаси рационаллик билан нораціоналликнинг уйғунлиги сифатида қатга аҳамиятга эга. Асосий асарлари: «Табиат фалсафаси учун ғоялар» (1797), «Оламий қалб тўғрисида» (1798), «Табиат фалсафаси тизимининг дастлабки хомакисиси» (1799), «Табиат фалсафаси тизими дастлабки хомакисига кириш» (1799), «Трансцендентал идеализм тизими» (1800), «Санъат фалсафаси» (1802—05), «Инсон эркинлиги ва у билан боғлиқ

нарсаси» (1809), «Мифология фалсафасига кириш» (1821—45), «Янги фалсафа тарихига доир» (1822-27).

ШЕЛЛЬ МАДАНИЯТИ (археологияда) — Евросиё ва Африкада илк палеолит даврида тарқалган маданият. Париж яқинидаги Шель (Шелль) номидан олинган. 19-асрнинг 60-й.ларида француз археологи Г.Мортилье ўрганган. Ш.м. учун тошдан ясалган қўл чопқичлари (уз. 10 — 20 см) хос бўлган.

ШЕЛЬДА, Эско — Европадаги дарё, Франция, Бельгия ва Нидерландия худудларидан оқади. Уз. 450 км, ҳавзасининг майд. 35,5 минг км². Фландрия текислиги бўйлаб оқади ва эстуарий ҳосил қилиб, Шим. денгизга қуйилади. Асосий ирмоқлари — Лис (чапдан) ва Рюпел (ўнгдан). Ўртача сув сарфи 100 м³/сек., қуйи қисмида денгиз сув кўтарилишлари рўй беради. Дарёда кема қатнайди, Антверпен шаҳригача денгиз кемалари ҳам қира олади. Каналлар орқали Сена, Сомма, Маас дарёлари билан боғланган. Ш. бўйида Гент, Антверпен шаҳрлари жойлашган.

ШЕЛЬФ (инг. кпеИ) — денгиз остида қолган қитъа агрофи (энг глобал масштабда 1500 км гача, ўртача 78 км) ёки нормал платформага қараганда сезиларли ҳаракатчан палеоструктура (қ. *Материк саёзлиги*).

ШЕМАХА (озарбайжонча Шамахи, араб. Аш-Шамахийя) — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар. Қатга Кавказнинг жан.шарқий этагида, Бокудан 122 км ғарбда, Кюрдамир т.й. станциясидан 72 км шим.шарқда жойлашган. Республиканинг виночилик ва гиламчилик маркази. Аҳолиси 24 минг киши (1990-й. лар ўргалари).

Ш. — Озарбайжоннинг энг қадимий шаҳарларидан. Археологик қазималар натижасида шаҳарнинг шим.ғарбий

кисмида мил.ав. 5—4-асрларга оид манзилгоҳ топилди. Птолемей (2-аср) Ш.ни Шемахия деб тилга олган. 9—16-асрларда шаҳар Ширвон мулкининг пойтахти ва *Ширвоншоҳлар* қароргоҳи. Ш. ширвонашерон меъморлиги, шунингдек, амалий санъат (гилам тўқиш, ўймакорлик, мисгарлик ва бошқалар) ва миниатюра марказларидан бўлган. Шаҳар қарвон йўлларининг чорраҳасида жойлашган, шу боис Яқин Шарқда йирик савдохунармандчилик марказига айланган, халқаро ипак савдосида муҳим ўрин тутган. Ш.да озарбайжон, эрон, араб, ўртаосиёлик, рус, хинд ва ғарбий европалик савдогарлар савдосотиқ қилганлар. Шаҳарда уларнинг факториялари бўлган. Кўплаб ипак ва ип газлама ишлаб чиқариш ва гилам тўқиш устахоналари ишлаб турган. 1222 йилда Ш.ни мўғуллар узоқ вақт қамал қилиб эгаллагач, вайрон қилган. Ш.да *А.Женкинсон* (1562, 1565) бўлган. 18-аср ўртасидан Ш. Шемаха хонлиги пойтахти. 1805 йил Россия кўшинлари эгаллаган. 1991 йилдан мустақил Озарбайжон таркибида.

Ш.да Озарбайжон маданиятининг машҳур арбоблари (олимлар, шоирлар, меъморлар)дан Ҳоконий Ширвоний (12-аср), Зайниддин Ширвоний (13-аср), Имоиддин *Насимий* (14-аср охири — 15-аср боши), Нишот Ширвоний (18-аср), Ҳожи Зайналобиддин Ширвоний (18-аср), Саид Азим Ширвоний (19-аср), *М.А.Собир* (19-аср охири — 20-аср боши) ва бошқалар яшаб ижод қилганлар. Меъморий ёдгорликлардан Жомеъ Масжид (10-аср), Ширвоншоҳлар саройи (12-аср), қарвонсаройлар (17-аср) нинг айрим қисмларигина, «Етти гумбаз» мақбараси харобалари сақланиб қолган. Ш. 1820 йилда қайта тикланган. Ш.дан 22 км шим.ғарбда 1435 м баландликда астрофизика расадхонаси жойлашган. Ш. яқинида машҳур ўрта аср қалъалари Гулистон ва ҚалъайБугурд бор.

Ад.: Азербайджан (Исторические и достопримечательные места), Баку, 1960.

ШЕМАХАҚАЛЪА - Хоразмнинг 13-14-асрлардаги йирик савдохунармандчилик маркази харобаси. Устюрт платосининг жан.шарқида, Кўхна Урганчдан 50 км ғарбда жойлашган. Барпо этилган даври аниқ белгиланмаган. *С.П.Толстов* раҳбарлигидаги Хоразм археологиякомплекс экспедицияси томонидан 1946 ва 1948 йилларда текшириш ишлари олиб борилган. Ш. 2 қисмдан иборат. Қад. қисмида тўғри бурчак ҳосил қилиб кесишган кўчалар бўлган. Пахсадан бунёд этилган мудофаа деворининг жан. томонида миноралари ва дарвозаси бўлган. Шаҳарнинг чекка қисмидаги маҳаллалар *Олтин Ўрда* даврида вужудга келган. Шаҳар марказида тош блоклардан ясалган жоме масжиди ва амалдорларнинг уйлари жойлашган. Шаҳар атрофида хунармандлар маҳаллалари бўлган.

Ад.:Толстов С.П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948.

ШЕМЪИЗОДА Эшреф Абдураманович [1908.8(21).6, Евпатория 1978.11.3, Москва; Қримда дафн этилган] — қримтатар шоири ва адабий танқидчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1968). Москва Кинематография интининг адабийсценарий ф-тини тугатган (1932). Қрим Ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби (1930—40). 1943 йилдан Ўзбекистонда. 1943—44 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Фаргона бўлимини бошқарган. Фаргона вилояти газ.нинг масъул котиби (1944—58). Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида катга муҳаррир, бўлим мудири (1958—67). Илк йирик асари — «Днепрэлетон» (1930) Днепрогэс қурувчиларига бағишланган. «Аслихон», «Алима» дostonлари ва «Най» (1965), «Бургут парвози» (1969) каби шеърлий асарлар муаллифи. «Ҳаёт ва ижод» (1974), 3 жилдди «Қримқипчоқ адабиёти тарихи» китобларида танқид ва адабиётшуносликка оид масалалар

тахлил қилинган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

ШЕНГАВИТ МАНЗИЛГОҲИ - эне-олит ва илк жез даври ёдгорлиги. Ереван шаҳри четида, Занги дарёсининг сўл соҳилида жойлашган. Маданий қатлами қалинлиги 4 м, Ш.м. тошдан бунёд этилган миноралари бўлган мудофаа девори билан ўралган. Дарёга элтувчи ер ости йўли аниқланган. Тарҳи думалоқ (диаметри 6—7 м) уйлар (ўртасида кўчма ўчоқлари бор) қолдиқлари чиққан. Нақш солинган сопол ядишлар, турли тош қуроллар, суякдан ясалган буюмлар топилган. Ш.м. одамлари деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Улар металлни қайта ишлашни ҳам билишган: жездан ясалган тўғноғичлар, бигизлар, мунчоқлар, болта қуйишга мўлжалланган тош қолиплар чиққан.

ШЕР — қ. *Арслон*.

ШЕРАЛИ (1825-1879.20.11) афғон амира (1863—79). *Дўстмуҳаммадхоннинг* ўғилларидан бири. Мамлакат иқтисодиёти, маданияти раванкига имкон берувчи тадбирларни амалга оширган. Унинг даврида мунтазам кўшин сони кўпайган, йўллар тартибга солинган, Афғонистонда биринчи газета («Шамс аннаҳор») нашр этила бошлаган. Мустақил ташқи сиёсат юритишга интиланган, Афғонистонга қарши 1878 йил босқинчилик урушини бошлаган инглиз мустамлакачилари режаларига қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилган.

ШЕРАЛИХОН, Шералихон Ҳожибек ўғли (тахм. 1797—1845) Кўкон хони (1842—45). 1842 йил Бухоро амира Насрулло Кўконни босиб олиб Иброҳим Хаёлни ноиб этиб тайинлаб кетади. Унинг зулмидан норози бўлган кўконликлар кўзғолон кўтарадилар ва хон авлодларидан бўлмиш Шералини Кўкон хони деб эълон қиладилар. Ш. кўзғолонга раҳбарлик қилади. Кўзғолончилар

Кўконга кирадилар ва Бухоро кўшинини тормор келтирадилар. Иброҳим Хаёл Бухорога қочган. Ш. Бухоро амира Кўконга янги юриш уюштириши мумкинлигини билиб, қабила ва ҳарбий бошлиқлар, аминлар, оқсоқоллар ва обрўли, нуфузли арбоблар кенгашини чақириб, унда шошилинч равишда милтик, қилич, тўсиқлар тайёрлашга қарор қилинган. Кўкон атрофида тўсиқ ва кўрғонлар барпо қилишга киришилган, лекин қурилиш ниҳоясига етмай, Бухоро кўшини Кўконга яқинлашиб шаҳарни камал қилади. Бухоро кўшинлари теварақатрофдаги қишлоқларни вайрон қилади, лекин шаҳарни эгаллай олмайди. Кўкон мудофаасида аёллар ҳам фаол иштирок этадилар. Насрулло 40 кунлик камалдан сўнг Бухорога қайтиб кетган.

Ш. ўғли Абдурахмонбекни амира лашкар қилиб тайинлаб, уни Тошкентни забт этиш учун юборади. Кўшинлар Сирдарёдан ўтиб, Қурамага келганда Хўжанд ҳокими Худоёрбой аҳволни аниқлаб, амир Насруллога хоинлик қилади ва Ш.нинг олий ҳокимиятини тан олади. Кўкон хони унга Хўжанд вилояти ҳокимлигини тортиқ қилади. Кўкон ва Тошкент кўшинлари ўртасидаги жангдан сўнг Тошкент ва Дашти Қипчоқ забт этилиб, қайтадан Кўкон хонлиги таркибига киритилган.

Ш. даврида хоннинг солиқ сиёсатига қарши халқ кўзғолонлари бўлиб турган. Ш.нинг мустақил равишда ҳокимиятни бошқаришга интилиши кипчоқлар раҳнамоси *Мусулмонкулнинг* қаршилигига учрайди. Мусулмонкул исён кўтариб, Исфара ҳокими Сотиболдибекни хат билан собиқ Кўкон хони Олимхоннинг ўғли Муродбекнинг олдига юборади ва уни Кўкон хонлигининг тахтини эгаллашга таклиф этади. Ўшда кўзғолон бошланганидан хабар топган Шаҳрихоннинг ҳокими, Мусулмонкулнинг режасини билмаган ҳолда, тезда кўшин тўплаб, Ўш кўзғолонини бостиради. Аммо Мусулмонкул ўз режасини бажариш учун Ўшга кўшин билан бориб, кўзғолонда

иштирок этганларни бешафқат жазолаб ва қонга ботириб, 5—10 минг кишини асирга олади. Қўзғолон раҳбари

Мулла Юсуф ҳам қўлга олиниб Ўшда дорга осилади.

Бу вақтда эса Муродбек Қўқонга келиб, Ш. хузурига киради. Ш. вазиятни англаган ҳолда унга тахтни топширади. Муслмонқулнинг содиқ одамлари тунда Ш.ни қатл этишади.

Ад. Бобобеков Х. Н., Қўқон тарихи, Т., 1996; Набиев Р. Н., Из истории Кокандского ханства, Т., 1973.

Ҳайдарбек Бобобеков.

ШЕРДОР МАДРАСА

Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (1619—36). *Регистон ансамбли* таркибида. Мирзо Улуғбек хонахоҳи ўрнига Ялангтўш Баходир курдирган. *Улуғбек мадрасасининг* рўпарасида жойлашган. Мадраса тарҳи тўртбурчак, 2 қаватли. Бош тарзининг 2 қанотида ковуғали гумбаз ва миноралар жойлашган. Пештоқ равоғи ичкарасидаги кошинкори безак орасида қора заминли кошинга оқ ҳарфлар билан меъмор Абдужаббор номи ёзилган. Қаносларидаги кизғиш зарҳал тусли шер оқ охуни қувмоқда. Қуёш бодомқовок, қийиқ кўзли қилиб тасвирланиб, юзи зарҳал тусли ёғду билан хошияланган. Мадраса номи шу тасвирдан келиб чиққан. Бинонинг серҳашамлиги шу пештоғида. Пештоқнинг 2 томонида гумбазли дарсхона ва масжид жойлашган. Ҳовли агрофидаги 2 қаватли ҳужралар (54 та)нинг олди равоқли айвон. Айвонлар ёзда дарсхона вазифасини ўтаган. 1960—64 йилларда пештоққаносларидаги кошинкори нақшлар қайта тикланган.

ШЕРИ КИШВАР - Турк хоқонлиги шахзодаларидан Эл Арслон исмининг форсийча варианты. У хоқонликнинг машхур ҳукмдорларидан Қорачурин (Тарду; 576—603) хоқоннинг тўнғич ўғли бўлиб, Турк хоқонлигининг асосчиларидан бири Истами ябғунинг (552—

576) невараси бўлган. Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» асарида ёзилишича, Абу қўзғолонини бостирган ва Бухоро воҳасида 20 йил ҳукмронлик қилган. Воҳада бир қанча кишлоқлар барпо этган. Бир қатор тадқиқотчилар фикрича, Ш. К. Бухоро воҳасида 7—8-асрларда ҳукм сурган туркий сулоланинг асосчиси.

673 йил араблар истилоси пайтида Бухоро воҳасига *Бидун* бухордухот ҳукмдор бўлган. Тадқиқотчилар фикрича, Бидуннинг насли Ш. К.га бориб тақалган (Ш. Одилов).

Ад.: Абу Бакр ан-Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

ШЕРЛОК ХОЛМС — А. Конан Дойл ҳикоя ва қиссаларининг бош қаҳрамони, хусусий изкувар; фамилияси америкалик ёзувчи О.У.Холмс шарафига берилган. Бу ном изкувар маъносида турдош отга айланган.

ШЕРМАТОВ Аъзам (1925.1.3, Косон тумани — 1993.25.2, Тошкент) — тилшуношевашунос олим. Ўзбекистондаҳизмат кўрсатган фан арбоби (1986), филол. фанлари д-ри (1978), проф. (1982). Бухоро пед. институти ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1951). Қарши ўқитувчилар интида ўқитувчи (1951 — 53), директор ўринбосари (1953—57). Тошкент пед. интида ўзбек тилшунослиги кафедрасида ўқитувчи ва доцент (1960—62), тарихфилол. фти декани (1962—67), рус гуруҳларида ўзбек тили кафедраси мудири (1967—73), ўзбек ва қозок филологияси фти декани (1976—80), умумий тилшунослик кафедраси мудири (1973 йилдан). Ўзбек диалектологияси ва умумий тилшунослик бўйича олий ўқув юртлири талабалари учун бир қанча ўқув қўлданмалари ва дастурлари яратган. Асосий илмий ишлари Қашқадарё вилояти ўзбек шевалари тадқиқиға бағишланган.

Ас: Қуйи Қашқадарё ўзбек шевалари, Т., 1972; Узбекские народне говорм

Кашкадарьинской области, Т., 1978; Атлас узбекских народных говоров Кашкадарьинской области, . 1., 1979; Лингвистика география нима? Т., 1981.

ШЕРМУҲАМЕДОВ Мирмулла (1886, Тошкент —1923.24.9) — шоир ва ёзувчи, театр танқидчиси, таржимон. Бекларбеги мадрасасида, рустузем мактабида таҳсил олган. Ш. журналистика фаолиятини «Туркистон вилоятининг газети»да бошлаган, «Садоий Фарғона», «Иштирокинон», «Қизил байроқ» газ.ларида хабар, мақола, шеър, хикоя ва танқидий мақолалари билан давом эттирган. У матбуотда «Мирмулла», «Бир мусулмон», «Мирмулла Шермухаммад» тахаллусларини қўллаган.

Ш. ўзбек адабиётида илк бор Европа ёзувчилари усулида ихчам хикоялар ёзган. Унинг «Умидли минутларим» «Бугун байрам эди», «Паранжи» хикояларида тушқунлик руҳи кучли бўлсада, аммо миллийлиги, турмушни бадиий, ҳаққоний тасвирлаши, тили ва услубининг равллиги, фикрининг аниқ йўналгани билан ажралиб туради.

Ш. ўзбек матбуотида малакали театр танқидчилигини бошлаб берган мунаққид. «Бой ила хизматчи», «Хуррият қахрамони», «Ёмон одат ёхуд ёш хо. тин касофати», «Заҳарли ҳаёт», «Тухматчилар жазоси», «Андалуснинг сўнги кунлари» тақризларида миллий актёрлик, режиссёрлик санъатига, драматургияга ҳолисона баҳо берган. Унинг тақризлари орқали драматург Абдурахмон Исмоилзода ижоди намуналари, Маннон Уйғурнинг илк актёрлик ва режиссёрлик фаолияти ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келган.

Ш. дубляж санъатига асос солган таржимондир. «Турон» кинотеатрида намойиш этилган фильмларни рус тилидан ўзбек тилига бевосита таржима қилиб турган.

Сирожиддин Аҳмедов.

ШЕРМУҲАМЕДОВ Мирмуҳсин — к. *Мирмуҳсин.*

ШЕРМУҲАМЕДОВ Саид (1930.12.5, Қоракўл тумани) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), фалсафа фанлари д-ри (1973), проф. (1978). Самарқанд унтини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҲУҚУҚ бўлимида кичик илмий ходим (1957—58), Фалсафа ва ҳуқуқ интида катта илмий ходим (1958—60), илмий котиб (1960—61), директор ўринбосари, сектор мудири (1961—64). Ўзбекистон КП МК фан ва маданият бўлими мудири ўринбосари (1964—65), маданият бўлими мудири (1965—70). Ўзбекистон Маориф вазири (1970—84), Ўзбекистон Педагогика илмий текшириш институти директори (1984—85), ТошДУ фалсафа фтида кафедра мудири (1985— 2002), проф. (2002 йилдан). Илмий ишлари маданият назарияси ва бошқалар муаммоларга бағишланган. Ўзбекистон Фалсафа жамияти президенти (1990 йилдан). Бруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1992). «Шухрат» медали билан мукофотланган (1995).

Ас: На языке единства, Т., 1991; Мустақиллик — буюк нъмат, Т., 1997; Философия человека, Т., 2001; Истиклол кўеши, Т., 2002.

ШЕРМУҲАММАД МАДРАСАСИ - Қаршидаги меъморий ёдгорлик (17—18-асрлар). Мадраса чорси тарҳли, бош тарзи беш хонадан иборат. Марказида миёнсарой, 2 ёнида дарсхона жойлашган, бурчакларига гулдасталар ишланган. Гулдасталар тепаси фонусли, миёнсарой орқали ҳовлига чиқилади. Ҳовли атрофи олди равокли хужралар билан ўралган. Безагида ганч ўймакорлиги ва часпак услубида гирих нақшлар қўлланилган.

ШЕРНА БАХШИ, Шерназар Бекназар ўғли (1855 — Сурхондарё вилояти

Шеробод тумани Азон қишлоғи — 20-аср 1-ярми) — бахши, дostonчи. *Шеробод дostonчилик мактаби* вакили. Бахшилар оиласида туғилган, 9—10 ёшларидаёқ дўмбира чалиб, куйлай бошлаган. Сўнг шерободлик Қосим (шоир) бахшига шогирд тушган. Шерободдагина эмас, Сурхондарё, Қашқадарёда, ҳатто Тожикистон ва Туркменистонда ҳам машхур бўлган. Репертуарида 50 дан ортиқ дoston, термалар, дўмбира куйлари бўлган. Ш.б. Умир бахши (Сафаров), Ражаб бахши Нормурод ўғли, Юсуф Ўтаган ўғли, Мардонкул Авлиёкул ўғли каби 20 дан ортиқ шогирд етиштирган. Халқ Ш.б. ҳақида ривоятлар тўкиган.

ШЕРОБОД — Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги шаҳар (1973 йилдан), туман маркази. Шерободдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Катта Ўзбекистон тракти ёқасида. Термиздан 59 км, яқин т.й. станцияси — Навшаҳар (42 км). Аҳолиси 24,2 минг киши (2000). Ш. икки минг йилдан зиёд тарихга эга. У Шаҳри Хайбар деб аталиб, македониялик *Александр* даврида ҳам мавжуд бўлган. Археологик маълумотларга кўра, Ш. ёнидаги Жондавлаттепа мил. ав. 6—5-асрларга, Ш.нинг шим. чеккасидаги Қофирқалъа шаҳар харобаси (майд. 14 га) мил. 1-асрга оид, унинг аркида ўрта асрларда ҳам ҳаёт давом этган. Ш.дан 1 км шим.да, Нондахана дараси ёнида мустаҳкам мудофаа девори билан ўралган манзилгоҳ жойлашган, у муҳим савдо йўлини кўриклаш мақсадида бунёд этилган. В.В.Баргольднинг тахминича, Ш. ҳоз. номини 18-аср бошларида олган бўлиб, Шерободдарёнинг ўнг соҳилида қалъа қурган ўзбекларнинг қўнғирот қабиласи ҳукмдори Шер Али номи билан аталган. Маҳаллий ривоятга кўра, «Ш.» атамаси «Шоробот» — бош работ, бош бекат маъносини билдиради. Ш. ёнида Термиз йўлидаги сўнгги бекат — Розик работи (10-аср) бино бўлган. Шерободдарё оқиб келадиган тоғ дараси ёқалаб ўрта асрларда Туркистонни Афғонистон

ва Ҳиндистон билан боғловчи муҳим савдо йўли ўтган. 19—20-аср бошларида Ш. Бухоро амирлигига қарашли беклик маркази бўлган.

Шаҳарда бир қанча акциядорлик жамияти, пахта тозалаш, ғишт, сут, ун маҳсулотлари, керамика здлари, кичик корхона ва хусусий фирмалар, қурилиш ва транспорт корхоналари, деҳқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди. Умумий таълим, болалар мусиқа мактаблари, академик лицей, касб-хунара коллежлари, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. Спорт мажмуаси, стадион, спорт заллари ва майдончалари, марказий касалхона ва унинг бўлимлари, туғруқхона, поликлиника, дорихоналар, аёллар ва болалар консультацияси фаолият кўрсатади. Ш.дан Қумқўрғон, Ангор, Термиз ва бошқалар шаҳар ва аҳоли пунктларига автобуслар қатнайди.

Сайфулло Турсунов.

ШЕРОБОД ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБИ — Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг бир неча туманлари, Тожикистон ва Туркменистоннинг жан. сарҳадларида етишиб чикқан юзлаб бахшиларни бирлаштирган дostonчилик мактаби. Сурхондарё ва Қашқадарёда дostonчилик анъаналарининг изчил ривожланиши бугунги кунларда ҳам давом этмокда. Шунинг учун ҳам бу мактаб вакилларида 20-асрнинг 40-й.ларида ёзиб олинган дostonларда дostonчиликнинг нисбатан қуйи босқич унсурлари, бадий тафаккурнинг унча ривожланмаган шакллари учрайди. Ўтган асрнинг 60-й.ларида бошлаб эса анъаналарнинг муайянлаша бориши, маълум маънода китобийликка интилиш кучаяди. Бунда истеъдодли халқ бахшиси Қодир Раҳим ўғлининг (1936—85) хизматлари катта бўлди. Ш.д.м.дан Қосимқўр, Шерна Бекназар ўғли, Мардонакул Авлиёкул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали Боймат ўғли, Мамадрайим бахши, Юсуф Ўтаган ўғли,

Эшқобил бахши, Бўрибой Аҳмедов, Қодир Раҳим ўғли каби ўнлаб дostonчилар етишиб чикди. Бугунги кунда Хушбоқ Мардонакулов, Шоберди Болтаев, Бобораҳим Маматмуродов, Қора ва Чори Умировлар, Қаҳқор Қодир ўғли, Абдуназар Поёнов каби бир қанча бахшилар дostonчилик анъаналарини давом эттирмоқдалар. Бу мактаб вакилларида ёзиб олинган «Олтин қовоқ», «Малла савдогар», «Зайидкул», «Оллоназар Олчинбек», «Ойчинор», «Шерали», «Келиной» каби қатор дostonлар Ўзбекистоннинг бошқа жойларида яшаб ўтган бахшилар репертуарида учрамайди.

Ад. Қаҳқоров А., Янги дostonлар, Т., 1988; Эргашев А., Халилов Д., «Ёзи ва Зебо» — ишқдostonи, Қарши, 2000; Муродов М., Алпомишнома, 1—2-китоблар, Т., 1999, 2000.

Тўра Мирзаев.

ШЕРОБОД КАНАЛИ - Сурхондарё вилоятидаги магистрал канал. 1966 йилда қурилган. Умумий уз. 27 км, бош қисмидаги сув сарфи 110 м³/сек. Вилоятнинг Шеробод ва Қизирик чўлларида сув узатади. Жанубий Сурхон сув омборининг ўнг қирғоғида қурилган бош сув олиш иншоотидан сув олади. Канал трассасининг дастлабки 8 км Сурхондарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб ва Тошкўприксой ўзани тагидан 150 м узунликдаги 3 кўзли (3х3,5 м) темирбетон қувурли дюкер орқали ўтади. Қуйроқда каналдан Қумқўрғон каналига 10 м³/сек. микдоридаги сувни ташлаш учун сув чиқаргич ўрнатилган. 60-й.лар охирида унинг 12 км да Шеробод чўлидаги 80 минг га дан ортик ерни сув билан таъминловчи насос стяси барпо этилди. 27км да канал чап ва ўнг тармоққа бўлинади.

Каналнинг чап тармоғи Шеробод чўлида янги ўзлаштирилган ерларни суғоришга хизмат қилади. Унинг ўзанига бетон тўшама ётқизилган, уз. 29,6 км, сув сарфи 25 м³/сек. Ўнг тармоқ эса Шерободдарё тизимидаги ерларни сув таъминоти яхшилашга хизмат қилади, уз.

76,6 км.

ШЕРОБОД ТУМАНИ - Сурхондарё вилоятидаги туман. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Туман шим.дан Бойсун, шим.шарқдан Бандихон, шарқдан Қизирик, жан.дан Музработ, жан.шарқдан Ангор туманлари, шим.ғарбдан Қашқадарё вилояти, ғарбдан Туркменистон билан чегарадош. Майд. 2,73 минг км². Аҳолиси 134 минг киши (2003). Ш.т.да 1 шаҳар (Шеробод), 9 кишлок фукарolari йғини (Бўстон, Зарабоғ, Оққўрғон, Работак, Сарикамиш, Сеплон, Талашқон, Чинобод, Янгитурмуш) бор. Маркази — Шеробод шаҳри.

Табиати. Рельефи текислик, адир ва тоғликдан иборат. Текислик қисми чўл ландшафтли. Туман ғарбида Кўхитанг тоғ тизмаси (энг баланд жойи Айри ота чўккиси, 3139 м), тоғлар орасида Зарабоғ ва Пашхўрд ботиклари жойлашган. Жанубий ғарбидан шим.шарққа томон ШерободСарикамиш қирлари ўтади. Фойдали қазилмалардан катта захирага эга бўлган ош тузи, олтингурт, кўмир, ёнувчи сланец, мрамор, гранит ва қурилиш материаллари конлари мавжуд. Иклими куруқ субтропик иқлим. Йиллик ўртача тра 18°. Янв. нинг ўртача т-раси текислик қисмида 3,6°, тоғларда —6°, энг паст тра —20°. Июлнинг ўртача т-раси 32,1°, энг юкори тра 48°. Йилига 150 мм ёгин тушади, ғарбий тоғ олди зонасида 500 мм га етади. Вегетация даври 266 кун. Туман худудидан Шеробод дарёси ва унинг Майдон, Илонсой, Лайлагонсой ирмоқлари ўтади. Туманнинг жан. чегараси бўйлаб Жанг канал, шарқдан Шеробод магистрал канали оқади. Октош, Дашхўрд, Зарабоғ кишлоклари атрофларида қадимда фойдаланиб келинаётган коризлар бор. Текисликда оч ва тўқ бўз тупроқлар, адирларда арид, тоғларда сур тупроқлар тарқалган. Ёввойи ўсимликлардан арча, маврак, кийикўт, тоғ райхон, коврак, шувок, Вандоб кишлоғи атрофларида ширинмия, занжабил, ровоч ва бошқалар

ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, жайран, каламуш, кўшоёк, юмронкозик, жайра, кўрсичкон, тўқайзорларда тўқай мушуги, қобон, чиябўри; қушлардан қалқик, майна, қалдирғоч, сўфитўрғай, чил, кўршапалак, ғоз, ўрдак; судралувчилардан, ўкилон, геккон, кўзойнакли илон ва бошқалар яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (95,9%), шунингдек, тожик, рус, туркман, татар, қозок, корейс ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км² га 50 киши.

Хўжалиги. Туманда пахта тозалаш, керамика, гишт, ун здлари, МТП, «Хўжайкон» туз қони, «Кампиртепа» гранит қарьери, 130 дан зиёд хусусий фирма, 16 акциядорлик жамияти, деҳқон бозори, қурилиш ва транспорт қорхоналари, 250 савдо, 170 маиший хизмат, 50 жамоа овқатланиш объектлари бор. Қ.х., асосан, пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Сабзавотчилик, полизчилик, пиллачилик ҳам ривожланган.

Ш.т.да 11 ширкат, 3 деҳқон фермер хўжаликлари уюшмаси, 256 фермер, 1 асаларичилик, 2 қорақўлчилик хўжаликлари мавжуд. Суғориладиган ерларнинг 16,5 минг гектарига пахта, 13,4 минг гектарига ғалла экилади. Шунингдек, картошка, сабзавот ва полиз махсулотлари, узум, мева ҳам етиштирилади. 24,7 минг гектар ер ўрмонзор, 2,2 минг гектар ер қўп йиллик дарахтзор, 127 минг гектар ер яйлов билан банд (2003).

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 32,6 минг қорамол (шу жумладан, 15,3 минг сигир), 122,6 минг қўй ва эчки, 57,3 минг парранда, 800 дан зиёд йилки боқилади.

Тумандаги 65 умумий таълим мактабида 37 минг ўқувчи таълим олади (2003), 4 касб-хунар коллежи, академик лицей, маданият ва истироҳат боғи, 7 клуб ва маданият уйи, ўлкашунослик музейи, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари мавжуд. 2 стадион, 18 спорт зали, 316 спорт майдончаси, спорт мажмуаси фаолият кўрсатади. 5 касалхона

(шу жумладан, 2 таси қишлоқда), 24 амбулаторияполиклиника, 51 фельдшер-кушерлик пункти, 10 қишлоқ врачлик пункти, тез ёрдам пункти, 13 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади. Тиббий муассасаларда 165 врач, 1137 ўрта тиббий ходим ишлайди.

Туман ҳудудида «Оқтош» ва «Вандоб» санаторий ва соғломлаштириш оромгоҳлари жойлашган.

Шеробод—Қумкўрғон, Шеробод—Ангор—Термиз ва бошқалар йўналишларда автобуслар қатнайди. Археологик топилмалар Ш.т. ҳудуди қадимийлигини тасдиқлайди.

Туман ҳудудида ибтидоий санъатга тегишли *Заравутсой расмлари*, *Жариқтон* ва *Жондавлаттепа қадимий* шаҳар харобалари, Нондахана иншооти (19—20-аср бошлари) бор.

Ҳоз. Ш.т. ҳудудидан ислом оламидаги машҳур муҳаддис Имом Термизий етишиб чиққан. Туманда Имом ат-Термизий макбараси сақланган.

ШЕРОБОДДАРЁ - Амударёнинг охириги ўнг ирмоғи, Ирғойли ва Қизилсой дарёлари қўшилишидан ҳосил бўлади. Мачай қишлоғигача Мачайдарё, у ердан Шеробод шаҳригача Шерободдарё, Шеробод шаҳридан қуйилиш жойигача Қорасувдарё деб аталади. Умумий уз. 177 км. Ҳавзасининг майд. 2950 км², ўртача сув сарфи май ойида 20,6 м³/сек. июль ойида 18,3 м³/сек., тоғлардан чиқиш еридаги ўртача сув сарфи 7,5 м³/сек. Сув оқими йил давомида нотекис тақсимланган. Ш. ҳавзасидаги сойликларнинг увоқ жинслари сувни яхши ўтказида, ёғиннинг қўп қисми шу жинслар орасига сизиб, кейинчалик бир меъёрда дарё ўзанига қайтиб чиқа бошлайди; шу тариқа оқим фасллар давомида бир текис тақсимланади. Қуйи оқимида дарё суви камайиб кетади. Ш.дан Дарбанд, Дара, Сисанга, Хўжабўлган, Мунчок, Шеробод қишлоқлари сув олади. Ш.да Шеробод ГЭС қурилган.

ШЕРОБОД - САРИҚАМИШ ҚИРЛАРИ — Сурхондарё ботиғининг жан. ғарбий қисмидаги қирлар. Жанубий ғарбдан шим.шарққа 70 км га чўзилган. Шим.дан Бойсун ботиғи, жан.шарқдан Сурхондарё воҳаси билан чегараланган. Ўртача бал. 800—1000 м. Энг баланд жойи 1216 м.

Ш.С.к. Бойсун тоғларидан бошланувчи бир қанча дарёлар (Кафрун, Анжарасой, Пулиҳаким ва бошқалар) билан чуқур кесилган ва алоҳида қирларга (Кагна, бал. 955 м; Такасақради, 1050 м ва бошқалар) ажралган. Ён бағирларида курук сой ва жарликлар ҳам кўп. Тектоник жиҳатдан антиклиналь структура; юра, бўр, палеоген, неоген, тўртламчи давр кумтош, охактош, доломит, мергель, конгломератларидан ташкил топган. Иклими континентал, ёгин кам (150—250 мм). Бўз, сурқўнғир тупроқларда шувоқ, шўра, кўнғирбош, ранг, оқ каврак ва бошқалар ўсади. Худуди яйлов сифатида фойдаланилади.

ШЕРОЗ — Эроннинг жан. қисмидаги шаҳар. Форс остонининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,1 млн. киши (1997). Автомобиль йўллари чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қ.х. (атиргул, узум, цитрус мевалар, тамаки, қанд лавлаги етиштириш) районининг савдо маркази. Кимё, электротехника, нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, нефть кимёси, тўқимачилик, озиқовқат (шу жумладан, атиргул мойи ишлаб чиқариш) саноати корхоналари мавжуд. Ш. ўзининг гиламлари, заргарлик, мозаика (кошинкорлик) ва кумуш буюмлари, миниатюралари билан дунёга машхур. Унг. Форс музейи (Эрон амалий санъати), шаҳар яқинида Саъдий макбараси бор.

Сосонийлар даврида Ш. ўрнида қишлоқ бўлган. 7-асрда араблар тасарруфига ўтгач, шаҳар кенгайган. 14—15-асрларда Ш. ўзининг миниатюралар мактаби билан машхур бўлган. 18-асрнинг 2-ярмида Эрон пойтахти. Ш. форс шоирлари Саъдий ва Ҳофиз ватани. Ш.дан 50 км

шим.шарққа *Персеполь* харобалари бор. Меъморий ёдгорликлардан қалъа деворлари ва бошқалар сақланган.

ШЕРОЗ МИНИАТЮРА МАКТАБИ — Эрон тасвирий санъатидаги йўналиш. 14-аср 1-ярмида Шерозда юзага келган; бу даврда яратилган асарлар деворий расмлар мужассамотига яқин, уларда шакллар йирик, манзаралар умумлашма бўлиб, тилла, қизил ва сарик ранглар етакчилик қилади. 14-аср охири — 15-аср бошларида яратилган асарлар матн ва қўлёзма безаклари билан уйғунлашиб, мураккаб кўп шаклли мужассеймотлар ортди, кишилар ва манзарага эътиборнинг қаратилганлиги, нафис расмлар, рангларга бойлиги билан ажралиб туради (Низомий, «Хамса», 1479 ва 1491, Россия миллий кутубхонасида). 16-асрда Ш.м.м вакилларининг асарлари майин, нозик ранглар гаммаси, мужассамотлар қисмларигача ўта аниқликда ишланиши билан диққатга сазовор (Низомий, «Хамса», 1532—42, Эрмитажда ва бошқалар).

ШЕРОЗИЕВА Гулхон (1920.10.1, Чимбой шаҳри 1978.18.1, Нукус) — Ўзбекистон халқ артисти (1957). 1936 йилдан Қорақалпоқ давлат мусикали драма ва комедия театри актрисаси. Ж.Оймурзаевнинг «Ўзингдан чиққан балога...» асаридаги Аноргул Ш.нинг сахнада яратган илк образидир. Ш. характерли роллар устаси бўлиб, миллий рух, миллий нутқ талаффузига алоҳида эътибор бериш, лирик нафосат, самимийлик ижодига хос. Гулсара (К.Яшин, «Гулсара»), Ойпар (М.Даригаев, «Кўклен ботир»), Гулпарчин (Н.Довқораев, «Алпомиш»), Ойсанам, Ойсулув (С.Хўжаниёзов, «Суймаганга суйканма»), «Ўзбошимча шох»), Хурлиман (Ж.Оймурзаев, «Бердақ»), Шохсанам (А.Бегимов, Т.Олланазаров, «Ошиқ Ғариб»), Осиё (У.Ҳожибеков, «Аршин мол олон»), Тозагул (Р.Мажидов, «Қора юраклар»), Жибек (Г.Мусрепов, «Қиз Жибек») каби роллари билан қорақалпоқ

театр санъатида салмоқли ўрин эгаллади. Ш. кучли овоз соҳибаси бўлиб, «Дембермес», «Одингнан», «Авезим» каби кўшиқлар ва, айниқса, халқ кўшиқларини моҳир ижрочиси бўлган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

ШЕРОЗИЙ (тахаллуси; асли номи Ёкубов Мадрахим, 1890, Хива — 1973.22.10, Урганч) — хонанда ва созанда (дутор, гармон). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1949), Ўзбекистон халқ артисти (1970). Қуржи ота Авазатовдан дутор чалишни, Полвон дуздидан сувора йўлларини, Қурбон ота Исмоиловдан халқ кўшиқларини ва гармон чалишни ўзлаштирган. Ёшлигидан тўй, базм, халқ сайилларида хизмат қилиб, Хоразм, Қорақалпоғистон ва Туркманистонда шуҳрат қозонган. Хивада концерт бригадаси (1920), Ҳамза ташкил қилган театр труппаси (1921)да хонанда ва созанда. Москвадаги ўзбек санъати декадаси (1937), Катта Фарғона канали қурилиши (1939)да қатнашган. 1941—45 йилларда Янгийўл мусикали драма ва комедия театрида ишлаган. У халқ кўшиқлари (мас, «Тасаддуқман», «Қора шомлар», «Алиқамбар» «Қора сочинг» ва бошқалар), Хоразм дoston йўллари, суворалар, мақомларнинг тарона ва уфар қисмларини маҳорат билан ижро этган. Ш.басталаган «Гул Ваган», «Асрлар орзикиб» ва бошқалар кўшиқлар омалашган. Санъатшунослик институти Ш.дан айрим хоразм халқ кўшиқлари ва, асосан, сувораларни магнит лентасига ёзиб олган (1957). М.Юсупов Ш. ижросида нотага олган хоразм халқ кўшиқларини «Ўзбек халқ музикаси»нинг 7жилдига киритган (1960). В. Фаёзов, К. Отаниёзов, М. Раҳимов, С.Раҳимова, М. Юсуповлар Ш.нинг шоғирдларидир.

Ад.: Аваз Сотим, Мадрахимов О., Мадрахим Шерозий, Урганч, 1989.

ШЕРОЗИЙ — кўк тусли қорақўл тери тури. 1—3 кунлик қорақўл

кўзиларидан олинади. Унинг гулини хосил қилувчи кўк, қора ва оқ рангли жун толаларининг аралаш ўсиши натижасида жуда чиройли товланади. Толаларнинг нисбати ва узунлигига қараб Ш. терининг оч Ш. (сутсимон ва пўлатранг), ўрта Ш. (хаворанг, қумушранг, марваридранг, кўрғошинранг), тўқ Ш. (оқишранг, садафранг) турлари бор. Ш. тери жингалаклари ўлчами бўйича майда гулли (5 мм гача), ўрта гулли (5—10 мм), катта гулли (10 мм ва ундан ортик) териларга бўлинади. Ўзбекистонда 10 дан ортик ихтисослашган қорақўлчилик ширкат хўжаликларида кўпроқ ўрта гулли Ш. тери берадиган қорақўл қўйлари боқилади.

ШЕРОЛЧИН - сигиркуйруқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида Ш.нинг оддий Ш. ёки ольга шеролчини тури ўсади. Бўйи 10—30 см. Пояси бир ёки бир нечта, тик ёки ердан кўтарилиб ўсади, пахмоқ тукли. Барглари патсимон қирқилган, пояга халқасимон ёки қарамақарши ўрнашган. Тўпгули 3—10 см, гултожи оқиш пушти. Май—июль ойларида гуллаб уруғлайди.

ШЕРОЛҒИН, тархун — мураккаб-гулдошлар оиласи шувоклар туркумига мансуб кўп йиллик ўсимлик тури. Евросиё ва Шим. Америка, Сибирь, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда кенг тарқалган. Кўплаб мамлакатларда зиравор экин сифатида экилади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида тоғлар этагидан то юқори қисмигача бўлган шағалли қияликларда ўсади. Бўйи 80 см, пояси бир нечта, тик, сарғиш ёки қизғиш. Барглари бутун, наштарсимон, ёш барглари тук билан қопланган. Гуллари майда очсариқ ёки қизғиш, рўваксимон тўпгулга йиғилган. Меваси тўқ жигарранг ёки қорамтир писта. Ш.нинг гуллаб турган юқори қисми ва барглари таркибида эфир мўйи (0,1—0,72%), каротин (15—41,8 мг%), С витамини (190 мг%), оз миқдорда алко-

лоидлар ва бошқалар бор. Ўзбекистонда 1988 йилдан барча вилоятлар учун р-нлаштирилган Грибовский (N31) нави экилади. Халқ табобатида ер уетки қисми иштаха очиш, овқат хазм қилишда ҳамда истиско, лавша ва бошқалар касалликларни даволашда қўлланилади. Гижжа хайдаш хусусиятига ҳам эга. Хушбўй ва хуштаъмлиги туфайли ошқўк сифатида ҳам фойдаланилади. Уни чорва моллари хуш кўриб ёйди.

ШЕРПЛАР, шерпа — халқ. Шарқий Непалнинг (100 минг киши, 1990-й.лар ўрталари) Жомолунгма (Эверест) тоғи атрофида, шунингдек, Ҳиндистон (Даржилинг водийсида, 15 минг киши)да яшайди. Тибетбирма тил гуруҳига мансуб тилда сўзлашади. Хукмрон дин — буддизм (нъингмапа сектаси). Ш. ўрга асрларда Бош Ҳимолай тоғларидан жан. рокқа кўчиб келган тибетликлар авлоди; тили ва маданиятига қўра тибетликларга қардош. Непалда Ш. деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланадилар. Ўтмишда Непал ва Тибет ўртасидаги савдода вочитачилик қилишган. Ҳиндистон ва Сиккимда Ш. нинг асосий машғулоти — савдосотик ва тоғ чўққисига кўтарилишда юк ташувчи сифатида қатнашиш. Ш. кишлоқда жамоа бўлиб яшайдилар, 18 та экзогам кланлар (ру)га бўлинишган; кичик моногам оила сақланган, лекин *поландрия* (бир неча акауканинг битта хотини бор), полигамия ҳам учрайди.

ШЕРРИНГТОН Чарлз Скот (1857.27.11.1952.4.3) инглиз нейрофизиологи. Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1893 йилдан), Петербург ФА мухбир аъзоси (1915 йилдан). Кембриж унтини тугатган. Нейрофизиология (асосан, рефлектор фаолият) соҳасидаги фундаментал кашфиёт муаллифи. Ливерпул ва Оксфорд унтида проф. (1895-1913; 1913-1935). Ш. нерв системасининг интегратив фаолияти концепциясини ишлаб чиққан; рецептив майдон таълимоти асосчиси. Илмий фаолияти марказий

нерв системаси, асосан, орқа мия физиологияси ва рефлексларини ўрганишга оид. Ш. асарлари клиник ва экспериментал неврология ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. Нобель мукофоти лауреати (1932; Э.Д.Эдриан билан ҳамкорликда).

ШЕРФЕДИНОВ Ягъя Шерфеддинович (1894.18.3, Феодосия 1975.29.1, Тошкент) — қрим-татар композитори. Қрим АССР (1941)да ва Ўзбекистон (1971)да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Москва консерваториясини тугатган (1931). Симферополь радиокўмитасининг мусика бўлими мудири (1931 — 37), опера ва балет театри, халқ ижоди уйи, ашула ва ракс ансамблида бадиий раҳбар (1937-41). 1941 йилдан Ўзбекистонда. Муқимий театри (1941 — 43)да, Андижон театри (1944—47)да мусика раҳбари. Андижон болалар мусика мактаби (1947—52), Тошкент ўқувчилар саройи (1952—55)да мусика ўқитувчиси. 1956 йилдан фақат ижод билан шуғулланган. Ш. «Ким ишласа, у тишлайди», «Алим», «Арзилик қиз» (уччаласи ҳам Ю.Болат пьесаси), Т.Жалилов билан «Нурхон» (иккинчи таҳрири, 1944, К.Яшин), «Қайдасан, менинг севгим» (Р.Мурод) каби мусикали драма ва комедиялар, турли симфоник, вокалсимфоник асарлар, кўшиқ ва романслар яратган. «Қримтатар халқ ашула ва ракслари» (1931, 1958), «Хайтарма куйлайди» (1975) тўпламларини нашр килдирган.

ШЕРШОХ, Шерхон Сур (асл исми Фарид) (1472—1545) — Шим. Ҳиндистонда хукмронлик қилган (1539—55) афгонларнинг сурийлар сулоласи асосчиси. Маълум бир муддат *Бобур* хизматида бўлган. Шим. Ҳиндистонда хукмронлик қилган бошқа афгон сулоласи (Лўдийлар сулоласи — 1451 — 1526) даврида Ш.нинг бобоси ва отаси Ҳиндистонга кўчиб келиб, хукмдорларга садоқатли хизмати эвазига катта ермулк эгаси бўлишган. 1526 йил Бобур

Ҳиндистонни забт этган бўлсада, бироқ маҳаллий ҳинди рожалар ва афғонлар ҳали батамом таслим бўлмаган эди. Бобур вафотидан кейин Маҳмуд Лўдий *Ҳумоюнга* қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборган. Ш. Бихар ҳукмдорига садоқат билан хизмат қилиб, аста-секин ҳокимият жиловини ўз қўлига олган ва Шерхон номи билан Бихар ҳокими бўлган (1533), афғонлар орасида рбрўси ошиб, уларни ўз атрофида жипслаштирган. Чавса (Чауса) ва Каннўж (Канауж)да бўлиб ўтган 2 та жангда (1539, 1540) Ҳумоюнни мағлубиятга учратиб, Шершоҳ номи билан тахтга ўтирган. 1545 йилда ражпутлар қалъаси — Каланжарни қамал қилиш вақтида ҳалок бўлган. Ш.нинг ўлиmidан кейин Шим. Ҳиндистонда низолар кучайиб кетган. Ш. киска давр (1540—45) ҳукмронлик қилган бўлсада, у ерсолик ва молиявий соҳада бир катор муҳим ислохотларни амалга оширган, кенг қўламда йўл ва шаҳар қурилиш ишларини олиб борган, савдосотикни ривожлантириш ҳамда маъмурий соҳада маълум ўзгаришлар қилган, ҳиндилар билан тинчтотув яшаш сиёсатини ёқлаган. Ш. жорий қилган ислохотлар унинг вафотидан кейин бекор қилинган.

Ад.:Босворт К.Э., Мусульманскиединастии, М., 1971; Рўзиев Э., Ҳиндистонда Шершоҳ давлати, Т., 1992.

ШЕРҒОЗИХОН (? , Бухоро 1727 йил дек., Хива) — Хива хони (1715—27). Жонтўраҳоннинг ўғли. Мадрасада таҳсил олган. 1715 йил Ёдгорхон вафотидан сўнг, Бухородан келтирилиб Хива тахтига ўтказилган. Ш.га қарши Орол бўйида яшовчи қорақалпоқлар Ишимхон бошчилигида исён кўтаришган. Ш. улар устига қўшин тортиб катта ўлжалар, кўплаб асирлар билан қайтган. 1715 йил Ш. Хуросонга юриш қилиб Машҳадни эгаллаган, Нишопурни қамал қилиб эгаллай олмаган (1716). Ш. даврида Пётр I томонидан юборилган БековичЧеркасский жосуслик экспедицияси кириб ташланган

(1717). Россия Хива хонлигини ўз таъсир доирасига кирита олмагач, ҳар икки давлат ўртасидаги муносабатлар кескинлашган. Вазиятни юмшатиш учун 1720 йил Хива элчилари Россияга жўнатилган, лекин элчилик аъзолари қамоққа олинган, улардан атиги бир кишигина Хивага қайтишга муваффақ бўлган. Россия ҳукумати Хива хонлиги орқали Ўрта Осиёга кириб келиш фикридан воз кечмаган, бу пайтда Россияда Бухоро хонлигининг Қулибек (қ. *Хонқули тўпчибоши*) бошчилигидаги элчилари бор эди. Россия ҳукумати *Ф. Беневенши* уларга қўшиб Бухорога жўнатган ва Бухоро хонлигини Хивага қарши гижгижлаган. Қалмиқлар хони Аюқанинг Ш.га юборган маълумотига кўра (1723 йил май), рус қўшинлари Саратовда тўпланиб, 1724 йил баҳорида Хивага юришга тайёргарлик кўришган. Ш. Орол бўйидаги исёнкор қабилалар русларни Хивага бошлаб келишидан ва ўрнига Бухородан келтирилган (1721) Темур султон (Шоҳ Темур)ни хон қилиб кўтаришларидан хавотирда эди. Темур Султон хонликдаги Вазир, Гурлан, Шоҳобод, Бағлон, Уйгур, Янги Урганч, Хонқа ва Хазораспни олган бўлсада, бутун хонликни эгаллай олмаган. Хонликдаги ички урушлар Ш. вафотига қадар давом этган. Ш. Хивадаги мадраса (Шерғозихон мадрасаси) қурилиш чоғида машҳадлик ғуломлар томонидан ўлдирилган. *Мунианинг* ёзишича, Ш. одил, маърифатпарвар ҳукмдор бўлиб, кўп вақтини илм аҳли билан суҳбатда ўтказган. Унинг даврида илм-фан ва шеърят ривожланган.

Саъдулла Отамуродов.

ШЕРҒОЗИХОН МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1719—26); Ичан калъа таркибида. Хива хони Шерғозихон Хуросонга қилган юриши (1718) чоғида қурила бошлаган. Мадрасанинг ғарбида қурилган кичик хонага хон жасади дафн этилган. Мақбара бош тарзига туташ қилиб қурилган. Мадраса бош тарзи 2 қаватли. Улкан

пештоқ орқали кираверишда гумбазли миёнсарой, унинг 2 бурчагида чортоқ тарҳли, гумбазли масжид ва дарсхона жойлашган. Миёнсарой тепасидаги кичик хужралар талабалар учун ётоқхона бўлган. Деворларига тоқча, тахмон, косамонлар ишланган. Ҳовли агрофидаги 1 қаватли қатор хужралар олди айвонли бўлиб, ҳовли ўртасида ҳовуз жойлашган. Мадраса безаклари сақланмаган.

ШЕСТАКОВ Алексей Михайлович (1889.12.2, Калуж губерняси — 1958.12.5, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1957). Ижодий фаолиятини 1906 йил бошлаган: Россиянинг турли театрларида ишлаган. 1934 йилдан (яъни театрнинг очилиш кунидан) М. Горький номидаги рус драма театрида ишлаган. Ш. образлари ёркин ва аниқ талқини, нафақат ички, балки ташқи ифода воситаларига ҳам алоҳида эътибор бериши билан ажралиб турган. Фамусов (А. Грибоедов, «Ақллилик балоси»), Мурзавецкий (А. Островский, «Бўрилар ва қўйлар»), Пимон (А. Пушкин, «Борис Годунов»), Клещ, Бессемёнов (М. Горький, «Тубанликда», «Мешчанлар»), Крутицкий («Ҳар тўқисда бир айб»), Серебряков, Гаев (А. Чехов, «Ваня тоға», «Олчазор»), Пол Домби жаноблари (Ч. Диккенс, «Домби ва ўғил») каби образлари билан шухрат қозонган.

ШЕСТЕРНЯ — *тишли ғилдираклар* жуфтидаги ғилдиракларнинг кичиги. Асосан, етакчи ғилдирак вазифасини ўтайди. Агар иккала тишли ғилдиракнинг ўлчамлари деярли бир хил бўлса, иккаласи ҳам Ш. деб юритилади (яна қ. *Тишли узатма*).

ШЕТЛЕНД ОРОЛЛАРИ - Атлантика океанидаги ороллар гуруҳи, Буюк Британия ҳудуди. Шотландиядан шим. даги 100 дан ортик ороддан иборат. Энг йирик ороли — Мейнленд. Майд. 1,4 минг км². Рельефи сертепа текислик ва плато, энг баланд жойи 450 м. Яйлов ва

боткоқликлар бор. «Кушлар бозори»да Херманес орнитологик резервати ташкил қилинган. Денгиздан балиқ овланади. Маъмурий маркази — Леруик шаҳри Ш.о. яқинида денгиздан нефть олинади.

ШЕФФИЛД — Буюк Британиянинг марказий қисмидаги шаҳар. Саут-Йоркшир метрополитен графлигининг бош шаҳри, Дон дарёси бўйида. Аҳолиси 421,8 минг киши (2001). Йоркшир қўмир ҳавзасининг оғир саноат маркази. Пўлат, прокат, куворлар учун йирик поковқалар ишлаб чиқариш, машинасозликнинг турли соҳалари (шу жумладан, ҳарбий машинасозлик) ривожланган. Озиқовқат ва енгил саноат корхоналари мавжуд. Қадимдан пўлат ва кумушдан турли товарлар, заргарлик буюмлари, куроллар ишлаб чиқарилади. ун-т (1905), музей, бадиий галерея бор.

ШЕЪР (араб. шуур — сезги) — фикрнинг хистуйғуга қоришқ ифодаси шефатида вужудга келган, ҳаяжонли *шеърий нутқ билан* ифода этилган, маълум ички оҳангга эга бадиий асар. «Ш.» атамаси ўрнига баъзан «назм» сўзи ҳам қўлланади. У бадиий адабиётнинг қадимий тури бўлиб, инсоният энг биринчи бадиий асарларни Ш.да яратган. Ривоят қилишларича, биринчи Ш.ни бевақт ўлдирилган ўғли Ҳобилнинг дардида куйган Одам алайҳиссалом яратган экан. Шунинг учун ҳам унда, деярли ҳамиша, муаллифнинг оний кайфияти, лаҳзалик порлоқ кечинмалари устуворлик қилади. Ш.да фикрнинг қутилмаган ва сезимларга кучли таъсир кўрсатадиган йўсинда ифодаланишига эътибор қилинади. Шу боис ҳам ҳар бир Ш.дан ўта муҳим ижтимоий ғоя ифодасини қутиш мақсадга мувофиқ эмас. Уларда туйғулар пўрганаси қудратли, сезимлар миқёси кенг ва таъсирчанлик, юқумлилик даражаси юқори бўлиши муҳимдир. Ш.нинг узоқ яшашини таъминлайдиган асосий омиллар: туйғулар самимияти ва ифода табиийлигидир.

Замонавий ўзбек адабиётида «Ш.» атамаси маъносини эркинроқ тушуниш, олдинги шаклий қолипларни ўзгартирган ҳолда янги поэтик кашфиётлар қилишга интилиш тамойили кучли. Шунинг учун ҳам ўзбек назмида «оқ Ш.», «сочма Ш.», «насрий Ш.», «тасбиҳ», «уччанок» сингари Ш. шакллари пайдо бўлмоқда. Ш.нинг қофия, тиниш белгилари ва грамматик қоидалар исканжасида қолишини истамаётган бир қатор шоирлар қофиясиз, грамматик қоидалар ва тиниш белгиларига рияъ этилмай ёзилган Ш.лар яратмоқдалар. Шеърнинг энг кичик кўриниши мумтоз адабиётда 1 байтдангина иборат бўлса (*фард*), ўзбек фольклорида 4 қаторни ташкил этади (тўртлик). Бир мисрадан иборат Ш. яратишга ҳам уринишлар бўлган (рус шеърлятида «моностих» — бир шеър деб номланган).

Ўзбек халқ оғзаки ижодида Ш.лар, асосан, қуйлаш учун яратилганлиги учун «кўшиқ» деб аталган. Оғзаки Ш. қатъий шаклиймундарижавий қолипларга тушмайди ва йўналишига кўра мавсум, маросим, севги кўшиқлари каби турларга ажратилади. Мумтоз Ш.лар қофияланиш ва банддаги мисраларнинг миқдорига кўра махсус жанрларга бўлинган. Агар Ш. банди 2 мисрадан иборат бўлса — маснавий, 3 мисрадан иборат бўлса — мусаллас, ҳар бир банд 4 мисрадан ташкил топса — мураббаъ, 5 қаторли бандлардан ташкил этилса — мухаммас, бандлари 6 сатрдан ташкил топса — мусаддас, 7 мисрали бандлардан иборат бўлса — мусаббаъ, 8 мисрали бандлардан ташкил топса — мусамман, 9 қаторли бандлардан иборати — таснеъ (мустаснеъ), 10 қаторли бандлардан иборат поэтик асарлар муашшар (машруъ) дейилган.

Ҳоз. ўзбек шоирлари турлича бандлардан ташкил топадиган анъанавий бармоқ вазнининг турли поэтик комбинацияларидан ташқари, жаҳон шеърляти тажрибасидан ўзлаштирилган сонет, романс, хойку, танка, элегия, барокко, рондель ва бошқалар жанрларда Ш.лар

яратишмоқда ва уларда ўзбекларга хос миллий туйғуларни таъсирли ифодалашга эришмоқдалар.

Ад.: Тўйчиев У., Ўзбек совет поэзиясида бармоқ вазни, Т., 1966; Кожинов В., Как пишут стихи, М., 1970; Теория стиха, Л., 1975; Теория метаформ, М., 1980; Лапасов Ж., Бадий матн ва лисоний таҳдил, Т., 1995; Фитрат, Адабиёт қоидалари, Т., 1996; Бобоев Т., Шеър илми таълими, Т., 1996; Ҳожирахмедов А., Шеърый санъат ва мумтоз қофия, Т., 1998; Куронов Д., Адабиётшуносликка кириш, Андижон, 2002.

Қозоқбой Йўлдошев.

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ — шеърый нутқнинг давомийлиги, ритми ва мусикийлигини уюштирадиган усул; адабий-бадий восита. Назм воситасидаги нутқ, яъни шеърый нутқ насрий нутқдан Ш.т. конуниятларига кўра ва шу конунқоидаларга қатъий амал қилиниши билан фарқланади. Ш.т. аслида ўзига хос мураккаб тизимни ташкил этади. Чунки шеърнинг яратилишида жада кўплаб ғоявий ва бадий унсурлар иштирок этади. Жумладан, мавзу, ғоя, банд, нақарот, ритм, вазн, қофия, интонация, пауза, урғу, поэтик тимсоллар, фонетик усуллар, бадий санъатлар, сюжет, тимсол, композиция, конфликт ва бошқалар унсурларнинг аниқ, ягона бир тизимга бирикувидан шеър пайдо бўлади.

Ш.т.даги мазкур жиҳатларни шартли равишда 2 гуруҳга ажратиш мумкин: мазмунга оид унсурлар ва шаклга оид унсурлар. Шеър тўқимасида бу унсурлар бир-бирига чамбарчас боғлиқ ва уларни сира бир-бирдан ажратиб бўлмайди. Шеърда бир унсур иккинчисига, айни дамда, иккинчиси биринчисига ўтиб туриши, баъзи ҳолларда эса бир унсур ҳам мазмун, ҳам шакл вазифасини ўташи мумкин (мас, тимсол). Шеърда мазмун ва шакл бир бутун ҳолда воқеъ бўлади. Шеърда мазмун ва шакл мутаносиблиги ҳақида Алишер Навоий шундай ёзган:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,

Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур. Назмки маъни анга марғуб эмас, Аҳли маони қошида хўб эмас. Назмки ҳам сурат эрур хуш анга, Зимнида маъни дағи дилкаш анга.

(«Хайрат улабор») Ш.т.да, асосан, 5 шаклий унсур иштирок этади, булар: вазн, қофия, банд, тақрир ва тажнис Бу жиҳатлар насрда ҳам учраши мумкин. Бироқ улар насрда мунтазам равишда мавжуд эмас Вазн — шеър ўлчови ёки меъёрини билдиради. У шеърий нутқни насрий нутқдан ажратиб турувчи асосий унсурлардандир. Вазн баъзан сажда ва арузнинг баҳри таъвил шаклида ҳам учраши мумкин. Қофия эса оҳангдош сўзларни шеър мисра (байт, банд)ларида тизимли бўлиб келишидир. У еажъ ва бошқалар шаклдаги асарларда ҳам қўлланади. Банд — шеърнинг алоҳида қофияланиш тартибига эга ритмик бўлаги. У қофия ва интонация билан бириккан мисраларнинг муайян тартиб асосида такрорланишидир. Вазн ва бандни тилдан ажралган ҳолда, турли жадваллар ва белгилар билан ҳам кўрсатиш мумкин. Аммо қофия, тақрир (сўз такрори) ва тажнис (жинсдош сўзлар) тил материалидагина кўринади.

Ш.т. тараққиётида унинг миллий ва байналмилал томонлари кўзга ташланади. Миллий томони миллий тил табиати-га суянганлигида кўринади (мас, қофия миллий тил билан боғлиқ миллий унсур бўлиб, унинг ифодаланишида яққол намоён бўлади). Тарихан халқларнинг ўзаро бир-бирларига яқинлашишлари натижасида турли халқларнинг Ш.т. ҳам ўзаро яқинлашади. Мас, ўзаро яқин миллий тил гуруҳларида Ш.т. бир-бирдан кескин фарқ қилмайди (мас, туркий халқлар). Ш.т.нинг байналмилал томони эса такомиллашув йўли билан тараққий этиб, шакл ўзгариши тарзида секин-аста ўзгариб борган. Ш.т. унсурлари турли миллатлар учун муштарак бўлиши ҳам мумкин (мас, бармоқ ва аруз аксар туркий халқларда ишлатиб келинади; банд ҳам қўплаб халқлар Ш.т. учун байналми-

лал ҳодиса; сонет ёки ғазал жаҳоннинг қўпгина халқлари шеъриятида қўлланган ва қўлланмоқда).

Ш.т. тарихий тараққиёт, давр услуби ва маданийадабий анъаналар билан узвий алоқада яшайди. Бир Ш.т.да турли шеър тизимларининг имкониятлари мавжуд бўлиши ва улар тарихий тараққиёт натижасида биринкетин рўёбга чиқиши мумкин.

Ҳар қандай Ш.т.даги вазн асосида бўғин туради. Бироқ шеър тизимларининг характери бўғиннинг қайси хусусиятига таянишига боғлиқ. Силлабик тизим, шу жумладан, ўзбек бармоқ тизими бўғинларнинг сонига, тоник тизим урғусига, силлабиктоник тизим эса бўғиннинг урғули ва урғусизлигига таянади, аруз эса бўғиннинг чўзиққисқалигига қарайди.

Ўзбек Ш.т. тарихида қуйидаги ҳолатлар назарда тутилиши шеършунослар томонидан таъкидланади: 1) туркий халқлар, хусусан, ўзбек Ш.т.нинг «фольклор типи» даври. Бунда синтактик параллелизмга таянилган. Мисралар дастлаб бўғин сони жиҳатидан тенг бўлмаган, уларни шеърий аллитерация, товуш усуллари ва сўз такрори уюштирган, қофиялар билан сўз такрорлари аралаш ҳолда мисра ичида жойлашган (қофиянинг мисра охирига чиқиши кейинги даврларга хос ҳодисадир). Буни ўзига хос бармоқ шеър тизими даври, дейиш ҳам мумкин;

2) аруз вазнига асосланган Ш.т. даври. Аруз араб халқ оғзаки ижоди негизида 8-асрда шаклланган ва ислом динининг ёйилиши билан аввал Эронга, кейин Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек адабиётига кириб келган ва 11-асрдан қўллана бошлаган. Жуда қўплаб дурдона асарлар шу Ш.т.да яратилган;

3) эркин вазнга асосланган Ш.т. ўзбек адабиётига 20-асрнинг 20-й.ларида рус тоник шеър тизими таъсирида кириб келди. Бироқ бу вазн ўлчов, қофия, банд жиҳатидан эркин бўлсада, алоҳида тизим эмас, балки бармоқ вазнининг

сода, қўшма, аралаш, мураккаб каби вазн турларидан биридир; 4) бўғинурғу, микдорурғу ва коришиқ шеър тизимлари. Булар нисбатан кейинроқ пайдо бўлган тизимлардир.

Бирок юқорида саналганлардан фақат 2 таси — бармоқ ва аруз тизимлари ўзбек Ш.т.нинг асосини ташкил этади. Негаки, ўзбек шеърляти, асосан, бармоқ ва арузда яратилган. Қолган шеър тизимлари — эркин вазн, бўғинурғу, микдорурғу ва коришиқ тизимлар у қадар кенг тарқалмаган.

Ад. Ўзат Султон, Адабиёт назарияси, Т., 1980; Адабий турлар ва жанрлар, Т., 1992; Бобоев Т., Шеър илми таълими, Т., 1996.

Отабек Жўрабоев.

ШЕЪРИЙ НУТҚ — бадий нутқнинг насрий (сочма) ва шеърий (тизма) тарзидаги икки шаклидан бири бўлиб, тилнинг муайян ички ўлчамга солинган, маъно кўчишига асосланган, ҳиссийга тўйинган алоҳида кўриниши.

Ш.н. шеърнинг яратилиши учун энг муҳим бирламчи восита бўлиб, келиб чиқишига кўра насрий нутқдан қадимийдир. У инсон тамадунининг дастлабки пайтида узок вақтгача бадий нутқнинг ягона шакли бўлган. Чунки Ш.н. қурилишидаги тартиблилик, муסיқийлик, ҳиссийлик, ўлчовлилик уни кундалик қора сўздан фарқлаган, у орқали ифодаланаётган ахборотнинг санъатга тегишлилигини кўрсатиб турган.

Ш.н. муайян ўлчов асосида такрорлиб турадиган тартибли зарб (ритм) га қурилган, инсон сезимларини уйғотишга йўналтирилган, ҳиссийга тўйинган кўтаринки нутқдир. Унинг ўзига хослигини ритмик бўлак ва ритмик воситалар таъмин этади. Бутун борлиқ харақати зарбларнинг изчил такрорига асослангани каби Ш.н. ҳам қатъий ритмга таянади. Табиатдаги тартибли такрорлар кун ва тун ҳамда фасллар алмашилишини таъминлагани, инсон танасининг рит-

микаси юрак уриши, нафас олиши маромини ташкил этгани каби *бўгин, туроқ, рукн, мисра* ва *банд* шаклидаги ритмик бўлақлар такрори Ш.н.нинг таъсирли ва яшовчан бўлишига олиб келади. Уни шакллантиришда *пауза, қофия* ва қофия тизими сингари ритмик воситалар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, Ш.н.ни юзага келтиришда поэтик синтаксиснинг инверсия, синтактик параллелизм каби кўринишлари, фонетик воситаларнинг вокал ва консонанс аллитерация, анафора, эпифора, градация сингари турлари ҳам қатта самара беради.

Қозоқбой Йўлдошев.

ШЕЪРИЯТ, поэзия — шеърий асарлар мажмуи. Дастлаб Ш. дейилганда, умуман бадий адабиёт тушуниланган. Ш. бадииятга дахлдор саналган. Инсоният тарихида фақат шеър шаклида ёзилган битикларгина сўз санъатига тегишли ҳисоблаб келинган. Гарчи қадим замонларда ҳам насрга оид асарлар яратилган бўлсада, улар нафис санъатга, бадий адабиётга тегишли эмас, деб қаралган. Шеърнинг муайян ички тартиб асосига қурилганлиги, оддий сўзлашувга ўхшамаслиги, ҳамма ҳам фикру туйғуларини бу шаклда ифодалай олмаслиги унга қандайдир сирлилик, мумтозлик мақомини беради. Бундай қараш бутун дунёда ҳукмрон бўлган. Европада Уйғониш даврига келибгина насрий асарлар бадий адабиётга тегишли эканлиги тан олинган. Россияда 19-аср бошларида насрий асарлар ҳам бадий адабиёт намуналари саналадиган бўлди. Мусулмон Шарқида эса, насри сўз санъатига тегишли, деб ҳисобламаслик 19-аср охирларига қадар давом этиб келди.

Алишер Навоий «Ҳайрат улабор» асарида чаманзордаги гул каби гўзал ва тартибли шеър (назм)нинг тупроққа қоришиб ётган чечак сингари бўлган насрдан мислсиз даражада устун эканлигини «Назм анга гулшанда очилмоғлиги, Наср қаро ерга сочилмоғлиги» ва «Бўлмаса эъжоз (мўъжиза) мақомида

назм, Бўлмас эди Тенгри каломида назм» тарзида ифода этади. Шунинг учун ҳам ўзбек адабиёти тарихида Ш. устувор ўрин тутади. Ш.нинг ахборот бериш воситасигина бўлган сўзлашувдан ёки фикрни тушунтириш йўли бўлмиш илмий баёндан ўзининг алоҳида қурилиши, нуткнинг одатдаги талабларига бўйсунмаслиги билан ажралиб туриши, кишида ҳиссиёт уйғотадиган оҳангга эғалиги аждодларимизда унга нисбатан эҳтиромли муносабат уйғотган. Ш.га хос мусикийлик, тартиблилик, шартлилик уни ўз-ўзидан ижодга, бадииятга дахлдор қилиб кўрсатган.

Ш. туфайли инсон нутқи жарангдор мусикийлик, тугаллик, бутунлик ва уйғунлик касб этади. Чунки Ш.да сўзнинг сеҳрли жозибаси, одам руҳиятига таъсир кўрсата оладиган даражадаги кўтаринкилиги намоён бўлган. Қадимда Ш.га ижро этиладиган, бинобарин, кишилар томонидан бевосита идрок қилинадиган ҳодиса сифатида қаралган. Минглаб йиллар мобайнида Ш., асосан, инсон туйғуларига таъсир кўрсатиш воситаси саналгани учун ҳам унинг мусикийлиги, оҳангдорлиги ва жарангдорлигига алоҳида эътибор берилган. Ш. намуналари фақат мазмуни билан эмас, балки ифода тарзи орқали ҳам ўқувчилар ва тингловчиларни ром этган. Бу ҳол Ш. намуналарининг қуйлайдиган даражадаги қатъий акустик хусусиятларга эга бўлишини тақозо қилган. Ш.да муайян мусикий зарб (ритм) ва қофия, поэтик синтаксис ва инверсиялар қўлланиши сўзларнинг ҳаракатчанлиги, оҳангдорлиги ва ёқимлилигини таъминлайди. Бу ҳол мазмун товланишларига эришиш борасида Ш.га туганмас имкониятлар беради. Насрий асарлар ўқувчи томонидан ёлғиз идрок этилгани, асосан, ичда ўқилгани учун ҳам муаллиф ҳамда қаҳрамонлар овозини ҳар бир киши алоҳида «ички қулоқ» билан эшитган.

Ш. учун воқеа ва тафсилотлар тасвири эмас, балки инсон руҳияти ифодаси муҳимдир. Бу борада ўзбек Ш.и айрича

юксак мақомда туради. Шу боис миллий Ш. учун воқеабандликдан кўра инсон туйғулари жилваси, чигал кечинмаларини ҳиссиётга таъсир этадиган, уни титроққа соладиган йўсинда ифода этиш муҳимдир. Қатъий поэтик қолипларга амал этилган ҳолда шеърий кашфиётлар қилиш зарурияти ўзбек Ш.ининг мукамаллашувига олиб келди.

Шоир шеърий оламининг тамомила ўзгачалиги, муайян шеърда ифодаланган поэтик мазмунни бошқа асарларда, бўлакча йўсинда бериш деярли мумкин эмаслиги Ш.да универсаллиқнинг кўзга кўринмайдиган, илғаб бўлмайдиган даражада кам эканлигига сабабдир. Ҳар бир шеър ўзигагина мансуб қоида билан туғилади ва шунга кўра яшайди. Чўлпон қаламига мансуб қуйидаги мисраларда Ш.га хос айни шу хусусиятларни кўриш мумкин:

Бир тугам сочларинг менинг қўлимда,
Ғижимлаб ўпайми ё тараб очай?
Сир деб сақлаганинг менинг қўйнимда,

Сир деб сақлайинми ё елга сочай?
Сочилган сочингдай сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тугасан?
Ўзингку уларда вафо йўқ дединг,
Нимага уларни тағин кутасан?

Бу мисралар насрий матнга айлантилса, ундаги сирлилик, таъсирчанлик, мукамаллик бутунлай йўққа чиқиб, оддий сўзларнинг унчалик ҳам мантиқли бўлмаган йиғиндисига айланиб қолади. Ш.нинг сеҳри унинг моҳиятини англаш мушқуллигида, мазмуннинг тутқич бермаслигидадир. Шоирнинг ўзигагина хос жонли оҳанг, фақат ўзигагина тегишли бетакор рухий ҳолатнинг ифодаланиши Ш.ни юксак даражага кўтарувчи омилдир.

Сўз санъатининг алоҳида шакли сифатида насрнинг пайдо бўлиши ўзбек Ш.ининг моҳиятини ўзгартириб, тараққиётини сусайтириб қўймаган бўлсада, унинг табиатига жиддий таъсир кўрсатади. Янги ўзбек Ш.и янада нафислашди, янада турфалашди. Ш. жамият

ва табиатда рўй берган ҳаётий ҳодисани бадиий ҳодисага айлантириш воситаси ҳамда шахсий кечинмаларни, шоирнинг бетакрор ва ҳақиқий ҳисларини ифода қилишнинг йўли сифатида шиддат билан ривожланмоқда. Шубҳасиз, янги ўзбек Ш.и кўпроқ лирик моҳият касб этаётир.

Қозоқбой Йўлдошев.

ШЕЪРШУНОСЛИК - шеър тузилиши, шеъринг асарнинг ғояси, бадиияти ва шаклини ўрганувчи фан соҳаси, *адабиётшуносликнинг* бир бўлими. Ш.илмий жиҳатдан асосан 3 нарса-ни: шеър санъати, шеър вазни ва шеър қофиясини ўрганади. Шеърнинг мазмун жиҳатларини (маълум қадар, ғоявий хусусиятларини ҳам) ўрганиш эса адабий танқиднинг вазифасига киради. Ш. фоника (қофия ва товуш усуллари), мегрика (вазн) ва строфика (банд ва қофиялар тузилиши) каби қисмлардан иборат. Ш. шеър тузилишининг тараққиётини, унинг миллий тил ҳамда бошқа халқларнинг шеър тузилишлари билан алоқасини текширади.

Ш. қадимдан фан сифатида шаклланган. Юнонистонда мил. ав. 4—3-асрларда юзага келди ва узоқ даврларгача шеър ёзиш қоидаларини ўрганувчи норматив ва формалистик тарздаги фан бўлиб қолди. Ҳиндистонда Ш. 5-асрда пайдо бўлди. У санскрит тилида яратилган, 2-минг йилликнинг охири — 1-минг йиллик аввалига мансуб веда адабиётига шарҳлар ёзиш тарзида юзага келди.

Ўзбек Ш. тарихи, асосан, 2 йирик даврга бўлинади: 1) 20-асрнинг бошларигача бўлган давр. Мазкур давр исломнинг Ўрта Осиёга кириб келишидан бошлаб жуда қатга муддатни ўз ичига қамраб олган. Бу давр Ш.ига доир манбалар Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари ҳамда Ўрта Осиё, жумладан, ўзбек мутафаккир олимларининг назм ва аруз ҳақидаги араб, форс ва туркий (ўзбек) тилларида ёзган рисоалари, китоблари ва тазкираларидан иборатдир. Тарихий поэтиканинг улкан билимдонлари Абу Али ибн

Сино, Халил ибн Аҳмад, Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс Розий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Рашидиддин Ватвот, Арузий Самарқандий, Юсуф Саккокий, Саъдиддин Тафтазоний, Шайх Аҳмад Тарозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Авфий, Давлатшоҳ Самарқандий, Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари алломаларнинг назм илми борасидаги рисолаю китоблари Шарқ халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи шеърияти ва унинг назариясини илмий ўрганиш қадимдан ривож топганлигини кўрсатади.

9—13-асрлар давомида Форобий, Ибн Сино, Замахшарий каби мутафаккирлар ўз рисоаларида ва поэтикага оид асарларида шеъриятни тадқиқ этишнинг ўзига хос йўллари кўрсатиб ўтишган. Мас, Шайх Аҳмад ибн Худойдод *Тарозий* туркий тилдаги «Фу

нун улбалоға» китобида ўз даври шеърияти, вазн, қофия ва санъатлар ҳақида муҳим илмий маълумотларни келтирган. Алишер Навоийнинг «Рисолаи муфрэдот», «*Мезон улвзон*», «*Мажолис уннафоис*», Бобурнинг «Мухтасар» асарлари ҳам Шарқ шеъриятининг турли муаммоларига бағишланган асарлар сирасига мансуб. Ўтмишда Шарқ, жумладан, ўзбек Ш.ида шеъриятни турли соҳаларига кўра ўрганиш маъқул кўрилган: «илми аруз», «илми қофия», «илми бадиъ», «илми муаммо» каби;

2) 20-асрнинг 20—30-й.ларидан то шу кунгача бўлган давр. Бу даврга келиб адабиёт дарсликлари ва ўқув кўлланмаларида ўзбек шеъриятини ўрганиш, вазн ва қофияга оид мулоҳазалар пайдо бўлди. 30—40-й.ларда Фитратнинг «Аруз ҳақида», «Адабиёт қоидалари» рисоалари билан бир қаторда А.Саъдий, Ойбек, Ғафур Ғулом, И.Султоннинг дарслик ва илмий рисоалари дунё юзини кўрган бўлса, ўтган асрнинг 60—90-й.ларида Ш. борасида кўплаб тадқиқотлар пайдо бўлди. М.Шайхзода, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ш.Шомухамедов, С.Ма-

мажонов, О.Шарафиддинов, А.Рустамов, У.Тўйчиев, А.Ҳожиаҳмедов, Н.Шукуров, Р.Орзибеков, У.Норматов, О.Носиров, Н.Каримов, Т.Бобоев, Ё.Исҳоқов, Ж.Камол, Б.Акрамов, Б.Саримсоқов, И.Ҳаққулов ва бошқалар олимларнинг тадқиқотларида ўзбек Ш.ининг турли масалалари ёритилди.

Ўтган асрнинг 90-й.лар шеърляти, шеърлятдаги янгича дунёқараш ва унинг ўзига хос кўринишда акс этиши, қаҳрамон ва унинг руҳияти, шоир ва унинг шуурий даражаси муаммолари илмий ишлар мавзуларига айланди. Ўзбек Ш.и қадим илдизлардан озикланган холда жаҳон адабиётшунослигининг энг илғор жиҳатларидан баҳраманд бўлган ўзбек фанини кўплаб янги тадқиқотлар билан бойитиб бормоқда.

Отабек Жўрабоев.

ШЁНБЕРГ Арнольд (1874.13.9, Вена 1951.13.7, ЛосАнжелес) — Австрия композитори, муסיқа назарийётчиси, педагог, дирижёр ва рассом. *Янги Вена мактаби* ва *додекафония* асосчиси, муסיкий *экспрессионизмининг* йирик вакили. Ижодини Европа классик муסיқасига таянган холда бошлаган. 1901 йил педагогик фаолиятини бошлаб 30 дан ортиқ (*А.Берг*, *А.Веберн*, *Х.Эйслер* каби) шогирдлар этиштирган. 1903 йилдан Венада, 1925 йилдан Берлинда яшаган ва композитор, дирижёр, педагог, шунингдек, хор жамоалари ташкилотчиси ва бадий раҳбари сифатида танилган. 1930-й.лар бошида антифашистик ҳаракатни қўллаб қувватлаган, ўзи ва шогирдлари тазйикка учраганидан сўнг 1934 йилдан АҚШда яшаган.

Ижодий йўли 3 боскич — тонал (1899/1908), атонал (1909/22) ва сериал (1923—50) даврларга бўлинади. Илк даврнинг етук асарлари: «Гурре кўшиқлари» ораторияси, «Пеллеас ва Мелизанда» симфоник поэмаси, овоз ва оркестрга мўлжалланган «Олти кўшиқ» (улардан «Ғазал» номлисида Ш. қадимги форс шеърляти ва шарқий муסיкий ус-

лубга таклид қилган). 2-даврддаги «Куттиш» (операмонодрама), «Бахтли кўл» (муסיқали драма) ва, айниқса, «Ойпараст Пьеро» (мелодрама) каби асарларида *тоналлик* тизимидан воз кечиб, *атонал муסיқа* тамойилларини эркин равишда намоиш этган. Сўнгги даврга ўтиш жараёнида, айни *атоналлик*ни муайян қоидаларига бўйсундириш мақсадида — додекафония номини олган (Ш. таъбирида — 12 тонли комбинация) композиторлик техникасини кашф этиб, «Наполеонга ода» (1942), «Варшава омон қолган» (1947) ва бошқалар асарларида самарали натижаларга эришган. Умрининг сўнгги йилларида диний мавзуларда йирик асарлар яратган. Муסיқийназарий ва эстетик қарашлари «Гармонияга оид таълимот», «Услуг ва ғоя» китоблари, бир нечта дарслиқларида баён этилган.

Ад. Зарубежная музыка XX века. Материалн и документн, М., 1975.

Тўхтасин Гафурбеков.

ШИАЛИК (араб. — гуруҳ, тарафдорлар) — исломдаги 2 асосий йўналишдан бири. Ўзининг тарқалиши ва тарафдорларининг миқдори жиҳатидан *суннийликдан* кейинги ўринда туради. Жаҳондаги барча мусулмонларнинг тахм. 7% Ш.ка мансуб (2004). Ш. 7-аср ўрталарида ислом жамоаси ичида олий ҳокимият масаласида пайдо бўлган ихтилоф натижасида вужудга келган. Шиа сўзининг тўлиқ шакли «ши'ат Али» («Али партиясин») бўлиб, бу ном *Али* ибн *Абу Толиб* ва унинг авлодларига эргашганларга нисбатан берилган. 7-аср охирига келиб Ироқ ва Эронда кенг тарқалган ва исломдаги мустақил йўналишга айланган. Ш. аввал фақат сиёсий ҳаракат сифатида шаклланган бўлсада, кейинчалик ақидавий ва фикхий масалаларда турли ўзига хос жиҳатлар пайдо бўлди. Бунинг натижасида Ш. ҳам мустақил оқим сифатида фаолият кўрсага бошлади. Ш.да мусулмонлар жамоаси ёки давлатида фақат *Муҳаммад* (сав) авлоди (Али ва Фотимадан тарқалган авлодлари) ҳукмрон бўлиш

хукукига эга деб ҳисобланади. Уларнинг таълимотига кўра, раҳбар жамоа томонидан сайланмай, раҳбарлик мерос сифатида ўтади. Имомлик пайғамбарлик каби илоҳий мансаб ҳисобланади. Ш.ка кўра, пайғамбар вафотидан кейин халифаликка ҳақли киши Али бўлган, *Абу Бакр*, *Умар* ва *Усмон* эса бу ҳуқуқни ундан зўрлик билан тортиб олишган. Ш. тарафдорлари (шиалар) суннийлар каби Куръонни илоҳий деб эътироф этади, лекин уларнинг айрим ўта реакцион руҳдаги вакиллари халифалар даврида Куръоннинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган деб ҳисоблайди. Ш. илоҳиётчилари Куръоннинг мазмунини мажозий шарҳлаш орқали ўз таълимотларини асослайди. Улар фақат Али ва унинг авлодлари томонидан ривоят қилинган ҳадисларни тан олади. Бундай ҳадислардан иборат тўплам тузилиб, у *ахбор* деб аталган. Ш.да 8 та ақидага эътиқод қилинади. Булар — тавҳид (Аллоҳнинг ягоналигини эътироф этиш), адл (адолат, Аллоҳнинг одиллиги, яъни тақдир ақидаси), нубувват (пайғамбарлик), имомат (*имомлик* — имомлар ҳокимиятини эътироф этиш), Амри маъруф (яхшиликка буюриш), Наҳйи мункар (ёмонликдан қайтариш), тавалло (Аллоҳ дўстларини дўст тутиш), табарро (Аллоҳ душманларидан узоқланиш). Ш.да Али ва унинг авлодларидан иборат *ўн икки имом* ҳокимияти тан олинади. 874—878 йиллар орасида 7—9 ёшида бедарак йўқолган 12-имом Муҳаммад ал-Маҳдийни шиалар «яширинган» ҳисоблайди, замона охир бўлганда унинг қайтиб келишини ва адолат ўрнатилишини кутади (имомни Маҳдий, имоми охир замон). Ш.да 12 имомлик (исноашария) Али ибн Абу Толибдан бошланиб, унинг Фотимадан бўлган ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайнга ўтади ва Муҳаммад ал-Маҳдийга бориб тугайди. Шунинг учун Ш.даги исноашарийлар фиркаси «ўн икки имомни эътироф қилувчилар», деб номланган. Исноашарийларнинг баъзилари Алини Пайғамбардан афзал деб

эътиқод қиладилар ҳамда Али ва унинг 11 авлоди инсонларга ризқ бериб туради, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, Али ва унинг авлодлари Пайғамбардан кейинги Аллоҳнинг ҳужжатларидир. Уларнинг буйруқлари, тақиқлари Пайғамбарнинг буйруғи, тақиқидир, уларга итоат қилиш — Пайғамбарга итоат қилишдир, уларга бўйсунмаслик — Пайғамбарга исён қилишдир. Уларнинг жасадлари нуронийликлари сабабли қабрларда чиримаиди ёки баъзиларининг эътиқодига кўра, осмонга кўтарилади. Шиалар суннийлар каби Макка ва Мадина муқаддас ҳисоблаш билан бирга, Карбало, Нажаф шаҳрларида жойлашган Ш. имомлари қабрларини ҳам зиёрат қилади. Ш.да 1 та диний-ҳуқуқий мазҳаб — *жаъфарийлик* мавжуд. Шиалар имом Ҳусайнга мотам тутади, «шахсейвахсей» деб ном олган мотам юришлари ўтказади ва х.к. Ўрта асрларда Ш. ичида ихтилофлар юз берган, натижада кўп фирқалар вужудга келган. Булардан *зайдийлар*, *исмоилийлар*, *ибодийлар* ва *бошқалар* ҳозир ҳам мавжуд. Ш. ҳозирги вақтда Эронда ҳукмрон эътиқод ҳисобланди. Ироқ, Сурия, Ливан, Афғонистон, Ҳиндистон ва Покистонда шиалар бор. Озарбайжон ва Тожикистонда (Помирда исмоилийлар) аҳолининг муайян қисми Ш.ка эътиқод қилади. Самарқанд ва Бухорода шиалар жамоалари мавжуд.

Ад. Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках (курс лекций), Л., 1966; Прозоров С. М., Шиитская (имамитская) доктрина верховной власти, М., 1984; Хусниддинов З.М., Абдусатторов А.А, Исламдаги оқимлар: хорижийлик ва шиалик, Т., 2003.

Абдулло Абдусатторов.

ШИББАЛАШ МАШИНАСИ - бино ёки иншоот заминини мустаҳкамлаш мақсадида тупрокни зичлаш учун мўлжалланган курилма. Асосий иш органи тупроққа (грунтга) зарб билан даврий таъсир қиладиган плитадан иборат. Ш. м. зарба кучига қараб, оғир (зарба кучи 510⁴

Ж гача), ўргача (10^3 — 10^4 Ж) ва енгил-дастаки (10^3 Ж гача) турларга бўлинади.

Оғир Ш. м.га стрелали экскаваторкран ёки трактор асосида тузилган машиналар киради. Уларнинг иш органи вазни 3 т гача бўлиб, заминга 2,5 м гача баландликдан ташланади. Ўргача Ш. м.га ўзи юрар шасси ёки тракторга ўрнатилган осма жиҳозли дизельшибалагичлар киради. Занжир (гусеница) ли тракторга ўрнатилган осма Ш. машини кенг тарқалган. Унинг иш органи кетмакет ишловчи 5 та дизельшибалагич ёки юқоридан зарб билан ташланадиган плитадан иборат. Унинг иш тезлиги 200—300 м/соат, иш унумдорлиги $450 \text{ м}^3/\text{соат}$ гача, зичлаш қалинлиги 1,5 гача. Енгил дастаки Ш. м. жумласига дастали ғалтақлар, титрама плиталар ва бошқаларни киритиш мумкин.

ШИБИРМА — *исирга* тури; 20-аср ўрталарида яратилган. Заргарлар Ш.да шабака усулини қўллаб чиройли шакл ечимига эришган. Барг (юрак) шаклидаги ҳалқа ичи (маркази)га думалоқ ёки овал шакли симли панжара ишланиб, дурлар терилган спирал симли шокилалар осилган.

ШИБИРҒОН, Шибарғон Афғонистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Дарёи Сафед (Оқдарё)нинг қуйи оқими водийсида, Бақтрия текислигида жойлашган. Жузжон вилоятининг маъмурий маркази. Мозори Шариф — Ҳирот автомобиль йўли ўтган. Аҳолиси 21,5 минг киши (1985). Қорақўлчилик р-ни маркази. Гилам тўқилади. Шаҳар яқинида табий газ конлари бор.

ШИБОҒУ, Сибоғу турк-мўғул қабилаларида тўлов тури. Хон, султонлар ва ўғлонлар бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб, овуллардан ўтаётганларида уларга аҳолидан тўлаб бериладиган озиқовқат тўлови. Бу, кўпинча, пиширилган гўштдан иборат бўлган.

ШИВА — *ҳиндуийликдаги* уч олий худо — *тримуртининг* бири; *шиваизм* та-рафдорлари коинотда ҳамма мавжудотни йўқ қилиб, қайта яратувчи Ш.дан бўлак доимий ҳеч нарса йўқ, деб тушунадилар. Ш. самовий кучқувватни ўзида мужассам этган, кўпинча илохий ракс тушаётган кўрқинчли киёфада ёки хаёлга чўмган зоҳид кўринишида тасвирланади.

ШИВАЖИ (1627.6.4 ёки 1630.19.11 1680.3.4) — Ҳиндистондаги маратҳалар давлати асосчиси (1674), маратҳаларнинг мустақиллик учун курашлари раҳбари. Йирик мулкдор (жоғирдор) ва лашкарбоши Шохжи (Шоху) оиласида туғилган. Отаси Аҳмаднагар ва Бижайпур ҳокимлари хизматида бўлган. 1646—55 йилларда Ш. ҳарбий куч, айёрлик ва пора билан Махараштранинг шим.ғарби ва Шим. Конканнинг бир қисми, бир неча муҳим қалъаларни эгаллаб олган. Бижайпур билан бўлган урушда (1658—61) Ш. бир неча мувафакқиятли ҳужумлар уюштириб, унга қарши юборилган саркарда Афзалхонни ўлдирган (1659), бироқ Бобурийлар билан бўлган уруш (1660—65) да енгилган. Ш. Аврангзеб саройига, Аграга боришга мажбур бўлган, ҳибсга олинган, лекин 1666 йил қочган. 1670 йил курашни қайта бошлаган ва ўз ерлари, мулкларини қайтариб олган. 1674 йил у Райгарх (Райгад)да Махараштранинг олий ҳукмдори сифатида тантанали суратда тахтга ўтирган. 1675—78 йилларда Ш. Каннара, Майсур ва Карнатикга ғолибона юришлар қилган. Ҳаётининг охирида Ш. қўл остида Ғарбий Махараштранинг барча худуди, Шим. ва Жанубий Конкан, Ғарбий Каннара, Майсурдаги қатор вилоятлар ва Карнатикнинг бир қисми (Танжур атрофи) бор эди. Маратҳаларнинг халоскори, мустақил давлати асосчиси ва ҳиндуизм ҳимоячиси сифатида Ш. маратҳаларнинг миллий қаҳрамони саналади.

ШИВАИЗМ — *ҳиндуийликдаги* 2 асосий оқимдан бири (*вишнуизм* билан

бир қаторда). Асосан, Ҳиндистоннинг жан. ва шаркида тарқалган. Ш. тарафдорлари *Шивани* энг қудратли худо деб, унга эътиқод қиладилар.

ШИВИЛҒОНИ — қ. *Қора кишимши*.

ШИВИТ қ. *Укроп*.

ШИЗОГОНИЯ (юн. ажратаман, парчалайман, туғилиш, авлод) — бир хужайрали ҳайвонлар (споралар, фораминифералар) да ва баъзи сувўтлар учун хос жинсиз, бирданига кўп марта бўлиниб кўпайиш усули. Ш.да она хужайра (шизонт) ядроси дастлаб жуда тез, кетмакет бир неча бўлақларга бўлинади, сўнгра ҳар бир ядро бўлаги *цитоплазма билан* ўралади. Шу тарзда битта она хужайрадан жуда кўп қизлик хужайралар (мерозоидлар) ҳосил бўлади. Хужайралар бир неча марта жинсиз усулда кўпайганидан кейин уларнинг айримлари жинсий усул билан кўпайишга ўтади. Бунда дастлаб гаметоцитлар, кейин *гаметалар* ҳосил бўлади. Безгак паразитлари, кокцидиялар, *токсоплазмалар*, *саркодалилар*дан фораминифералар дастлаб Ш., сўнгра гаметалар ҳосил қилиб жинсий (гаметогония) усулда кўпаяди.

ШИЗОФРЕНИЯ (юн. бўлиниш ва ақл, онг, фикр) — руҳий касаллик; этиологияси номаълум. Кўпроқ 18—35 ёшгача бўлган даврда кузатилади. Касаллик алоҳида нозологик шаклга эга бўлгунига қадар кўпгина психиатр олимлар томонидан ўрганилган. Немис психиатри Е.Крепелин 1898 йил биринчи марта ушбу касалликни «Илк эси пастлик» деб номлаган. 1911 йил Швейцария психиатри Е.Блейлер бу руҳий касалликнинг клиник кечишини янада чуқурроқ ўрганиб, унинг асосида ассоциатив жараёнларнинг бузилишлари ётишини, бунинг оқибатида эса руҳиятнинг парчаланишини асослаб, касаллик номи ни шизофрения деб атаган. Ҳақиқатан ҳам Ш.нинг асосида фикрлаш, мулоҳаза

юритиш жараёнининг бузилиши ётади. Касаллик кўпинча зимдан, аста-секин бошланади. Ш. кўпинча одамови, камгап, ҳиссиётлари суст феълатворли кишиларда ривожлангани учун ҳам улар атрофидаги кишиларда анча вақтгача ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Бемор, одатда, тез толиқиш, қувват, ғайрат ва ҳавас пасайганидан шикоят қилади, уни фаоллаштиришга жавобан, серзарда ва инжиклик қилади. Бу Ш.нинг ўзига хос астения ҳолатидир. Бу ҳолат бошланишида ўзига хос ҳиссий бузилишлар, кайфиятнинг бесабаб ўзгариши, лоқайдлик, ваҳимага тушиш кузатилади. Одамовилик (аутизм) кучаяди, бемор жамиятдан бутунлай четлашиб қолади; инжиклик, ўчақишиш, сабабсиз ваҳимага тушиш кучаяди. Қўрқув ва миядан кетмайдиган «шилким фикрлар» оқибатида ирим сифатлари пайдо бўлади. Мас, ишхонага соғ-омон етиб олиши учун остонадан чикқач, чап елка томонга қайрилиб уч марта туфлаб олиш ва ҳ.к. Беморнинг фикрлари борган сари ўз-ўзидан куюлиб келаверадиган бемаъни ва бефойда мулоҳазалар куюнидан (ментизм) иборат бўлади. Мас, бемор туну кун нега одамда иккита оёғу, ҳайвонларда тўртта деб, ўйлаб юраверади. Бу даврда кўпинча кучли бош оғриғи, уйку бузилиши кузатилади. Аста-секин касалликнинг илк даври унинг ривожланган босқичига ўтади, бунда беморнинг фикр-мулоҳазалари, тафаккури айнийди. У ўзининг атрофидаги кўриб турган нарсаларини бемаъни ички ҳиссиётлари билан боғлайди; рамзий (символик) мулоҳазалар пайдо бўлади, бунда бемор атроф-муҳитдаги нарсаларга, мавжуд воқеага бошқача маъно бера бошлайди. Мас, стол устида ётган пичоқ гўё уни кимдир ўлдирмокчи бўлаётгани ҳақида огоҳлантиришдек туюлади. Фикрлар узуклиги (шперрунг), бир-бирига маъносиз (паралогик, алогик) мулоҳазалар юритиш, гап ўртасида ҳеч қайси тилда ишлатилмайдиган янги сўзларни ишлатиш (неологизм), бир хил сўзларни қайтаравериш (персеве-

рация), бир вақтнинг ўзида бир-бирига қарама-қарши маънодаги фикрларни айтиш (фикрлар амбивалентлиги) — булар ҳаммаси Ш.га хос тафаккур бузилишларидир. Ш.да ҳиссиётлар амбивалентлиги ҳам кўп учрайди; бемор ўзининг яқин кишилари (ота-онаси ва ҳ.к.)га қарама-қарши муносабатда (меҳрга нисбатан нафрат ва бемехрлик) бўлади. Баъзан ҳиссий тубанлашув аломатлари (апатия) юзага келади, ирода сусаяди (абулия), бемор бутунлай уйда чикмай қўяди, хатто ўзига ҳам бефарқ бўлиб қолади (апагоабулик ҳолат). Хулқ-атвор бутунлай айнийди, майл бузилишлари (овқат, жинсий ҳирс бузилишлари) вужудга келади. Негативизм ва катотоник белгилар кузатилади. Шу билан бир қаторда Ш.га идрок этишининг турли хил алданишлари (иллюзия ва галлюцинациялар) пайдо бўлиши хос. Бунга сенестопатиялар (баданнинг турли қисмида нохуш сезгилар пайдо бўлиши) ҳамда «товуш эшитиш», «хид келиши», «таъмининг пайдо бўлиши», «тана ичидаги сезгилар» галлюцинациялари қиради. Бемор аслида йўқ сўкиш, дўк, пўписа ва буйруқ овозларини эшитади, чириш, ачиш ва бошқалар нохуш хидларни сезади ва ҳ.к. Васваса ғоялари юзага чиқади, бу кўпинча «таъқиб қилиш», «муносабат» ва «таъсир этиш» тарзида намоён бўлади. Бу психик автоматизм ҳодисаси бўлиб, бунда бемор ўзида кечаётган рухий жараённи «бегонадек», унинг фикр ва мулоҳазалари, ҳаракатларини қандайдир ёт кучлар «зўрлаб» бошқараётгандек туюлади. Бу эса кўпинча деперсонализация («мен» — «мен эмас») тарзида кечиб бемор ўзининг ташқи кўриниши, товуши ёки бутун тана сини бегонаникидек ҳис этади ва ҳ.к. Ш.нинг мавжуд клиник белгилари ичида муайян аломатларнинг биринчи ўринда устун бўлиб кўринишини ҳисобга олиб унинг қуйидаги турлари фарқ қилинади. 1) оддий тури — бунда, асосан, ҳиссиёт, ирода, фикрлаш ва хулқ-атворнинг бузилишлари устун бўлиб, васваса ва галлюцинациялар камдан-кам учрайди; 2)

гебефреник тури — бу ўспиринларда кузатилиб, унда шилқимлик, масхарабозлик қилиш, узук-юлуқ галлюцинациялар, васваса ғоялари устун туради; 3) кататоник тури — бунда, асосан, кататоник кўзғалиш ёки кататоник тормозланиш аломатлари устун туради; 4) параноид тури — васваса ғоялари (таъқиб этиш, заҳарланиш, рашк, сеҳр-жоду, ихтирочилик ва ҳ.к.) ва чин ҳамда сохта галлюцинациялар (ҳар хил хид ва товушлар келиши) мавжудлиги билан ифодаланади.

Ш. кечига қараб узлуксиз кечувчи, рекуррент (хуружли), хуружсимон — ривожланувчи (шубсимон) турга бўлинади, буларнинг ҳар бири хавфли, секин ва ўртача кечади.

Ш.нинг келиб чиқиш сабаблари ҳануз ноаниқ бўлишига қарамай қатор назариялар мавжуд. Мас, моддалар, жумладан, углеводлар, ферментлар, нейромедиатор, микроэлементлар, витаминлар ва ҳ.к. алмашинувининг бузилиши. Бундан ташқари, эндотоксикоз (аутоинтоксикация) назарияси ҳам бор, бунда Ш. билан оғриган беморнинг қони, орқа мия суюқлиги, сийдиги, ўти, ҳайвон ва ўсимлик ҳужайраларининг ўсиши ва ривожланишидан тўхтатиши маълум бўлсада, токсик модданинг табиати аниқланмаган. Ш.нинг келиб чиқишида ирсий омилларга ҳам катта эътибор берилади. Касалликни психиатр врач даволайди. Даво беморнинг умумий ҳолати, касалликнинг тури ва аломатларига қараб олиб борилади. Даволаш қанча эрта ва тўлиқ бўлса, касаллик оқибати яхши бўлади.

Мирқобил Халилов.

ШИЙПОН — 1) атрофи очик, пойдевори нисбатан баланд ёзлик енгил қурилма. Катта ҳовли, боғ, чорбоғлар ичида қурилади (яна қ. *Қўшиқ*); 2) далада ишлаётганларнинг дам олиши ва овқатланиши учун махсус қурилган ёзлик бино; дала Ш.и. экинзорлар (айниқса, қовун поллизлари), узумзорларда бунёд этиладиган чайла, қапа ва бошқалар ўрнига 20-

аср ўрталаридан курила бошланди. Ш. атрофи кўкаламзорлаштирилади. Дала меҳнаткашларининг дам олишлари, уларнинг орасида маданий-маърифий, оммавий ишлар олиб боришда қулайликлар туғдиради. Дала Ш.и аксари 1 хона ва айвондан иборат бўлиб, кейинчалик 2—3 хона ва бир ёки бир неча айвонли қилиб курила бошланди. Халқ меъморлиги анъаналарида ганч, ёғоч ўймакорлиги билан безатилган Ш.лар ҳам бунёд этидди.

ШИКАСТА (форс. — синик) — хаттотлик услуби; араб ёзувидаги хат услубларидан бири. *Таълик* ва *настаълиқ* хатларини қўшилиши асосида 17-асрда Мирзо Фасиҳий Ҳиравий яратган. Ш. хатига ўхшаш ёзувлар Алишер Навоий даврида кўчирилган китобларда ҳам учрайди. Айрим хаттотлар таълик хатига, айрим хаттотлар эса настаълиқ хатига яқинлаштириб ёзганлар. Бундай ёзувлар Ш. таълик ёки Ш. настаълиқ деб аталган. Ш.нинг яратилиши тез ёзиш (қаламни узмай ёзиш) имконини берган.

ШИЛВИ, учқат — шилвидошлар оиласига мансуб буталар туркуми. 30 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда Ш.нинг хушбўй Ш., тангабарг Ш., татар Ш.си, майдагул Ш., Корольков Ш.си, нолик Ш., майдабарг Ш., ольга Ш.си, алтман Ш.си ва бошқалар турлари учрайди. Бўйи 1,5 м дан 4,5 м гача, барглари кенг тухумсимон, баъзилариники узун тухумсимон, гуллари икки жинсли, оқ, сарғиш, қизил, пушти, апр.—май ойларида гуллаб, авг.—сент.да уруғлайди. Меваси серсув, резавор. Хушбўй Ш., татар Ш.си, майдагул Ш. манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Ш.нинг бошқа кўплаб турлари тоғ даралари, дарё бўйлари, тоғ ёнбағирларида бутазорлар ҳосил қилиб, дарахтзорлар орасида, адирларда ўсади. Совуққа чидамсиз. Дашт зоналарида экинзорларни ҳимоя қилиш, кўкаламзорлар, яшил деворлар ҳосил қилишда фойдаланилади. Ёғочи қаттиқ ва мустаҳкам бўлганлиги туфайли дурад-

горлик ва мебелсозликда ишлатилади.

ШИЛВИДОШЛАР - икки уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Кўпчилиги бута ва дарахтлар, айрим турлари ўт. Барглари оддий ёки мураккаб, ёнбаргсиз. Гуллари икки жинсли, тўғри ёки қийшиқ, 5 бўлакли. Меваси резавор ёки данакча, баъзан кўсакча. Ер юзидан 12 туркумга мансуб 350 га яқин тури тарқалган. Ўзбекистонда Ш.нинг 6 туркумга оид 25 тури бор, жумладан, 9 тури хушманзара ўсимлик сифатида экилади. Ш.нинг меваси истеъмол қиланади. Чингиз ва маржон дарахт органлари тиббиётда ишлатилади.

ШИЛДИРБОШ, бўян — дуккакдошлар оиласи бўяндошлар' туркумига мансуб кўп йиллик ўсимлик тури. Ўрта Осиёда дарё бўйлари, тоғ ёнбағирлари, адирлар, водийларда, тўқайларда ўсади. Экинзорларда бегона ўт сифатида учрайди. Илдизи тарқоқ, пояси тик, 45—80 см, барглари тоқ патсимон, 4—8 см, 5—9 жуфт эллипссимон ёки чўзиқтухумсимон баргчалари бор.

Гули қизғиш ранг. Меваси дуккак. Май ойларида гуллаб, июнь—авг.да уруғлайди. Таркибида 0,12—0,4% алкалоид (асосан, тиббиётда қўлланиладиган сферофизин) лар бор.

ШИЛКА — РФ Чита вилоятидаги дарё, Забайкальеда. Амур дарёсининг чап ирмоғи. Ингода ва Онон дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Уз. 560 км, ҳавзасининг майд. 206 минг км². Дарё тоғлар орасидаги тор ва чуқур ўздан оқади. Асосан, ёмғир сувларидан тўйинади. Йиллик ўртача сув сарфи 550 м³/сек. Ноябрьдан музлаб, апр. охири — майнинг бошларида муздан бўшайди. Сретенск шаҳри дан қуйилиш жойигача кема қатнайди, ёғоч оқизилади. Ҳавзасида рангли металл ва олтин конлари бор.

ШИЛЛЕР Иоганн Кристоф Фридрих

(1759.10.11, Неккар бўйидаги Марбах — 1805.9.5, Веймар) — немис шоири, драматург, тарихчи, санъат назариётчиси. Немис мумтоз адабиётининг асосчиларидан. Людвигсбургдаги лотин мактабини тугатгач (1772), ҳарбий мактаб (академия) нинг ҳуқуқ ва тиббиёт бўлимларида ўқиган. Академиядаги маслакдош дўстлари билан бирга «муҳолиф поэтик клуб» тузган. Ш.нинг ўзаро инсоний муносабатлардаги нафрат ва ғаразғўйликни тасвирловчи «Қароқчилар» (1781) сингари дастлабки асарлари шу клубда муҳокама этилган. Мазкур трагедияда услубий ҳар хиллик (шекспирона трагизм, барокко санъатига хос истиоравийлик, Руссо асарларига хос нотиклик) ка йўл кўйилган бўлсада, у немис драматургиясида сиёсий йўналишга эга бўлган янги лирик драма жанрини бошлаб берган.

Ш. тиббий академияни тугатгач (1780), Штутгартга полк фельдшери этиб юборилган. Аммо «Қароқчилар»нинг Мангейм шаҳрида иамбйиш этилишига рухсатсиз кетгани учун хибсага олинган ва унга ижод билан шўғулланиш ман этилган. Ш. 1782 йил герцог таъқибидан қочиб кетиб, «Луиза Миллер» («Макр ва муҳаббат»)нинг дастлабки нусхаси) драмасини тугатган. 1783 йил Мангеймга бориб, шаҳар театрида драматург лавозимини эгаллаган, дастлабки йёсаларини шу театр учун қайта ишлаб берган ва «Рейн Талияси» жур.ни нашр этган. Аммо моддий барқарорликка эришиш ниятида дастлаб Лейпцигга, кейин Дрезденга кўчиб ўтган. У шу даврда тарихий ўтмиш мавзуй билан қизиқиб, «Фиесканинг Генуядаги фитнаси» (1783), «Дон Карлос» (1783—87) драмаларини, ватанпарварлик ғоялари қуйланган шеърлари («Шодлик учун», «Ўзлат», «Енгилмас армада» ва бошқалар)ни, «Рухназар» (1786) романини ёзган, «Ажойиб исёнлар ва фитналар тарихи» туркумида китоблар яратишга киришган (1ж., 1787), «Бирлашган Нидерландларнинг испан ҳукмдорлигидан чиқиш тарихи» устида иш олиб борган.

1787 йил Веймарга кўчиб бориши ҳамда Гёте билан яқин алоқада бўлиши Ш. ижоди ва дунёқарашида янги даврнинг бошланишига сабаб бўлган. У 1789 йилда Гёте ёрдами билан Йен унтида тарих проф. лавозимини эгаллаб, «Жаҳон тарихи нима ва у қандай мақсадда ўрганилади?» деган мавзуда маърузалар ўқиган. И.Кант асарлари таъсирида «Санъатдаги фожиавийлик тўғрисида» (1792), «Нафосат ва кадр-киммат тўғрисида», «Тантанаворлик тўғрисида» (1793), «Инсонини эстетик тарбиялаш тўғрисида хатлар» (1795), «Содда ва сентиментал шеърят тўғрисида» (1796) сингари илмий ишлар яратган. Ш.нинг талқинига кўра, эстетик тарбия кишилар ўртасида инсоний муносабатларнинг барқарорлашиши, уларда инсонпарварлик фазилатларининг шаклланишига хизмат қилиши зарур. Унинг 80—90-й. лар лирикасида худди шу йўналишдаги хистуйғу ва кечинмалар ифодаланган.

Эркин дунёни барпо этиш орзуидеали билан реал воқелик ўртасидаги зиддият Ш. ижодидаги етакчи коллизияни ташкил этади. Мазкур коллизия Ш.нинг нафақат трагедиялари, айни пайтда шеърый асарларининг ҳам замирида ётади.

Ш.нинг трагедия жанридаги энг яхши асарларидан бири «Мария Стюарт» бўлиб, унинг сюжети 16-асрдаги Англия ҳаётидан олинган. Ш. бу рухийфалсафий трагедиясида юнон трагедиясига хос композициядан фойдаланган. Жанна д'Арк жасоратига бағишланган «Орлеан кизи» (1801), антик трагедия анъаналарини ривожлантириш мақсадида ёзилган «Мессиян келини» (1803) трагедиялари, шунингдек, миллий озодлик ғояси билан йўғрилган «Вильгельм Телль» (1804) халқ драмаси ҳам Ш. ижодида муҳим ўринни эгаллайди.

Ш.нинг «Қароқчилар» (1921, 1955, 1975), «Макр ва муҳаббат» (1921, 1936, 1951, 1959) ва «Мария Стюарт» (1976) трагедиялари хоз. Ўзбек миллий театри саҳнасида қўйилган.

Ас. Драмм. Стихотворения, М., 1975;

Макр ва муҳаббат, Т., 1936.

Ад.: Лозинская Л.Я., Шиллер, М., 1960; Шиллер. Величие и трагедия немецкого гения, М., 1964; Лакнштейн П., Жизнь Шиллера, М., 1984.

ШИЛЛИНГ Павел Львович [1786.5(16).4, Таллин 1837.25.7(6.8), Петербург] — рус олими, физик, шарқшунос. Петербург ФА мухбир аъзоси (1828). Россияда биринчи *литографияни* ташкил этган. 1829 йилда хитой матнларидан нухса кўчиришининг махсус литография усулини ишлаб чиққан. Осие халқлари тарихи ва тилларига оид тадқиқотлар билан шуғулланган. 1830—32 йилларда Хитой чегараларига илмий экспедиция уюштирган (Н.Я.Бичурин билан бирга). 1812 йилда ўзи ихтиро қилган электр минани синаб кўрган (Петербург, Нева дарёси). Электромагнит телеграф конструкциясини ишлаб чиққан, уни 1832 йилда биринчи марта намойиш этган. Электр мина ва телеграф учун ер ва сув остида ўтказиладиган электр симлари намуналарини яратган, электр симларини ҳавода тортиш ғоясини илгари сурган. Шарқ қўлёмаларининг бой коллекциясига эга бўлган.

ШИЛЛИНГ — 1) Австрия Республикаси пул бирлиги. 1925 йилда *крона* ўрнига муомалага киритилган. 1 Ш.=100 грош. Халқаро ифодаси АТ8. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари=15,57 Ш.; 1 Ш.=43,53 сўм (2002 йил фев.). 2002 йил 1 янв.дан *Европа Иттифоқи* таркибидаги давлатлар ягона пул бирлиги — *еврога* ўтиши билан 2002 йил 30 июндан муомаладан чиқарилган. 2) 1960 йилдан Сомали (50. 8п), 1966 йилдан Кения (К8п), Танзания (Т5п), Уганда (11811) пул birlikлари. 1 Ш. = 100 цент.

ШИЛЛИҚ ПАРДА — одам ва ҳайвон организмидаги ҳазм ва нафас олиш аъзолари, сийдиктаносил системалари, бурун, ўрта қулоқ бўшлиқлари, безларнинг чиқарув йўллари ички юзасини

қоплаб турувчи қават. Қалинлиги 0,5—4 мм. Унинг юзаси шу соҳадаги безлар ишлаб чиқарадиган шиллиқ билан доимо намланиб туради, бу эса хужайраларни қуриб қолишдан сақлайди. Ш.п. бир ёки бир неча эпителиал қаватдан, бириктирувчи тўқима ва мускул пластинкалари (силлиқ мускул хужайраларидан ҳосил бўлган) дан иборат. Булардан сўнг Ш.п.ни ҳаракатга келтириб, уни бошқа тўқималардан ажратиб турадиган юмшоқ бириктирувчи тўқима жойлашган. Аъзолар фаолиятига кўра, Ш.п. эпителийсӣ кўп қаватли ясси, бир қаватли цилиндрик, призматик, кубсимон, киприкли (нафас йўлларида), унинг юзаси эса силлиқ, бурмали, ворсинкали (мас, ингичка ичакда Ш.п. бурма ва ворсинкалар ҳосил қилади) бўлиши мумкин. Ш.п.нинг асосий ва шиллиқ ости қаватларида қон ҳамда лимфа томирлари, фолликулалар, муртақлар, безлар, шунингдек, нерв охирининг тармоқлари бор. Ш.п. безлари бир ва кўп хужайрали ҳамда мураккаб бўлиши мумкин.

ШИЛЛИҚҚУРТ — қуруқда яшайдиган қориноёқли ўпкали моллюскалар. 1000 га яқин тури маълум. Танаси чувалчанг ёки цилиндр шаклида. Қундузи нам ва соя жойда яшириниб ётади. Ҳаво салқин ва нам пайтларда (оқшом ҳамда тунда) серҳаракат бўлади. Кўп тури дала, полиз ва сабзаёт экинларига қатта зарар етказди. Россиянинг Европа қисми ғарби ва шим.ғарбида тўрли, субтропиклар (Кавказ, Ўрта Осие)да пармацеллалар уруғига мансуб Ш. хавфли зараркунанда ҳисобланади. Айрим Ш. чорва молларида паразитлик қилувчи бир қатор гельминтлар учун оралик хўжайин бўлиши мумкин.

Қураш чоралари: зах ўтлоқ ва яйловлар қуритилади; бегона ўтлар йўқотилади; боғ ва полизлар ҳосил қолдиқларидан тозаланади; *пестицидларшиит* лимацидлар гуруҳидан фойдаланилади.

ШИЛЛОНГ, Ассом тоғлари —

Ҳиндистоннинг шим.шарқий қисмидаги тоғлик. Уз. 350 км, эни 100 км гача. Энг баланд жойи 1961 м. Гнейс, кристалли сланец, гранит жинслардан тузилган. Тоғни чуқур дарё водийлари парчалаб юборган. Ш. ер юзида энг серёғин жой (Черапунжи аҳоли пунктида йилига ўртача 12. 000 мм ёғин ёғади). Айрим жойларда тупроқ қатлами ювилиб кетган. Асосий ўсимликлари бутали чангалзорлар ва сернам тропик ўрмонлардан иборат. Водийларда шולי экилади, чой ўстирилади. Тошқўмир конлари топилган.

ШИЛПИЛДОҚ — хамирдан тайёрланадиган таом тури. 1 кг кўй ёки мол гўштини қозондаги сувга солиб, султ оловда 1—1,5 соат давомида қайнатилади. Гўшт пишгач, шўрвадан олиб тўғралади, сардаги эса йиғиб олинади. Сардакка тўғралган пишган гўшт, 2—3 бош пиёз, ошқўқлар, 1—2 та майда тўғралган сабзи кўшиб бир оз қайнатилади, тузи таъбга қараб солинади. Буғдой унидан хамир қориб, озроқ ўраб кўйилади, сўнг юпка қилиб ёйилади ва 5x5, 7x7 см катталиқда кесилади. Кесилган тайёр хамир гўшт қайнаган сувда пишириб лаганга сузилади устига сардак ва ошқўқ солиб дастурхонга тортилади.

ШИЛПИҚ — турли кўз касалликларининг (*трахома, блефарит ва бошқалар*)нинг маҳаллий номи.

ШИМАНОВСКИЙ Кароль Мацей (1882. 6.10, Тимошовка, Украина — 1937. 29.3, Лозанна) — поляк композитори, пианиночи, музикажамоат арбоби, замонавий миллий композиторлик мактаби асосчиси, музикаий ориентализмнинг йирик намояндаси. Санъаткорлар оиласида туғилиб, болалигидан отаси, сўнг тоғаси (Г.В.Нейгауз)дан фортепиано сабоқларини олган, 8 ёшида илк оммабоп концерт берган. 1901 йилдан Варшавада яшаб, композиция ва назарий фанлардан таълим олган, 1905 йил «Ёш Польша»

композиторлари сафига қўшилган. Кейинчалик Австрия ва Германияда тахсил кўриш жараёни Ш. ижодий услубига салбий (миллийлашиш ўрнига — немислашиш йўсинида) таъсир кўрсатган. Ижодий инқироздан қутулиш мақсадида Жазоир, Тунис ва бошқалар Шарқ мамлакатларига йўл олиб, оммавийдиний маросим куй ва усулларини ёзиб олган. Авваллари ҳам шарқона мавзуларга («Зулайҳо» кўшиғи, «Хофизнинг ишқий кўшиқлари» туркуми) мурожаат қилиб келган Ш., сафардан қайтгач, «Хофизнинг ишқий кўшиқлари — II», Р.Тагор шеърларига ва «Эхтиросли муаззин кўшиқлари» вокал туркумларини яратди («Аллоху акбар» деб номланган илк қисмида музикаий ориентализмни теранлаштириб, тақлид манбаига услубан тенглашишга муяссар бўлган). Композиторнинг шарқона асарларининг энг етук намунаси — Жалолиддин Румийнинг «Имшаб» («Бу кеча») радифли ғазали асосида — яккахон хонанда, хор ва симфоник оркестр учун яратган «Тун ҳақидаги кўшиқ» номли 3-симфонияси (1914) дир. Ш., шунингдек, «Хагит» (1922), «Қирол Рогер» (1926) опералари, «Харнаси» (1934) балети, қатор диний асарлар (машхури — «Стабат матер»), чолғу концертлар, ўнлаб камер туркумлар (улар орасида «Шаҳризода»), бир қанча илмий мақолалар ва «Эфеб» романи муаллифи. Музикаий романтизм ва импрессионизм тамойиллари, Уйғониш даври музика унсурлари ҳамда миллий фольклор жанрларидан ижодий фойдаланиб, ўзига хос музика услубини яратган.

Тухтасин Гафурбеков.

ШИМОЛ, шимол нуқтаси — *уфқнинг* тўртта асосий томонидан бири. Туш чизиғи билан ҳақиқий уфқ доира чизиғи кесишган ва Шим. кутбга энг яқин жойлашган нуқта. Қуёш чиқадиган тарафга қараб турганда чап томонда. Ш. ёки N (North) харфи билан белгиланади.

ШИМОЛ БУҒУСИ— буғусимонлар

оиласига мансуб сут эмизувчи хайвон. Жуни қишда қалин ва узун, оқиш рангда, тивити яхши ривожланган; ёзда — калта ва сийрак, қўнғир ёки кулранг. Эркагида ҳам, урғочисида ҳам шох бор. Туёқлари кенг, қалин қорда ва ботқоқликда юришга мослашган. Танасининг уз. 220 см гача, бўйи яғринидан 150 см гача, вазни 220 кг гача. Евросиё ва Шим. Американинг кутб ороллари, тундра пасттекистиклари ва тоғли тайгасида тарқалган. Таймир я.о.да Ш.б.нинг сони 500 000 га яқин. Тундрадан, Тайгадан ва яна орқага мавсумий *миграция* қилади. Қишда лишайниклар (ягел) ва шохчалар, ёзда барг ва новдалар, мева ва замбуруғлар билан озиқланади. Сент. — октябрда урчийди. Бўғозлик даври 220 кун, 1—2 та бола туғади. Эркаклари урчишдан сўнг, урғочилари болалагандан кейин шохларини ташлайди; августда янгиси ўсиб чиқади. Пўсти ва териси учун овланади. 2 минг йил илгари хонакилаштирилган, деб тахмин қилинади.

ШИМОЛ ЁҒДУСИ, кутб ёғдуси — *атмосферанинг* юқори сийрак қатламида ҳосил бўладиган ёруғланиш. Коинотдан катта тезлик билан келаётган зарядланган зарралар *Ер* атмосферасига кириб келиб, Ердан 90—100 км баландликда сийрак ҳаводаги *атом* ва *молекулалар* билан таъсирлашиб, уларни қўзғалган ҳолатга ўтказади. Қўзғалган ҳолатдан бошланғич ҳолатига қайтишда атомлар ва молекулалар квант кўринишида ёруғлик чиқаради. Шу ёруғлик ёғду бўлиб кўринади. Бундай ёғду Ер шарининг кутб доираси устида кучлироқ содир бўлади ва осмоннинг шимол томонида кўринади (номи шундан). Ш. ё. шакллари турлича (улар ёй, нур, тасма ва пардасимон) ва ўзгарувчан бўлади. Ш.ё. рангини унинг спектридаги энг кучли нурланиш чизиклари белгилайди. Бу чизиклар кислород атомининг яшил ва қизил чизиклари ҳисобланади. Ш.ё. содир бўлган вақтда кучли магнит бўронлари кузатилади, атмосфера ион-

лашиб қизийди, бу эса радиоалоқа ва обҳавога таъсир қилади. Ш.ё.ни кузатиш Ер атрофидаги радиацион ҳолатни ўрганишга ёрдам беради.

ШИМОЛИЙ АЛИЧУР ТИЗМАСИ, Бозордара тизмаси — Помирдаги тоғ тизмаси. Тожикистон Республикаси Тоғли Бадахшон муҳтор вилоятида. Ғарбий Помирдаги Рушон тизмасининг шарқий давоми, асосан, кенглик бўйлаб чўзилган. Уз. 130 км дан зиёд. Шим.дан Мурғоб дарёси оқади. Яшилкўл кўли бор. Ўртача бал. 4500—5000 м. Энг баланд жойи унинг шим.ғарбий қисмида (Сарел чўққиси — 5981 м), сувайирғич қисми қояли, бал. 5500 м дан зиёд чўққнлар кўтарилган. Мурғоб ва Аличур дарё водийларини боғловчи бир канча доvonлар: Маржоной, Оқжилга, Шарқий Бозордара, Оқархар, Бозтере ва бошқалар мавжуд. Ён бағирлари тик, қояли. Шим. ён бағри Мурғоб дарёсининг ирмоқлари (Шўрбулоксой, Қорасув, Бозтере, Оқархар, Бозордара ва бошқалар), жан. ён бағри эса Аличур дарёсининг ўнг ирмоқлари (Қулоқкести, Чалаккести, Бахмалжилга, Маржоной ва бошқалар) билан чуқур кесилган. Ш.А. т., асосан, гранитоид, гилли сланец, кумтош, оҳақтошлардан ташкил топган. Шим. ён бағрида музлик кўп, уларнинг умумий майд. 316 км². Ш.А.т.да, асосан, қояли ва курум тошли тоғ ландшафтлари тарқалган. Ён бағирларининг куйи қисмида сийрак баланд тоғчўл ўсимликлари ўсади.

ШИМОЛИЙ АМЕРИКА - Ғарбий ярим шарнинг шим. қисмидаги материк, Америка қитъасининг шим. ярми. Шим.дан Шим. Муз океани чуқур кириб борган Гудзон қўлтиғи билан, шарқ ва жан. шарқдан Атлантика океани, ғарбдан Тинч океан ва уларнинг қўлтиқлари билан ўралган. Чекка нуқталари: шим. да Мерчисон бурни (71°50 ш.к.), ғарбда Шаҳзода Уэльс бурни (168° ғ.у.), шарқда СентЧарльз бурни (55°40° ғ.у.), жан.да

Панама бўйни орқали Жанубий Америка материғи билан туташ. Ш.А.га Марказий Американи ҳам киритадилар. Майд. 20,36 млн. км², ороллари билан 24,25 млн. км². Йирик ороллари: Гренландия, Канада Арктика архипелаги, ВестИндия ва материкнинг ғарбий қирғоқлари яқинидаги ороллар: Алеут, Қиролича Шарлотта, Ванкувер ва бошқалар Йирик ярим ороллари: шим.да — Бутия, Мелвилл, шарқда — Лабрадор, Флорида, Юкатан, ғарбда — Калифорния, Аляска, Сьюард. (61бетдаги рангли харитага қ.).

Табиғи. Ш.А.нинг қирғоқлари нотекис парчаланган. Тоғли худудлар қирғоқлари (Гренландия, Канада Арктика архипелагининг шарқий қисми, Канада ва Аляска жан.нинг Тинч океан соҳил қисми) нисбатан кучли парчаланган бўлиб, музликтектоник ва музликэрозион типларга мансуб, фьорд кўп. 43° шаҳрик.дан жанубда Атлантика океани қирғоқлари аккумулятив, лагуна типли, эстуарий ва дельта кўп.

Рельефи ва геологик тузил и ш и. Материк ер юзаси асимметрик тузилишга эга: ғарбий қисми Кордильера тоғ системаси, шарқи — кенг текисликлар ва паст тоғлардан иборат. Материк ғарбининг ўртача бал. 1700 м, шарқида 200—300 м чамасида. Ш.А.нинг ўртача бал. 720 м. Шим. ва шим.шарқда Лаврентий қирлари, ундан жан.да, асосан, АҚШ худудидаги Марказий текисликлар ғарбда нисбатан баланд (500—1500 м) Буюк текисликларга ўтиб боради. Улардан шим.да Макензи пасттектислиги жойлашган. Текислик жан. шарқда Аппалачи тоғлари билан ўралган. Бу тоғлар жан. ғарбдан шим.шарққа Ньюфаундленд о.гача чўзилган. Канада Арктика архипелагининг шарқий қисми, Гренландиянинг соҳил қисми рельефи ҳам тоғли. Тоғлар ғарбга томон пасайиб боради ва плато ҳамда пасттектисликлар билан алмашинади. Материкнинг жан.шарқий чеккалари шарқда Атлантикабўйи пасттектислиги ва жан.да Мексикабўйи пасттектислиги каби қирғоқбўйи пасттектисли-

кларидан иборат.

Кордильера тоғлари шим.ғарбдан жан.шарққа чўзилган Брукс, Макензи, Қояли тоғлар ва Шарқий СьерраМадре каби бир қанча ёйсимон тизмалардан иборат. Улардан ғарбда бал. 1000—2000 м лиички ясситоғ (Юкон, Катта Ҳавза ва бошқалар) ва платолар (Британия Колумбияси, Колумбия, Колорадо) минтақаси жойлашган. Ясситоғликлар супасимон текисликлар, тизмалар ва сойликлар (Ажал водийси — 85 м) дан иборат. Ясситоғ ва платолар ғарбда Кордильера тоғларининг энг баланд тизмаларига туташ. Ш.А.даги энг баланд нуқта ҳам Кордильера тоғларининг Аляска тизмасида (МакКинли чўққиси, 6193 м). Мексика тоғлигидан жан. да Кордильера тоғлари икки тармоққа ажралиб, бири сув ости тизмалари ва ВестИндия о.ларини ҳосил қилиб, Венесуэла Анд тоғларига, иккинчиси Теуантепек ва Панама бўйинлари орқали Анд тоғларига уланиб кетади.

Ш.А. рельефи жойнинг геологик ёши, континентал ривожланиши тарихига қараб турличадир. Лаврентий қирларининг геологик структураси жуда қадимги, рельефи палеозой бошларидан шаклланган. Тўртламчи даврда муз босиши натижасида қирнинг марказий қисми чўккан, Гудзон қўлтиғи ботиғи вужудга келган. Аппалачи тоғларининг рельефи тоғ жинсларини дарёлар ювиб кетиши натижасида хоз. шаклини олган. Арктика о.ларидаги тоғлар мезокайнозойда шаклланган. Гренландия о.да ўша пайтда отилиб чиққан базальтлардан баланд тоғлик ҳосил бўлган. қадимий ва хоз. музликлар рельефининг ниҳоятда парчаланиб кетишига сабаб бўлган. Алеут тизмаси, Врангель массиви, Каскад тоғлари вулкан отилиши натижасида ҳосил бўлган.

Ш.А.нинг марказий қатта қисми ҳамда Гренландия о.нинг шим. ва шим. шарқидан бошқа жойлари токембрий даврига мансуб *Шимоллий Америка (Канада) платформаси* жойлашган. Уни каледон, герцин, мезозойкайнозой ёшидаги тоғ тизмалари ўраб олган. Атлантикабўйи

ва Мексика бўйи пасттекисликлари мезозойкайнозой жинслари билан қопланган палеозой заминли платформанинг плиталаридир. Ш.А.да фойдали қазилмалар аксари Канада қалқони ва Кордильера тоғларида. Токембрий Канада қалқонида темир рудасининг йирик конлари, сульфид, мис, никель ва уран рудалари, шунингдек, олтин ва рангли металл конлари, чекка қисмларида нефть ва газ ҳамда тошқўмир конлари кўп учрайди. Кордильера тоғларида олтин, кумуш, мис, рух, кўрғошин, молибден, симоб, вольфрам рудалари кенг тарқалган, камрок микродра темир рудаси топилган. Қояли тоғларда нефть ва газ, фосфорит конлари очилган.

Иқлими. Ш.А.да радиация баланси 56° шаҳрик.дан шим.да 20 ккал/см², жан.да кўпайиб бориб, 30° шаҳрик.дан жан.да $60\text{—}80$ ккал/см² га тенг. Материк худудининг катта қисмида ҳаво оқими ғарбдан шарққа, фақат жан., тропик кенгликларда шим.шарқдан жан.ғарбга (пассат) ҳаракатланади. Кордильера тоғларининг ички платоларида антициклонлар вужудга келади. Циклон ортидан совуқ Арктика ҳавоси жан. томон баъзан Мексика қўлтиғигача етиб келади. Тинч океан соҳилида қишда ҳаво илиқ бўлади, ёмғир ва тоғли ерларда қор ёғади. Аляскада, Кордильера тоғларининг ички платоларида ва Канаданинг шим.ғарбида эса совуқ ва қуруқ бўлади. Материкнинг марказий ва шарқий қисмларида обҳаво тезтез совиб туради. Ёзда материкка ҳаво Мексика қўлтиғидан кириб боради ва марказий ҳамда шарқий худудларга кўп ёғин ёғади. Марказий Америка ва Вест-Индияга экваториал муссон шамоллари жуда кўп ёғин олиб келади. Материкнинг жан. қисмида ҳаво қуруқ ва иссиқ бўлади, кучли шамоллар эсади. Катта ҳавзада ва Буюк текисликларда тезтез чанг бўронлари бўлади. Январнинг ўртача т-раси $\text{—}36^\circ$ дан (Канада Арктика архипелагининг шим.да) 20° гача (Флорида я.о. жануби ва Мексика ясситоғлигида). Энг паст тра $\text{—}64^\circ$ (Аляска ва Канада-

нинг шим.ғарбида), Гренландияда $\text{—}70^\circ$ тра қузатилган. Июлнинг ўртача т-раси $\text{—}4^\circ$ дан (Канада Арктика архипелаги шим. да) 32° гача (АҚШнинг жан. ғарбида). Энг юқори тра Ажал водийсида 57° (Ғарбий ярим шарда энг юқори) қузатилган. Энг кўп ёғин Алясканинг жан. шарқида, Канада ғарбида ва АҚШнинг шим.ғарбида (йилига $2000\text{—}3000$ мм, баъзи жойларда 6000 мм гача) ёғади. Материкнинг жан.шарқида $1000\text{—}1500$ мм, асосан, ёзги ёмғир шаклида, Марказий текисликларда $400\text{—}1200$ мм, асосан, ёзда, Кордильера тоғлари ораллигидаги субтропик ва тропик водийларда $100\text{—}200$ мм гача ёғин тушади. Материкнинг $40\text{—}44^\circ$ шаҳрик.дан шим.даги тоғларда доимий қор қоплами вужудга келади.

Ш.А. арктика, субарктика, мўътадил, субтропик, тропик ва субэкваториал минтақаларда жойлашган. Арктика минтақаси Шим. Муз океани бўйидаги худудларни ўз ичига олади. Субарктика минтақасига ғарбдаги серёғин, илиқ қишли, салқин ёзли худудлар қиради. Мўътадил минтақага (40° шаҳрик.дан шимолда) ғарбдаги жуда сернам иқлим, марказий қисмидаги ички ясситоғликларда кескин континентал ва шарқда мўътадил континентал иқлим хос. АҚШ жан.даги субтропик минтақа серёмғир қишли ва қуруқ ёзли ўрта денгизбўйи, шарқий соҳил қисмида сернам муссонли иқлимга эга. Калифорния я.о., Калифорния қўлтиғи ва Мексика қўлтиғи соҳиллари иқлими қуруқ, қолган худудларда сернам иқлим. Марказий Американинг жан. қисмини ўз ичига олган субэкваториал иқлим учун сернам ёзли иссиқ ва қиши қуруқ иқлим характерли.

Ички сувлари. Ш.А. ички сувларга бой. Дунёдаги энг узун дарё системаларидан бири — *Миссисипи* дарёси (Миссури билан бирга 6420 км) ва энг катта чучук сув ҳавзаси — *Буюк қўллар* шу материкда. Асосий дарёлари: Сан-Лаврентий, Макензи, Юкон, Колумбия, Колорадо, Рио-Гранде. Дарёларининг ўртача йиллик сув ҳажми 8200 км³. Бирок сув Ш.А.да иқлим

ва орографик хусусиятларга кўра нотекис тақсимланган. Дарёлар ёмғир, қор, музликлар ва грунт сувларидан тўйинади. Шим.даги дарёлар йилига 8 ойгача музлайди. Материкнинг музлик босган шим. қисмида Виннипег, Катта Қўллар кўли, Катта Айикли кўл ва бошқалар мавжуд. Баъзи кўллар (Никарагуа ва Манагуа) тектоник йўл билан ҳосил бўлган. Катта Ҳавзада реликт кўллар, соҳилларда лагуна кўллари, тоғларда вулкан кўллари бор. Ш.А.даги музликларнинг умумий майд. 2 млн. км² (асосан, Гренландияда, шунингдек, Аляска, Канада Арктика архипелаги, Кордильера тоғларида).

Тупроқ ва ўсимликлари. Тупроғи жуда хилмаҳил: бореаль ва субтропик тупроқ ҳосил бўлиш жараёнлари натижасида вужудга келган кутбий минтақа тупроқларидан тропик минтақа тупроқларигача мавжуд. Канада Арктика архипелагининг шим. ороллари учун қуруқ арктика ва тундра тупроқлари хос. Архипелагининг жан. ва Шим. Муз океани соҳилларидаги кўп йиллик тўнг ерларда нордон, тундраглейли тупроқлар тарқалган. Лаврентий қирларининг марказида ва Юкон яситоғлигидаги сойликларда музлаган тайга тупроқлари подзол ва торфглейли тупроқлар билан бирга учрайди. Буюк кўллар атрофи ва Аппалачи тоғларининг шим.да сернам шароитда шаклланган унумдор кўнғир ўрмон тупроқлари тарқалган. Буюк текисликлар ғарбий қисмининг тупроғи қора. Каштан тупроқлар Буюк текисликларда ва Колумбия платосида катта майдонларни эгаллаган. Қуруқ ва континентал иқлимли Катта Ҳавзанинг тупроғи чала чўлга хос шўрланган кўнғир тупроқ. Материкнинг жан.шарқида унумдор қизил ва сариқ тупроқлар кўп учрайди. Миссисипи дарёсининг ғарбида қизғишқора, бутазорли даштларда кўнғир ва бўзқўнғир, Мексика тоғлигининг ички қисмида бўз тупроқлар, Калифорния я.о.да тропик чўл тупроқлар. Кордильера тоғларининг сернам ён бағирларида тоғ кўнғирўрмон тупроқлари, қуруқ ён бағирларда эса тоғ

жигарранг тупроқлар тарқалган.

Ш.А. ўсимликлари, асосан, Голарктика флора областига мансуб, Мексика тоғлигининг жан. қисми ва Марказий Америка ўсимликлари Неотропик флора областига киради. Ш.А. ўсимликлари кўп жиҳатдан Евросиёниқига ўхшаш. Арктика соҳиллари тундра зонасига киради. Ўрмон Зонаси материк ҳудудининг 1/3 қисмини эгаллаган. Ш.А.нинг ички ҳудудлари, ўрмондашт, дашт, чала чўл ва чўлдан иборат. Дашт зонасининг ўсимликлари чалов, бугдойик, бизонўт ва ҳ.к.лардан иборат. Буюк текисликлар жан.да қуруқ даштлар субтропик саванналар билан алмашинади. Марказий ва Буюк текисликлар ҳудуди ўзлаштирилган. Чала чўл ва чўллар Катта Ҳавза, Колорадо платосининг шарқий қисми ва Мексика қўлтигининг шим. ғарбига ёндош ҳудудларни эгаллаган. Тоғ тизмалари ва платоларнинг баланд жойлари ўрмонлар билан қопланган. Тоғ тепалари альп ўтлоқларидан иборат. Мексика тоғлиги ва Флорида я.о.нинг жан., Марказий Америка ва ВестИндияда сернам тропик ўсимликлар ўсади. Тоғларнинг шамолга рўпара ён бағирларида тропик ўрмонлар, шамолга тескари ён бағирларда тропик саванналар, қуруқ ўрмонлар, соҳилларда мангрозорлар бор.. Ш.А.нинг ўсимликлари ва тупроқ қоплами инсонлар томонидан жуда ўзгартириб юборилган.

Ҳайвонот дунёси. Ш.А.нинг тропик қисмидан бошқа жойларнинг фаунаси Евросиё фаунасига кўп жиҳатдан ўхшаш бўлиб, фақат Ш.А.га хос бир қанча эндемик турларни ўз ичига олган Голарктика зоогеографик областига киритилган. Шимол бугуси, оқ айиқ, қутб тулкиси, оқ куён, оқ япалоққуш, каклик тундра зонаси учун хос. Қўйхўкиз фақат Канада Арктика архипелаги шим.да ва Гренландияда яшайди. Тайга зонасида лось, буғу, америка сувсари, кўнғир айиқ, канада силовсини, росомаха, бобр, дарахт жайраси, ондатра, қизил тийин, катта учқур тийин энг кўп учрайди. Аралаш ўрмонларда

виргиния буғуси, бадбўй, кулранг тулки, кизил силовсин, кулранг тийин, крот, олахуржун, ерказир, ўрмон суғури, ёввойи курка кўп. Материкнинг субтропик қисмида аллигатор, кайман тошбақалари, ибислар, кизил ғоз, сақоқушлар, колибри, каролина тўтиси, дашт ва ўрмонлидашт зонасининг ҳайвонлари (бизон, антилопа, мазам буғуси, койот, прерия тулкиси ва бошқалар) яшайди. Кемирувчилар, бўрсиқ ва қуш кўп. Кордильера тоғларининг ўрмонли ҳайвонларида қор кўйи, гризли айиғи, қор эчкиси, чўлдашт ландшафтли ясситоғликларда судралиб юрувчилар (калтакесак, захарли ва бўғма илонлар) учрайди. Марказий Америка, ВестИндия, қисман Мексика тоғлигининг жан. Неотропик фауна областига киритилган. Бу ерда зирхдилар, маймунлар, кўршапалақлар, колибри, тўтилар, тошбақалар, тимсоҳлар, калтакесаклар ва бошқалар яшайди. Ш.А. ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш учун жуда кўп миллий боғ ва кўриқхоналар ташкил этилган. Улардан энг йириклари: Йеллоустон, Катта Каньон, Йосемит, Банф, Жаспер, Секвойя, Эверглейдс.

Географик тадқиқотлар тарихи. Норманнлар Гренландияга ўрнашиб олгач, 11—13-асрларда Ньюфаундленд о., Лабрадор я.о.нинг соҳиллари, шунингдек, Баффин денгизида 74° шахрик.гача бордилар, лекин бу кашфиётлар ўша даврда европаликларга маълум бўлмаган. 1492—1503 йилларда Х.Колумб бошлиқ 4 испан экспедицияси Багама о.лари, Куба, Гаити, Кичик Антил, ПуэртоРико, Ямайка о.лари ҳамда Гондурас, Никарагуа, КостаРика, Панама бўйи соҳилларигача етиб борди. 1497—98 йилларда Ж. ва С.Кабот Ш.А.нинг шарқий қирғоқлари бўйлаб суздилар. 1500—01 йилларда португал Г.Кортириал ва 1504 йилда француз денгизчилари СанЛаврентий қўлтиғигача кирдилар. 1513 йилда испанлар Флорида я.о.ни кашф қилдилар. 1609 йил француз С.Шамплен Шим. Аппалачи тоғлари, 1615—48 йилларда унинг агент-

лари Буюк қўлларгача етиб бордилар. 1648 йил Ф. Попов ва С.Дежнёв Чукотка денгизидан Тинч океанга ўтиб, Ш.А. тор бўғоз орқали Осиёдан ажралиб турганлигини аниқладилар. Шундан сўнг Ш.А. айрим қисмларининг европалик сайёҳлар ва махсус экспедициялар томонидан кашф қилиниши, ўрганилиши, мустамлакага айлантирилиши 19-асрнинг 2-ярмигача давом этди. 19-аср охири ва 20-аср бошларида Ж.Поуэлл, Ж.Доусон, А.Брукс ва бошқалар америкалик ва канадалик геологлар Қояли тоғлар, Лаврентий қирлари, Юкон платоси, Аляска тизмаси (МакКинли — энг баланд чўққиси билан), Брукс тизмаларини ўрганишини поёнига етказдилар.

Аҳолиси. Ш.А.нинг ҳоз. аҳолиси 3 йирик ирк (монголоид, европоид ва негроид) вакилларида иборат. Аҳолининг катта қисмини аралаш ирқий гуруҳлар — *метислар*, *мулатлар* ва *бошқалар* ташкил қилади. Материк аҳолисининг асосий қисми 16—19-асрларда Европадан ва Осиёдан кўчиб келган муҳожирлар, шунингдек, Африкадан келтирилган куллардан иборат бўлган. Озрок қисмини маҳаллий аҳоли — *индейлар*, *эскимослар* ва *алеутлар* ташкил этади. Мексика ва Марказий Американинг материк қисмидаги давлатларнинг ҳоз. аҳолиси испанларнинг маҳаллий индейс қабилалари билан аралашини натижа-сида келиб чикқан. Улар испан тилида, АҚШда инглиз тилида, Канадада инглиз ва француз тилида гаплашишади. АҚШда *америкаликлардан* ташқари яна бир гуруҳ — қоратанлилар кўпчиликни ташкил қилади. Улар инглиз тилида гаплашадилар. Шундай қилиб, инглиз тили йирик халқларга — АҚШдаги америкаликлар ва канадаликлар, испан тилли халқларга — мексиканлар, кубаликлар, сальвадорлар, пуэрториканлар ва бошқалар кирди. Француз тилли халқлар гаитилар, маргиникаликлар ва гваделупаликлардан иборат. Ш.А. аҳолисининг кўпчилиги диний эътиқоди бўйича христианликнинг католик, протестантлик мазҳабларига,

шунингдек, яхудийлик, буддавийлик ва бошқалар динларга мансуб.

Сиёсий бўлиниши. Ш.А.нинг ҳоз. сиёсий харитаси кўпгина давлатларнинг мустақиллик учун олиб борган кураши ва жаҳон тарихида рўй бераётган сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар натижасида вужудга келди.

ШИМОЛИЙ АМЕРИКА (КАНАДА) ПЛАТФОРМАСИ — қадимий байкал бурмаланиши даврларида (1250—950 млн. йил аввал) шаклланиган платформа. Унга Шим. Америка қитъасининг катта қисми билан Баффин Ери, Гренландия ва бир қанча кичик ороллар киради. Платформанинг ғарб томонидан турли геологик даврларда бурмаланиш жараёнига учраган тоғлик зона Тинч океандан, шарқда палеозой даври тоғлари Атлантика океанидан ажратади. Шим.да эса у Арктика архипелаги ва Шим. Гренландия билан чегарадош. Канада қалқони ер устига чиқиб қолган платформа кристалли заминнинг катта қисмини эгаллайди. Тектоник ҳаракатлар жараёнида заминнинг айрим жойлари кўтарилибчўқиши туфайли у жойларда протерозой, кембрийдан тортиб тўртламчи давр қатламларигача учратиш мумкин. Платформанинг марказий қисмини Юқори қўлдан жан.ғарбга гумбазсимон Немаха антеклизаси эгаллайди. Ғарбда Канада қалқони ва *Қояли тоғлар* орасида 3000 км га чўзилган кенг ва катта водий жойлашган ва у, ўз навбатида, Альберт ва Виллистон чўкмаларга ажралган. Немаха антеклизасининг шарқ томонида бир неча гумбазсимон кўтарилма ва чўкма структуралар бу жойларнинг геологик тузилишини мураккаблаштирган. Бунинг натижасида Улуғ ороллар зонасида доира шаклидаги Иллинойс синеклизаси, Мичиган чуқур чўкмаси, эни жуда тор бўлган Цинциннат узун антеклиза структуралари шаклланиган. Улар континентал шароитда ривожланмоқда.

ШИМОЛИЙ АМЕРИКА КОР-

ДИЛЬБЕРА ТОҒЛАРИ — *Кордильера тоғларининг* Шим. Америка материгининг ғарбий чеккаси бўйлаб чўзилган қисми. Уз. 9000 км, эни 800 км дан (Канадада) 1600 км гача (АҚШда). Турли ёш ва жинсли геологик структуралардан тузилган: Колорадо платоси ва Қояли тоғлар қаттиқ токембрий массивларидан, Юкон ва Макензи тоғ массивлари чўкинди ва метаморфик палеозой жинсларининг қалин қатламидан, Сьерра-Невада тоғлари мезозой батолитлари, Ғарбий минтақа тизмаси вулканоген жинслардан ташкил топган. Рангли металллар, симоб, олтин, нефть, тошқўмир конлари бор. Ш.А.К.т. 3 та бўйлама орографик минтақага бўлинади. Шарқий ёки Қояли тоғлар минтақаси Брукс, Макензи, Шарқий СьерраМадре ва Қояли тоғларнинг баланд тизмаларидан иборат бўлиб, Тинч океан, Мексика қўлтиғи ҳавзаси ва Шим. Муз океани ҳавзалари орасида сувайирғичдир. Энг баланд жойи 4399 м (Қояли тоғлардаги Элберт чўкқиси). Ғарбий ёки Тинч океан минтақаси океанбўйи тизмалари ва тоғ оралиғи депрессияларидан иборат. Унга Аляска тизмаси (МакКинли тоғи, 6193 м, материкнинг энг баланд чўкқиси), Алеут, Қирғоқбўйи, Каскад тоғлари, СьерраНевада, Ғарбий СьерраМадре, Кўндаланг Вулканли Сьерра [Орисаба (5700 м), Попокатепетль (5452 м) вулканлари], Жанубий СьерраМадре тоғлари киради. Материкнинг чекка ғарбий соҳили бўйлаб чўзилган тизмалар кучли парчаланган ва асосан, ўргача баландликдаги тоғлардан иборат. И ч к и минтақа Тинч океан тизмаларидан шарқда жойлашган Юкон, Фрейзар, Колумбия, Катта Ҳавза, Колорадо плато ва ясситоғларидан, Мексика тоғлигидан иборат бўлиб, улар чуқур тектоник депрессиялар билан ажралган.

Ш.А.К.т. турли тектоник элементлардан ташкил топган. Баъзи жойларда вулканизм, сейсмик ва ҳоз. замон тектоник ҳаракатлар кучли. Тинч океанбўйи тизмаларининг ўқ қисмида интрузив жинслар ер юзасига чиқиб қолган. Вулканли тиз-

малар ҳам бор. Ш.А.К.т.нинг шим. қисми арктика ва субарктика, 40° шахрик.гача бўлган ҳудудлар мўътадил, ундан жан.да субтропик, Калифорния я.о. ва Мексика тоғлиги тропик минтақаларда жойлашган. Тизмаларнинг Тинч океанга қараган ён бағирларида юмшоқ, океан иқлими, ички ҳудудларда континентал иқлим. Ёғин тақсимооти нотекис. Энг кам ёғин ички ясситоғликларда ёғади. Аляскадаги тизмаларда йиллик ёғин 3000—4000 мм, АҚШнинг ички платоларида 400—200 мм, Мохаве чўлида 50 мм. Энг қалин қор қоплами Аляска жан.да, Қирғоқбўйи тизмаси ва Канаданинг Колумбия тоғларида кузатилади. Қор чизигининг энг паст чегараси (300—450 м) Жанубий Аляска тоғларининг океанга қараган ён бағрида. Жанубий томон қор чизигининг бал. 4500 м дан ҳам ошади. Музликларнинг умумий майд. 67 минг км², асосан, Аляска ва Канада ғарбидадир. Юкон, Макензи, Миссури, Колумбия, Колорадо, Рио-Гранде каби йирик дарёлар Ш.А.К.т.дан бошланади. Шим.да музликтектоник йўл билан ва дарё ўзанининг тўсилиб қолиши натижасида вужудга келган чучук сувли қўл қўп. Йирик ва серсув дарёлар гидроэнергия ресурсларига бой. Ш.А.К.т.да ландшафтларнинг баландлик минтақалари аниқ ажралган. Тинч океан соҳили билан ички ҳудудлар ландшафтлари ўзаро фарқ қилади. Ш.А.К.т.нинг шим. қисмидаги тизмаларнинг ён бағирлари игна баргли ўрмонлар билан қопланган. Ички ясситоғликларнинг жан. қисмини қуруқ дашт ва чўллар эгаллайди. Мексика тоғлигини ўраб турган тоғларнинг ташқарига қараган ён бағирлари доим яшил тропик ўрмонлар билан қопланган. Марказий Америка Кордильера тоғларининг Тинч океанга қараган ён бағирларида барг тўқувчи тропик ўрмонлар, нисбатан қуруқ ҳудудлар ва ички сойликларда тиканли сийрак ўрмонлар, кактус ва саванна ўсимликлари ўсади. Ҳайвонот дунёси хилмаҳил: тундра қисмида шимол буғуси, қутб тулкиси, қуён, лемминг, лось

ва бошқалар, ўрмонларда қарибу, гризли айғи, бўри, тоғ қўйи, бизон, антилопа, мўйнали ҳайвонлар, чала чўл ва чўлларда кемирувчилар ва судралувчилар, тропик ўрмонларда маймунлар, ягуар, тапир, пума ва бошқалар яшайди. Жуда катта майдонлар ўзлаштирилган, к.х. экинлари экилади.

ШИМОЛИЙ АТЛАНТИКА ОҚИМИ — Атлантика океани шим. қисмидаги илик юза оқим, *Гальфстримнинг* давоми. Сувининг т-раси 7° дан 15° гача. Тезлиги жан.да 0,9—1,8 км/соат, шим.шарқида 0,4—0,7 км/соатгача камаяди. Катта Ньюфаундленд саёзлигидан бошланиб Норвегия денгизи томон шим.шарққа ҳаракатланади. 60° шахрик.да ғарбга оқувчи Ирмингер оқимиға ажралади. Сув сарфи (20—40 млн. м³/сек.) ўзгарувчан. Ш.А.о. сувининг сарфи ва иссиқлик ҳолати Ғарбий ва Шим. Европа обҳавоси ва иқлимига таъсир кўрсатади.

ШИМОЛИЙ АТЛАНТИКА ШАРТНОМАСИ ТАШКИЛОТИ, НАТО (North Atlantic Treaty Organisation — НАТО) — халқаро давлатлараро ҳарбий-сиёсий ташкилот. 1949 йил 4 апр.да Вашингтонда 12 давлат: АҚШ, Буюк Британия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Канада, Италия, Португалия, Норвегия, Дания, Исландия вакиллари томонидан Шим. Атлантика шартномаси имзоланган. Ташкилотга 1952 йил Греция ва Туркия; 1955 йил ГФР, 1982 йил Испания, 1999 йил Венгрия, Польша ва Чехия, 2004 йил Латвия, Литва, Эстония, Словакия, Словения, Болгария ва Руминия қабул қилинди; 1966 йил Франция НАТОнинг ҳарбий тузилмаларидан чиққан.

Шартнома дастлаб Совет Иттифоқи томонидан агрессия хавфиға қарши биргаликда ҳимояланиш ва жамоавий хавфсизликни назарда тутган. Бу 2-жаҳон урушидан кейин АҚШ томонидан тузилган биринчи уюшма бўлиб, у Ғарб мамлакатларининг иттифоқини

англатарди. Бундай шартнома тузилишига «совуқ уруш»нинг тобора кенг тус олгани сабаб бўлган. Ғарбий Европа мамлакатлари Совет Иттифокидан якка тартибда ҳимояланишда ўзларини ожиз ҳис этганликлари учун 1947 йил ҳамкорликда ҳимоя тизимини ярата бошладилар. 1948 йил 17 мартда 5 мамлакат — Бельгия, Франция, Люксембург, Нидерландия ва Буюк Британия «Брюссель шартномаси»ни имзолаган эдилар. Бу шартнома НАТО га асос бўлди. НАТО нинг асосий приниипи шартноманинг «Томонлар Европа ёки Шим. Америкада бир ёки ундан ортиқ мамлакатга қилинадиган қуролли ҳужумни барчага қарши ҳужум сифатида қарайди» деган моддасида ифодаланган. Шартнома БМТ Уставининг 51-моддасига мувофиқ ишлаб чиқилган бўлиб, бу моддада мувақил давлатлар якка тартибда ёки жамоа бўлиб ўз муҳофаасини ташкил этиш ҳуқуқига эгаллиги кўрсатилган. Шартнома НАТО га қирувчи мамлакатларга Ғарбий Европа ва Шим. Атлантикани ҳимоя қилиш вазифасини юклаган. Шартнома, шунингдек, аъзолар ўртасида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий алоқаларни чуқурлаштириш мақсадида ишлаб чиқилган. НАТО қуролли кучлари 1950 йил июнда бошланган Корея урушига жавобан шу йил ташкил қилинган.

НАТО иттифоқ ҳисобланади. Унинг ичида ягона, марказлашган орган мавжуд эмас. Ҳуқуқий жиҳатдан ҳеч бир давлат ўзининг кўрсатмаларига қўшилишга бошқа давлатларни мажбур этишга ҳақли эмас. НАТО тузилмасини сиёсий (фукаровий) рп ҳарбий қисмга бўлиш мумкин. Шим. Атлантика Кенгаши НАТОнинг олий сиёсий органи ҳисобланади. У иттифоққа аъзо мамлакатлар ҳукуматлари ўртасида маслаҳатлашиб олинадиган ва ишларни мувофиқлаштирувчи асосий форумдир. Кенгаш мажлислари: ҳафтасига бир марта — НАТО га аъзо мамлакатлар доимий вакиллари (элчилари) даражасида; йилга 2 марта — ташқи ишлар вазирлари

даражасида; келишув бўйича, алоҳида ҳолларда — давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқлари даражасида ўтади. Кенгаш кун тартибига амалда ҳар қандай масала қўйилади, иттифоққа аъзо мамлакатлар ўзининг ичидаги вазиятларга баҳо бериш бундан мустасно. Қарорлар консенсус асосида қабул қилинади ва барча аъзолар учун бир хилда кучга эга бўлади. Ҳарбий масалалар Мудофаани режалаштириш комитети (МРК) мажлисларида муҳокама қилинади. Ядровий режалаштириш гуруҳи мажлисларида НАТО сиёсатида ядро қуролининг аҳамияти билан боғлиқ масалалар бўйича маслаҳатлашув бўлади. НАТО Бош қотиби юқоридаги ҳар уччала органнинг раиси ҳисобланади. Халқаро қотибият ҳам унинг тасарруфида бўлади. Ҳарбий комитет НАТОнинг олий ҳарбий органи ҳисобланади. У барча қатнашчи мамлакатлар Бош штаблари бошлиқларидан ташкил топади. Комитет йилига 2 марта штаб бошлиқлари даражасида мажлис қилади, жорий масалалар НАТОга аъзо мамлакатлар ҳарбий миссиялари вакилларининг ҳар ҳафталик учрашувларида муҳокама қилинади. Халқаро ҳарбий штаб Ҳарбий комитетнинг ижроия органидир. НАТО Прага саммити (2002 йил нояб.)нинг қарорларига мувофиқ, Европа ва Атлантикада Бош ҳарбий қўмондонликлар ўрнига НАТО Бирлашган қўмондонликлари тузилди. Булар — Европада НАТО бирлашган кучлари Бош қўмондонлиги ўрнига операциялар устидан Бирлашган қўмондонлик (Монс шаҳри, Бельгия); Атлантикада НАТО бирлашган кучлари Бош қўмондонлиги ўрнига қайта тузиш бўйича Бирлашган қўмондонлик (Норфолк шаҳри, АҚШ).

«Совуқ уруш» тугагандан сўнг НАТОни дунёда юзага келган янги вазиятга мослаштириш бошланди. 1991 йил Шим. Атлантика ҳамкорлик кенгаши тузилди. У Евроатлантика ҳамкорлик кенгаши (ЕАҲК)га айлантирилди (1997). 1994 йилдан НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» (ТЙҲ) дастури амалга оширила бошланди. Бу дастур Евроатлантика

худуди хавфсизлигининг асосий таркибий қисмига айланди ва НАТОда марказий ўринни эгаллаб келмоқда. ЕАҲК га 46 мамлакат аъзо (2004).

Ўзбекистон 1992 йил 10 мартда Шим. Атлантика ҳамкорлиги кенгашига аъзо бўлиб кирди. «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига қўшилиш тўғрисидаги ҳужжатнинг Ўзбекистон томонидан имзоланиши (1994) республиканинг халқаро тузилмаларга интеграциялашуви жараёнида янги босқични бошлаб берди. 1995 йил 16 авг. да Ўзбекистон НАТО билан хавфсизлик тўғрисидаги битимни имзолади.

Ўзбекистоннинг НАТО билан ўзаро алоқалари ҳар йили иккала томондан тасдиқланадиган Индивидуал ҳамкорлик дастури орқали амалга оширилади.

Соат Мусаев, Сайфиддин Жўраев.

ШИМОЛИЙ БАҒДОД КОЛЛЕКТОРИ — Фарғона водийсида Аччиққўл коллекторлар тизими таркибига кирувчи йирик коллектор. *Аччиққўл коллекторидан* ғарбда жойлашган. Қўқон гуруҳи туманларидаги (Риштон, Олтиарик, Бағдод, Учқўприк, Бувайда, Фурқат) зовур ва окова сувларни йиғиш ва Сирдарёга ташлаш учун хизмат қилади. Қўқон шахридан шарқда *Катта Андижон каналини*г Қизилтепа тармоғигача бўлган худуддаги суғориладиган ерларга хизмат кўрсатади. 1947 йилда ишга туширилган.

Чук. 6 м гача, тубнинг нишоби 0,0005—0,001 га тенг. Йилига Сирдарёга 1,5 млрд. м³ атрофида сув тушади. Ш.Б.к.га кўп сонли очик тартибдаги коллектор ва окова тармоқлар (Юқори, Ўрта ва Қуйи Қизилтепа, БўрбалиқҚайрағоч, Оққўрғон ва бошқалар) қўшилади. Коллектор турли хил иншоотлар, кўприклар, шаршара, нов, сув тўсқич иншоотлар билан таъминланган. Ёзёвон чўлидаги ерларни суғориш учун Фурқат каналига коллектордан сув олувчи иншоот — насос стяси қурилган.

ШИМОЛИЙ ДАКОТА - АҚШнинг

шим.даги штат, Канада билан чегарадош. Майд. 183 минг км². Аҳолиси 634,1 минг киши (2002). Маъмурий маркази — Бисмарк шаҳри Ер юзаси текислик, дарёлари чуқур водийлардан оқади. Январнинг ўртача т-раси —19° дан —22° гача, июлники 20—23°. Йиллик ёғин 400— 500 мм. Асосий дарёси — Миссури (юқори оқими). Иктисодиётининг етакчи тармоғи — қ.х. Асосий экини — буғдой, ялпи ҳосили бўйича мамлакатда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Шунингдек, сули, арпа, жавдар, маккажўхори, зиғир, ўт экилади. Гўшт чорвачилиги ривожланган. Қорамол, қўй, чўчка боқилади. Саноатида етакчи тармоқ — озиқовкат саноати. Фойдали қазилмалардан нефть, газ ва кўнғир кўмир қазиб олинади.

ШИМОЛИЙ ДВИНА - РФ Европа қисмининг шим.даги дарё. Юг ва Сухо-на дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Оқ денгизнинг Двина қўлтиғига қуйилади. Уз. 750 км, ҳавзасининг майд. 362 минг км². Умумий майд. 900 км² бўлган дельта ҳосил қилади. Ирмақлари: ўнгдан — Вичегда, Пинега, чапдан — Вага. Денгиз сувининг кўтарилиши Пинега қуйиладиган ергача етиб келади. Асосан, қордан, қисман ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Суви баҳорда кўпаяди. Ўртача йиллик сув сарфи қуйилиш ерида 3540 м³/сек. Ноябрь.— апр.да музлайди. Дарёда балиқ кўп, ёғоч оқизилади, кема қатнайди. Асосий пристанлари: Архангельск, Холмогори, Верхняя Тайма, Котлас, Красноборск.

ШИМОЛИЙ ДЕНГИЗ - Атлантика океанининг чекка денгизи, Европа (Буюк Британия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Германия, Дания, Норвегия ва Швеция) қирғоқларига туташ, шарқда Скандинавия ва Ютландия я.о.лари, ғарбда Буюк Британия, Оркни ва Шетленд о.лари билан ўралган. Болтиқ денгизи билан Дания бўғозлари, Атлантика океани билан ПадеКале ва ЛаМанш бўғозлари

орқали боғланган. Майд. 565 минг км². Қирғоқлари шим.шарқида фьордли, колган қисми паст, баъзан кумли. Аксари қисмининг чуқ. 100 м дан ортиқ, жан. қисмида саёзликлар бор. Энг чуқур жойи 725 м. Энг йирик ороли — Гельголанд о. Ш.д.га Эльба, Везер, Рейн, Темза дарёлари қуйилади. Сувининг т-раси фев.да 2 — 7°, авг.да 12—19°. Шўрлиги 31—35%₀. Дек.дан март ойларигача қирғоқларга яқин қисмида музлар сузиб юради. Тез-тез туман бўлади. Сув кўтарилиши (7,6 м гача) хар ярим суткада тақорланади. Шамоллар таъсирида денгиз сув сатҳи 3 м ва ундан ортиқ кўтарилади ва натижада Буюк Британия, Дания, Нидерландия, Бельгия соҳилларининг анча қисмини сув босади. Органик дунёси Шим. Атлантика зоогеографик областига мансуб. Ш.д.да ўсимликларнинг 300 дан ортиқ тури учрайди, хайвонларнинг 1500 дан зиёд тури яшайди. Балиқ (камбала, треска, пикша, сайра, скумбрия, сельд ва бошқалар) овланади. Денгиз тубидан нефть ва табиий газ олинади. Ш.д. орқали Атлантика океанига муҳим денгиз йўллари ўтган. Асосий портлари: Роттердам, Амстердам (Нидерландия), Антверпен (Бельгия), Лондон, Иммингем, Халл (Буюк Британия), Гамбург, Бремен, Вильгельмсхафен (ГФР), Гётеборг (Швеция), Осло, Берген (Норвегия).

ШИМОЛИЙ ИРЛАНДИЯ, Ольстер — *Буюк Британия*нинг маъмурий-сиёсий қисми. Ирландия о.нинг шим.шарқий қисмида жойлашган. Майд. 14,2 минг км². Аҳолиси 1675 минг киши (1997). Асосий шаҳри — *Белфаст*. Маъмурий жиҳатдан 26 округга бўлинган.

Ш.И.нинг 20-аср бошларигача бўлган тарихи *Ирландия* тарихи билан узвий боғлиқ. Бу ҳудудда одамлар мил. ав. бминг йилликдан, кельт қабилалари эса мил. ав. 4-асрдан яшай бошлаган. Илк ўрта асрларда бу ҳудуд мустақил Ольстер Ирланд Қироллигининг таркибига кирган. 12-аср охирида расман инглиз тахтига тобе бўлган бўлса ҳам амалда

ҳокимият клан қабиласи бошлиқлари қўлида бўлган (қ. *Ольстер*, тарихий вилоят). 16-асрда Ирландия ҳудудининг барча қисмида Англия ҳукмронлиги ўрнатилгач, ҳоз. Шимолий Ирландия ҳудуди Ольстер вилояти таркибига кирган. 1919—21 йиллардаги ирланд халқининг инглизларга қарши олиб борган миллий озодлик уруши натижасида 1921 йил имзоланган Англия-Ирландия шартномасига кўра, Буюк Британия Ирландиянинг қатта қисмига доминионлик ҳуқуқини берди (1949 йилдан Ирландия Республикаси), аммо Ш.И. ҳудудидаги ҳукмронлигини сақлаб қолди. Ирландиянинг ана шу ажратиб олинган қисмида расман Буюк Британия ва Шим. Ирландия Қўшма Қироллиги таркибида мухтор вилоят (Шим. Ирландия) ташкил этилди.

ШИМОЛИЙ КАРОЛИНА - АҚШнинг шарқий қисмидаги штат. Майд. 136,4 минг км². Аҳолиси 8,3 млн. киши (2002). Маъмурий маркази — Роли шаҳри Штатнинг шарқий қисми Атлантика бўйи пасттеклигида, ғарби Аппалачи тоғлари (энг баланд жойи 2037 м) ва Пидмонт платосида. Январнинг ўртача т-раси шим.ғарбида 0° дан, жан.шарқида 8° гача, июль ойида шим. да 24°, жан.да 26°. Йиллик ёғин 1000—1300 мм. Дарёларининг куйи қисмида кема қатнайди. Аппалачи тоғларида кенг баргли ўрмонлар қисман сакданган. Иқтисодиётининг етакчи тармоғи — тўқимачилик саноати. Штат ип газлама ишлаб чиқариш бўйича мамлакатда 1-ўринда. Тамаки, ёғочсозлик (мебель), тикувчилик саноати корхоналари бор. Алюминий эритилади, кимёвий тоғалар ишлаб чиқарилади. Қ.х.да деҳқончилик ривожланган. Асосий экини — тамаки, шунингдек, ер ёнғоқ, маккажўхори, саб-завотлар экилади. Чорвачилиқда, асосан, қорамол, чўчка боқилади.

ШИМОЛИЙ МАРИАНА ОРОЛЛАРИ, Шимолий Мариана Ороллари Ҳамдўстлиги — Тинч океаннинг ғарбий

кисми, Микронезиядаги *Мариана ороллари* гуруҳида жойлашган давлат. Майд. 477 км². Аҳолиси 77,3 минг киши (2002). Пойтахти — Сусупе шаҳри (Сайпан о.да). Аҳолисининг асосий қисми — туб жой аҳолиси бўлган чаморролар. Расмий тил — инглиз тили. Диндорларнинг аксарияти католиклар.

Давлат тузуми. Ш.М.О. — «АҚШга эркин қўшилган қудуд». Давлат ва ижрочи ҳокимият бошлиғи — губернатор. Қонун чиқарувчи ҳокимият органи — 2 палатали парламент (сенат ва вакиллар палатаси).

Табиати. Мамлакат 14 йирик ва бир қанча майда орол ҳамда рифларда жойлашган. Ороллар шим. ва жан. ороллар тизимини ташкил этади. Шим. ороллар тизими вулкан ороллар (сўнмаган вулканлар бор, энг баланд жойи 965 м). Жанубий ороллар тизими маржон ва вулкан ороллардан иборат. Фосфорит, олтингургурт, темир ва марганец рудаси конлари бор. Иклими тропик, пассатли иқлим. Йилига 1800—2000 мм ёғин ёғади. Ўртача ойлик тра 26—28°. Тайфунлар бўлиб туради. Тоғ ён бағирлари нам тропик ўрмонлар билан қопланган; саванна майдонлари бор. Майда кемирувчилар, қуш ва ҳашаротлар яшайди.

Тарихи. Ш.М.О. давлати 1976 йил БМТнинг Тинч океан оролларидаги васийлик ҳудудларини бўлиш жараёнида ташкил топган. 1986 йил 3 нояб. да Ш.М.О. АҚШ билан эркин уюшиши тўғрисидаги битим кучга кирди. 1993 йилда АҚШ васийлиги бекор қилинди.

Хўжалиги. Иктисодиётининг асоси — хорижий сайёҳлик (йилига 200 мингга яқин сайёҳ келибқетади; асосан, Япониядан) ва қ.х. (мамлакат ҳудудининг 1/4 қисмига яқини банд). Кокос пальмаси, банан, цитрус мевалар, шакарқамиш, нон дарахти, кофе ўстирилади, помидор ва қовун экилади. Балиқ (асосан тунец) овланади ва қайта ишланади. Қорамол, чўчка, эчки боқилади.

Саноати қ.х. хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган. Тўқимачилик ва

тикувчилик маҳсулотлари, ичимликлар ишлаб чиқарилади. Автомобиль йўллари уз. 494 км (27% қаттиқ қопламали). Четга қ.х. маҳсулотлари чиқаради. Ташқи савдода Япония, АҚШ билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — АҚШ доллари.

Ш.М.О.да инглиз ва маҳаллий (чаморро) тилларда «Марианас верайети ньус энд вьюс» («Мариана янгиликлари», 1972 йилдан), «Марианас ревью» («Мариана шарҳи», 1979 йилдан) ва инглиз тилида «Марианас обсервер» («Мариана кузатувчиси») ҳафтаномалари, инглиз тилида «Сайпан трибюн» («Сайпан минбари»), ҳафтада 2 марта) газ. чиқади. «Интер айленд комьюникейшн инкорпорейтед» тижорат радиоэшиттириш хизмати 1984 йил ташкил этилган. 33 каналли «Тропик айлендз кейбл ТВ корпорейшн» тижорат телевидение корпорацияси 1988 йилдан фаолият кўрсатади.

ШИМОЛИЙ МУЗ ОКЕАНИ (аввалги номлари: Шимолий Қутбий денгиз, Шимолий Муз денгизи) — Дунё океанининг бир қисми, Европа, Осиё ва Шим. Американинг шим. қирғоқлари оралиғида. Ш.М.о. бўғозлар орқали Атлантика ва Тинч океанлари билан туташган. Майдони бўйича океанлар орасида энг кичиги, 14,75 млн. км², сувининг ҳажми 18 млн. км³ ўртача чуқ. 1220 м, энг чуқур жойи 5527 м (Гренландия денгизининг шим.шарқий қисмида). Қирғоқлари Евросиёнинг ғарбида нисбатан баланд, фьордли, шарқида дельта ва лагуна типли, Канада Арктика архипелагида анча паст, текис. Норвегия, Баренц, Оқ, Кара, Лаптевлар, Шарқий Сибирь, Чукотка денгизлари — Евросиё; Гренландия, Бофорт, Баффин, Линкольн денгизлари ва Гудзон қўлтиғи Шим. Америка материги қирғоқларига туташ. Ш.М.о. ороллари сони бўйича Тинч океандан кейин 2-ўринни эгаллайди. Энг йирик орол ва архипелаглар: Канада Арктика архипелаги, Гренландия, Шпицберген, Франц-Иосиф Ери, Новая Земля, Северная Земля, Новосибирск, Врангель.

Рельефи ва геологик тузилиши.

Ш.М.о. туби геологик тузилишига кўра 3 қисмга: океаннинг энг чуқур қисмини ўз ичига олган Арктика ҳавзаси, Шим. Европа ҳавзаси (Гренландия, Норвегия, Баренц ва Оқ денгизлар) ва океан худудининг 1/3 қисмини эгаллаган материк саёзлигида жойлашган денгизларга (Кара, Лаптевлар, Шарқий Сибирь, Чукотка, Бофорт, Баффин) бўлинади. Ш.М.о. бошқа океанларга нисбатан саёз. Материк саёзлиги жуда кенг, океан туби майдонининг 50,3% ни эгаллайди. Евросийё шельф зонаси туби рельефида сув ости кўтарилмалари, ботиклари ва новлари бўлган текисликлар мавжуд. Аляска қирғоқлари бўйлаб абразивденудацион шельф чўзилган. Ш.М.о.нинг материк ён бағирлари нисбатан кенг, зинапоясимон, сув ости каньонлари билан парчаланган. Баъзи жойларда кенлиги 150—300 км га етади. Энг тор ва тик Канада материк саёзлиги грабенларнинг мураккаб тизими билан парчалаб юборилган. Океаннинг марказий қисмида Гаккел, Ломоносов ва Менделеев сув ости тизмалари билан ажралган бир неча чуқур сойликлар: Нансен, Амундсен, Макаров, Канада, Ғаввослар ва бошқалар мавжуд.

Океан тубига чўккан жинсларнинг қалинлиги 1,5—2,5 км. Материк саёзлиги терриген, сув ости тизмалари ва чуқур сойликлар гилли терриген, материк ён бағри фораминифера микрофаунали кумли балчиқ чўкинди жинсларидан иборат.

Гидрологик режими. Ш.М.о. иклими арктика иқлимига мансуб. Ш.М.о.нинг юқори кенгликларда жойлашганлиги, доимий муз қоплами, Атлантика ва Тинч океанлардан ҳаво ва сув массаларининг кириб келиши унинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Қишда океан марказий қисми устида Арктика антициклони (юқори босимли область), ёзда паст босимли область жойлашади. Ғарбида йил давомида Исландия минимуми, Гренландия устида эса антициклон ҳукмрон. Барча мавсумларда бу ерга Атлантика

океанидан циклонлар келади. Қиши жуда совуқ ва шамолли, ҳаво т-раси марказий қисмида —28° дан —30° гача, Атлантика бўйида —16° дан —18° гача. Шамол тезлиги 8—10 м/сек., баъзан 20—25 м/сек. гача етиши мумкин. Ёзи ҳам совуқ. Катта қисмида ҳаво т-раси —10° дан —12° гача, ғарбий чекка қисмида қисқа муддат 6—8° гача кўтарилади. Булутли кун кўп бўлади. Ёғин, асосан, қор шаклида ёғади.

Ш.М.о. юзасидаги оқим шамоллар, Атлантика ва Тинч океанлари билан сув алмашиниши, дарё оқимлари таъсирида юзага келади. Бу оқимлар юза оқимларнинг ғарбий йўналишда ҳаракатланишига ва Чукотка денгизидан бошланиб, океанни кесиб ўтувчи ва Шпицберген билан Гренландия ўртасидаги бўғозга чиқувчи Трансарктика оқимининг шаклланишига сабаб бўлади. Ш.М.о.га қуйиладиган Шим. Двина, Печора, Обь, Енисей, Хатанга, Лена, Индигирка, Колима, Макензи ва бошқалар йирик дарёлар йилига 5000 км³ чучук сув олиб боради. Шу сабабли, океан юзасидаги сувнинг шўрлиги 32‰, материк саёзлигидаги денгизларда 25—29‰. Юза сувларнинг т-раси қишда 1°, ёзда 0—5°. Совуқ ва чучук сувлар юза оқимлар таъсирида Атлантика океанига оқади. Унинг ўрнига Атлантика ва Тинч океанларнинг илиқ ва шўр сувлари оқиб келади. Сув қалқиши ҳар ярим суткада такрорланади, баландлиги марказий қисмида 0,5—0,6 м, ғарбида 1 м гача, Баренц денгизида 6 м гача етади.

Ш.М.о.нинг энг муҳим гидрологик хусусиятларидан бири унинг қишда 9/10 қисмининг муз билан қопланишидир. Баффин ва Гренландия денгизларида айсберглар бўлади. Океаннинг марказий қисмида 3—4 м қалинликдаги кўп йиллик муз (пак) майдонлари учрайди.

Ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси. Ш.М.о. ўсимлик ва ҳайвонот дунёси Арктика ва Атлантика областига мансуб. Фауна ва флора турлари кутбга томон камайиб боради. Бирок ҳамма жойда диатом фитопланктонлар жадал ривожлана-

ди, хусусан, Арктика ҳавзаси музларида ҳам. Шим. Европа ҳавзасида ҳайвонот дунёси турли туман (2000 дан зиёд тури бор). Балиқлардан сельдь, треска, денгиз олабугаси, пикша ва бошқалар кўп учрайди. Арктика ҳавзасида оқ айиқ, морж, тюлень, нарвал, белуха ва бошқалар яшайди.

Иқтисодий географик очерки. Ш.М.о.нинг ноқулай иқлим шароити унинг иқтисодиётига ўз таъсирини кўрсатади. Океаннинг жаҳон ҳўжалигидаги ролининг ошиши унинг материкада яқин ерларидаги табиий ресурслардан кенг фойдаланиш билан боғлиқ. Океан денгизларида балиқнинг 150 тури ва сут эмизувчиларнинг 17 тури яшайди. Балиқлардан ташқари океандан денгиз ҳайвонлари ҳам овланади. Оқ денгиздан сувўтлар олинади. Фойдали қазилма конларини разведка қилиш ва қазиб олиш ишлари олиб борилмоқда. Канада Арктика архипелагида қўрғошинруҳ ва темир рудалари, Скандинавия соҳилларида хромит, никель, темир ва бошқалар рудалар, Гренландия соҳилларида молибден рудалари олинади. Сув остидан нефтьгаз олиш ривожланмоқда. Шпицберген архипелагида тошқўмир қазиб олинади. Ш.М.о.нинг транспорт аҳамияти ошиб бормоқда. Океан денгизлари орқали 3 асосий йўналишда сув йўллари ўтади: Атлантика океанидан Норвегия денгизига, Шим. денгиз йўли — Баренц ва Оқ денгиз портларидан Беринг бўғозигача, Арктика бўйлаб турли маршрутлар. Улар Канада Арктика архипелаги, Гренландия ғарбий соҳиллари ва АҚШнинг шим. шарқий соҳилларидаги аҳоли пунктларини ўзаро боғлайди. Мухим портлари: Мурманск, Беломорск, Архангельск, Кандалакша, Диксон, Тикси (Россия), Тромсё, Тронхейм (Норвегия), Черчилл (Канада), Валдиз (АҚШ).

Ш.М.о. дастлаб мустақил океан сифатида 1650 йилда голланд географи Б.Варениус томонидан ажратилган ва ўша даврда Гиперборей океани деб аталган. 1845 йилда уни Лондон геогр. жами-

яти Ш.М.о. деб атади. Тадқиқ қилиниш тарихини *Арктика* мақоласидан қаранг.

ШИМОЛИЙ ОРОЛ — Тинч океандаги орол, Янги Зеландиянинг шим. қисми. Жанубий оролдан Кук бўғози орқали ажралган. Майд. 115 минг км². Ғарбий ва шарқий соҳиллари тоғлардан, марказий қисми вулканик платодан иборат. Иссиқ булоқлар, гейзер ва иссиқ сувли кўллар бор. Иқдими субтропик, денгиз иклими. Янги Зеландиянинг энг узун дарёси (Уайкаго, 354 км) ва энг катта кўли (Таупо, 612 км²) Ш.о.да. Ҳудудининг катта қисми экин майдонлари ва яйловлардан иборат. Ўрмонлар бор. Мамлакат аҳолисининг 70% дан кўпроғи Ш.о.да яшайди. Ш.о. — Янги Зеландиянинг асосий чорвачилик р-ни. Гўштсут чорвачилиги ривожланган. Мухим шаҳарлари: Веллингтон, Окленд, НьюПлимут. Оролга дастлаб европаликлардан 1642 йилда А. *Тасман* борган.

ШИМОЛИЙ ОСЕТИЯ АЛАНИЯ, Шимолий Осетия — Алакия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Майд. 8 минг км². Аҳолиси 709,9 минг киши (2002). Пойтахти — *Владикавказ шаҳри*. Маъмурий жиҳатдан 8 туман, 6 шаҳар, 7 шаҳарчага бўлинади.

Давлат тузуми. Ш.О.—А. — республика. Олий мансабдор шахс, ижрочи ҳокимият бошлиғи — президент, ижрочи ҳокимиятнинг олий органи — республика ҳукумати. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи — республика парламенти.

Табиати. Республика Катта Кавказ тоғининг шим. ён бағри ва унга туташган қия текисликда жойлашган. Жанубида бал. 4000 м дан зиёд бўлган Асосий ва Сувайирғич ва Ён тоғ тизмалари (Жимара тоғи, 4780 м — республиканинг энг баланд нуктаси) бор. Республиканинг марказий қисмида Осетия қия текислиги, ундан шим. томонда Сунжа ва Терек паст тоғ тизмалари ҳамда Моздок текислиги жойлашган. Фойдали қазилмалари:

полиметалл рудалар, қурилиш матери- аллари, доломит; минерал сув манбала- ри бор. Иқлими мўътадил континентал, Моздок текислигида қурғоқчил иқлим, тезтез гармсел эсиб туради. Январнинг ўртача т-раси —4,3°, июлники 24°. Йил- лик ёғин 400—450 мм. Осетия текис- лигида январда ўртача т-ра —4°, июлда 20°; йиллик ёғин 600—800 мм. Асосий дарёси — Терек; ирмоқлари — Урух, Ардон, Фиагдон, Гизельдон, Сунжа, Камбилеевка. Терек водийси ва унинг ирмоқлари қуйи қисмларидаги аллюви- ал тупроқларда ўрмон ва ўтлоқлар бор. Тоғ ва тоғ оралигидаги сойликларнинг қўнғир ўрмон, тоғподзол ва тоғдашт тупроқларида қарағай ва қайин дарахтла- ри ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тур, кий- ик, ўрмон мушуги, қобон, елик, силовсин ва бошқалар; паррандалардан улар, кав- каз қури, қалқон қайишди. Текисликларда кемирувчи ҳайвонлар кўп. Республикада Шим. Осетия табиий қўриқхонаси ва бир қанча буюртма қўриқхона бор.

Аҳолиси. Осетин, рус, ингуш, арман, грузин ва бошқалар яшайди. Давлат тил- лари — осетин ва рус тиллари. Шаҳар аҳолиси 65,4%. Диндорлари, асосан пра- вославлар; мусулмон суннийлар ҳам бор. Асосий шаҳарлари: Владикавказ, Моз- док, Беслан.

Тарихи. Ш.О.—А. ҳудудиди одам па- леолит давридан яшайди. Мил. 1-минг йиллик бошларида скифлар, сарматлар, аланлар яшаган. *Гуннлар*нинг 4-асрда- ги ҳужуми натижасида аланларнинг бир қисми Ғарбий Европага кетишга мажбур бўлди, қолганлари Кубань ва Терек дар- рёлари оралиғида, шунингдек, тоғларда ўрнашиб қолди. 9—10-асрларда Алания давлати ташкил топди. 8—12-асрларда аланоск (осетин) элати шакллана бош- лади. Мўғуллар ҳужуми (1222—39) на- тижасида осетинлар Терекнинг юқори оқимларидаги тоғ даралари ва унинг ён бағирларига суриб чиқарилди. 1774 йил Россия билан Туркия ўртасида тузил- ган КучукҚайнаржа сулҳ шартномасига кўра, Россия таркибига қўшилди. 18-аср

охири — 19-аср бошларига келиб осе- тин халқининг шаклланиш жараёни ту- гади. 1920 йил 17 ноябрда Терек вилояти халқлари съезиди Тоғли мухтор респу- блика тузилиб, Ш.О.—А. унинг тарки- бига Осетия (Владикавказ) округи си- фатида кирди. 1924 йил 7 июлда у Шим. Осетия мухтор вилоятига, 1936 йил 5 дек- да Шим. Осетия мухтор республикасига айлантирилди. 1990 йил дек.да Шим. Осетия мухтор республикаси Олий Кен- гаши давлат суверенитети тўғрисида де- кларация қабул қилди. 1993 йил ноябрдан Ш.О.—А. деб номланди.

Хўжалиги. Ялпи маҳсулотда сано- атнинг улуши 19,7%, қ.х.ники 11,7%, қурилишники 5,5%, транспортники 2,5%, савдоники 21% ни ташкил этади.

Саноатининг асосий тармоқлари орасида рангли металлургия («Электро- цинк», «Победит» здлари), озиковқат, электр энергетикаси, машинасозлик ва металлсозлик, қурилиш материаллари саноати, енгил, ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз, приборсозлик, ойна- шиша, кимё ва нефть кимёси саноати етакчи ҳисобланади. Терек дарёсида ГЭС каскади мавжуд. Иилига ўртача 0,4 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари: Владикавказ, Моздок, Беслан.

Қишлоқ хўжалигига яроқли 350,4 минг гектар ернинг 198,6 минг гектари ҳайдалади. Қ.х.да етак- чи тармоқ — гўштсут чорвачили- ги; қорамол, қўй, чўчка, парранда боқилади. Дехқончиликда бугдой, арпа, маккажўхори, қунақ, қанчқор, етиштирилади; сабзавотчилик, боғдорчилик, тоқчилик, шунингдек, асаларичилик ривожланган.

Транспорти. Автомобиль йўллари уз. 2309 км. Республика ҳудудидан «Кав- каз» автомобиль йўлининг РостовДон— Махачкала шохобчаси ўтган. Ҷарбий Гру- зия ва Ҷарбий Осетия йўллари Ш.О.—А. ҳудудидан бошланади. Т.й. узунлиги — 144 км. Шим. Кавказ т.й.нинг Ростов- Дон—Боку, Прохладная—Моздок—Гу- дермес магистрალი кесиб ўтади. Ставро-

поль—Грозный—Владикавказ— Тбилиси газ кувури мавжуд.

Тиббий хизмати. Ш.О.—А. да ҳар 10 минг аҳолига 65 врач тўғри келади. Бир қанча санаторийкурорт ва дам олиш муассасалари, жумладан, Кармадор, Тамиск бальнеология курортлари мавжуд.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Маорифи ва хунар техника таълими РФда қабул этилган тизимга мувофиқ ташкил қилинган. 211 умумий ўрта таълим мактабида 106 минг, 13 ўрта махсус ўқув юртида 11,7 минг ўқувчи, 4 олий ўқув юрти (Шим. Осетия унти, аграр, технология унтлари, тиббиёт инти)да 17,8 минг талаба таълим олади. Тарих, иқтисодиёт, тил ва адабиёт илмий текшириш институтлари, 200 дан ортиқ кутубхона, театр ва музейлар бор. Осетин ва рус тилларида газ. ва жур.лар нашр этилади ҳамда радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар олиб борилади.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ш.О.—А. худудида ўрта аср христиан (Нузал кишлоғидаги бутхона, 10—12-асрлар) ва мусулмон (Татартуп шаҳридаги масжид ва миноралар, 14-аср) меъморий ёдгорликлари, шунингдек, мудофаа иншоотлари сақланган. Халқтурар жойлари (18—19-асрлар) тоғларда тошдан кўп хонали 2 қаватли қилиб қурилган, томилой билан ёпилган; текисликларда сомонли лойдан тўғрибурчак шаклида, кейинчалик ғиштли, томи черепица билан ёпиладиган чордоқли уйлар қурилган. 19-аср охири — 20-аср бошларида Моздок, Владикавказ шаҳрларида эклектика ва модерн услубида бинолар яратилди. 1920-й.лардан кейин Владикавказ шаҳри қайта қурилди, Моздок, Алагир, Беслан, Ардон, Дигора шаҳрларида кўплаб маъмурий, жамоат, спорт ва курорт бинолари қурилди. Ш.О.—А. худудида топилган қадимий санъат ёдгорликлари мил. ав. 3-минг йилликка тааллуқли. Скифлар давридан (мил. ав. 7-аср) жездан ишланган қўйма буюмлар сақланиб қолган. 19-аср охирида биринчи осетин рассоми шоир К.Хетагуров, ундан кейинги дав-

рларда график ва рассомлар М.С.Туганов, А.Хохов, В.Лакисов, Р.Хасиева, хайкалтарошлар акаука Дзантиевлар, С.Тавасиев самарали ижод қилдилар. 1950—70 йилларда А.Жанашев, Ч.Дзанатов, Б.Тотиев, З.Абоев, Ю.Бигаев каби рассомлар машхур бўлган. Бадиий хунармандчиликда зардўзлик, нақшинкор бронза ва қумуш идишлар, нақшли қуроллар тайёрлаш, ёғоч ўймакорлиги, гилам тўқиш ривожланган.

Муסיқаси оғзаки анъанавий санъат тарикасида ривожланиб келди. Осетин халқ кўшиқлари жанр жиҳатдан хилмахил (айникса, эркакларнинг 2 овозли қахрамонона кўшиқлари кенг тарқалган). Миллий муסיқа асбоблари; дуадастанон (12 торли арфа), далафандир, киссин фандир (торликамонли), фидиуаг (бука шохидан ишланган), уадиндз, стили (пуфлама), гумсаг (барабан), карцганан (урма соз) ва бошқалар Шунингдек, иорнкандаалфандир (диатоник ва хроматик гармоникалар), балалайка, скрипка ҳам кўп ишлатилади. Халқ муסיқа ижодкорлари орасида қадаганат (достончи)лар фаолияти алоҳида аҳамиятга эга; 19-асрда Бабо Дзугутов, 20-асрда А.Цопанов, Д.Таутиев, С.Цагараев ва бошқалар машхур бўлган. Биринчи композиторлик муסיқа асарлари 20-асрнинг 20-й.ларида яратилди (П.Мамулов, В.Долидзе). 1950—60 йилларда опера, оперетта, балет, симфония, оратория, вокал муסיқа (композиторлар Х. Плиев, Д.Хаханов, И.Габараев, Т.Кокойти, А.Кокойти, Р.Царионти ва бошқалар) ривожланди.

Дирижёрлар — И. Аркин, П.Ядих, хонандалар — Т.Тогоева, М.Католиева, Ф.Суанов, Д.Билаонова ва бошқалар машхур. Республикада Муסיқали театр (1972 йилдан), филармония (1945), симфоник оркестр (1944), «Алан» ракс ансамбли (1966), санъат, муסיқапед. билим юртлари фаолият юритади.

Театри. Профессинал осетин театри ракс, ашула ва кўғирчоқ ўйинлар билан бирга ўтказиладиган халқ ўйини ва томошаларидан бошланган. Осетин тилида

хаваскорлик спектакллари 1904 йилдан Владикавказ ва йирик қишлоқларда қўйилди. 1930 йилдан Владикавказда кичикжанрлартеатри очилди. 1935 йил Шим. Осетия драма театри (1958—71 йилларда муסיқали драма театри) ташкил этилди. 1943 йил «Саби» кўғирчоқтеатри очилди (рус ва осетин труппалари). Машхур театр арбоблари: В.Тхапсаев, З.Бритаева, Н.Саламов, К.Сланов, В.Хугаева, Г.Хугаев, М.Цаликов ва бошқалар.

ШИМОЛИЙ ПАССАТ ОҚИМЛАРИ — Атлантика ва Тинч океанлардаги ғарбга йўналган юза оқимлар. Барқарор шим.шарқий пассат шамоллари таъсирида 10—30° шарқик.лар оралиғида юзага келади. Тезлиги 0,4—1,8 км/соат. Сувининг т-раси 24—29°. Ўртача сув сарфи 50—80 млн. м³/сек. Ш.п.о. Шим. ярим шарда субтропик сув айланишининг жан. секторларини юзага келтиради. Канар ҳамда Калифорния оқимларининг давоми, мувофик равишда Гольфстрим ва Куроиси оқимларининг бошланиши ҳисобланади.

ШИМОЛИЙ РЕЙН-ВЕСТФАЛИЯ — Германия ери. Майд. 34,1 минг км². Аҳолиси 18 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Дюссельдорф шаҳри Ш.Р.В. Шим. Германия пасттекислиги ва Рейн Сланецли тоғларида жойлашган. Мамлакатнинг аҳолиси энг кўп ва зич (1 км² га 521 киши) ери. Аҳолининг ярмидан ортиғи аҳолиси 500 минг кишилик шаҳарларда яшайди.

Европанинг энг катта саноат регионларидан бири — Рур саноат ҳавзаси шу ерда. Иқтисодиёти кўп тармоқли. 1960 йилдан бошлаб кўмир саноати улуши кескин камайди. Маданият ва оммавий ахборот воситалари соҳалари ривожланган. Уларда 230 мингдан зиёд аҳоли банд, бу эса кўмир ва пўлат куйиш саноатида бандлар сонидан анча ортиқ. Рангли металлургия ва оғир машинасозлик, электроника, нефтни қайта ишлаш, кимё,

тўқимачилик, озиковқат саноатлари ривожланган. Цемент ва ойнашиша ишлаб чиқарилади. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасининг 160 дан зиёд корхонаси ишлаб турибди. Ш.В.Р. — Европанинг етакчи экологик тоза технологиялари маркази. Қ.х.да сабзавотчилик, сут чорвачилиги ривожланган. Қисман донли экинлар, қанд лавлаги экилади. Худудининг 25% ўрмон.

Ш.Р.В. ери 1946 йилда Рейн ва Вестфалия провинцияларидан ташкил этилган. 1949 йилдан Германия бирлашувига қадар Бонн шаҳри Германия Федератив Республикаси пойтахти бўлган. Йирик шаҳарлари: Кельн, Эссен, Дортмунд, Дюссельдорф, Дуйсбург, Бохум, Вупперталь, Билефельд, Гельзенкирхен, Золлинген, Ливеркузен ва Ахен. Худудидан халқаро аҳамиятга эга транспорт йўллари ўтган. Дуйсбург жаҳонда энг йирик дарё портларидан. Туризм ривожланган, йилига 12 млн. турист келиб-кетида.

ШИМОЛИЙ СИБИРЬ ПАСТТЕКИСЛИГИ, Таймир пасттекислиги — Енисей ва Оленёк дарёларининг куйилиш ери оралиғидаги пасттекислик. Красноярск ўлкаси ва Саха (Якутия) Республикаси худудида, ғарбда Ғарбий Сибирь билан, шим.шарқда Лаптевлар денгизига туташ., Ғарбдан шарққа 1550 км дан зиёд, шим.дан жан.га 480—500 км га чўзилган. Ер юзаси тўлқинсимон тузилишга эга.

Ш.С.п. герцин ва мезозой бурмаланишлари натижасида шаклланган структураларнинг чўккан қисмида жойлашган бўлиб, тўртламчи давр денгиз, дарё ва музлик ётқизикларидан тузилган. Арктика ва субарктика иқлим минтақаларида жойлашган. Қиши узоқ (7—8 ой) ва совуқ, ёзи қисқа ва салқин. Январнинг ўртача т-раси —30°, —36°, энг паст тра ғарбида —57°, шарқида —61° гача. Июлнинг ўртача т-раси шим.да 4°, жан.да 12°, энг юқори тра 30°. Ёғингарчилик ғарбий қисмида 300—350 мм, шарқий қисмида 200—230 мм, Лена дарёси дель-

таси худудида 100 мм. Ш.С.п. орқали Пясино, Юкори Таймир, Хатанга, Анабар, Оленёк ва бошқалар дарёлар оқиб ўтади. Пасттекисликда кўплаб муз ва термокарст кўллари бор. Катта қисмида доимий музлоқ ерлар ва ботқоқликлар тарқалган. Пасттекисликда, асосан, тундра ўсимликлари (мох, лишайниклар), жан. қисмида бутали тундра, жан. чеккасида ўрмонтундра ўсимликлари ўсади. Ш.С.п.да кутб тулкиси (оқ тулки), бўри, буғу, лемминг ва бошқалар учрайди. Нефть, газ, тошкўмир конлари бор.

ШИМОЛИЙ ТИНЧ ОКЕАН ОҚИМИ

— Тинч океаннинг илик юза оқими, тахм. 35° ва 42° шаҳриклар оралиғида, Курошио оқимининг давоми. 150° шқ.удан шарққа Шим. Америка қирғоқларига томон ҳаракатланади. Сувининг т-раси қишда $7-16^{\circ}$, ёзда $18-23^{\circ}$. Тезлиги $0,9-1,1$ км/соат. Сув сарфи $15-35$ млн. $\text{м}^3/\text{сек}$. Тропик ва мўътадил минтақа сувлари чегарасида жойлашган. Тинч океаннинг шарқий қисмида шим.га йўналган Аляска ва жан.га йўналган Калифорния оқимларига ажралади.

ШИМОЛИЙ ТОЖ - осмоннинг Шим. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Илон, *Геркулес* ва *Хўкизбоқар* юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Энг равшан юлдузи 2юлдуз катталиқда. Ўзбекистонда май ойида кўринади.

ШИМОЛИЙ ТОШКЕНТ КАНАЛИ

— Тошкент ва Жанубий Қозоғистон вилоятларида жойлашган йирик канал, 2-жаҳон уруши йилларида қурилган. *Бўзсув* каналидан (Халқободдан юқорироқда) сув олиб, Янгийўл ва Сариоғоч туманларининг сув таъминотини яхшилашга имкон беради. Жой рельефининг мураккаблиги туфайли канал трассаси илон изи, унинг кўп қисми қазма ва кўтарма ўзандан иборат. Уз. 43 км, бош ва охириги қисмларида баландлик фарқи 26 м га тенг. Сўнгги вақтларда канал реконструкция қилиниб, унинг

трассаси анча тўғри ҳолга келтирилган, янги сув тақсимлаш иншоотлари барпо эгилган. Каналнинг ҳисобий сув сарфи 1970 йилда $20 \text{ м}^3/\text{сек}$.гача (қуйи қисмида $9 \text{ м}^3/\text{сек}$.) етказилди. Каналнинг чап қирғоғида 7 м кенгликдаги инспекция йўли, ўнг қирғоғида мустаҳкамловчи 8 м баландликдаги бермалар қурилган. Каналда кўп сонли тўсқичлар, 40 дан ортиқ қувурларга сув чиқаргичлар, 12 та йирик кўприк, 11 та насос стяси мавжуд. Канал трассасининг 32километрида сув сатҳини 15 м га пасайтириб берувчи тезоқаршаршара қурилган. Канал 10 минг га атрофидаги ерни суғориш имконига эга.

ШИМОЛИЙ УРУШ (1700-21) Россия (Шим. Иттифоқ таркибида)нинг Болтиқ денгизига чиқиш учун Швецияга қарши уруши. Нарва остонасидаги мағлубият (1700) дан кейин *Пётр I* армияни қайта тузди. Болтиқ флотини барпо этди. 1701—04 йилларда рус кўшинлари Фин кўлтиғи сохилларида мустаҳкамланиб олиб, Дерпт, Нарва ва бошқалар истехкомларни эгаллади. 1703 йил СанктПетербургда асос солинди; у Россия империясининг пойтахтига айланди. 1708 йил Россия худудига бостириб қирган швед кўшинлари Лесная яқинида мағлубиятга учради. Полтава жанги (1709)да Швеция бутунлай тормор этилди ва Карл XII Туркияга кочди. Болтиқ флоти Гангут (1714), Гренгам (1720) ва бошқалар жойларда ғалабага эришди. Ништадт сулҳ шартномаси (1721) бу урушга яқун ясади. Унга кўра, Лифляндия (Рига билан бирга), Эстляндия (Ревель, Нарва билан бирга), Карелиянинг бир қисми (Кексгольм билан бирга), Ингерманландия (Ижора ери), Эзель ва Даго о.лари Россияга ўтди. Рус кўшинлари томонидан босиб олинган Финляндия ерларининг кўп қисми Швецияга қайтарилди. Россия Швецияга 2 млн. ефимка (пул бирлиги) микдоридан товон тўлади, ҳар икки давлат ўртасидаги савдо муносабатлари тикланди.

ШИМОЛИЙ ФАРҒОНА КАНАЛИ — Фарғона водийсидаги канал. Учқўрғон шаҳри яқинида Норин дарёсидаги Учқўрғон тўғонидан бошланиб, Тожикистон Республикасининг Суғд вилояти (Ашт тумани)да тугайди. Канал 1940 йилда эски каналлар — Янгиариқ (1820), Розенбах (1890), Анҳор (1938) каналлари ўрнида халқ хашари йўли билан қурилди. Уз. 162,5 км (Ўзбекистон ҳудудида 144 км, Тожикистонда 18,5 км). Сув ўтказиш имконияти 103 м³/с Наманган вилояти Чуст ва Поп туманлари (71,5 минг га) ва Тожикистоннинг Ашт туманидаги (45,8 минг га) ерларни суғоради. Шим.да адир этакларидан Наманган шаҳрини айланиб ўтади. Бу ерда канал (9 км) чуқур ўйиқ ва кўтармалар орасидан ўтади. 91,6 км да канал кўпгина йирик ва майда сойлар (Ғовасой, Жапарсой, Олмоссой, Косонсой, Сумсарсой) ни кесиб ўтади, сўнг тоғ олди текислигидан оқади. Каналда 400 дан ортиқ гидротехника иншооти, жумладан, бош ростлагич, 5 тўғон иншооти, 197 сув чиқаргич, 15 дюкер, 5 та темир йўл, 35 та автомобиль йўли кўприги, 95 насос стяси, 8 ташлама иншоот қурилган. 228 мустақил тармоққа эга; энг йириклари: Янгиариқ (23 м³/с), Розенбах (7 м³/с гача); ПопОқсув, Тўда, Санг (3 дан 5 м³/с гача), Анҳор (3 м³/с) ва бошқалар

ШИМОЛИЙ ҚОЗОҒИСТОН ВИЛОЯТИ — Қозоғистоннинг шим. қисмидаги вилоят. 1936 йил 29 июлда ташкил этилган. Майд. 44,3 минг км². Аҳолиси 691,6 минг киши (2002), асосан, қозоқ ва руслар, шунингдек, украин, татар, белорус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 42%. 13 туманга бўлинган, 5 шаҳар, 4 шаҳарча бор. Маркази — Петропавловск шаҳри Мухим шаҳарлари: Петропавловск, Булаево, Мамлютка, Сергеевка.

Вилоят Ғарбий Сибирь текислигининг жан. чеккаси ва Қозоғистон паст тоғларининг жан. қисмида жойлашган. Шим.шарқдан (115 — 120 м) жан. ва

жан.шарққа (200 м) баландлашиб боради. Иқлими кескин континентал. Қиши совуқ ва узоқ (5 ойдан ортиқ), камқор; ёзи иссиқ, қуруқ. Январнинг ўртача т-раси —18,5°, — 19,5°, июлники 18,5—19,5°. Йилига 300—340 мм ёгин тушади. Дарёлари Обь ҳавзасига мансуб. Ишим дарёсининг ўрта оқими вилоят ҳудудидан ўтган. Вилоят ўрмонли дашт ва дашт зоналари оралиғида жойлашган. Кўп қисмининг тупроғи қоратупроқ. Вилоят ҳудудининг 8% ўрмон. Лось, сибирь елиги; йиртқичлардан бўри, тулки; қуён, узунбурунча, типрагикан учрайди. Ондатра иклимлаштирилган.

Асосий саноат тармоқлари — машинасозлик, озиқовқат, енгил саноат. Саноат корхоналарининг кўп қисми Петропавловскда жойлашган. Машинасозлик здларида магнитофон, минерал ўғит сочувчи трактор тиркамалари, ички ёнув двигателлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Машина таъмирлаш здлари, Петропавловск гўшт кти, ун, мой, пишлоқ, ликёрақ, сут здлари, тикувчилик, спорт моллари фкалари, кўн, елим здлари, темирбетон буюмлари, гишт здлари, уйсозлик к-ти ва бошқалар ишлаб турибди.

Қ.х.да ғаллачилик ва сугтгўшт чорвачилиги асосий ўринда. 1954—60 йилларда 1,3 млн. га кўриқ ер ўзлаштирилди. Экин майдонларига дон, картошка ва сабзавотполиз, емхашак, техника экинлари, баҳори буғдой, арпа, сули, гречиха, қисман тариқ экилади. Хўжаликларда қорамол, чўчка, қуи ва эчки, йилки, парранда боқилади.

Ш.Қ.в. ҳудудидан ТрансСибирь т.й. ўтган. Т.й. узунлиги 470 км. Қатгик қопламали автомобиль йўллар уз. 1645 км. Ҳаво йўллари Петропавловскни Остона, Москва, Олмаота ҳамда Сибирдаги шаҳарлар, шунингдек, Кавказдаги курортлар ва бошқалар шаҳарлар билан боғлайди. Петропавловск пед. институти, Шим. чорвачилик илмий тадқиқот инти, ўлкашунослик музейи, драма театри, филармония ва бошқалар маданият

муассасалари бор.

ШИМОЛИЙ ҚУТБ - Ер айланиши фаразий ўқининг ер юзаси билан кесишадиган Шим. ярим шардаги нуктаси. Шим. Муз океанининг чуқ. 4000 м ли марказий қисмида жойлашган. Ш.к. агрофида йил давомида кўп йиллик музлар сузиб юради. Қишда ўртача ҳаво т-раси -40° , ёз ойларида 0° , айрим кунларда $1-2^{\circ}$ гача кўтариледи. Қутб куни 186 сутка ва 10 соат, қутб туни 178 сутка ва 14 соат давом этади (яна қ. *Географик кутблар*).

ШИМОЛИЙ ҲУДУД - Австралиянинг шим. қисмидаги маъмурий бирлик. Майд. 1,4 млн. км². Аҳолиси 196,3 минг киши (2000). Маъмурий маркази — *Дарвин шаҳри* Худудининг катта қисмини бал. 200—300 м ли плато эгаллайди. Иқлими шим.да тропик муссонли ва жан.да чўл иклими. Ш.х. мамлакатнинг нисбатан кам ривожланган ва аҳоли сийрак жойлашган р-ни. Хўжалигининг етакчи тармоғи — кончилик саноати ва чорвачилик. Марганец рудаси, боксит, олтин, мис ва темир рудалари, қумуш ва қалай қазиб олинади. Чорвачиликда, асосан, қорамол боқилади. Дехқончиликда ер ёнғоқ, сорго, банан, апельсин, сабзавотлар етиштирилади.

ШИМОЛИЙ-ҒАРБИЙ ЧЕГАРА ВИЛОЯТИ — Покистоннинг шим. ғарбий қисмидаги ҳудудий бирлик. Афғонистон билан чегарадош. Майд. 74,5 минг км². Аҳолиси 17,5 млн. киши (1998). Маъмурий маркази — Пешовар шаҳри Рельефи, асосан, тоғли. Шим.да Хиндукуш тизмалари (энг баланд жойи 7690 м, Тиричмир тоғи) ва Ҳимолай тоғининг ғарбий тизмалари жойлашган. Ғарбий қисми чўл ландшафтли паст тоғлар ва платолардан иборат.

Иқтисодиётида к.х. етакчи. Асосан, бўғдой, шоли, пахта, маккажўхори, тамаки ва қанд лавлаги экилади, шунингдек, сабзавот ва мевалар етиштирилади. Озиқовкат, тўқимачилик саноати кор-

хоналари, механика устахоналари бор. Хунармандчилик ривожланган (асосан, кулолчилик ва уйрўзгор буюмлари тайёрлаш). Тоштуз ва оҳактош қазиб олинади.

Ш.Ғ.ч.в. 1901 йилда Панжоб вилоятининг бир қисмидан ташкил этилган. 1947 йилдан Покистон худуди.

ШИМОЛИ-ҒАРБИЙ ҲУДУДЛАР - Канададаги маъмурий ҳудудий бирлик. Майд. 1,3 млн. км². Аҳолиси 41,4 минг киши (2002). Маъмурий маркази — Йеллоустон шаҳри Ш.Ғ.х. Шим. Америка материгининг шим. қисмини, Канада Арктика архипелагини ўз ичига олади. Ғарбида Макензи тоғлари (энг баланд жойи 2164 м) бор. Икдими арктика ва субарктика иклими. Ойлик тралар ёзда $3-16^{\circ}$ дан қишда -28° , -36° гача. Йиллик ёғин 150—400 мм. Ўсимликлари тундра ва ўрмон тундраси, жан.ғарбида игна баргли ўрмонлар бор. Ш.Ғ.х. Канаданинг кам ўзлаштирилган қисми. Иқтисодиётининг асосини кончилик саноати ташкил қилади. Рух, кўрғошин, олтин, вольфрам, нефть қазиб олинади. Аҳоли, асосан, мўйначилик билан шуғулланади. Асосий транспорт артерияси — Макензи дарёси.

ШИМПАҢЗЕ (Рап) — *одамсимон маймунлар* оиласига мансуб уруғ. Бўйи 150 см гача, вазни 50—60 кг (пакана Ш. анча кичик). Оддинги оёқлари орқадагисига нисбатан узун, панжаси тор, 1-бармоғи калта, бошқалари узун. Орқа оёғи бармоқлари ўртасида қиска тери парда бор. Жун ранги қора, боши кичикроқ, думалоқ, юз скелети бир оз олдинга бўртиб чиққан. Бош мияси 350—550 см³. Қулоқ супраси катта, тишлари бошқа одамсимон маймунларга нисбатан кучсиз ривожланган.

2 тури: оддий Ш. (3 кенжа тури: швейнфуртов Ш., чеге Ш., оддий Ш.), пакана Ш. (жунлари узун, лаби қизил) бор. Шарқий экваториал Африка ва Танганикада тарқалган. Ерда ва дарахтда яшайди, кафти орқасига таяниб ҳаракатланади,

кўчиб юради, тунаш учун шохшаббалардан мураккаб ин куради. Ҳаммахўр. Вояга етган эркалари кушлар ва бошқалар майда ҳайвонлар (туёқлилар боласи, мартишқалар, павианлар)ни ов қилади. 6—10 йилда вояга етади. Ҳомиладорлих давр 225 сутка, боласини 3—4 йил бокади. 50—60 йил умр кўради. Пода (50 ёки кўпроқ индивиддан иборат) бўлиб яшайди. Подага кучли эркаги бошчилик қилади. Ш. жуда қизиқувчан ва эмоционал ҳайвон. Ўзаро товуш сигналлари (30 дан ортик), имоишора, мимика, гавда ҳолати орқали алоқа қилади; оддий нарсаларни ишлатишни билади. Лаб. ҳайвонлари сифатида фойдаланилади.

Ш. кўпчилик белгиларига кўра, биокимёвий ва генетик жиҳатдан одамга энг яқин туради. Ш. иккала турининг ҳам хромосомалар тўплами ўхшаш бўлиб, 48 та хромосомадан иборат. Молекуляр гибридазация орқали одам билан Ш. ДНКси ўртасидаги фарқ бошқа ҳайвонлар битта уруғи 2 тури ўртасидаги фарқдан катта бўлмаслигини кўрсатди. Тажрибалар Ш.ни анча мураккаб вазибаларни уддалай олиши, нарсаларни курул сифатида ишлата билиши (ёш новдаларни синдириб олиб, барг ва пўстлоқдан тозалаш, шифтга осилган бананни яшиқларни устмауст тахлаб олиши), имоишораларни ўрганиб, ўз сўз бойлигини орттириши, улардан онгли фойдалана билиши аниқланган. Физиологлар ва психологлар Ш.дан одам ажодлари онгининг ривожланишини ўрганишда модель сифатида фойдаланишади. Ш. тутқинликка яхши кўникади ва кўпаяди. Ш. сони табиатда кескин камайиб бормоқда. Пакана Ш. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилоти Қизил китобига киритилган.

Н.С. Шин. «Ўқитувчи оиласи» (1977).

ШИН Николай Сергеевич (1928.24.8, Узоқ Шарқ ўлкаси) — рангтасвир устаси, Ўзбекистон БА акад. (1997), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1987). 1940 йилдан Ўзбекистонда. Беньков номидаги Ре-

спублика рассомлик билим юрти (1949) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати институти (1960)ни тугатган. Тошкент театр ва рассомлик санъати институти (1956—88) ва Республика рассомлик билим юрти (195]58, 19932004) да дарс берган. Ш. Ўзбекистон тасвирий санъатида ўзига хос йўналиш (мактаб) яратди (шогирдлари Б. Жалолов, Э.Мухаммадиев, Ы.Назаров ва бошқалар), асарларининг асосий мавзуси ўзбек, корейс халқлари тарихи ва бугуни ҳамда инсон тақдирига бағишланган; рангтасвирда яратган маҳобатли картина, портрет, манзара, натюрморт ва бошқалар асарлари билан шуҳрат қозонди: «Светлана», «Хотира йўллари», «Ҳайрат», «Сўқоқ мадҳияси», «Кўёшга», «Севги афсонаси», «Ҳосил байрами» ва бошқалар; шунингдек, «Йил фасллари», «Чирчик квадратлари» каби туркум асарлар муаллифи ҳамдир. 1960 йилдан Республика ва халқаро бадий кўрғазмаларда иштирок этади. Корея Республикасининг «Олтин тож» ордени билан тақдирланган (1997). «Дўстлик» ордени билан мукофотланган (1997).

Ад.: Еремян Р.В., Шин. Жизнь творчество, Т., 2003.

ШИНА (нем.) (техникада) — автомобиль, трактор ва бошқалар машиналарнинг ғиддираги гардишига кийгизиладиган резина ёки резинатўқимали пневматик қобик; ғиддиракнинг йўл билан тишлашини таъминлайди, нотекис йўллардаги туртки ва зарбаларни юмшатади. Камерасиз ва камерали хиллари бўлади. Камерали Ш., асосан, камера, покришка ва борт лентасидан иборат. Покришка каркас, протектор, ёстиксимон қатлам (брекер), ён деворлар ва бортлардан ташкил топади. Каркас покришка учун асос вазифасини бажаради ва *корд* қатламларидан ясалади. Покришка камерага насос ёрдамида юборилган ҳаво босимига қаршилик кўрсатади ва уни шикастланишдан сақлаб туради. Камерасиз Ш.да ҳавонинг ички босими таъсирида покришка бортлари ғиддирак

гардиши четларига зич тегиб туради, бу эса зарур герметикликни (қавонинг сизиб чиқмаслигини) таъминлайди.

Ш. машинанинг тормоз йўли узунлигига, ёнилғи сарфига ва бошқалар омилларга сезиларли таъсир кўрсатади. Вазифасига қараб, Ш.лар энгил автомобиллар ва юк автомобилларига, қ.х. машиналари (тракторлар, пахта териш машиналари ва бошқалар) га, йўл қурилиш машиналарига, мотоцикллар ва велосипедларга мўлжалланган хилларга бўлинади. Авиация, бир рельсли (монорельсли) транспорт ва бошқалар учун мўлжалланганлари махсус Ш.лар ҳисобланади.

Ш. кўп қатламли резинатўқимачилик махсулоти бўлиб, асосан, каучук,

2. Шиналардаги резина, кимёвий тодалар ва арматура материаллари (кордлар)дан автоматпоток линияларида тайёрланади (яна қ. *Каучук, Резина*).

ШИНА (тиббиётда) — суяк, бўғим, юмшоқ тўқималар шикастланганда ва касалланганда уларни кимирилатмай қўйиш (*иммобилизация*) мақсадида ишлатиладиган мослама. Ш. металл, гипс, тахта, пластмасса ва бошқалар дан тайёрланади. Ш. қўйилганда синган оёқ ва қўл оғриғи камаяди. Суяклар билан юмшоқ тўқималар шикастланишининг олди олинади. Транспорт ва даволаш Ш. лари фарқ қилинади.

Транспорт Ш.лари жароҳатланган кишини вақтинча кўчириш ёки ташишда қўлланади, унга Крамер, Дитерихс, фанерли, картонли Ш.лар қиради. Крамер Ш. симдан қилинган тайёр металл нарвонга ўхшаш, уз. 75—100 см, эни 7—10 см. Шикастланган оёқ ёки қўлга оддин пахта қўйиб, сўнгра Ш.ни марлили, крахмалли ёки гипсли боғловлар билан маҳкам боғланади. Дитерихс Ш. 2 та — узункисқа таёқ, калин фанердан қилинган таглик ва бурамадан иборат. Кўпинча чаноқсон бўғими ва сон суяги шикастланганда қўлланади. Транспорт Ш. бўлмаган вақтда фанер, юпка тахта,

таёқ ва бошқалардан фойдаланилади. Даволаш Ш.си, асосан, шиналигипсли боғловлар сифатида (қ. *Гипс боғлов*) ишлатилади.

ШИНАК — 1) шаҳар, қалъа, кўрғон кабилар деворидан душманни кузатиш, ундан сақланиш ва отиш учун қилинган махсус туйнукча; пана жой (яна қ. *Амбразура*).

ШИНАЛАШ — қ. *Иммобилизация*.

ШИНГИЛ, шода — тўпгулнинг бир тури. Битта гулпояда учига яқинлашган сари қисқариб борадиган бандли гуллар тўпланади. Мас, ток (узум) шингили. Шундай шингиллардан бир нечтасининг қўшилишидан ташкил топган тўпгул эса мураккаб шингил деб аталади (мас, бир бош узум).

ШИННИ — узум шарбатидан тайёрланадиган ширинлик тури. Аксарият оқ узум навларидан тайёрланади. (Буваки, Баян Ширей, Сояки, Нимранг ва б.). Узумнинг яхши пишган бошлари совуқ сувда ювилиб, ғужуми эзилади. Сўнгра шарбати сузиб олинади. Ачиб қолмаслиги учун сузиб олинган шарбатга соғ тупрок (гил) аралаштирилиб, шарбат таркибидаги муаллақ зарралар (чанг, узум эти) чўкмага туширилади. Шарбат қозонга солиниб, суст оловда ранги тиниклашиб бир қадар қуюлгунча қайнатиш давом эттирилади. Вақт вақти билан ёғоч куракчада кавлаб турилади. Тайёр Ш. тўқ қахрабо рангда бўлади. Яхши пиширилган Ш. узоқ сақланганда ҳам ачиб қолмайди. Ш., шунингдек, тут, қовун, тарвуз ва бошқалар хўл мевалар шарбатини қайнатиш усули билан ҳам тайёрланади.

ШИНШИЛЛАСИМОНЛАР — кемирувчилар оиласи. Уз. 22—66 см, думи 7,5 — 32 см, вазни 0,5—7 кг. Кўзи ва қулоқлари катта, думи калин юнг билан қопланган. Жанубий Америка пастте-

кислиги ва тоғларида тарқалган. 3 уруғи: вискашлар, тоғ вискашлари ва шиншил-лалар бор. Шиншиллалар уруғи гав-дасининг уз. 22— 38 см, думи 7,5—15 см, вазни 0,5—1 кг. Мўйнаси қалин ва юмшоқ, орқаси мовий ёки малла кулранг, қорни сарғиш ок. Чили ва Боливиянинг тоғли чўл минтақасида учрайди. Қоялар ёриғида тошли жойларда қатта коло-ния бўлиб яшайди. Эрталаб ва кечкурун фаол. Қисқа сакраб ҳаракатланади. Ўсимликнинг ер устки қисмлари билан озикланади. Йилда 1—3 марта 1—6 тадан бола туғади. 18-асрдан бошлаб қимматбаҳо мўйнаси учун қўплаб ов-ланиши туфайли деярли қириб юборил-ган. Ҳоз. муҳофаза қилиш тадбирлари-ни амалга ошириш билан сони бирмун-ча ортган. Мўйначилик фермаларида боқилади. 2 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

ШИПКА — Стара-Планина тоғларидаги довон, Болгарияда. Бал. 1185 м. Ш. орқали Габрово — Крзонлиқ шоссеси ўтган. Довон яқинида болгар ва рус жангчилари хотирасига бағишлаб ҳайкал ва музей қурилган.

ШИПКА — Язғулом тизмасининг жан. тармоғидаги чўққи (Помир). Бал. 6254 м. Чўққига биринчи марта 1968 йилда болгариялик альпинистлар чиққан. Болгариядаги *Шипка* довони номи билан аталган.

ШИРА — 1) ўсимлик битлари ҳаёт фаолияти натижасида ўсимлик баргла-рида пайдо бўладиган ёпишқоқ ялтироқ суюқлик. Жонли тилда ўсимлик бит-лари маъносида ҳам ишлатилади; 2) ўсимликларнинг гул шира безлари ажра-тадиган ширин суюқлик — *гулшира* (не-ктар).

ШИРАК Жак Рене (1932. 29.11, Па-риж) — Франция давлат арбоби. Париж Сиёсий тадқиқотлар институти (1954) ва Миллий бошқарув мактаби (1959)ни ту-

гатган. 1959 йилдан Давлат аудитор пала-таси аудитори, 1962 йил апр.дан ҳукумат аппаратида, 1965 йилдан СенФреоль шахри кенгаши аъзоси, Миллий ма.жлис депутаты (1967 йилдан). 1967 йилдан Ж.Помпиду ҳукуматида ижтимоий маса-лалар, 1968 йилдан иқтисодий ва молия масалалари бўйича давлат қотиби, 1972 йилдан қ.х. ва кишлоқ тараккиёти, 1974 йил ички ишлар вазири. Ш. 1960-й.лар-дан Республикани химоя қилувчи демо-кратлар иттифоқи партияси аъзоси, 1975 йилдан фахрий бош қотиби, 1976 йил партия Республикани қўллабқувватлаш уюшмасига айлангач, унинг раиси. 1974 йил апр. — 1976 йил авг. ва 1986 йил март — 1988 йил майда Франция бош вазири, 1977 йил мартдан Париж шахри мэри, 1995 йил майдан Франция Респу-бликаси президенти.

ШИРАЛИ ОЗУҚАЛАР - таркибида суви кўп бўлган (70% дан ортиқ боғланган сув) ўсимлик озуқа; чорва моллари учун тўйимли емхашак. Ш.о.га илдизмева, ту-ганакмева, полиз экинлари меваси, озуқа ўтлар, силосланган озуқалар ва бошқалар киради. Таркибида С витамини, В гуруҳ витаминлари, айримлари таркибида каротин, энгил ҳазм бўладиган углевод-лар (крахмал ва қанд) бор, протеини оз. 1 кг Ш.о.нинг тўйимлилиги 0,1—0,3 озуқа бирлигига тенг. Барча чорва мол-лари хуш кўриб ёйди. Сигирларнинг сут маҳсулдорлигини оширади, дағал хашакларнинг ҳазмланишига ижобий таъсир кўрсатади. Асосан, хом ҳолида бир суткада соғин сигирларга 40 кг гача, бўрдоқига боқиладиган буқаларга 60 кг гача, қўйларга 4 кг гача бериш мумкин.

ШИРАЧ— пиёзғулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар турку-ми. Марказий ва Олд Осиёда, Жанубий Шарқий Европада Ш.нинг 30 га яқин тури маълум. Улардан 23 таси Ўрта Осиё, Кавказ ва Қримда учрайди. Ўрта Осиё тоғларининг пастки қисмида Ш.нинг суғд Ш.и, регел Ш.и, ок Ш., иллария Ш.и,

ольга Ш.и ва пушти Ш. турлари ўсади. Бўйи 100-200 см, барглари қалами, гуллари кўп, ранги сарғиш, май июль ойлари л,1 гуллаб уруғлайди. Уруғи шарсимон кўсакча. Кўпгина турларининг илдизларида ёпишқоқ модда (ширач) борлиги туфайли, елим олиш учун ишлатилади. Ш. барглари таркибида кўп миқдорда С витамини бор, яхши асал берувчи ўсимлик.

ШИРАЧДОШЛАР сарсабилнамо-лар қабиласига мансуб оила. Аксарият илмий манбаларда лоладошлар оиласи таркибида бўлган. Оила 50 га яқин туркум, 1400—1450 турни ўз ичига олади. Тропик ва субтропик ҳудудларда кенг тарқалган. Ўзбекистонда оиланинг битта кўп йиллик ўтлардан иборат ширач номи туркумига мансуб турлари ўсади. Бу туркумнинг барча турлари Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ШИРВОН — Шим. Озарбайжонда, Каспий денгизининг ғарбий соҳилида жойлашган тарихий вилоят. «Ш.» ата-маси — «Шарван» шаклида *сосонийлар* даврида (226—651) қадимий *Кавказ Албанияси*, кейинчалик *Аррони* бир қисмини англатиш учун қўлланилган. 654 йил Ш. араблар томонидан эгалланган ва кейинчалик Шайбон қабиласидан бўлган араб ноибларининг меросий мулкига айланган. Ш.ни 799—1538 йилларда *ширвоншоҳлар* сулоласи бошқарган. Уларнинг даврида Ш. ҳудудига Кура дарёсидан Дарбанд шаҳригача бўлган ерлар кирган. Пойтахти — Шемаха шаҳри Салжуқийлар босқини вақтида Ш. Озарбайжон мустақиллиги учун кураш марказига айланган. 12—13-асрларда ушбу кураш жараёнида Ш. Грузия билан яқинлашган. 15-аср ўртасида Ш. анча кучайган. У ипак етиштириш ва тўқимачиликнинг марказларидан бўлиб, халқаро савдода муҳим роль ўйнаган. Ш., шунингдек, йирик маданий марказ бўлиб, унда Низомий, Ҳоконий. Фалакий ва бошқалар ижод қилганлар. *Си-*

фавийлар давлати кучайиши билан Ш. уларга қарам бўлиб қолиб, 1538 йил ширвоншоҳлар ҳокимияти барҳам топган. Ш. Сафавийлар давлатининг вилоятига айланган. 1748 йил Ш. ҳудудида мустақил *Ширвон хонлиги* барпо этилган.

ШИРВОН ТЕКИСЛИГИ, Ширвон дашти — Озарбайжондаги КураАрак пасттекислигининг бир қисми. Кура дарёсининг чап соҳили бўйлаб жойлашган. Бал. 16 м дан 100 м гача. Ғарбдан шарққа нишаб. Ер юзаси, асосан, текис, фақат баъзи жойларида антиклиналь структурага эга, бал. 200 м гача бўлган қирлар, балчиқли вулканлар конуслари кўтарилган. Иқлими кескин континентал. Йилига 200—350 мм ёғин тушади. Бўз ва бўзўтлоқ тупроқларда, асосан, шувоқ, шўралар ўсади. Суғориладиган жойларида пахта, ғалла ва бошқалар экинлари экилади. Чорвачилик, тоқчилик ривожланган. Суғориш учун Мингечаур сув омборидан Юқори Ширвон канали ўтказилган.

ШИРВОН ХОНЛИГИ (1748-1820) — Шим. Озарбайжондаги ўрта аср давлати. Эрон шоҳи *Нодиршоҳ* асоратидан 1748 йил халос бўлингач, вужудга келган. Ш.х. Шим. Озарбайжондаги энг йирик ва бой хонликлардан бири эди. Аҳолисининг асосий машғулотидекхончилик, ипакчилик, тўқимачилик, савдо, хунармандчилик бўлган. Гулистон сулҳ шартномаси (1813)га кўра, Эрон Ш.х.га бўлган даввосидан воз кечган. 1820 йил хонлик бошқаруви бекор қилиниб, рус маъмурияти билан алмаштирилган. Ш.х. ҳудудида Ширвон провинцияси тузилган, у 1840 йил Каспий вилояти (1846 йилдан Шемаха, 1859 йилда Боку губернияси) таркибига кирган. Ш.х. ҳудуди Озарбайжон Республикасининг бир қисми ҳдгсобланади.

ШИРВОНЗОДА (тахаллуси; асл фамилияси — Мовсисян) Александр Минович [4858.7(19).4, Озарбайжон, Шема-

ха шахри — 1935.7.8, Кисловодск; Ереванда дафн этилган] — арман ёзувчиси. Арманистон, Озарбайжон ва Грузия халқ ёзувчиси (1930). Рус уезд билим юртини тугатган (1873). 1883 йилгача Бокуда яшаб, турли касбларда ишлаган, очерк ва мақолалар ёзган. 1893 йилдан Тбилисида яшаган. «Ардзаганк» («Акссадо», 1886—91) ҳафталик газ.да ишлаган. Парижда (1905—10), Тбилисида (1910—19) яшаган, сўнгра яна хорижга кетган (1919—26), 1926 йил Арманистонга келиб, ижодий ишини давом эттирган.

«Номус» (1885) романи ва «Хусумат» қиссаси (1897)да озарбайжон халқи ҳаёти, ибтидоий урф-одатлар ва янгича қарашлар ўртасидаги ихтилоф, инсон руҳиятидаги кечинмалар чуқур тасвирланган. «Алғовдалгов» романи (1898)да саноатлашган дунё тартибсизликларини ёритган. «Артист» қиссаси (1903)да иқтидорли машшоқ Левоннинг фожиаларга тўла ҳаёти ҳикоя қилинса, «Номус учун» драмаси (1926)да бойбадавлат Элизбарянининг боқира ва софдил кизи Маргаритнинг покиза туйғулари, оташин муҳаббаги куйланади.

Ш.нинг насри ва драматургияси арман адабиётини янги босқичга кўтарди. Инсон руҳий оламининг тубтубигача кириб бориш, таъсирчанлик, оҳангдорлик тамойиллари ёзувчи асарларининг яшовчанлигини таъминлади. Умрининг сўнги йилларини Арманистонда ўтказган 111. қатор ҳикоя ва очеркларни эълон қилди, шунингдек, «Морганнинг чўқинтирилиши» (1926) сиёсий руҳдаги комедияси, «Сўнги фаввора» (1934) киносценарийсини ёзди, 2 ж.ли «Ҳаёт тажрибаларидан» мемуар романи устида ишлади.

Ас: Избраннме соч., т. 1—3, М., 1957; Алина [қисса], Т., 1963; Хусумат [роман], Т., 1974; Хаос, Ереван, 1975.

Ад.: Тамразян Г.С., Ширванзаде, М., 1967.

ШИРВОНШОҲ ўрта асрларда Шим. Озарбайжондаги тарихий вилоят ва дав-

лат *Ширвон* ҳукмдорлари унвони (799—1538). Ш.ларнинг куйидаги сулолалари маълум: Мазъядийлар (799-1027), Кесронийлар (1027-1382), Дарбандия (1382-1538).

ШИРВОНШОҲЛАР САРОЙИ - Бокудаги меъморий мажмуа (15—16-асрлар); ўрта асрлар Озарбайжон меъмориликнинг муҳим намунаси. Мажмуа 2 қаватли сарой, 8 қиррали гумбазли девонхона (15-асрнинг бири, атрофи равоқли 5 қиррали айвон билан ўралган), тўртбурчак тархли мақбара (1435), хашамдор пештоқли хонақоҳ, 2 гумбазли ва минорали масжид (1442), 8 қиррали Саид Яҳё Бокувий мақбараси, дарвоза (1585), сардоба ва ҳаммомдан иборат. Турли даврларда яратилган иншоотларни ўз ичига олган мажмуанинг яхлитлигини меъморий усулларнинг умумийлиги белгилаган. Биноларнинг ҳажмларини ифодали безаклар зийнатлайди. Ш.с. музейга айлантирилган.

ШИРГУРУЧ — сут ва гуручдан тайёрланадиган куюқ таом. Гуручни тозалаб, 3—4 марта ювилади. Қозонга қуйилган сув қайнаб чикқач, гуруч ва озгина туз солинади. Гуруч чала пишгач, сут қуйилади. Сут гуручга сингишига қараб 3—4 марта бўлиббўлиб қуйилиши, таом эса тўхтовсиз кавлаб турилиши лозим. Гуруч эзилиб сутни батамом шимиб олгач, таом тайёр ҳисобланади. Тайёр Ш. лаганга сузилиб, бетига сариёғ (баъзан шакар) солиб дастурхонга тортилади.

ШИРЗАДА - қ. *Рахит*.

ШИРИН — Сирдарё вилоятидаги шаҳар (1972 йилдан). Вилоятга бўйсунди. Яқин т.й. станцияси — Фарход (6 км). Вилоят маркази (Гулистон шаҳри)дан 52 км. Уртача 328 м баландликда. Аҳолиси 15,3 минг киши (2003), асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, корейс, рус, озарбайжон, туркман ва бошқалар ҳам яшайди. Шаҳар

номи келиб чиқиши тўғрисида турли ривоят ва тахминлар мавжуд. Шулардан ҳақиқатга яқинроғи, шаҳарнинг ғарбий қисмидаги тоғнинг Фарҳод қояси тагидан оқиб ўтадиган Ширинқиз сойи номидан олинганлигидир. Ш. Фарҳод ГЭС қурилиши муносабати билан ишчилар посёлкаси сифатида 1943 йилда вужудга келди. Шаҳарда Фарҳод ГЭС, Сирдарё иссиқлик электр стяси, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари машинасозлик 3-ди, суткасига 7 т нон ва нон маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхона, спирт 3-ди ва бошқалар, шунингдек, 60 тадан зиёд турли шаклдаги хусусий ва кичик корхоналар бор. Сирдарё қурилиш бошқармаси ҳам Ш.да жойлашган. Шаҳарда 4 умумий таълим мактаби, 1 мусиқа мактаби, 2 касб-хунар коллежи, театр, «Ширин» шаҳар бозори, 5 кутубхона, 2 музей, касалхона (140 ўрин), болалар касалхонаси, врачлик соғломлаштириш пункти, 2 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 2 фельдшер-акушерлик пункти, дорихона, «Хавотог» санаторийси, маданият ва истироҳат боғи, Хотира боғи мавжуд. «Ширин садоси» газ. чоп қилинади. Шаҳар телестудияси фаолият кўрсатади.

«ШИРИН БИЛАН ШАКАР» («Эрали ва Шерали») — ишқийроманикдостон. *Фозил Йўлдошўгли*, Пўлкан шоир, Бекмурод бахши Жўрабой ўғли, Ёрлақаб бахши Бекназар ўғли каби халқ шоирлари қуйлаган. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган (1929). Асарда эмиқдош Ширин билан Шакарнинг ўғай она тухмати билан хон оталари томонидан ўлимга ҳукм қилиниши ва уларнинг узоқ муддатли айрилиқ ва дарбадарликдан сўнг ўз юртига қайтиб келиши тасвирланади. Достонда дарбадарликда юрган Шакарнинг тилсимли тоғда аждар кўриқлаб ётган Гулгун парига ғойибона ошиқ бўлиши ва унга етишиш йўлида аждар ҳамда зolim шoҳ Қорахонга қарши кураши ҳам қамраб олинган. Достонда элюртга муҳаббат, севгида садокат, инсонпар-

варлик, баҳодирлик каби фазилатлар улуғланган. Достон 2 марта мустақил китоб (1941, 1955) ҳамда халқ оғзаки ижоди асарлари туркумининг 19-китоби («Орзигул»)да нашр қилинган (1975).

ШИРИНАК — қовун-тарвузнинг энг ширин намуналарини танлаш ва баҳолаш мақсадида ўтказиладиган анъанавий мусобақа, баҳслашув. Қадимдан куз бошида, қовунтарвуз ғарқ пишган даврда бозорларда, қовун сайилларида ўтказиб келинган. Ш.да миришкор қовунчи деҳқонлар ўзлари етиштирган ҳосилининг энг сарасини намойиш қилганлар. 20-асрнинг 70—80-й.ларида Ўзбекистон халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасида (Тошкент шаҳрида) Ш. полизчи деҳқонларнинг махсус кўриктанлови — қовун сайли шаклида ҳар йили 1 сентябрда ўтказилган. Ш.да мусобақалашувчи томонларнинг ўзлари қовунтарвузнинг энг сараси ва ширин деб билган намуналарини танлайдилар. Танланган қовунтарвузлар сўйилиб, ширин ва сара деб топилган намуналар чашначилар (қ. *Чашначилик*) томонидан эълон қилинади. Кимники ширин чиқса, шу томон ғолиб деб топилади. Танловда хайъат тузилиб, у қовунтарвузнинг ташки кўриниши, сифати, ширинлиги, эти таркибидаги қанд моддаси миқдори, ҳосилдорлиги, ташишга, сакташга чидами ва бошқаларга баҳо беради ҳамда ғолибларни эълон қилади, совринларни топширади. Ғолиб топилган нав уруғлари экиш учун тавсия этилади.

Ш. ҳозир ҳам шаҳарлар ва туманларда қовун бозорларида, қовун сайиллари, ҳосил байрамларида уюштирилади, қовун ишқибозлари, ҳаваскор полизчи деҳқонлар ўртасида ўтказиб турилади.

ШИРИНБЕКА ОҒО МАҚБАРАСИ - Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14-аср охири); *Шоҳизинда* таркибида. Амир Темурнинг синглиси Ширинбека оғога атаб қурилган. Мақбара равоғи ичидаги арабий битикда муҳим тарихий

хужжат сақланган (таржимаси): «Бу қабр маликаи муаззама, муқаррама Ширинбека оғо Тарағай (бек) қизиники. Равзасини Аллоҳ нурли этсин. Сана 787» (мил. 1385/6). Мақбара пештоқгумбазли, бир хонали (зиёратхона, 6,2x6,2 м), хона тўрида дахма бор. Зиёратхона тагида кичикроқ сардоба — гўрхона жойлашган. Мақбаранинг бош тарзи серхашам кошинкори безатилган, турли нақш ва ёзувлар қолдиғи сақланган (қолган тарзлари безаксиз). 4 меҳробий равоқ устига гумбаз боғланган; гумбазнинг нақшлари сопол кошин ва фишталардан терилган, ранглар уйғунлашиб, жуда нафис ва серхашам кўринади. Ички деворларига тилла ҳалли ислимий нақшлар, кушчалар, манзаралар тасвири ишланган. Кесма кошин ишлатилган дастлабки етук иншоот бўлган Ш.о.м. шаклу шамоийли, безаклари жиҳатидан 14-аср 90-й.ларида эришилган меъморий юксалишнинг мукамал намунаси сифатида кадрлидир.

ШИРИНМИЯ, қизилмия — бугдойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пояси тик, бўйи 50—20 см, шохланган, баъзан шохланмаган, туклар билан қопланган. Илдизи ўқидиз, шохланган, 5—6м чуқурликкача боради. Барглари тоқ патсимон, уз. 8—20 см. Гуллари кийшиқ (зигморф), икки жинсли. Меваси 3—7 уруғли дуккак. Уруғи қаттиқ, майда, силлиқ, мош ранг. Апрельнинг охиридан июнча гуллайди. Августда пишади. Асосан, Европа ва Осиёда тарқалган. Дарё ёқаларида, ариқ ва зовур бўйларида, қумлоқ ерларда, тоғ ён бағирларида, баъзан 2500 м баландлиқкача бўлган ерларда, кам ва ўрта шўрланган тупроқларда ҳам ўсади. Амударё, Сирдарё, Урал ва Или тўқайзорларида Ш.нинг катта майдонларни эгаллаган ўтлоқзорлари учрайди. Ш. қадимдан қимматбаҳо доривор ўсимлик сифатида маълум. Унинг илдизи таркибида гормонал фаол глицирризин, сахароза, фруктоза, глюкоза, ошловчи моддалар, 30 га яқин флавоноидлар ва бошқалар бор. Тиббиётда Ш.нинг ил-

дизи ва илдиз поясидан тайёрланган дорилар билан яллиғланиш, аллергия, захарланиш, Аддисон касштлиги, бод, беланги, бўғма, сил, чипқон, экзема ва бошқалар касалликлар даволанади. Шунингдек, озиковқат, кимё ва кон металлургияси саноатида ҳам ишлатилади. Ш.нинг пояси таркибида кўп миқдорда оксил, ёғ, қанд, каротин, витамин С ва бошқалар борлигидан қимматбаҳо емхашак ҳисобланади. Ундан яхисти пичан ва силос тайёрланади. Ўзбекистон ФА «Ботаника» илмий ишлаб чиқариш марказида Ш.нинг серхосил, кургоқчиликка ва тупроқ шўрланишига чидамли шакллари яратилган; уруғи ва илдизпоясидан кўпайтириш усуллари, афотехникаси ишлаб чиқилган; йилига 2 марта ҳосил олиш мумкинлиги исботланган.

ШИРИНПЎЧОҚ - ўртапишар қовун нави. Тухумсимон, уч томони ингичка, тор, узун. Уз. 30—40 см, оғирлиги 4—5 кг. Сирги сал бўғимли, тўла тўр билан қопланган, тўрлари майда ёки ўртача, дағалроқ. Туси яшилсарик, очик рангли, сиртидаги гуллари эгрибутри, деярли туташ, бир хил кенгликдаги тор йўллардан иборат, гулларининг туси тўқ яшил. Пўсти қаттиқ, эти яшил ёки оқ, қалинлиги 4—5 см, қумоққумоқ, сал карсиллайди, ширин. Таркибида 7,5—8,4% қанд моддаси бор. Ниҳоли униб чиққанидан кейин ҳосили 80—95 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 250—300 ц/га. Унча узок бўлмаган жойларга олиб боришга яроқли. Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида р-нлаштирилган.

ШИРИНСОЙ ҚАБРИСТОНИ - 2-4-асрларга оид археологик ёдгорлик. Бекобод шаҳридан 4,5 км шарқда, Сирдарёнинг чап соҳилида. Ғарб томонидан Ширинсой ўтади. 1943 йил Фарход ГЭСи қурилиши вақтида топилган. Шу йили археолог В.Ф. Гайдукевич бошчилигидаги экспедиция ўрганган. Ш.қ.дан жами 28 та қабр очилган. Уларнинг кўпчилиги оддий чуқурчалардан иборат бўлиб, бир

неча катакомба шаклидаги қабрлар ҳам топилган. Жасадлар чалқанча, оёғи узатилган ҳолда, айримлари ён гомони билан (қўпинча чап ёни билан) ётқизиблиб, оёғи йиғиштирилган ҳолда қўйилган. Қабрлардан кўзачалар, косалар ва бошқалар хил идишлар топилган. Идишлар қизил ангоб билан бўялган, айримлари сайқалланган. Ш.қ. жойлашган ҳудуд қадимда Усрушонага қарашли бўлиб, топилган ашёлар ширинсойликларнинг Шош ва Фарғона билан иқтисодий ҳамда маданий алоқада бўлганлигини кўрсатади.

ШИРИНЧА — *сачратқининг* халқ орасида тарқалган номи.

ШИРИНҚУЛОВ Тошпўлат (1937, Қўшрабат тумани) — механик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1994), техника фанлари д-ри (1970), проф. (1974). СамДУ ни тугатган (1960). Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги интида илмий ходим (1960—70), ТошПИ да кафедра мудири (1973—75), қишлоқ қурилиши фти декани (1974—75), Самарканд меъморчилик ва қурилиш иити ректори (1975—86), шу интда кафедра мудири (1980 йилдан), Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси (1993—2001).

Илмий ишлари, асосан, грунтлар механикаси, деформацияланувчи заминдаги муҳандислик конструкцияларини ҳисоблаш, иншоотлар мустаҳкамлиги ва пойдеворсозлик масалаларининг илмий асосларини яратишга бағишланган. Ш. қурилиш конструкциялари материалнинг ёйилувчанлигини ва деформацияланувчи асоснинг реологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда балкалар ва рамали конструкцияларнинг ҳисоби назариясига катта ҳисса қўшган.

Ас: Методм расчёта конструкции на сплошном основании с учётом ползучести, Т., 1969; Расчёт инженерных конструкций на упругом неоднородном основании, Т., 1986.

ШИРК (араб.) — Аллохнинг шериги бор деб билиш, қўпхудолилик. Исломга кўра, Аллохдан бошқа «илох»ларга, шунингдек, бутлар ва одамларга сифиниш катта гуноҳ, куфр ҳисобланади. Аллохдан ўзгага топинувчилар мушрикдирлар. Куръонга кўра, Ш. кечирилмайдиган гуноҳ ҳисобланади. Истеъмомда кофирни мушрик, мушрикни кофир, деб атаб келинади.

ШИРКАТ, хўжалик ширкати — жисмоний ва юридик шахсларнинг шартнома асосида ва ҳамкорликда хўжалик фаолияти юритиш мақсадларини кўзлайдиган ихтиёрий бирлашмаси. Ш. аъзолари хўжалик шартномаси асосида иш юритадилар, унда Ш.нинг мақсадлари, Ш. мулкни барпо этишда аъзолар иштироки ва бадал миқдори, олинадиган фойданинг тақсимланиши ҳамда Ш. тугатилганда мулкнинг ўзаро тақсимланиши, бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқлари белгилаб қўйилади. Ш. мулки ҳамиша Ш. аъзоларининг ҳиссавий бадаллари негизида шаклланади.

Мулкни барпо этиш тамойили Ш. турига боғлиқ. Муассислик шартномаси ва устав Ш.нинг таъсис ҳужжатлари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ва хорижий мамлакатлар хўжалик ҳаётида Ш.нинг тўлиқ Ш., командит (аралаш) Ш. турлари кўпроқ тарқалган. Тўлиқ Ш. хўжаликларда яқка шахслар ёки тадбиркорлар, тижорат ташкилотлари таъсис шартномасида белгиланган мақсадларни амалга ошириш учун ўз фаолияти ва капиталлари билан иштирок этадилар. Ш. мажбуриятлари бўйича ўзларига тегишли жами молмулк билан бирдамликда жавоб берадилар. Иштирокчиларнинг ҳар бири бошқа ҳуқуқлар билан бир қаторда корхонани бошқаришда иштирок этади ва ҳар бир шахс бир овозга эга бўлади, ҳар бир иштирокчи фақат биргина тўлиқ Ш.га аъзо бўлиши мумкин. Мас, 90-й.ларнинг 2-ярмидан бошлаб Ўзбекистон қ.х.да собик

колхозлар — жамоа хўжаликлари ёпиқ Ш. хўжаликлари — пайчилар хўжалиги шаклига ўтказила бошлади ва 1,4 млн. дан ортиқ деҳқонлар Ш.даги пай мулки эгаларига айланди (2004). Коммандит Ш. аъзолари Ш. мажбуриятлари бўйича ўзининг жами молмулки билан жавоб берадиган бир ёки ундан ортиқ иштирокчилар билан бир қаторда жавобгарлиги кўшган улуши миқдори доирасида чекланадиган бир ёки бир нечта қатнашчи (коммандитчи)лардан ташкил топади.

Ш.нинг тугатилиши хўжалик Ш.лари ҳақидаги қонунларда ва Ш.нинг таъсис шартномасида кўзда тутилган тартибда амалга оширилади.

Расулмат Ҳусанов.

ШИРМОЙ, ширмол (форс.тож. — сутли нон) — нон тури. Дастлаб махсус усулда тайёрланган нўхат ва арпабодиён қайнатмасига маълум миқдорда ун солиб хамирпайгир қорилади. Пайгир 5—6 соатдан сўнг етилади. Уни хамиртуруш сифатида ишлатиб, буғдой ундан сутга қориб хамир тайёрланади. Хамир мушглаб егилтирилгач, 200 г ли зувалалар узиб олинади. Ҳар бир зуваладан четлари 3 см, ўртаси 1 см қалинликда нон ясалади. Ш. нон ўртасига чакич урилади, четлари эса пичоқ ёки махсус чакич билан кунгира қилинади. Тандирда ёпиб пиширилади.

ШИРМОНБУЛОҚ - *Чилустун* тоғ ларига туташган қирлар. Этагидаги худудлар боғ ва экинзорларга айланттирилган. Жанубий Фарғона каналидан суғорилади.

«**ШИРМОНБУЛОҚ**» - туристик база. *Хўжаобод тумани*даги Ширмонбулоқ қишлоғига ёндош Чилустун тоғлари бағрида жойлашган. 1972 йилда ташкил этилган. Экологик туризм йўналиши бўйича йилнинг май — сентябр ойларида сайёҳларга хизмат кўрсатади. Чилустун тоғлари даралари ва Андижон шаҳрига саёхатлар уюштирилади. «Ш.»да 2, 3, 4

кишилик кotteж ва палаткалар бўлиб, бир вақтда 252 нафар туристни қабул қилади. Туристлар учун ошхона, ижара хонаси ва бошқалар маиший хоналар бор.

ШИРОҚ (юнон манбаларида Сирак) (мил. ав. 6-аср) — Турон халқларининг *ахоманийлар* подшоси Доро I (қ. *Доро*) босқинига қарши курашган халқ қаҳрамони. Ш.нинг ҳаёти ҳақида манбаларда жуда оз маълумотлар сақланиб қолган. Мил.ав. 6-аср бошларида Эрон шоҳи Доро I кўшини Турон худудига бостириб қирган. Юнон тарихчиси ва нотиғи *Полиен* (мил. 2-аср) нинг 8 китобдан иборат «Ҳарбий хийлалар» («Стратегмалар») асарида илк марта Ш. жасорати тилга олинган.

Полиеннинг ёзишича, сак қабилалари оксоқоллари Сакфар, Омарг ва Оамирис форс қўшинини енгилш учун ҳарбий кенгаш (курултой) ўтказётганда, уларнинг хузурига оддий отбоқар Ш. келиб, ўз режасини баён қилган. Режага кўра, Ш. ўз қабиласи манфаатини ҳимоя қилиб, ҳарбий хийла ишлатган ва ёлғиз ўзи Доро I лашкарига қарши турган.

Ш. Доро I қароргоҳига келиб, унга қабилалошлари ноҳақ ситам етказганлиги учун (унинг бурни ва кулоқлари кесилган эди) у Эрон қўшинини саклар (шаклар) қабиласи турган ерга қиска йўл билан олиб боришини айтиб, душман қўшинини Қизилкум чўли ичкарасига бошлайди. Эрон қўшини «йўлбошловчи»нинг маслаҳати билан фақат 7 кунга етадиган сув, озиковқат ва емхашак олган эди. Жазирама иссиқда чўлни кечиб ўтаётган душман қўшини ҳолдан тойиб, озиковқат ҳам тугайди. Ниҳоят, муҳлатнинг 7кунда душман қўшини алданганини пайқайди. Ш. атрофини қуршаб олган шоҳ Доро I ва унинг саркардаларига қарата куйидаги сўзларни айтган: «Мен ёлғиз ўзим Доро қўшинини енгдим. Сизларни алдаб, чўлнинг қок ўртасига олиб кеддим. Хоҳаган томонингизга кетишингиз мумкин, воҳагача тўрт гомонингиз ҳам 7 кунлик йўл!».

Даҳшатга тушган шоҳ ва унинг саркардалари Ш.ка ёлвориб, унга сувсиз чўлдан олиб чиқиши учун катта бойлик ваъда қилишади. Ш. ватан озодлиги йўлида жон фидо қилишини айтгач, Доро 1 нинг саркардаси Раносбат уни қилич билан чопиб ташлайди. Кўшиннинг асосий қисми сувсизлик ва очликдан Қизилқум чўлида қирилиб кетган. Фақат Доро I ва унинг оз сонли аъёнлари ёмғир ёғиши натижасида ҳалокатдан қутулиб, Бақтра дарёси (Амударё) қирғоғига етиб келишган.

Ш.нинг жасорати ҳақида туркий халқлар ўртасида жангнома ва ривоятлар яратилди. Бу ривоятлар «Широқ» номи билан машҳур. Бухоро чўпонлари ўртасида бу ривоятлар ҳозир ҳам айтилади. У туркий халқларга қўшни бошқа ҳудудлардаги халқ оғзаки ижодига ҳам кучли таъсир кўрсатган. Бу тарихий воқеани орадан 800 йил ўтгач, Полиен ўз асарида юқоридагича келтириб ўтган. Ёзувчи *Мирқарим Осим* «Широқ» кассиси ва шоир Усмон Кўчқор «Широқ» достонида Ш. жасоратини улуғлашган. Тошкентда Ш. номли кўча мавжуд. Ш. миллий қаҳрамон сифатида Ўзбекистон тарихига оид турли китоблардан ўз муносиб ўрнини эгаллаган.

Ад.: Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 1-қисм, Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

ШИРОҚ ДАШТИ, Широқ ясси тоғлиги — Грузиянинг шарқий қисмидаги қир. Алазани ва Иори дарёлари оралиғининг жан.шарқий қисмида (Кура ҳавзаси). Энг баланд жойи 865 м. Тупроқлари қора ва тоғжигаранг тупроқ. Дашт ўсимликлари ўсади. Иқлими қуруқ. Ўртача тра январда — 1°, июлда 26—26,5°. Йилига 400—500 мм ёғин тушади. Даштнинг ўзлаштирилган ерларига маккажўхори, буғдой экилади. Қишки яйлов сифатида фойдаланилади. Нефть кони бор.

ШИРУ ШАКАР, санъати муламмаз

— маълум тартиб билан 2 тилда ёзилган шеър; шундай шеър ёзиш усули. Ўзбек шеърлятидаги Ш.ш.да шеърнинг 1-мисраси ўзбекча, 2-мисраси форсча ёки арабча, форс шеърлятида эса аксинча, 1-мисра форсча, 2-мисра ўзбекча (туркий) ёки арабча бўлиши мумкин. Ўн байтгача арабча, кейин форсча айтилган шеърлар ҳам бор. Тахм. 15-асрдан бундай услуб «Ш.ш.» деб юритилади. Юсуф *Амирий* «Банг ва Чоғир мунозараси» асарида Чоғир ва Бангни сукт билан шакарга ўхшатиб, «Ширу шакарте бир-бири бирлан қарин», дейди. Уч тилда ёзилган шеър шахди ширу шакар деб аталган.

Ш.ш. элементлари Ғарбий Европа ва рус адабиётида ҳам мавжуд. 15-асрда Италияда бу хил асарлар «макароник поэзия» дейилган. 18—19-асрларда бу шеърлят намуналари Россия ёзувчилари ижодида ҳам кўринди. Лекин яратилиш усули ва мақсадига кўра Ш.ш. билан макароник поэзия айнан бир ҳодиса эмас. Одатда Ш.ш. лирик, макароник шеърлар ҳажвий, юмористик хусусиятга эга. Ўзбек шеърлятида Ш.ш. С. Айний, Ҳамза, Ғ.Ғулом, С. Абдулла, Э. Воҳидов ва бошқалар ижодида учрайди.

ШИРЧОЙ — чой ва сутдан нонушта учун тайёрланадиган иссиқ ичимлик. Қозонга 0,5 л сув қуйиб қайнатилади. Сўнгра 2—3 чой қошиқ қуруқ чой солинади, шамаси ёзилгач, 2,5 л сут ва озроқ туз солиб яна 8—10 мин. қайнатилади. Ш.ни қаймоқдан ҳам тайёрлаш мумкин. Қозондаги қайнатилган 1,5— 2 л сувга 2—3 чой қошиқ қуруқ чой солиб қайнатилади, сўнгра қаймоқ (1 кг) аралаштириб, таъбга қараб туз солиниб, яна 3—4 мин. қайнатиш давом эттирилади. Тайёр Ш. пиёлаларда нонушта дастурхонига тортилади.

ШИС — ислом манбалари ривоятига кўра, пайғамбар, Одаматонинг Ҳобил ўлдирилганидан кейин туғилган Зўғли. Инжилда Сиф деб аталган. Художўй киши бўлган, Аллоҳдан унга ваҳий ке-

либ турган. Ваҳий 50 саҳифани ташкил этган, деб ҳисобланади. Маккада яшаган, ҳаж маросимини мунтазам равишда адо этган. Лой ва тошдан Каъба биносини курган. Одамато ва Момоҳаво қатори Макка яқинидаги Абу Қубайс тоғининг ғорида дафн этилган.

ШИСТОСОМАТОЗ - одам ва ҳайвонларда учрайдиган сурункали инвазион касаллик, гельминт — шистосомалар кўзғатади. Одамда учрайдиган Ш., асосан, тропик мамлакатларда тарқалган. Бунда баданга тошма тошади, бемор ҳадеб кичинаверади, сийганда сийдик йўли ачишади ва бошқалар Сув орқали юқади.

ШИФЕР (нем.) — том ёпишда ишла-тиладиган қурилиш материали. Табиий гилли сланецдан юпқа плита шаклида тайёрланади (қ. *Сланецлар*). Тўлқинсимон профилли ва ясси Ш.лар бўлади. Ш. мустаҳкам, сув ўтказмайдиган, ўтга ва совуққа бардошли, кўпга чидайдиган материал. Мўртлиги ва оғирлиги унинг асосий камчилиги ҳисобланади. Қурилишда асбестцемент Ш.лар кенг тарқалган.

ШИФОБАХШ ФИЗКУЛЬТУРА - қ *Даволаш бадан тарбияси*.

ШИФОХОНА — даволаш муассасаси. Кенг маънода Ш. тушунчаси беморларни стационар шароитда даволаш (қ. *Касалхона*, *Курорт*, *Дам олиш уйлари*, *Санаторий*), аҳолига диспансеризация усули билан хизмат кўрсатиш (қ. *Диспансер*) ва *бошқалар* даво муассасаларини англатади. Тор маънода Ш.лар касалликларни даволашда, асосан, табиий усуллардан фойдаланувчи сиҳатгоҳлардир. Улар физиотерапевтик, бальнеологик, иқлим билан даволаш ва бошқа Ш.ларга бўлинади.

ШИФР (франц. сгпйге, айнан — рақам, араб. сифр — ноль) — махсус мақсадлар учун мўлжалланган шартли

белгилар мажмуи. Дипломатик вакиллар (элчилар, *атташелар* ва *бошқалар*)нинг ўз ҳукуматлари билан махфий ёзишмаларида, шунингдек, қуролли кучларда буйруқ, фармойиш беришда ва жанговар ҳаракат, разведка натижалари ҳақида хабар қилишда қўлланади. Хабарнинг мағзини чақиш (шифровка) жумла, сўз, бўғин ёки алоҳида ҳарфларни рақам ёки ҳарфларга турли уйғунликда алмаштириш йўли билан амалга оширилади. Ш.ларни тушуниш учун келишилган тегишли шартдан (пароль) хабардор бўлиш лозим. Ш.ланган матннинг мағзини чақишда махсус калитлар тизимидан фойдаланади. Ш.ни мураккаблаштириш учун кўш Ш. тизими ҳам қўлланади. Ш. махфий ёзишмалар сирини сақлаб қолишга ҳамма вақт ҳам қафолат бера олмайди, чунки давлатларнинг разведка хизматлари Ш.ни ечиш билан мунтазам шуғулланиб туради.

ШИФТ, шип — хона, айвон ва бошқалар деворларининг юқоридан қопланган тепа қисми; томнинг уй ичидан кўриниши. Текис ва рельеф (пастбаландли Ш. хиллари кўп учрайди. Ибодатхона, сарой каби йирик иншоотларнинг Ш.лари қадимдан безатилган. Ўзбек халқ меъморлигида *вассаи* Ш., тўсин устига қамиш (чий) ташлаб сувалган ёки тахта қоқиб чиқилган ламба Ш. кенг тарқалган. Ўзбекистон ҳудудида бунёд этилган меъморий ёдгорликлар (сарой, мадраса, масжид ва бошқалар) Ш.и қадимдан ганч, ёғоч ўймақорлиги, нақшлар билан жозибадор безатилган.

Замонавий турар жойларнинг Ш.лари темир бетон яхлит плита ўрнатиб яратилади, сўнгра суваб ишланади.

ШИХЛАР — туркий қабила. Ш.нинг асосий қисми ўрта асрлардан ҳоз. Туркменистоннинг ғарбий қисмида, Ўзбекистоннинг Бухоро, Қорақўл, Навоий, Муборак туманларида яшаганлар. Ш. уруғ сифатида ўзбекларнинг қутчи, қарлуқ қабилалари таркибида ҳам уч-

райди. Ш. ўз номларини шайх (диний унвон, муқаддас жой, мадраса назорат-чиси ва х.к.)ларга яқин қўйиб, келиб чиқишларини эса Муҳаммад пайғамбар билан боғлайдилар. Аслида Ш. ўрта асрларда йирик қабиалардан бирининг номи бўлиб, кейинчалик тармоқларга бўлиниб кетганлар. 19-асрнинг 2-ярмида Ш.нинг асосий қисми ярим кўчманчи бўлиб, чорвачилик билан шуғулланганлар. 20-асрнинг 20—30-й.ларида Туркменистондаги Ш. туркманлар таркибига, Ўзбекистонда яшаган Ш. ўзбеклар таркибига сингиб кетишган.

ШИХТА (нем.) — металлургия қурилмалари, кимё аппаратлари ва бошқалар агрегатларда қайта ишланадиган материаллар аралашмаси. Мас, металлургия Ш.си таркибига ёқилғи, руда, темиртерсак, флюс ва бошқалар қиради. Ш.даги материалларнинг бири-бирига нисбати олиниши керак бўлган маҳсулотнинг зарур физиккимёвий хоссалари билан белгиланади. Ш. қурилма, аппарат ёки агрегатга бир жинсли аралашма (кукун, дона кўринишида ёки брикетлаб) ёки айримайрим компонентлардан иборат порциялар тарзида солиниши мумкин. Ш.дан муайян физик ва кимёвий хоссаларга эга бўлган маҳсулотлар олинади.

ШИЦЗЯЧЖУАН, Шимэнь Хи тойнинг шим. қисмидаги шаҳар, Буюк Хитой текислигининг шим.ғарбий қисмида жойлашган. Хэбэй провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 8,6 млн. киши (1999, шаҳар атрофи билан). Транспорт йўлларининг йирик чорраҳаси. Мамлакатнинг оғир саноат маркази. Транспорт, кончилик ва бошқалар машинасозлик соҳалари, қора металлургия, қурилиш, кимёфармацевтика, йирик тўқимачилик саноати корхоналари бор. Ш. яқинида кўмир ва темир рудаси қазиб олинади.

ШИШ — организм тўқималари ва

бўшлиқларида кўп миқдорда суюқлик тўпланиши. Кўпинча бу ҳолат терида, тери ости ёғ қаватида, плеврал ва қорин бўшлиқларида, юрак олди халтачасида, мойк ва х.к.да кузатилади. Ш. суюқлиги сув, натрий ва калий тузлари, бирмунча миқдорда оксил ҳамда лейкоцитлардан иборат. Лейкоцитлар, айниқса, яллиғланишга хос Ш.ларда кўп бўлади.

Капилляр томирлар орқали мунтазам равишда тўқима суюқлиги билан қон плазмада ўртасида алмашинув юз беради. Қон томирлар девори орқали атрофдаги тўқималарга суюқлик чиқиб туради. Агар атрофдаги тўқималарга томирлардан кўп миқдорда суюқлик чиқиб унинг сўрилиши қийинлашса ёки бутунлай тўхтаб қолса, Ш. пайдо бўлади. Бу жараёнга томир йўллари ва атрофдаги тўқималарда натрий, калий ва оксиллар миқдорининг ўзгариши имкон беради. Бундай ўзгаришлар томирларнинг кенг кўламда шикастланиши, *веналарнинг вазорикоз кенгайиши*, *тромбофлебит*, юрак етишмовчилиги, буйрак касаллигида (қ. *Нефрит*) қон оқимининг секинлашишида пайдо бўлади. Ш. кўпроқ, сувтуз алмашинувининг бузилишида юзага келиши аниқланган. Ш. тарқалишига кўра у му мий ва маҳаллий бўлади. Умумий Ш. гавданинг кўп қисмини эгаллаши, оёққўл ҳамда танада бир текисда тарқалиши билан ифодаланади. Умумий Ш. юрак етишмовчилигида, буйракнинг баъзи касалликларида, *жигар циррозида* кузатилади. Умумий Ш. қорин бўшлиғида қон айланишининг бузилиши, унда суюқлик тўпланиши — *асцит билан* кечади. Маҳаллий Ш. кўпинча бирор вена қон томирининг эзилиши ёки яллиғланиш реакцияси натижасида пайдо бўлади.

Шишган аъзо, тана қисми ёки оёққўл катталашади ва шакли ўзгаради. Тери шишганда унинг эластиклиги камайтилади, баъзан у оқариб, муздек бўлади (яллиғланиш ва баъзи аллергик Ш. бундан мустасно). Ш. пайдо бўлганда у тананинг каеридалиги ва ҳажмидан қатъи назар дарҳол врачга мурожаат этиш лозим.

Ш. кенг тарқалиб, танада узоқ сақланса тўқималарнинг озикланиши бузилади ва организмга осонлик билан инфекция киради, бу эса яралар пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Бундай вақтда терини мумкин қадар шикастланишдан сақлаш, уни ниҳоятда тоза тутиш зарур. Бунинг учун ички кийимни тезтез алмаштириб туриш, терини калий перманганат (марганцовка)нинг кучсиз эритмаси билан артиш ва бошқалар тавсия этилади. Тери ёрилган ва шилинганда унга бриллиант яшилининг 1% ли эритмасини (зеленка) суртиш керак.

Ш. сабаби врач томонидан аниқланган кишиларга кўпинча Ш.нинг ҳажми ва тарқалишини, кундалик қабул қилинаётган ҳамда чиқарилаётган суюқлик миқдорини назорат қилиб туриш, ош тузини чеклаш, баъзан таркибида калий кўп маҳсулотлар, (сутли маҳсулотлар, туршак, баргак ва ҳ.к.) истеъмол қилиш буюрилади.

Юрак, жигар, буйрак касалликлари бор беморлар ўз вақтида врачга муурожаат этишса, бу уларда Ш. пайдо бўлишининг олдини олишга имкон беради.

ШИША — таркиби Ш. ҳосил қилувчи компонентлар (кремний, бор, алюминий, фосфор, германий оксидлари ва бошқалар) ва металллар (литий, калий, натрий, кальций, магний, кўрғошин ва бошқалар)нинг оксидларидан иборат аралашмани қиздириш йўли билан суюқлантириб совитишдан ҳосил бўлган аморф мўрт материал. Ш. қиздирилганда кристалл моддалар каби маълум бир трада суюқланмайди ва қотмайди, балки аста-секин қаттиқ ҳолатдан чўзилувчан юмшоқ ҳолатга ва ниҳоят суюқ ҳолатга ўтади. Суюқлантирилган Ш. эритмаси совитилганда маълум тралар оралиғида аввал пластик ҳолатга ўтади, сўнгра қотади. Ш. — изотроп, яъни унинг физик хоссалари (ёруғлик нуруни синдириш кўрсаткичи, иссиқлик ўтказувчанлиги ва бошқалар) турли йўналишлари бўйича ўлчанганда бир хил бўлади. Таркиби-

даги аорганик бирикмаларнинг турига кўра, Ш. қуйидаги синфларга бўлинади: элементар Ш., оксид Ш., галогенид Ш., халькогенид Ш. ва аралаш Ш.

Элементар Ш. — фақат бир элемент атомларидан иборат. Олтингургурт, селен, маргимуш, фосфорни, ўта тез совитилганда эса баъзи металлларни ҳам шишасимон ҳолатда олиш мумкин.

Оксид Ш.нинг асосий компонентлари кислородли бирикмалардан ташкил топган. Кремний, германий, бор, фосфор, маргимуш оксидлари жуда осонликча Ш. ҳосил қилади.

Халькогенид Ш. сульфидлар, селенидлар ва теллуридлар асосида олинади. Маргимуш сульфид (As_2S_3), сурма сульфид ($8B_2S_3$), селенидлар (As_2Se_3), ($8B_2Se_3$), теллуридлар (As_2Te_3) асосидаги Ш.лар маълум.

Галогенид Ш. бериллий фторид BeF_2 ва рух хлорид $2pCl_2$ асосида олинади.

Оксид Ш. таркибидаги Ш. ҳосил қилувчи оксид хилига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади (қавсларда Ш. ҳосил қилувчи компонент кўрсатилган): силикат Ш. ($8Ю_2$), борат Ш. (B_2O_3), фосфат Ш. (P_2O_5), германат Ш., (OeO_2), боросиликат Ш. (B_2O_3 ва $8Ю_2$), алюмосиликат Ш. (Al_2O_3 ва $8Ю_2$).

Ишлатилишига кўра, қурилиш Ш.си (дераза ойнаси, Ш. блоklar ва бошқалар), меъморликқурилиш Ш.си, автомобиль Ш.си, термик барқарор Ш., кимёвий лаб. Ш.си, тиббиёт Ш.си, оптик Ш., электровакуум Ш.си, ёруғлик техникаси Ш.си, идиш Ш.си, навли Ш., шунингдек Ш. тола ва Ш. пластиклар фарқланади. Ионловчи нурлардан сақлайдиган Ш., ёриб ўтувчи радиация индикаторлари Ш.си, ўзгарувчан ёруғлик ўтказувчи фотохром Ш., лазер материаллари сифатида қўлланадиган Ш., эрувчан Ш. ва ҳ.к. ишлаб чиқарилади.

Энг оддий таркибли бир компонентли кварц Ш.си саноатда кремний диоксид $8Ю_2$ асосида олинади. Me_2Op $8Ю_2$ (бу ерда Me — №, К; $p=2*4$) таркибли эрувчан бинар ишқорийсиликат Ш. ҳам

саноат аҳамиятига эга. Дераза ойнаси, меъморликқурилиш, навли, идиш ва бошқалар саноат Ш.лари асосини $\text{№}_2\text{O}—\text{CaO}—8\text{Ю}_2$ учлик системадаги композициялар ташкил этади. Бу оксидлардан ташқари улар таркибига Ш.нинг кристалланишга мойиллигини сусайтирувчи MSO ва кимёвий барқарорлигини оширувчи Al_2O , киради. Баъзи Ш. турларининг кимёвий таркиби жадвалда келтирилган.

Ш.нинг хоссалари унинг таркибидаги компонентларга боғлиқ. Энг тавсифли хоссаси унинг шаффофлигидир (дераза ойнасининг шаффофлиги 83—90%, оптик Ш.ники эса 99,95% гача). Ш. мўрт жисм, механик таъсирларга жуда сезгир. Зичлиги 22008000 кг/м^3 .

Табиатда *перлит*, *обсидиан* каби табиий Ш.лар мавжуд (қ. *Вулкан шишаси*). Сунъий Ш.нинг пайдо бўлишини, одатда, кулолчилик билан боғлайдилар. Кулолчиликда лойдан ясалган маҳсулотни куйдиришда унга сода ва қум тушган бўлиши, натижада буюм сиртида шишасимон сир (глазур) ҳосил бўлган бўлиши мумкин.

Ш. мил. ав. 4 минг йилларда қадимий Миср ва Марказий Осиёда ишлаб чиқарила бошлаган. Дастлаб бўғиқ Ш. ишлаб чиқарилган. Таркибидаги моддалар аста-секин ўзгартирила борган. Ундаги ишқорий металлларнинг оксидлари 30% дан 20% гача камайтирилган. Ш.га кўрғошин ва қалай оксидлари кўшиладиган бўлган, ранг киритиш мақсадида марганец ва кобальт бирикмалари қўшилган. Мил. ав. 2 мингинчи йилларда Мисрда ҳажми 0,25 л ли сопол кўзаларда Ш. эритилган. Қадимги Ш.лар $1000—1100^\circ$ да пиширилган.

2 муҳим масала — шаффоф Ш. тайёрлаш ва маҳсулотга пуфлаб шакл бериш ҳал қилингандан бошлаб шишасозлик технологиясида муҳим ўзгариш рўй берди. 19-аср охиригача шишасозликда қўл меҳнати устун эди, 20-асрнинг 20-й.ларидан бошлаб турли хил Ш.лар ишлаб чиқариш автоматлаштирилди.

Бадий Ш. бадий идиш ва буюмлар,

меъморлик қисмлари, манзарали композициялар, ҳайкалтарошлик (асосан, кичик шаклларда), ёриткичлар, сунъий безак тошлар, Ш. мозаика ва бошқалардан иборат. Дастлаб қадимий Миср (мил. ав. 4—1-асрлар), Сурия, Финикия, Хитойда ривожланган. Бу даврдаги шишасозлик мактабларининг иш тажрибалари ёзилган асар ва китобларнинг энг қадимгиси мил. ав. 2 минг йилларга оид бўлиб, улар қадимий *Месопотамия* топилган. Айнан шу мамлакатда лойга михатлар ёрдамида ёзиб қолдирилган мил. ав. 7-асрга тааллуқли жадвалларда энг қадимги рангли Ш.лар таркиби ва тайёрлаш усуллари баён этилган. Археологик изланишлар қадимги сунъий Ш. буюмлар мил. ав. 4-минг йиллик ўрталарига мансублигини, улар илк бор Миср ёдгорликларида, кейинроқ Месопотамияда учрашини кўрсатади. Мил. ав. 3-минг йиллик ўрталарига мансуб Ш. маҳсулотлар кўпгина мамлакатлар ёдгорликларида топилган.

Қадимги дунё санъатида Ш. маҳсулотлар (гулдон, мунчоқ, исирға, тамга ва бошқалар), асосан, сопол колиплар ёрдамида тайёрланган, лекин улар бўғиқ (ношаффоф), яшил, зангори, феруза рангли бўлган. 6-асрдан бадий шишачилик маркази сифатида Византия шухрат қозонди, Ғарбий Европада готика даврида витраж санъати юксак даражага кўтарилди.

Мусулмон Шарқида 12—14-асрларда Сурия Ш.си машҳур бўлди. 15—16-асрларда Венеция Ш.си, 17-асрда Чехия Ш.си донгтаратди. 1770-й.лардан (дастлаб Англияда) биллурсимон Ш. ишланди. 18-асрдан сунъий қимматбаҳо тошлар тайёрлаш авж олди. 19-аср охири ва 20-аср бошида Ш.дан амалий безак санъатида кенг фойдаланила бошланди.

Ўрта Осиёда бронза ва темир даврларида шаффоф ва турли рангли Ш. маҳсулотлар тайёрланган. Тухоло (Тохарисгон) (ҳоз. Ўзбекистоннинг жануби ва Тожикистоннинг бир қисмини ўз ичига олган давлат)да хаворанг, қизил рангли

Ш. тайёрланган. Археология ёдгорликлари ўша даврларда Самарқандда ҳам Ш.дан безак буюмлари ишланганлигини кўрсатади. *Болаликтепадан* топилган нок шаклидаги медальон (2,5x2 см) Ш.си яшил бўлиб, гардишга ўрнатилган. Мовароуннахр 9—10-асрларда Ш.си билан ҳам шуҳрат қозонган. 10—12-аср шишасозлари металл қолиплар, кирқувчи, рандаловчи дастгоҳлардан фойдаланиб бадий Ш. маҳсулотлари тайёрлаганлар. Табибларнинг идишлари, пардоз бутомлари Ш.дан ишланган. Ўрта асрларда Ш. меъморликда ҳам ишлатилган. Венециялик сайёҳ Клавиho ўз хотираларида Самарқанднинг улўғвор биноларида рангли Ш. ишлатилганини ёзган.

Улуғбекнинг Чиннихона кўшки, Ишратхона мақбарасининг ганч панжараларида рангли Ш. ишлатилган. Бухоро ҳам қадимдан ўз Ш.си билан машҳур бўлган. Марв, Нисода ўрта асрларда Ш. тайёрловчи усталарнинг дўконлари бўлган.

Хитой манбаларида Ўзбекистон худудидан Хитойга борган усталарнинг мил. 424 йилда шу ерли халқни шишасозлик сирлари билан таништирганликлари, Ш.дан император учун махсус тахт ясаб берганликлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Америка олими Э. Шеферни «Самарқанднинг олтин шафтолилари» номли китобида (1881 йил) Хитойга Тан Империяси даврида (7—10-асрлар) Фарғонадан (675 ва 761 йиллар), Тохаристондан (ҳоз. Сурхондарё вилояти) (730 ва 741 йиллар) ва Кешдан (ҳоз. Шаҳрисабз) (746 йил) кизил ва кўк, ҳаворанг, тиник ва шаффоф Ш.лар (хитойча «боли») ва қимматбаҳо табиий тошлар сингари нур ўтказмайдиган рангли Ш.лар (хитойча «люли») олиб борилганлиги қайд этилган. Бу маълумотлар илк ўрта асрларда шишасозлик Ўзбекистон худудидан юқори даражада ривожланганлигини кўрсатади.

Ш. ишлаб чиқариш жараёни хом ашё (табиий ёки сунъий) компонентларини тайёрлаш, аралаштириш (шихта ҳосил қилиш), пишириш, Ш. массасини сови-

тиш, шакл бериш, қиздириш ва ишлов бериш (термик, кимёвий ва механик)дан иборат. Асосий хом ашё сифатида кварц кумлари, сода, поташ, оҳактош, каолин, дала шпатлари, турли оксидлар, ёрдамчи материаллар ўрнида бўяғичлар (кобальт, никель, темир, хром, мис оксидлари ва бошқалар), оксидловчилар (натрий ёки калийли селитра ва бошқалар) ва қайтарувчилар (кўмир, кокс, вино тоши, қалай бирикмалари) ишлатилади.

Ш. sanoatда, асосан, ванна печларида ва махсус хумдонларда пиширилади. Ш. пишириш жараёни Ш. массасини суюклантириш, тиниклаштириш (ҳаво ва бошқалар газлардан тозалаш), гомогенлаш ва совитишни ўз ичига олади. Ш. 1400—1450°да пиширилади, 14601500°да тиниклаштирилади ва гомогенизация қилинади, 1200—1300°да совитилади. Ш.га шакл бериш ва ундан буюмлар ясаш пресслаш, пуфлаш, чўзиш ва прокатлаш йўли билан амалга оширилади. Ш.ни 500—600°да (шишаланиш трасидан 20—30° юқори) аста-секин совитиш ёки совитиш трасидан кескин совитиш (тоблаш) йўли билан ундаги ички кучланишларнинг бир текис тақсимланишига эришилади. Ш. тобланда механик мустаҳкамлиги ортади.

Ш. халқ хўжалигида (sanoat иншоотлари қурилишида), Ш. тола ва Ш. пластиклар ишлаб чиқаришда, техниканинг турли соҳаларида — оптика, асбобсозлик, ёруғлик техникаси, электровакуум sanoatида кимёвий лаб. жиҳозлари, Ш. идишлар, бадий ва маиший буюмлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланади.

Ад.: Абдуразаков А.А., Безбородов М.А., Заднепровский Ю.А., Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье, Т., 1963; Аминджанова М., Сайко Э., Керамика, стекло и фарфор в Средней Азии, Т., 1968; Артамонова М.В., Асланова М.С., Бужинский И. М. и др., Химическая технология стекла и ситаллов, М., 1983; Абдуразаков А. А., Безбородов М.А., Средневековье стекла Средней Азии, Т., 1966.

Абдугани Абдураззоқов, Рустам Маърупов.

ШИША ПЕЧИ — *шиша* тайёрлаш учун мўлжалланган бўтқа (масса) ишлаб чиқариладиган (қайнатиладиган) қурилма. Даврий ва узлуксиз ишлайдиган ҳамда электр қаршиликли турларга бўлинади. Даврий ишлайдиган Ш. п. тувакли ва ваннали қилиб ясалади. Бундай печларда махсус шишалар: оптик, рангли, ёруғлик техникаси учун мўлжалланган шишалар, биллур ва, асосан, дастаки усулда ясаладиган бошқа шиша буюмларга мўлжалланган бўтқа тайёрланади. Тувакли печга, одатда, 8, 12 ёки 16 тувак (шамот, каолин ёки кварцдан тайёрланадиган, сизими 100—1000 кг ли иссиқбардош идиш) жойлаштирилади. Тувакларга хом ашё (силикатлар) ва шихта солиниб, 1500 — 1600°гача киздирилади. Ваннали печлар иқтисодий ва технологик жиҳатидан анча тежамли ва қулай ҳисобланади. Буларда қийин эрийдиган, рангли ва бошқалар махсус шиша бўтқалари қайнатилади.

Узлуксиз ишлайдиган Ш.п. лари ваннали бўлиб, уларда саноат шишалари (тахта ойналар, шиша идишлар ва машиналарда тайёрланадиган бошқа махсулотларга ярайдиган шишалар) қайнатилади. Ванна (ҳовуз)нинг уз. 60 м гача, эни 10 м, чуқ. 1,5 м гача бўлади. Унга 2,5 минг т гача шиша бўтқаси сиғади. Ванналар ўтга чидамли материаллардан ясалади. Электр қаршиликли Ш.п.да шиша бўтқаларининг ўзи электр қаршилик элементи вазифасини ўтайди. Бу печда металл ёки графит электродлар ишлатилади.

ШИША ТОЛАЛАР — суюклантирилган шишадан тайёрланадиган толалар, диаметри 3—100 мкм, уз. 20 км ва ундан узун (узлуксиз Ш.т.) ёки диаметри 0,5—20 мкм, уз. 1—50 см (штапель Ш.т.) қилиб ишлаб чиқарилади. Узлуксиз Ш.т. ташқи кўринишидан табиий ёки сунъий ипак толаларига, штапель

Ш.т. эса ип ёки жун ипга ўхшайди.

Узлуксиз Ш.т. суюклантирилган шиша массасини фильерлардан (тешиқлар сони 200—2000) механик қурилмалар ёрдамида чўзиб тола шаклига келтирилиб, ғалтакларга ўралади. Штапель Ш.т. бир босқичли усулда — суюклантирилган шиша массаси оқимини буг, ҳаво ёки иссиқ газ билан ажратиб ҳосил қилинади.

Ш.т. хоссаси, кимёвий таркиби, иссиққа чидамлилиги, электр токини ўтказмаслиги, иссиқлик ўтказувчанлигининг пастилиги, термик кенгайиш коэффициентининг кичиклиги, кимёвий чидамлилиги ва механик пухталиги билан белгиланади. Ш.т. ҳозирги замон техникасида шишапластиклар учун армирловчи (муштақкамловчи) материал сифатида, фильтрлашда ва электротехникада изоляция материали сифатида ишлатилади.

ШИША ҚОЛИПЛАШ МАШИНАСИ — *шиша* бўтқаси (массаси)ни ҳар хил шакли қолипларга куйиб (штамплаб, пресслаб, прокатлаб, чўзиб, пуфлаб ва бошқалар усулларда) шиша буюмлар олиш учун мўлжалланган қурилма. Бунда ишлатиладиган шиша бўтқасининг қовушқоқлиги $10^2 410^7$ Нс/м² (1Нс/м²=10 *пауз*), *m-paci* 700—1000° бўлиши лозим. Мас, шиша тахта (ойна) олиш учун шишани тик (вертикал) чўзадиган Ш. к.м. ишлатилади (расм, 1). Унда қайиқсимон идиш (ванна) даги тирқишдан кирадиган ёки эркин қалқиб турган қайноқ шиша бўтқаси узлуксиз тарзда юқорига (вертикал тарзда) чўзилади. Натижада эни 2,5—3 м, қалинлиги 2— 6 мм ли лента ҳосил бўлади. Бу лента асбест валиқлар ёрдамида машина шахтаси орқали ўтиб «пишади», кейин зарур ўлчамда кесилиб, махсус идишларга тахланади. Шиша тахта горизонтал чўзиш ва прокатлаш усулида ҳам тайёрланади.

Шишаблоклар, меъморлик безаклари, шиша сув ўлчаш идишлари, банкалар, бутилкалар, колбалар ва бошқалар шиша буюмлар пресслашпуфлаш ва пуфлаш

усулларида олинади. Мас, пресшлашпуфлаш машинасида (расм, 2) кенг бўғизли шиша идишлар тайёрланади. Бунда хомаки ва тоза қолипга суюқ шиша порцияси солинади, пресшлаш усулида заготовка (хомаки буюм) тайёрланади ва бўғизга шакл берилади, кейин заготовка тоза қолипга ўтказилади, пуфлаш усулида у тайёр буюм ҳолига келтирилади. Тор бўғизли идишлар (шиша банка, колба ва бошқаларлар) пуфлаш машинасида олинади. Унда заготовка ҳам, тайёр буюм ҳам сикилган ҳаво ёрдамида пуфлама усулда олинади. Баъзан идишларнинг бўғизи вакуум (ҳавони сўриб олиш) усулида ҳосил қилинади. Олдингиси фидерли, кейингиси вакуумли Ш.к.м. деб аталади.

ШИША-БЕТОН КОНСТРУКЦИЈЛАР — ичига шиша блоklar (шиша толаларга синтетик смола қўшиб тайёрланадиган, муайян шакл ва қалинликдаги плиталар) ўрнатилган бетон хошияли панеллар. Турар жойлар, жамоат ва саноат биноларининг шаффоф (ёруғлик ўтказадиган) тўсиқлари (пардевор, зина ва лифт шахталари, ваннахона деворлари ва бошқалар) қуриш учун ишлатилади. Шиша блоklarнинг тутатиш чокларига қуйиладиган бетон камар ичига металл арматура қўйиб кетилади. Ш.б. к. темирбетон здларида ёки қурилишнинг ўзида тайёрланиши мумкин.

ШИШАБЛОК — бинокорликда баъзи деворларни тиклашда қўлланиладиган ичи бўш шиша буюм. Ш.б. ёруғликни яхши ўтказиши, иссиқлик ва товуш ўтказмаслик хоссашига эга, қисилишга мустаҳкамлиги 400 Н (40 кгк/см²). Ш.б.нинг қуёшдан ҳимоя қилувчи рангли хиллари мавжуд. Ўлчамлари 200x200 мм дан 400x400 мм гача, қалинлиги 80—100 мм бўлади. Ш.б.нинг оддий ойналардан афзаллиги шундаки, улар девор (мас, ваннахоналарда) вазифасини бажариш билан бирга хонанинг ичига ёруғлик туширади, аммо хонанинг ичи ташқаридан қўринмайди.

ШИШАКРИСТАЛЛИТ - шишани кристаллаш натижасида олинган сунъий поликристалл материал. Ш.к. кристалл ва қолдиқ шиша фазаларидан иборат. Кристалларнинг ўлчамлари, одатда, 1 мкм гача, концентрацияси эса кенг оралиқда (ҳажмга нисбатан 20—90%) бўлади. Ш.к. олишда қайта қиздириш пайтида маълум бир кристалл фазалар (мас, кордиерит, сподумен, волластонит ва бошқалар) ҳосил қиладиган шишалардан фойдаланилади. Баъзи ҳолларда Ш.к. майда донадор шиша бўлакчаларини кристаллаш йўли билан тайёрланади. Қиздириш натижасида шиша бўлакчалари кристалланади, бир-бирига ёпишиб поликристалл тузилишга эга бўлган яхлит материалга айланади. Кристалланиш жараёнида аввал шишада кристалланиш марказлари ҳосил бўлади, сўнгра кристалларнинг ўсиши рўй беради. Кристалланиш жараёнини тезлаштириш мақсадида шиша таркибига металл ҳолдаги (Си, А§, Аи, 51, Р1 ва бошқалар) ёки металлмас катализаторлар (ТЮ₂, Р₂О₅, Сг₂О₃, 2гО₂, 2пО, 3пО₂, УО₃, МоО₃, СеО₂, фторидлар, селенидлар ва сульфидлар) киритилади. Шишасозликнинг ривожланиши натижасида Ш.к.нинг издошлари 2 фазали шишалар (бўғиқ шишалар, Реомюр чинниси, фотосезгир шишалар) ҳам ишлаб чиқарилмоқда. Ш.к. халқхўжалигининг кўпгина соҳаларида, қурилишда, кимё, тоғкон иши, электротехника саноатларида қўлланади. Ш.к. Руминияда — «руммин чинниси», АҚШ да — «пирокерам», Россияда — «ситалл», Германияда — «витрокерам», Чехияда — «ристон», Венгрияда — «минельбит», Польшада — «квазиглаз» номи билан юритилади.

ШИША-ОЙНА САНОАТИ - саноатнинг шишадан тахта ойна, меъморликқурилиш, оптика, ёруғлик техникаси, электротехника шишалари, уй-рўзгор идишлари, шиша толалар ва бошқалар маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоғи. Шиша ишлаб чиқариш қадимдан

маълум бўлиб, хунармандчилик сифатида ўрта асрларда кенг тарқалган. Россияда дастлабки шиша 3-ди 1685 йилда ишга туширилган. 19-аср охири — 20-аср бошларида, айниқса, АҚШ, Буюк Британия ва Францияда шиша ишлаб чиқариш ривожланди. Ўзбекистонда 1951 йилда Ш.о.с.нинг дастлабки корхонаси — Ғазалкент ойна 3-ди дераза ойналари ишлаб чиқара бошлади. 1975 йилда Фарғона шиша идишлари 3-дининг биринчи навбати ишга туширилди. Бу эзда турли сифимдаги шиша банкалар, бутилка, профилит шишаси, шиша блоклари чиқариш ўзлаштирилди.

80-й.ларда Қувасой шиша 3-дида (хоз. Қувасой «Кварц» акциядорлик жамияти) 0,5, 1, 2, 3 л ли шиша банкалари, 0,5 л ли бутилкалар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Мустақиллик йилларида Ш.о.с. корхоналарида дераза ойнаси ишлаб чиқариш қувватлари 13,3 млн. м² га етказилди, «Кварц» акциядорлик жамияти маҳсулотлари базасида автомобиль ойналарини ишлаб чиқариш, ўзлаштирилди, шиша бутилкалар ишлаб чиқарадиган «Фармгласс» (йиллик қуввати 70 млн. дона), тиббиёт ампулаларини ишлаб чиқарадиган «Медгласс» (йиллик қуввати 252 млн. дона) қўшма корхоналари ишга туширилди. Ўзбекистонда 9982 минг м² дераза ойнаси, 280,9 млн. дона шиша идишлар ва бутилкалар, 47,9 млн. дона тиббиёт ампулалари ишлаб чиқарилди (2004). Ш.о.с. чет элларда АҚШ, ГФР, Россия, Буюк Британия, Франция, Япония, Италия, Бельгияда айниқса ривожланган.

ШИШАСИМОН ТАНА - 1) мембрана билан ўралган тиник дирилдоқ модда. Кўз соққаси бўшлиғидаги кўз гавҳари билан тўр парда орасини тўлдириб туради. Ш.т. кўзнинг диоптрик (ёруғликни синдирадиган) қисми бўлиб, кўз тўр пардасига ёруғлик нури ўтишини таъминлайди. Катта ёшдаги кишилар кўзининг Ш.т. сида кон томирлар бўлмайди. Ш.т.нинг суяқ қисми ёпишқоқ гиалурон, аскорбин

кислота, туз ва бошқалар моддалар, нозик оксил фибриллардан иборат. 2) корамол кўзи Ш.т. сидан олинадиган дори препарат; биоген стимуляторлар гуруҳига киради. Эритма ҳолида бўғим контрактурасида, куйиш, шикастланишдан сўнг чандиқ тўқималарнинг текис битиши, уларни юмшатиш мақсадида, невралгия ва радикулитда оғриқ қолдирувчи модда сифатида ишлатилади.

ШИШАСИМОН ХОЛАТ

- суяқликлар ёки суяқлантирилган эритмаларнинг совитилганда қовушоқлиги ортиб бориши натижасида қаттиқ жисملар хоссаларини намоён қиладиган аморф ҳолати. Моддаларнинг суяқ ҳолатдан Ш.х.га ўтиши қайтар жараён-дир. Кимёвий бирикмаларнинг турли синфларига мансуб моддалар Ш.х.да бўлиши мумкин. Ш.х.даги жисмлар шишалар ёки шишасимон моддалар деб аталади. Қатор аноорганик моддалар Ш.х.да олинган (қ. *Шиша*). Ш.х.даги полимерлар: полиакрилатлар, поликарбонатлар, полистирол, метил акрилат билан винил хлорид асосида олинган сополимерлар органик шишаларга мансуб. Ш.х. тузилишида узоқ тартибнинг йўқлиги билан кристалл ҳолатдан фарқ қилади. Ш.х.даги моддалар тузилишида фақат яқин тартиб (алоҳида тартибли гуруҳлар) мавжуд. Тартибсиз панжарадан иборатлиги сабабли шишасимон моддалар ҳажми бўйича бир жинсли, изотроп, яъни уларнинг хоссалари барча йўналишларда ўлчанганда бир хил бўлади. Ш.х. — метастабил (мувозанатда бўлмаган) ҳолат, чунки у кристалл ҳолатдагига нисбатан кўпроқ ички энергия захирасига эга (кристалларда бу энергиянинг бир қисми тартибли кристалл панжара қурилишига сарфланади). Ш.х.да модда мўрт, аксари ҳолларда шаффоф бўлади. Кўпгина шишалар — *диэлектриклар*, баъзилари эса яримўтказгич хоссаларини намоён қилади.

ШИШАТЕКСТОЛИТ - шиша ма-

толар (тўлдиргич) га синтетик смола (боғловчи) шимдириб тайёрланадиган қатламқатлам пластик материал. Ш.т. тайёрлашда ишлатиладиган шиша матолар бир қатламли, кўп қатламли (ҳажмий ўрилишли) ва ҳар хил толали (қ. *Шиша толалар*) бўлиши мумкин. Кўпинча, бир қатламли шиша мато бир неча қатлам қилиб ишлатилади. Ш.т.дан мураккаб шаклли йирик буюмлар ва лист материаллар тайёрлашда, электротехника ва радиотехникада электр изоляция материали сифатида фойдаланилади.

ШИШКИН Василий Афанасьевич [1893.29.12 (1894.10.1), Киров вилояти, РФ — 1966.18.10, Самарқанд] археолог ва шарқшунос. Ўзбекистон ФАнинг муҳбир аъзоси (1966), тарих фанлари д-ри (1961). Ўзбекистон ФАТарих ва археология институти археология секторининг мудири (1943—66). 1923 йилдан Бухоро, Самарқанд, Тошкент шаҳрларида ўрта ва олий ўқув юртларида дарс берган. Ш. Афросиёб ҳаробасини қазिश (1925), Зарафшон (193435) ва Термиз археологик комплекс экспедицияси (1936—38), Пойкендни ўрганиш (1939), Амир Темур макбарасини очиш (1941), шунингдек Г.А. Пугаченкова билан ҳамкорликда *Жарқўрғон минорасини* текшириш (1938) ва бошқалар археологик экспедицияларда қатнашган. *Улуғбек расадхонасит* Ш. 1948 йилда қазиб тўла ўрганган. 1938—39 йилларда *Варахшат* археологик тадқиқотлар олиб бориб, 3 қисмдан иборат йирик монография — «Варахша» асарини яратган (1963). Ш. 40 йиллик илмий фаолиятида 100 га яқин асарлар ёзган.

Ўзбекистон ФА Тарих ва археология интининг илмий тўпламларига (1959—65) муҳаррирлик қилган. «Ўзбекистон халқлари тарихи», «Ўзбекистон ССР тарихи» китобларини тайёрлашда иштирок этган.

Ас: Архитектурне памятники Бухарм, Т., 1936; Варахша, М., 1963; Афросиёб — қадимий маданият хазинаси, Т.,

1966.

ШИШКИН Иван Иванович [1832.13(25). 1, Татаристон, Елабута — 1898.8(20).3, Петербург] — рус расоми, реалистик манзара жанрининг йирик намояндаси; Передвижниклар уюшмаси асосчиларидан. Москва расомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик билим юрти (1852—56) ва Петербург БА (1856—65)да таълим олган. Петербург БА акад. (1865), проф. (1873), манзара устaxonасининг раҳбари (1894—95). Ш. ижодининг илк даврида романтик манзара аънналарига эргашди («Валаам ороли манзараси», 1858 ва бошқалар); 1860-й.лардан колорит ва нурдаги шартлиликни енгиб, ижодининг етакчи мавзуига айланган рус табиатининг улуғворлиги, кўрки, ўрмон манзараларини объектив тасвирилади ҳамда передвижникларнинг асарларига ҳамоҳанг монументал ва ҳаётбахш образларни яратди («Кесилган ўрмон», 1867; «Буғдойзор», 1878; «Чексиз ўрмон», 1884; «Қайинзор», 1886; «Эманзор», 1887 ва бошқалар).

Ш. *расм* устаси бўлган, унинг ранг-тасвирга яқин офортлари рус тасвирий санъатида графиканинг ушбу турини қайтадан тикланишига асос бўлди.

ШИШПИР - Суғд ихшиди (642655 йиллар). Унинг исми ўзи зарб қилдирган суғдий ёзувли тангаларда Шишпир, хитой йилномаларида Шашеби, араб манбаларида Шишбир шаклларида учрайди. Исмининг луғавий маъноси суғдийча — «дин тарқатувчи». Ш. дастлаб Кеш ҳукмдори бўлган, кейинчалик ўз қароргоҳини Самарқандга кўчирган. Ш. ўз номидан мис тангалар зарб қилган. Уларнинг бир томонида Ш.нинг номи ва малка (ихшид) сўзи, иккинчи томонда Самарқанд ихшидлари тамғаси ва бошқалар белгилар тасвирланган. Ш. даврида Суғдда пул муносабатларининг ривожланиши тезлашган ва иқтисодий кўтарилиш жараёни кучайган. Бу даврда Суғд — Самарқанд, Панч (Панжи-

кент), Маймурғ, Иштихон, Кушония (Каттакўрғон), Кеш, Нахшаб каби бир нечта майда давлатчаларга бўлинган конфедерация шаклидаги бошқарувга эга бўлиб, Турк хоконлиги таркибида эди. 642 йилда Ш. ўз элчиларини Хитойга юборган. Ш.дан кейин тахтга ихшид Вархуман (655—696) чиққан.

Ад.: Смирнова О.И., Сводный каталог согдийских монет, М., 1981.

ШИШЧИВИНЛАР, галлицалар— кўшканотлилар ёки пашшалар туркумига мансуб майда чивинсимон ҳашаротлар оиласи. 3500 га яқин тури маълум. Танасининг уз. 1—5 мм. Чувалчангсимон личинкасининг яққол ажралган боши ёки оёғи йўқ бўлиб, урчуқсимон. Ғумбаги, одатда яширин, сохта ёки ғовак пиллада жойлашган. Ш.нинг ўсимликлар (фитофаглар), майда тирик организмлар (зоофаглар) ва замбуруғлар танаси (мицетофаглар) билан озикланувчи вакиллари бор. Фитофаг Ш. ўсимликнинг тирик тўқималари билан озикланиб, шиш, бужғун (ўсимта) ҳосил қилади. Бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар, дарахт ҳамда буталарга шикаст етказиши мумкин. Айниқса, буғдой, шоли ва арпага *гессен пашиаси* катта зиён келтиради. Айрим Ш. (мас, беда гул чивини) беда, йўнғичка, вика ва нўхатни шикастлайди. Зоофаг Ш. ҳар хил ўсимлик битлари, червешлар, барг бурғачалари, оққанотлар ва бошқалар паразити ёки қушандаси. Иссиқхоналардаги ўсимлик битларига қарши биологик курашда афидимиза катта аҳамиятга эга. Ўргимчаккана колонияларида Ш. учрайди. Мицетофаг Ш. чириган ёғоч ва ўрмон тўшамасидаги замбуруғлар танаси ҳамда спора)тари билан озикланади.

ШИҒОВУЛ, шағовул — сарой мансаби. 1) Бухоро хонлигида элчиларни хон қабулига олиб кирувчи мансабдор шахс. Ш. саройдаги қабул маросимларини бошқарган ва назорат қилган; 2) Хива хонлигида меҳтарнинг ёрдамчиси бўлиб, ажнабий элчиларни қабул

қилиш ва уларнинг таъминоти билан шуғулланган. Ш.ларнинг фаолияти «бухрилар» (айғоқчилар) фаолияти билан яқиндан боғлиқ бўлган. Ш.лар мустақил равишда диштوماتик музокаралар олиб боришмаган.

ШКАЛА (лот. *scala* — зинапоя, нарвон) — 1) ўлчаш асбобларининг ҳисоблаш қурилмасидаги белгилар ёки рақамлар мажмуидан иборат қисм (линейка ёки лимб). Тенг бўлақларга бўлинган, квадратик, логарифмик; тўғри чизик ёки доира бўйлаб жойлашган бўлади. Тенг бўлақларга бўлинган тўғри чизикли Шларга чизма ва ўлчов линейкалари, доира бўйича жойлашганларига соат мили ва бошқалар киради; 2) физик катталиклар (иссиқлик, шамол кучи) ва бошқалар даражасини ўлчайдиган, аниқлайдиган катталиклар тизими; 3) иш ҳақининг тадрижий ўсиши ёки камайиши боришини кўрсатувчи рақамлар мажмуи.

ШКВАЛОВ (асл фамилияси — Самгин) Иван Павлович (1899.1.1, Нижегородск губерняси — 1981, Тошкент) — актёр, реж. Ўзбекистон (1946) ва Тожикистон (1951) халқ артисти. Сахнавий фаолиятини 1918 йил Нижегородск театр студиясида бошлаган. Кейинчалик Горький, Саранск, Пенза, Иванов, Свердловск, Челябинск, Тобольск ва бошқалар театрларда ишлаган. 1933—46 йиллар Самарқанд рус драма театри, 1946—58 йиллар Туркистон ҳарбий округи драма театрида актёр, реж. 1958 йилдан Тошкентдаги халқ радиотеатрида бош реж. Ш. ўттириган сахнавий шакллар ва чуқур психологик талкин устаси сифатида танилди. Асосий роллари: Гай (Н. Погодин, «Менинг дўстим»), Васильков, Телятев, Паратов (А. Островский, «Қутурган пуллар»), «Сепсиз киз»), Арбенин (М.Лермонтов, «Маскарад»), Сергей Луконин (К.Симонов, «Бизнинг шаҳар йигити»), Иван Рибак (В. Гусев, «Иван Рибак»), Горьчев (Б. Смирнов, «Буга устидаги қалъа») ва бошқалар

Ш. «Кутурган пуллар» (А.Островский), «Макр ва муҳаббат» (Ф. Шиллер), «Бегона бола» (Шкваркин), «Платон Кречет» (А.Корнейчук), «Майсаранинг иши», «Бой ила хизматчи» (Ҳамза) каби спектакллари сахналаштирган.

ШКИВ (голландча зспуО — *тасмали узатма*) детали; сирти текис ёки махсус ўйиқчали ғилдирак. Гардиши цилиндрик, бочкасимон ёки шаклдор (понасимон тасмалар учун) бўлиши мумкин. Вал ва ўқларга *шпонка&р* воситасида ўрнатилади. Ш. пўлат, чўян ва ёғочдан яхлит дискли, кегайли ёки ажраладиган қилиб тайёрланади.

ШКОДЕР, Шкодра — Албаниянинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар. Шкодер ретининг маъмурий маркази. Аҳолиси 82 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари чорраҳаси. Скадар кўли соҳилидаги бандаргоҳ. Тўқимачилик, кўнпойабзал, ёғочозлик, тамаки, цемент, рангли металлургия саноати корхоналари бор. Розафат қалъаси (14-аср) қолдиқлари сақланган.

ШЛАГБАУМ (нем. — зарба ва — ёғоч, хода) — автомобиль йўллари т.й. изларини кесиб ўтадиган жойларда поезд ўтаётган пайтда ён томондаги транспорт қатновини тўхтагиб туришга хизмат қиладиган тўсик. Т.й. изидан камида 10 м нарида ўрнатилади. Дастаки ёки механик усулда кўтариладиган, суриладиган, ёғоч ёки металлдан тайёрланган хиллари бор. Поездлар кўп қатнайдиغان жойларда автомат Ш. ўрнатилади. Автомат Ш. поезд яқинлаша бошлаганда автоматик тарзда тушиб, ён томондаги йўлни тўсади. Ш.лар қоронғида аниқ кўриниб турадиган ёриткич сигналларга эга бўлади. Назорат қилиб туриладиган автомобиль йўлларида ҳам Ш. ўрнатилади.

ШЛАК (нем.), тошқол — 1) металлургияда — эритиш жараёнларида (мас, пўлат эритишда) суюқ металл сиртини

қопловчи (совиганда тошсимон ёки шишасимон ҳолатга ўтувчи) эритма. Ш. печга махсус солинадиган *флюс*, металлургия реакциялари натижасида ажралиб чиқадиган кўшилмалар ва ёқилғи қулидан иборат. Асосий компонентлари — кислотали оксидлар SiO_2 ва асосли оксидлар CaO , FeO , MgO , шунингдек нейтрал оксидлар Al_2O_3 , ZnO . Таркибидаги бу оксидларнинг миқдорига қараб, Ш. асосли ёки кислотали бўлиши мумкин.

Металлургия жараёнларида Ш. муҳим роль ўйнайди: металлни печдаги муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилади, қалқиб чиқувчи кўшилмаларни бириктириб олади ва бошқалар физиккимёвий функцияларни бажаради; 2) буғ қозонлари ўчоқларида қаттиқ ёқилғи ёнганда ҳосил бўладиган қолдиқлар; 3) қурилишда — шлакпортландцемент, минерал пахта ва бошқалар олишда фойдаланиладиган хом ашё. Ш. бетон тўлдиргичлари сифатида, йўл қурилишида ишлатилади.

ШЛАМ (нем. Schlamm — лой) — тоғ жинсларини майдалаганда, бурғиладда ҳосил бўладиган суюқликка тўйинган қуқунсимон маҳсулот. Заррачалар ўлчами 0,25 мм дан йирик бўлмайди. Ш. ҳосил бўлиш шароитига қараб бир неча турга бўлинади: 1) мис, рух ва бошқалар металллар электролиз қилинаётганда чўқадиган қуқунсимон маҳсулот; одатда таркибида асл металллар бўлади; 2) буғ қозонларидаги лой, гил ва қаттиқ бўлақлар ҳолидаги (сувда эрмайдиган) чўқиндилар. Ш.ни кўчириш учун вақт вақти билан қозон ҳаво юбориш йўли билан тозаланади; 3) тошқўмир ёки рудани нам билан бойитишда ҳосил бўладиган лойсимон чўқинди; 4) узок вақт туриб қолган ёки филтрация қилинган суюқлик тубига чўққан қаттиқ майда зарралар.

ШЛЕЗВИГГОЛЬШТЕЙН - Германия ери. Майд. 15,7 минг км². Аҳолиси 2,8 млн. киши (2001). Маъмурий маркази

— Киль шахри Мамлакат шим.да, Ютландия я.о. ва Шим. Германия пасттекислигида жойлашган. Шим. ва Болтик денгизлари ўраб туради. Ер юзаси шарқий ва жан.шарқий қисмида сертепали текислик. Ш.Г. — Германиянинг аҳолиси сийрак ери. Хўжалиги индустриалагарар характерга эга. Кемасозлик ривожланган. Озиқовқат, мис эритиш, тўкимачилик, машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Балиқ овланади. Йирик шаҳарлари: Любек, Киль, Рендсбург, Хейде ва бошқалар Қ.х.да гўшсут чорвачилиги ривожланган. Ш.Г.нинг жан.шарқий қисмида донли экинлар, қанд лавлаги, картошка, сабзавот экинлари экилади. Туризм ривожланган.

Қадимда Ш.Г. 2 қисмдан: Шлезвиг герцоглиги ва Гольштейн графлигидан иборат бўлган. 1386 йилда ягона Гольштейн графлигига бирлаштирилган. 1460 йилдан Дания киролиги таркибида. 1864 йилги Дания уруши оқибатида Австрия бошқаруви остига ўтди. 1866 йилги Австрия—Пруссия уруши натижасида Пруссия провинцияси ҳисобланди. 1949 йилдан Германия ери.

ШЛЕЙХЕР Александр Иванович (1900.1.11, ҳоз. РФ Пенза губерняси — 1990.23.11, Тошкент) — агроном, проф. (1967), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970). Ўрта Осиё унтининг к.х. факультетини тугатган (1925). Бухоро вилояти Ширабудинов к.х. тажриба стаясида иктисод бўлими мудири (1927-31), СоюзНИХИда сектор мудири (1931—33), Тошкент кишлоқ хўжалиги институти ўсимликшунослик кафедраси мудири (1931—42), доц. (1946—68), пахтачилик кафедраси мудири (1968—73). Илмий ишлари ғўза биологияси ва агротехникаси масалалари (чигитни экишга тайёрлаш, униб чиққан ниҳолларнинг сийраклигини тўлдириш, кўчат калинлиги, қия ерларга кенг қаторлаб экишда эгатлар чуқурлиги ва бошқалар)га бағишланган.

Ас: Пахтачилик [1-қисм], Т., 1958; Хлопководство, М., 1967; Пахтачилик

[Дарслик], Т., 1978.

ШЛИМАН (җспИетапп) Генрих (1822. 6.1— 1890.26.12) — немис археологи. 1863 йил тижорат ишларини ташлаб *Гомер* достонидаги ерларни ахтариш билан шуғулланган. 1869 йил қадимий *Троя* ўрни Кичик Осиёдаги Ҳисорлик (Гиссарлик) тепада бўлган деган фикрни билдирган. У ерда 187073, 187879, 188283, 1889—90 йилларда, шунингдек, Микена (1876), Итака о. (1878), Орхомен (188086), Тиринос (188485) да казиш ишлари олиб борган. Ш. Гомер достони фактик асосга эга эканлигини исботлаган, шунингдек, эгей маданияти (критмикен маданияти)ни очган. Бу маданият Ш. вафотидан сўнг Г.Эванс томонидан тадқиқ этилган.

ШЛИР (нем. §сННег — балчик, мергель) — нотўғри шаклдаги интрузив тоғ жинси қисми. Тоғ жинсларининг қолган массасидан структураси ва уни ташкил этган минералларнинг нисбий миқдори билан фарқ қилади. Ш. ва уни қамраб олган тоғ жинслари орасида, одатда, мунтазам равишда ўзгариш кузатилади. Ш.нинг ўлчами 2—10 см, баъзан 1 м ва ундан кўп бўлади. Баъзи Ш.лар кристалланиш ва магматик эритмаларнинг қотиши жараёнида ажралиб чиққан дастлабки минерал тўпландан иборат бўлса, бошқалари магма тепага кўтарилиш жараёнида қўшилиб чиқиб, магма орасида ўзгарган, аммо буткул эриб ўзгармаган жинслардир.

ШЛИФ (нем. — йўниш, силлиқлаш) (геологияда) — микроскопик тадқиқотлар учун мўлжалланган тоғ жинси, минерал ёки кўмрдан тайёрланган пластинка. Ш.лар 2 хил бўлади — шаффоф ва руда Ш. (аншлиф). Шаффоф Ш. — юпка пластинка (0,03 мм) нинг икки томони силлиқланиб, юпка ойнага махсус елим (эпоксид, канада бальзами) ёрдамида ёпиштирилади, усти ҳам ўта юпка ойна билан қопланади. Аншлиф — минерал

ва тоғ жинсларини ўтувчи нур орқали ўрганиш учун тайёрланади. Ш.ни ўтувчи нур ёрдамида ўрганиш — *петрографиянинг* асосий методларидан бири. Ш. микроскоп остида мукамал ўрганилади, бунда тоғ жинсларининг минерал таркиби, ички ва ташқи тузилиши аниқланади. Бунинг учун кутбланган микроскоплардан фойдаланилади.

ШЛИХ (нем. *ScbHсп*) — ғовак табиий ётқизиқлар, сунъий равишда майдаланган тоғ жинслари ёки минерал ҳосилаларни ювиш натижасида олинган оғир минераллар фракцияси. Ш. таркибига физик ва кимёвий нурашга чидамли, зичлиги $3\text{г}/\text{см}^3$ дан зиёд бўлган минераллар (олтин, платина, киноварь, касситерит, шеелит, магнетит, циркон, оломос ва бошқалар) доналари киради. Сочма ва туб фойдали қазилмаларни излашда Ш. намуналари аллювиал ва деллювиал ётқизиқлардан мунтазам равишда олинади. Сочма конларни разведка қилиш ва ўзлаштиришда Ш.ли намуналардан фойдаланилади. Қимматбаҳо, нодир ва баъзи рангли металл конларини излаш, асосан, Ш.ни ўрганишдан бошланади.

ШЛИЦА (нем. *§ег|1Ц2* — қирким) — 1) *тишли бирикмаларла* валнинг бирикмадаги деталлар тиши кириб турадиган ўйиғи. Ш.лар сони тўрт ва ундан ортик бўлади; 2) винт ёки шуруў каллагиде бурагич (отвёртка)ларга мўлжаллаб қилинган кўндаланг ўйиқ.

ШЛЮЗ (голландча *§1ш5*, лот. *exs1и-с1о* — бўламан) — 1) навигацияда — кемаларни дарё ёки каналларга бир сув сатҳидан иккинчи сув сатҳига ўтказиш учун мўлжалланган гидротехника иншооти. Деворлар ва дарвозалар билан ажратилган камерадан иборат. Кемаларни куйи сатҳдан юқори сатҳга ўтказиш учун пастки дарвоза очилади, кемалар камерага киргизилгач, дарвоза ёпилади, сўнгра алоҳида галерея (йўл) ёрдамида камера сувга тўлғазилади. Камерадаги сув сатҳи

юқориги сув сатҳи билан тенглашганда юқориги дарвоза очилади ва кемалар камерадан чиқариб юборилади. Кемалар юқори сатҳдан куйи сатҳга туширилаётганда сув чиқарилиб, юқори сув сатҳи куйи сув сатҳи билан тенглашганда пастки дарвоза очилади ва кема чиқариб юборилади.

Ш.лар бир ёки кўп камерали, бир поғонали ёки кўп поғонали бўлади. Ш.ларнинг ўлчами дарё ёки каналларнинг каттакичилигига боғлиқ. Йирик Ш.нинг чуқ. 5—15 м, эни 35 м гача, уз. 400 м гача қилиб қурилади. Камера сув келтириш қурилмалари воситасида сувга тўлдирилади ёки сувдан бўшатилади; 2) металлургияда — фойдали қазилмаларни бойитиш учун рудаларни саралаш аппарати; сув ва майда рудалар аралашмаси ўтказиладиган туби ўнқирчўнқир (брусча, йўлийўл резиналар ва бошқалардан иборат) кия нов кўринишидаги қурилма. Тубида оғир минераллар ва металлар чўкиб қолади. Кўп ярусли ва автоматик турлари бор; 3) космонавтикада — Ш. бўлмаси — космик кема (КК) нинг герметик бўлмаси; космонавтларнинг кабинетининг герметиклигини бузмай КК дан очик космосга чиқишига хизм.ат қилади.

ШЛЯХТА (полякча) — Марказий Европанинг бир нечта мамлакатларида (айниқса, Польша, Литвада) ҳукмрон табақанин номланиши; дворянликка мос келади. Дастлаб Ш. — дунёвий феодалларнинг куйи гуруҳи, *рицарлар*. Кейинчалик Ш.нинг сиёсий ролини ортиши билан уни ҳуқуқий жиҳатдан дунёвий феодалларнинг олий гуруҳи — магнатлар таркибига киритилишига олиб келган. 16—18-асрларда ПольшаЛитва давлатида Ш. республикаси давлат тузуми қарор топган. 18-асрда *Речь Посполита* бошқа давлатлар ўртасида тақсимлангандан сўнг Ш. дворянлик билан тенглаштирилган.

ШМИДТ Отто Юльевич [1891.18 (30).9, Могилёв — 1956.7.9, Москва] —

рус математики, астрономи ва геофизици, акад. (1935). Киев унтини тугатган. (1913). «Катпедияси»нинг бош ташкилотчиси ва биринчи директори (1937—49). «Георгий Седов» (1929—30), «Сибиряков» (1932), «Челюскин» (1933—34) музёра кемаларида арктикани тадқиқ қилувчи экспедицияларга раҳбарлик қилган. Қуёш системасидаги сайёраларнинг келиб чиқиши ҳақидаги янги космогоник гипотезани ишлаб чиққан.

ШМИДТ ГИПОТЕЗАСИ (астрономияда) — *Қуёш системасидаги сайёраларнинг* пайдо бўлиши тўғрисидаги космогоник гипотезалардан бири (қ. *Космогония*). О.Ю. Шмидт сайёралар бир вақтлар Қуёшни қуршаб турган турли ўлчамдаги моддалардан пайдо бўлганлиги ҳақидаги назарияни ишлаб чиқди (1943). Рус олимлари Л.Э. Гуревич ва А.И. Лебединский текширишларидан кейин Қуёш юлдузлараро газчанг моддаларни тортиб олган, яъни нисбий гиперболик ҳаракат эллиптик ҳаракатга ўтган, деб фарз қилинади (1950). Бу гипотеза бўйича протосайёра булутининг ривожланиши ва ўзгаришида унда мавжуд бўлган қаттиқ чанг зарралари ҳал қилувчи роль ўйнаган. Турли зарраларнинг қўшилиши туфайли уларнинг катталиги ва Қуёшнинг тортиш кучи таъсирига қаршилик кўрсатиш хусусиятига эга бўлган кўп сонли қуюқлашишларнинг вужудга келиши билан кузатув маълумотлари тушунтирилган. Қуюқлашиш ичидаги зарраларнинг эластик бўлмаган тўқнашишлари уни зичланишга олиб келган ва диаметри ўнлаб ёки юзлаб км бўлган яхлит жисмга айлантирган. Аслида бундай ҳолатнинг рўй бериш эҳтимоли жуда кичик.

ШНЕК, винтли транспортёр (нем. *Шпеске* — чиғаноқ, узлуксиз винт) — иш органи узлуксиз винтсимон парракдан ёки винтсимон сиртида бир неча паррак ўрнатилган валдан иборат бўлган *конвейер*. Паррак ёки вал ёпиқ қожух

ичида айланади. Асосан, сочилувчан, ёпишқоқ ва бошқалар материалларни яқин масофага узлуксиз ташишда ишлатилади. Ш. тузилиши ва иш органларига қараб, пресслаш, тозалаш ва юклаш учун мўлжалланган турларга бўлинади. Ш. горизонтал, қия ва тик ҳолатда ишлай олади.

ШНИТКЕ Альфред Гарриевич (1934.21.11, Энгельс шаҳри 1998.3.8, Гамбург шаҳри. Москвада дафн этилган) — композитор, 20-аср мусиқа намоянчаси, *симфонизмнинг* йирик устаси. Россияда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1987). Берлин (1981) ва Бавария (1986) санъат академиялари. Швеция Қирол академияси (1987), Гамбург академияси (1989) аъзоси. Москва консерваториясини тугатган (1958). Москва (1961 йилдан) ва Гамбург (1990 йилдан) консерваторияларида дарс берган. Деярли барча мусиқа жанрларида ижод қилган Ш. 3 опера («Жезуальдо», 1993; «Доктор Иоганн Фаустнинг тарихи», 1994 ва бошқалар), 4 балет («Сарик товуш», 1974; «Пер Гюнт», 1987 ва бошқалар). 9 симфония (1972—98), оркестр (6 кончерто грассо), яқка (скрипка, фортепиано, альт, виолончель ва бошқалар) созлар ва оркестр, шунингдек, хор учун концертлар, камер асарлар, кантата («Реквием», 1975 ва бошқалар), 30 га яқин кинофильм, мультфильм, спектакллар учун мусиқа яратган. Ижодида мумтоз мусиқа анъаналари билан энг замонавий композиция техникаси (*атонал мусиқа, коллаж ва бошқалар*)ни уйғунлаштириб, мусиқий полистилистика услубига асос солган. Асарлари теран фалсафий мазмун, кўлами кенг бадий образлар, таъсирчан ифодавий воситалар, кескин драматургияси билан ажралиб туради. Россия давлат мукофотлари (1986, 1995), Япония ва Германия (1992) мукофотлари билан тақдирланган. Москвадаги Мусиқа академиясининг бирига Ш. номи берилган (1999).

ШОАБДУРАҲМОНОВ Шоназар

(1923.5.5, Тошкент шаҳри) — тилшунос олим. Ўзбекистон ФА акад. (1974), филол. фанлари д-ри (1964), проф. (1967). Тошкент педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тугатган. Ўзбекистон ФА тил ва адабиёт и-тида ўзбек диалектологияси секторининг мудир (1954—91), бош илмий ходим (1991-98). 197174 йилларда мазкур ин-т директори, 1974—76 йилларда Ўзбекистон ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлимининг академик котиби.

Ш.нинг асосий илмий фаолияти бадий асарлар, халқ дostonлари тили, ўзбек диалектологияси масалаларига оид. Ш. хоз. ўзбек адабий тили имлоси, пунктуацияси, фонетикаси, морфологияси, лексикологияси ва лексикографиясига оид йирик илмий тадқиқотларнинг, олий ва ўрта мактаблар учун дарслик ва ўқув кўлланмаларининг ҳаммуаллифларидан. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ас: Пунктуация қодалари, Т., 1953; Ўзбек диалектологияси (ҳамкорликда), Т., 1959 (кейинги тўлдирилган нашрлари: 1962; 1977); Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Т., 1962; Ўзбек тили грамматикаси, 1 ж., Морфология (ҳамкорликда), Т., 1975; Ўзбек тили дарслиги, 9синф учун (ҳамкорликда), Т., 1977 (кейинги нашрлар: 1978, 1980, 1982); Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм (ҳамкорликда), Т., 1980.

ШОБЕРДИ БАХШИ (тахаллуси; асл номи Болтаев Шоберди) (1944.9.4, Бойсун тумани) — Ўзбекистон халқ бахшиси (2000). Термиз унтининг педагогика ф-тини тугатган (1972). Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзоси (1999). Достончиликни Хушбоқбахшидан ўрганган, асосан дўмбира жўрлигида кўйлайди. Илк ижодини термалар айтишдан бошлаган («Ойпар», «Оғажон», «Нима ёмон — шу ёмон» ва бошқалар). Унинг репертуаридан «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Ойпарча», «Санам гавҳар», «Олтин

қабок», «Сулвухон», «Малла савдогар» каби дostonлар ўрин олган. «Алпомиш» дostonининг 1000 йиллиги олдидан бўлиб ўтган Ўрта Осиё бахшилари кўриктанловининг совриндор (Термиз, 1999).

ШОБУРҲОН ОТА КЎШКМАҚБАРАСИ — Бухоро вилоятидаги меъморий ёдгорлик (11-аср). Тарҳи 8 қиррали. Ички ва ташқи томони чуқур равоқли, устига гумбаз боғланган. Пештоқ қаноси ва хошиялари турли ёзувлар ва ўйма сопол, гириҳ нақшлар билан безатилган. Мақбара бизгача анча вайрона ҳолда сақланган. Бино дастлаб оромгоҳ кўшк сифатида қад кўтарган, кейинроқ мақбарага айланган.

ШОБУРҲОН ОТА МАСЖИДИ — Бухоро вилояти (Қорақўл тумани)даги меъморий ёдгорлик (14-аср). Мақбара ва катта хонақоҳли масжид, ғарбдан масжидга туташган 2 бинодан ташкил топган. Шим.да гўрхона, жан.да чиллахона бор. Тарзлари пештоқли, беш равоқли узун айвон бўлиб, ён томонларига кейинроқ тепаси фонусли қилиб минора — гулдаста ишланган. Масжид безаксиз.

ШОВВА, шалола — дарё ва каналларда сувнинг юқоридан тик пастиikka шиддат билан қуйилиб тушадиган жойи. *Каналтарда* сувнинг емирувчилик таъсирини пасайтириш мақсадларида имкони борича нишаблик кескин ортадиган участкаларда сув энергиясини қисқа масофада сўндиришга ва бу билан ўзани ювилишидан сақлашга хизмат қиладиган бир ва кўп поғонали шаршаралар қурилади (қ. *Тезоқар*).

ШОВИНИЗМ [франц. *сбаниуlш\$те*, Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси француз аскари Н.Шовен (Спайлчоп) номидан] — *миллатчилик*нинг ўта агрессив шакли. Ўзга миллатларни камситиш, таҳқирлаш, ўз миллатини бошқа миллатдан устун қўйиш, миллий

калондимоғлик, миллий худбинлик иллатларини ўзида мужассам этади. Шовинистлар ғоявийназарий жиҳатдан миллий манфаат ва устуворликка хизмат қилиб, ўз ғояларини тазйиқ ва зўравонлик орқали амалга оширади. «Ш.» термини 19-асрнинг 30-й.лари Францияда пайдо бўлди. Кейинчалик бу сўз миллий экстремизмнинг турли кўринишларини ифодалашда қўлланила бошлади. Ш. бирор бошқа миллатнинг тарихий тараққиёт ютуқлари, инсоният цивилизациясига қўшган хиссаси, жаҳон тарихидаги ўрни, миллий, маънавий ва маданий кадриятларини поймол қилишга ҳаракат қилиб, айрим жиҳатлари билан *нацизм* ва *фашизмга* ҳам ўхшаб кетади. Ш. кўп миллатли давлатда кўпинча бир миллатнинг устуворлигига, чексиз имтиёзларга эга бўлишига олиб келади. Баъзан эса муайян давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий манфаатларини миллий манфаатлар ниқоби остида намоён этиб, ўзга давлатга тазйиқ ўтказиши ҳам мумкин. Бу ҳол буюк давлатчилик Ш.и сифатида таърифланади. Ш. 20-асрда дунёнинг турли давлатлари ва минтақаларида ўзининг мудҳиш мақсадларини амалга оширди.

ШОВОДХЎЖА БОБО
МАҚБАРАСИ — Хоразм вилояти Урганч туманидаги меъморий ёдгорлик (17— 18-асрлар). Мақбара тўртбурчак тарҳли (8,4х7,33 м), пештоқгумбазли, бир хона (гўрхона, тарҳи 5,22х5,20 м) дан иборат; безаксиз. Гўрхона ва пештоқ бинонинг яхлит шаклини ҳосил қилган. Пештоқ юқори томон ингичкалашиб бориб, ғиштин шарафалар билан яқунланган, юзасининг икки ёнлари ясси токчаларга бўлинган. 2 поғонали асосга ўрнатилган маҳобатли гумбаз пештоқ билан мутаносиб. Гўрхона ичи оддий, хона деворлари равоқли бағаллар билан бирикиб, яримгумбазлар ҳосил қилган, уларга муқарнаслар ишланган. Мақбаранинг ташқи томонидаги ғишт чоклари пардозланган, ягона безаги — ён томонларида-

ги деразаларига ўрнатилган ганч панжаралар.

ШОВОТ — Хоразм вилояти *Шовот туманидаги* шаҳарча (1972 йилдан), туман маркази. Шовот каналининг чап соҳилида. Вилоят маркази (Урганч шаҳри)дан 40 км шим.ғарбда, т.й. станцияси. Аҳолиси 15,8 минг киши (2004). 1681 йилда Эски Вадоқ канали ўрнида янги Шоҳобод (Шовот) каналининг барпо этилиши муносабати билан Хива хони Анушахон Абулғозий Баҳодирхон ўғли томонидан асос солинган ва номини ушбу канал (Шоҳобод, шевада Шовот) номидан олган.

Ш.да пахта тозалаш, ғишт, подшипник здлари, иппийгирув ф-каси, ун, маиший хизмат кўрсатиш ктлари, автокорхона ва бошқалар жойлашган. Мустақиллик йилларида 10 та йирик (чарм ишлаб чиқариш, темирбетон, «Бинокор» маиший хизмат кўрсатиш, «Истикбол», «Ўзбекистон» ва бошқалар) корхона ишга туширилди. «Семурғ», Ўзбекистон — Германия «Шовотекс» қўшма корхоналари фаолият кўрсатади.

Шаҳарчада 6 умумий таълим мактаби, 4 касб-хунар коллежи, Комилжон Отаниёзов номидаги маданият ва истироҳат боғи, марказий кутубхона, 3 ашула ва ракс халқ дастаси, 1 мусиқа мактаби, 3 болалар кутубхонаси, «Шоҳобод» марказий стадиони, 22 тиббий хизмат кўрсатиш муассасаси мавжуд. Марказий касалхона (570 ўрин), 3 поликлиника, 7 дорихона фаолият кўрсатади.

Ш. Туркменистоннинг Тошқовуз, Қорақалпоғистоннинг Манғит, Нукус, Хўжайли, Кўнғирот шаҳарлари билан автомобиль ва т.й.лари орқали боғланган Ш. — Тошкент поезди юриб турибди. Ш.дан вилоят маркази Урганчга автобус қатнайди.

Ад.: Абулғозий Баҳодирхон, Шажараи турк, Т., 1991; Хоразм тарихи, Урганч, 1995.

ШОВОТ КАНАЛИ — Хоразм ви-

лояти ва Туркменистоннинг Тошховуз вилоятидаги республикалараро магистрал канал. Дастлаб 17-аср охирида қурилган. Тошсоқа канали тизимига киради. Тошсоқа каналининг 34 км да қурилган узелдан бошланади. Уз. 150 км (Ўзбекистонда 78 км, Туркменистонда 72 км). Сув ўтказиш имконияти 210 м³/с (Байрамсоқа, Машинёрған ва Қорамазисоқа каналларидан олинган сув билан бирга). Хоразм вилоятининг Хонка, Урганч, Шовот туманларида 37 минг га ва Тошховуз вилоятида 75 минг га ер суғорилади. 1940 йилгача канал Амударёнинг чап соҳилида ўзининг бош сув олгичига эга бўлган. 1940 да уз. 14,6 км бўлган туташтирувчи канал орқали Тошсоқа каналига уланди. 1939—40 йилларда реконструкция қилинган. Ш.к. 3 тўғон иншоот, 1 охириги тақсимлагич узелига эга. Канал Урганч шаҳридан оқиб ўтади.

ШОВОТ ТУМАНИ - Хоразм вилоятидаги туман. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Жанубий дан Қўшқўпир, жан.шарқдан Урганч, шарқдан Янгибозор, шим.шарқдан Гурлан туманлари, шим., шим.ғарб ва ғарбдан Туркменистон билан чегарадош. Майд. 0,46 минг км². Аҳолиси 126,2 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳарча (Шовот), 11 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бешмертан, Бўйрачи, Ижтимоият, Катқалъа, Хитой, Чиғатойқалъа, Чўқли, Шовотқалъа, Ўзбекистон, Қанғли, Қиёт) бор. Маркази — Шовот шаҳарчаси.

Табиати. Туман худуди вилоятнинг шим.ғарбидан, Шовот каналининг соҳилида жойлашган. Рельефи, асосан, текисликдан иборат, шим.га томон пасайиб боради. Иқлими кескин континентал. Ёзи қуруқ, иссиқ, киши совук. Йиллик ўртacha тра 10°, янв.нинг ўртacha т-раси —6°, энг паст тра —32°, июлнинг ўртacha т-раси 27, энг юқори тра 45—46°. Вегетация даври 200—210 кун. Йилига 87—89 мм ёғин тушади. Туман худудидан Шовот канали оқиб ўтади.

Довдон, Ёрмиш, Удачи, Бегёп каби қаналлар ҳам бор. Тупроғи, асосан, шўр тупроқ. Қум тупроқлар ҳам учрайди. Зах сувлар окизиладиган Ғозовот/Довдон коллектори туманнинг жан.ғарбидан, Шовот коллектори шим.дан ўтади. Ёввойк ўсимликлардан юлғун, турангил, оқбош, янтоқ, ажриқ, яқан, қамиш, чечак, шўра ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қуён, бўрсик, типратикан, чиябўри, тулки, қобон, ондатра, судралувчилар; қушлардан тустовуқ, қаптар, бедана, булбул, ўрдақ, чағалай бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (98,5%), шунингдек, қозоқ, туркман, татар, рус, корейс, қорақалпоқ ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди (2004). Аҳолиси зичлиги ўртacha 1 км² га 274 киши. Шаҳар аҳолиси 15,8 минг киши, қишлоқ аҳолиси 110,4 минг киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Ш.т.да фаолият кўрсатаётган 900 дан зиёд қорхонадан 82 таси йирик, 17 таси ўрта, 76 таси қичик қорхона, 742 таси микрофирмалардир. Саноат қорхоналаридан пахта тозалаш, подшипник эдлари, ун к-ти ишлаб турибди. Чарм маҳсулотлари ф-қаси, МТП, қурилиш ташкилотлари, автоқорхона, «Семурғ», Ўзбекистон/Германия «Шовоттекс» қўшма қорхоналари фаолият кўрсатади.

Туман қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Ш.т.даги 25,7 минг га экин майдонининг 11,4 минг га ерига пахта, 9,3 минг га ерига дон, 368 га ерига картошка, 799 га ерига сабзавот экилади, шунингдек, озуқа, полиз экинлари ҳам етиштирилади. Туманда 11 ширкат, 585 фермер хўжалиги мав' жуд. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 49,5 минг қорамол (шу жумладан, 17,6 минг сигир), 18,2 минг қўй ва эчки, 137,2 минг парранда боқилади (2004).

2003/04 ўқув йилида тумандаги 51 умумий таълим мактаби (шу жумладан, 1 лицей)да 31,8 мингга яқин ўқувчи таълим олди. Болалар мусиқа, спорт мактаблари, 4 касб-хунар коллежи фаолият

кўрсатади. 45 кутубхона (350 минг нусха асар), 16 маданият уйи, Комилжон Отаниёзов номидаги марказий маданият ва истироҳат боғи, Зариф Раматов номидаги музей, «Мотамсаро она» ёдгорлиги бор.

Ш.т.да 7 стадион (шу жумладан, марказий стадион), 46 спорт зали, футбол, волейбол, баскетбол майдонлари ва бошқалар спорт иншоотлари мавжуд. 3 касалхона (шу жумладан, болалар касалхонаси, марказий касалхона, 534 ўрин), 4 тиш даволаш пунктлари, 4 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 3 фельдшерракушерлик пункти, 15 қишлоқ врачлик пункти, поликлиника, туғруқхона, дорихона ва бошқалар тиббий муассасаларда 270 врач (ҳар 10 минг кишига 21,6 врач) ишлаб турибди. «Оби ҳаёт», «Шовот» санаторийлари фаолият кўрсатади.

Шовот—Тошкент йўналишида йўловчилар ташувчи поездлар қатнайди. Туман автомобиль ва т.й.лар орқали Қорақалпоғистон, Туркменистон ва Россия билан боғланган. Шовот—Урганч йўналишида автобус ва маршрутли таксилар қатнови йўлга қўйилган.

Ш.т.да Ваянгонбобо (1—4, 9—14-асрлар), Катқалъа (мил. ав. 1-аср), Тупроққалъа (мил. ав. 1-аср) археология ёдгорликлари; Ваянгонбобо мақбараси (15-аср), Юсуф Ҳамадонийнинг рамзий мақбараси бор.

1932 йилдан «Шовот истикболи» туман газ. нашр этилади (адади 1000).

Рўзмат Ёқубов.

ШОВУЛ — торондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик тури; сабзавот экин. Бўйи 30—75 см. Илдизи сершоҳ. Илдиз олдидаги барг пластинкасининг туби юраксимон, юмалоқ ёки понасимон. Гуллари икки жинсли, барглари ингичка, наштарсимон, туби понасимон. Июнь—июль ойларида гуллаб уруғлайди. Уруғи 2—3° да униб чиқади. Барги тез ўсади, биринчи йили 2 марта, кейинги йилларда 3—4 марта териб олинади. Таркибида оксил, минерал тузлар, А, С, В витаминлари бор. Ш. совуққа чидамли,

намсевар ўсимлик.

ШОВУЛ КИСЛОТА, оксалат кислота — к. *Оксалатлар.*

ШОВУН, шокул — 1) қурилишда — бино ва иншоотларнинг девори, устунни ва бошқаларнинг тик (вертикал) вазиятини тахминан аниқлаш учун мўлжалланган бинокорлик асбоби. Бир учига юк (тош, металл) боғланган чилвир (пишиқ ип) дан иборат. қадимий меъморлар шокул деб ҳам аташган; 2) тикувчиликда — дағал чоклар (мас, қоп тикиш) учун и шлатиладиган йўғон ип, каноп.

ШОВУШ — дарёлар суви юзасидан муз парчалари ва қор уюмларининг оқиши. Ш. сув ости музларининг сув юзасига қалқиб чиқиши, қирғоқ музларининг синиб парчаланиши ва сув бетига қор тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлади. Ш. музи тикилиб тўхтаб қолган пайтларда сув сатҳи кескин кўтарилиб, теваракатрофдаги ерларни сув босиш хавфи кўпаяди. Бундай ҳолатларда дарё юзасидан қолаб ётган музни парчалаб, Ш.га йўл очиб юбориш керак. Ўрта минтақа дарёларида Ш. куз ва баҳорда, Ўрта Осиё дарёларида қишда кузатилади.

ШОВҚИН — 1) кенг маънода — нутқ ва мусикани тўғри қабул қилишга, хордиқ чиқаришга ва ақлий меҳнатга халақит берувчи бегона товушлар. Ш. *децибел билан* ўлчанади. Мас, нафас олиш, баргларнинг шитирлаши 10, қаттиқ гапириш 60—70, транспортнинг шовқини 80—100, реактив самолёт овози 140—175 децибелга тенг ва ҳ.к. Қаттиқ, суюк, газсимон муҳитлардаги ҳар қандай тебранишлар, турли двигатель ва механизмлар Ш.ларнинг асосий манбаидир. Машиналарнинг деталларини аниқ қилиб ишлаш, механизмларнинг товуш чиқаришини пасайтириш, товушни тўсадиган, ютадиган ва титрашни камайтирадиган воситаларни қўллаш йўли билан Ш. камайтиради; 2) техника ва физикада (тебранма

жараёнлар билан боғлиқ бўлган радио, электроника, радиолокация, радиоастрономия, акустика, товуш ёзиш, оптика ва бошқаларда) даврий бўлмаган тартибсиз тебранишлар. Мас, электрон лампаларда электр токининг тартибсиз тебраниши, ўтказгичларда электронларнинг иссиқлик ҳаракати (иссиқлик Ш.и), Ер ва ер атмосферасидан, Куёш, юлдузлар, юлдузлараро муҳит ва бошқалардан тарқалаётган иссиқлик нурланишлари (космик Ш.лар) натижасида Ш. ҳосил бўлади. Ш.нинг умумий фойдали жиҳатлари ҳам бор. Мас, радиоастрономияда частотанинг маълум диапазонидаги Ш. бўйича юлдузлар ва бошқалар космик жисмларнинг радионурланиши текширилади, ҳарбийденгиз техникасида эса сув ости қайиқ ва кемалари топилади; 3) гигиенада — одам организмга салбий таъсир кўрсатадиган ва турли касалликларга сабаб бўладиган товушлар. Одам организмга узоқ вақт таъсир этиши натижасида марказий асаб системаси, томирлар тонуси, ҳазм йўллари аъзолари, эндокрин системаси ва ҳ.к.нинг фаолияти бузилиши, *қулоқ оғирлиги, карлик* пайдо бўлиши мумкин. Ш. таъсирида ҳаракатнинг аниқ мувозанати бузилиб, меҳнат унумдорлиги пасаяди. Ортиқча Ш. одамни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан кучсизлантиради. Инсон учун 20—30 децибел зарарсиз ҳисобланади. Бу табиий ҳолатдир. Умуман одамга 80 децибелли Ш. руҳсат этилади. Қиймати 130 децибелга тенг Ш. инсон қулоқларида оғриқ пайдо қилади, 150 децибелга етганда чидаш қийин бўлади, 180 децибелда ҳатто металл чатнаб кетади. 20-аср 70-й.ларида шаҳар кўчаларидаги Ш. 60—70 децибелни ташкил қилган, 21-аср бошида бу кўрсаткич 100 децибел ва бундан юқори қийматга етди.

Ш.нинг инсон саломатлигига таъсири ҳақида ибтидоий жамоа давридан маълум. Унинг таъсирини камайтириш учун, мас, темирчилар, тунукачилар ва мисгарларнинг кечаси ишлаши тақиқланган. Рим диктатори Юлий Це-

зарь кечалари шалдираб юрадиган арваларнинг шаҳар кўчаларида юришини тақиқлаган. Одам организмга Ш.нинг таъсирини олдини олиш учун ҳозир ҳам баъзи ташкилий, техник ва тиббий чоратadbирлар кўрилади. Аҳоли яшайдиган пунктларда Ш.га қарши кураш чоралари: кўкаламзорлаштириш, кўча ҳаракатини тартибга солиш, транспортлар сигналлини ман этиш, турар жой биноларига товуш ўтказмайдиган ойнали (мас, пласмасса, алюминий) деразалар қўйиш, лифт, насос, вентилятор каби ускуналар Ш.ини камайтириш ва ҳ.к. Ишлаб чиқаришда Ш.га қарши кураш чоралари: Ш.сиз технологик жараёнларни кўллаш, янги ускуналарни Ш. ўлчови назоратидан ўтказиш, корхона биносини товушдан изоляция қилиш, товуш ютувчи қурилиш материаллари ишлатиш ва бошқалар Шунингдек, сершовкин цех ишчилари индивидуал ҳимоя воситалари билан таъминланади. Бундай ишчилар шифокор (терапевт, отоларинголог, невропатолог) кўригидан ўтказиб турилади ва ҳ.к.

ШОВҚИН ЎЛЧАГИЧ - *товуш* (шовқин)нинг баландпастилиги (қаттиклиги) ни ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. *Микрофон, кучайтиргич*, филтрлар ва милли асбоб — *индикатор*да иборат. Ш.ў. нинг умумий схемаси, унинг хусусиятлари одам қулоғи хусусиятларига яқин қилиб танланади. Замонавий Ш.ў. қувватни ичига жойлаштирилган батареялардан олади. Ш.ў.нинг микрофони, электрон схемаси ва индикатори тра, намлик, босим ўзгаришларига нисбатан турғун бўлиши керак.

ШОДИ МУЛК ОҒО МАҚБАРАСИ - қ. *Туркан оғо мақбараси*.

ШОДИЕВ Даврон Шодиевич (1938.20.7, Қарши тумани) — педагог олим, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1998). Пед. фанлари д-ри (1986), проф. (1989), Россия пед. ва ижтимоий ФАнинг ҳақиқий аъзоси (1995). Тош-

кент пед. институтини тугатган (1960). Қарши пед. институти (хоз. Қарши унти) да ўқитувчи (1961 — 67; 197274), декан (197475), проректор (197585), проф. (198791), кафедра мудири (1991—93), Ўзбекистон Пед. фанлари илмий текшириш институти директори (1993—98), директор ўринбосари (1998—2002). Асосий илмий ишлари физика фанини ўқитиш методикасининг методологик муаммолари ва умумий ўрта таълим мактаблари учун физика бўйича дарсликлар яратишга оид. Унинг ҳаммуаллифлигида 7—11синфлар учун ёзилган «Физика» дарсликлари 1987 йилдан буён Ўзбекистон, РФ ва бошқа МДХ давлатлари мактабларида қўлланилмоқда.

Ас: Методологические проблемн теоретического и эмпирического уровней познания в учебном процессе, Т., 1982; Мысленный эксперимент в научном и учебном познании, Т., 1984; Теория и эксперимент при обучении физике, Т, 1985; Мысленный эксперимент в преподавании физики, М., 1987.

«ШОДИЁНА» — тантанавор кайфиятни ифодаловчи қадимий куй ва усуллар туркуми. «Ш.» сурнай, карнай, ноғора (ва, баъзан, доира)лардан иборат ансамбль томонидан, айрим ҳолларда якка ноғора ёки сурнайда, асосан, тўй, базм, «бозори шаб» каби халқ байрамларида ижро этилган. Ўрта аср мусиқа рисолаларида «Ш.йи туркий («Туркий» доира усулида ижро этиладиган «Ш.»), «Ш.йи жуфтий» (никоҳ тўйларида чалинадиган «Ш.» куйлари) каби турлари тилга олинган. «Ш.» туркуми кўп қисмли бўлиб, куйлар сони 9—12 бўлиши мумкин. Қисмларининг ҳажми кичикроқ бўлсада, куйлар тузилиши ва ноғора усуллари жуда мураккаб. «Ш.» туркумидаги баъзи куйлар Шашмақом чолғу йўлларига ҳамоҳанг. Мас, А.Юсупов ижросида ёзиб олинган «Ш.»нинг 9қисми (Ўзбек халқ музикаси, VI ж., Т., 1958) Таснифи Навонинг ритмик кўринишидир. «Ш.»нинг бизгача етиб келган намуналари кўп ижро этилади,

рақс куйлари сифатида кенг тарқалган. Шашмақомнинг Бузрук макоми, 2гурух шўъбаларидан Рок йўллари «Ш.» номи билан ҳам машҳур бўлиб, сурнай, карнай, ноғора ва доирадан иборат ансамблларда ижро этилиб келинган. Лекин «Ш.»нинг бу тури куй тузилиши йирик шаклда, доира усули, оҳанглари ва ритмик хусусиятлари жиҳатидан «Ш.»нинг юқорида зикр этилган сурнай йўлларидан тубдан фарқ қилади.

ШОДМОНОВ Сулаймон Нуриллаевич (1938.15.9, Бухоро) — дирижёр, Ўзбекистон халқ артисти (2000). Тошкент консерваториясини хор дирижёрлиги (1960) ҳамда операсимфоник дирижёрлиги (1975) ихтисосликлари бўйича тугатган. Навоий театрида хормейстер (1960—66), бош хормейстер (1966-80), Ленинград опера ва балет театрида дирижёр-стажер (1980—82), Тошкент оперетта театрида дирижёр (1982—91), Навоий театрида бош хормейстер ва дирижёр (1991 й.дан). Мусиқали театр сахнасида бир неча оперетта («Баядера»), И.Кальман; «Гусар уйланиши», Г.Гладков ва бошқалар), ўзбек («Буюк Темур», А.Икромов; «АлФарғоний», М.Бафоев; «Сўғд элининг қоплони», Ик. Акбаров) ҳамда Европа мумтоз («Лючия ди Ламмермур», «Тунги кўнғирокча», Г.Доницетти; Ўзбекистонда илк марта) операларини дирижёр сифатида сахналаштирган.

ШОДМОНОВА Мақсуда (1931.25.12, Фарғона шаҳри) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона педагогика интени тугатган (1954). 1954 йилдан Фарғона шаҳридаги 1-мактабда она тили ва адабиёт ўқитувчиси, мактаб директори, ўқув бўлими мудири. Вилоятда биринчилардан бўлиб фанлар бўйича кабинет усулида дарс ўтишни ташкил этди.

ШОДМУЛК БЕГИМ - (? 1411) те- мурий маликалардан. *Халил Султон-*

нинг хотини. Шарафуддин Али Яз-дийнинг ёзишча, Ш.б. Самарқандда оддий хунарманд оиласида туғилган. Халил Султон Ш.б.ни севиб қолиб, ўз замонаси таомилига зид равишда унга уйланган. Соҳибқирон вафотидан сўнг тахтга чиққан Халил Султоннинг салтанатни бошқаришида Ш.б. фаол қатнашган. Ш.б.нинг хазина ва салтанат ишларидаги фаолияти айниқса нохуш оқибатларга олиб келган. Ш.б.нинг иродаси билан айрим нолойиқ кишилар юқори лавозимларга тайинланган. Ш.б. Соҳибқироннинг барча бевалари ва канизакларини ҳарбий бошлиқлар ва амалдорларга инъом қилишга Халил Султонни кўндиради. 1411 йил Халил Султон вафот этгач, эридан сўнг яшашни истаман Ш.б. захар ичиб ўлган.

Ад.Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

ШОЖАЛИЛОВЛАР — ака-ука хонанда ва созандалар, ўзбек анъанавий ижрочилигига қатта ҳисса қўшган санъаткорлар. Шожалилов Шоқосим (1909.9.9 — Тошкент — 1984.9.7) — хонанда ва созанда (танбур), Ўзбекистон халқ хофиз (1950). Тошкент мусиқа техникумини тугатган (1927), Ўзбекистон радиосининг халқ чолғулари ансамблида созанда ва хонанда (1930—73). Шожалилов Шоолим (1921.21.5 Тошкент 1989.29.9) хофиз ва созанда (танбур, дутор). Ўзбекистон радиосининг халқ чолғулари ансамблида хонанда (1942—53). Шожалилов Шоакбар (1926.3.2 — Тошкент — 1987.3.9) — хофиз ва созанда (танбур, тор). Ш. санъаткорлар оиласидан бўлиб, отаси Шожалил хофиз, амакиси *Ш.Шоумаров*, тоғаси *Тўйчи хофиз*, шунингдек, Ю.Ражабий, А.Ваҳобов, А.Ҳайдаров, Ж.Султонов, Домла Ҳалим ва бошқалардан мақом, ашула ва чолғу йўлларини ўзлаштирганлар. Ш. лирик, диапазонни кенг овоз соҳиблари бўлиб, ҳамнафаслик ижро услубида ўзига хос самимийлик ва ширадорликка эришган. Ш.нинг ашула ва мақом йўлларини талқин этилиши овозлар ва жўрнавоз со-

злар ҳамоҳанглиги, жумлаларнинг маромига етказиб айтилиши, миллий хонандалик анъаналарига хос бўлган сайқал ва қочиримлардан моҳирона фойдаланиш, жозоба ва жўшқинлик, мумтоз ижро услуби билан ажралиб туради. Репертуаридан ФарғонаТошкент мақом йўллари («Баёт», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «ГулёрШахноз», «Тошкент Ироғи»), ашула («Кўча боғи — 12», «Илғор», «Гиря», «Сувора», «Муножот», «Эшвой», «Найларам») ва ялла («Фигондур», «Ҳажрингда», «Жонон жамолинг») ўрин олган. Ш. ижро этган мақом ва ашула йўллари Ўзбекистон телерадиокомпанияси фонотекасига, бир неча грампластинкага ёзилган.

Рустам Абдуллаев.

ШОИМОВ Шоди (1925, Шаҳрисабз тумани — 1944.24.3, Могилев вилояти) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, оддий аскар. Урушга қадар кзда ишлаган. 1942 йил фев.дан армия сафида. 1944 йилдан фронтда. 1266ўкчи полки (2Белоруссия fronti, 50армиянинг 385-ўкчи дивизияси) автоматчиси бўлган. 1944 йил 27 июнда Могилев вилоятининг Дашкова қишлоғи яқинидаги жангда жасорат кўрсатгани учун вафотидан сўнг Қахрамон унвонига сазовор бўлган (1945). Аравон қишлоғидаги мактабга, Шаҳрисабз шаҳридаги кўчалардан бирига ва кинотеатрга унинг номи берилган. Шаҳрисабзнинг марказий майдонига хайкали қўйилган.

ШОЙИ, шоҳи — ипак мато; 19—20-аср ўрталарида Ўрта Осиёда барча ипакчилик ривожланган йирик марказ (Фарғона, Бухоро ва бошқалар)ларда ишлаб чиқарилган. Ш.нинг арқоқ ва танда иплари бир хил ингичка ипак иплардан иборат бўлиб, содда тўкилган: ҳар бир арқоқ ип орасига танда иплар тушган, юзаси силлик, ўнгтерси бир хилда бўлган; эни 33—35 см, 20-аср 30-й.ларидан 50—54 см га кенгайган. Ш.нинг гулсиз сидирға ва гулли (абр гулли), йўлйўл, катак гулли хиллари маълум. Турли

ипакчилик марказларининг Ш.лари калинюпкалиги, гуллари, ранги (колорити) билан фарқланган. Фарғона Ш.си юпка ва пишиқлиги, юмшоқ ва майинлиги билан бошқа Ш.лардан ажралиб турган; абр гуллари тўлқинсимон ёки услублаштирилган новда, гул шаклида, ранги бинафша, сариқ, феруза, кулранг. Бухоро Ш.си қалин тўқилган, танда иплари зичлиги туфайли қаттиқ, ғижимланмайдиган ҳамда сув ўтказмайдиган бўлган; гуллари қатта доира, тухумсимон шаклларда, икки четлари қатор йўллар, 8 ёки тўлқинсимон чизиқлар билан ҳошияланган; ранги кўпроқ қизил ва сариқ, оқ, нафармон, оч настарин, феруза ранглар.

20-аср бошида Самарқанд, Тошкентда Фарғонадан келтирилган йўлйўл Ш. кенг тарқалган; бинафша, қора, оқ ва тилла ранг — сариқ йўлли Ш.дан кийим кийиш урф бўлган. Ш.дан кишилик кўйлақлар, белбоғ ва бошқалар тайёрланган, эркак ҳамда хотинларнинг зар чопон ва бахмал тўнлари астарларига, бадий буюмлар (сўзана, чойшаб ва бошқалар)га ишлатилган. Ш. Бухорода 20-аср бошларига-ча, Фарғона водийсида 60-й.ларгача ишлаб чиқарилган.

Сайёра Маҳкамova.

«ШОЙИ» ИНСТИТУТИ,

Ўзбекистон «Шойи» илмий тадқиқот институти — ипакчилик соҳасидаги илмий муассаса. «Ўзбек ипаги» уюшмаси таркибига қиради. Марғилон шаҳрида жойлашган. Пилладан ажратиб олинган ипак хом ашёсини, ипак маҳсулотлари ва ипакни қайта ишлаш жараёнидаги чиқиндиларни қайта ишлашнинг технологик, иқтисодий, меъёрий ва ташкилий муаммоларини ўрганади. 1937 йил 29 июлда Тошкент шаҳрида ташкил этилган. 1958 йилда ҳукумат қарори билан ипакчилик ривожланган Марғилон шаҳрига кўчирилди. ин-т таркибида 5 илмий лаб. (пиллакашлик, иқтисодий, меъёрий изланишлар, чиқиндиларни қайта ишлаш, технологик жараёнларни автоматлаштириш, табиий толалар-

га дастлабки ишлов бериш) ва ипак маҳсулотларини сертификациялаш маркази фаолият кўрсатади (2005). Тошкент шаҳрида филиали бор. ин-т олимлари томонидан Тошкент тўқимачилик машиналари махсус конструкторлик бюроси билан ҳамкорликда бир қатор пиллакашлик машиналари тизими (СКЭ-4ВУ; К3150ШЛ ва бошқалар), технологик ускуналар (СММ6, МК1, РКУ ва бошқалар) яратилди ва ишлаб чиқаришга жорий этилди, 42 ихтиро учун муаллифлик гувоҳномалари олинган. ин-т фаолияти Э.Б.Рубинов, М.Мирзарахметов, А.Б.Новиков, М.Ш.Миркосимов, Ф.Қўқонбоев, О.АОхунбобоев, Г.А.Раҳимжонов, Г.Н.Валиев, Г.Г. Асроров каби олимлар фаолияти билан боғлиқ. ин-т илмий тўпламлар нашр этади. Пиллачилик ва ипакчилик бўйича бой илмий кутубхонага эга.

ШОЙИГУЛ (Саппа) — шойигулдошларга мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми; манзарали ўсимлик. Осие ва Американинг субтропик минтақаларида кенг тарқалган. 50 дан ортиқ тури маълум. 1000 дан ортиқ нави чиқарилган. Ўзбекистонда боғ Ш.иваҳинд Ш.и кўпроқ ўстирилади. Бўйи 0,5—2 м, пояси тик, ён шохлари йўқ. Барглари йирик, ясси юмалоқ, уз. 30—35 см, кенглиги 13—15 см, асоси пояга ўралиб кин ҳосил қилади, ранги яшил, кизғишмалла ранг. Поянинг ҳар 10—15 см да биттадан барг ўсиб чиқади. Гуллари қизил, пушти, сариқ, оқ, гултожбарглари йирик, поя учуда рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Июнь—сент.да гуллаб мевалайди. Меваси кўсақча. Ш. илдиз туганагини бўлиш йўли билан кўпайтирилади. Кеч кузда иддиз туганаги кавлаб олинади ва куритилиб, иссиқроқ жойда сақланади. Эрта баҳорда экилади. Туганаги таркибида крахмал бор. Боғхиейбонлар, гулзорларга, ховлиларга экилади. Ўзбекистонда Кроуз ва Луиза фон Ретитор навлари 1997 йилдан барча вилоятлар учун р-нлаштирилган.

ШОЙИНКА, Сойинка Воле (1934.13.7, Абеокута) — нигериялик драматург ва ёзувчи. «Шер ва соҳибжамол» (1963) ва «Ўрмон ракси» (1963) ҳажвий пьесаларида Ш. гротеск воситаси орқали Африкадаги анъанавий ва замонавий оқимлар ўртасидаги тўқнашувларни акс эттиради; тарихий ўтмишни билишга чакиради. «Монах Иеронимнинг синовлари» (1964) комедияси, урушга қарши қаратилган «Телбалар ва профессионаллар» масали (1971) ва «Шарҳловчилар» (1965) романининг муаллифи. Бу асарларда Ш. Нигерия амалдорларининг порахўрлигини қоралайди. Шеърларида ўз даври муҳитидан норозилик оҳанглари сезилиб туради («Қамокдаги шеърлар», 1969). Нобель мукофоти лауреати (1986).

ШОЙМУРОДОВ Аҳмад (1936.25.3, Самарқанд) — ҳайкалтарош, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). Москва бадий санъат билим юрти (1959) ва Суриков номидаги Москва бадий институти (1964)ни тугатган. Ш. ижоди билан ўзбек тасвирий санъатида монументал ҳайкалтарошлик ривожига катта ҳисса қўшди; айниқса, портрет жанрида самарали ижод қилиб, тарихий шахслар образларининг ёрқин киёфаларини яратди: Навоий бюсти (мармар, 1968, Тошкентдаги Адабиёт музейида; нусхалари Самарқанд унти ва Самарқанд бадий музей кўриқхонасида), «Мирзо Улуғбек» (мис, 1965), «АлХоразмий» (гипс, 1985); халқ бахшилари Фозил Йўлдош ўғли (мис, 1974), Эргаш Жуманбулбул ўғли (мис, 1974), Ислом шоир Назар ўғли (мис, 1975) портрет ҳайкаллари; Шоймардон Қудратов (бронза, 1977), Энвер Алиев (бронза, 1986), япон рассоми Чехиро Окубо (бронза, 1986) ва бошқалар; шунингдек, ҳайкалтарошлик композициялари («Жаррох», гипс, 1964.; «Мутафаккир», бетон, 1968; «Илхом париси», мис, 1980 ва бошқалар) ҳамда Тошкент метрополитенининг «Алишер Навоий»

бекатиниң рангли кошинкори безаклари муаллифидир (1980—85, Ч.Аҳмаров билан ҳамкорликда). 80—90-й.ларда Амир Темур (бронза, 1994; бетон, 1995 ва бошқалар) ҳамда Алишер Навоий (бронза, 1991 ва бошқалар) ва бошқалар сиймоларни яратди. Ш. асарлари республика ва хорижий мамлакатлар музейларида сақланади.

ШОК (франц. сʼос — зарба) — одам ҳаётига хавф туғдирувчи ҳолат; ҳаддан ташқари кучли таъсиротлар натижасида нерв, эндокрин, қон айланиши, нафас системалари фаолиятининг ҳамда моддалар алмашинувининг бузилиши билан ифодаланади. Кўпинча шикастланиш, куйиш, операция оқибатида, номос қон қуйилганда, миокард инфарктида, юрак фаолияти бузилганда ва бошқалар туфайли рўй беради. Ш. бошланишида бемор безовталанади, ранги оқаради, қарашлари бежо, фикрлари чалқаш, баъзан ўзининг оғир аҳволини ҳис этмайди, гоҳида безовталаниш кучайиб, ўрнидан сапчиб туриб кетади (уни тутиб қолиш қийин бўлади). Кейинчалик эсхуши жойида бўлса ҳам, умумий аҳволи ёмонлашиб, атрофмуҳитга бутунлай бефарқ бўлиб қолади. Оғриқни салпал сезади ёки мутлақо сезмайди, ранги оқариб, гавда т-раси пасаяди, териси муздек бўлиб, ёпишқоктер билан қопланади, нафаси тезлашади, ташна бўлади, баъзан қайт қилади. Киши куйганда Ш., айниқса, оғир кечади. Ш.ни келтириб чиқарган сабабига кўра травматик, анафилактик, кардиоген, эмоционал, гемотрансфузион ва бошқалар хиллари фарқ қилинади.

Травматик шок шикастлангандан кейин рўй бериб, шикастланган кишининг аҳволи жуда оғир бўлади.

Ш.нинг олдини олиш учун иложи борица зудлик билан тез ёрдам чақириш, врач келгунча беморга биринчи ёрдам кўрсатиш, яъни шикастланишга сабаб бўлган омиллар (мас, ёнаётган кийим-бошни ўчириш, қулаган жой остида қолиб кетган кишиларни олиб чиқиш

ва бошқалар)ни бартараф этиш, қон оқишини тўхтатиш, қўл, оёқ шикастланганда уларни вақтинча тахтакачлаб кимирлатмай қўйиш (қ. *Суюк синиши*, *Суюк чиқиши*), оғиз бўшлиғини ивиган қондан тозалаш ва сунъий нафас олдириш лозим. Шикастланган кишига тегишли ёрдам кўрсатгач уни дарҳол эҳтиёткорлик билан касалхонага олиб бориш керак.

Анафилактик шок — моддаларга, жумладан, организмга мос келмайдиган дориларга нисбатан бўладиган аллергия реакциянинг энг оғир кўринишларидан (қ. *Аллергия*). Пенициллин, стрептомицин, маҳаллий оғриқни қолдирувчи воситалар, қоқшолга қарши ва бошқалар зардоблар ҳамда вакциналар ҳам анафилактик Ш.га сабаб бўлади. Анафилактик Ш. белгилари уни келтириб чиқарган моддага боғлиқ бўлмаган ҳолда бир хил — кўнгил айниши, қусиш, қон босимининг тўсатдан пасайиб кетиши, нафаснинг тез ва юзаки бўлиши, баъзан ҳушдан кетиш ва бошқалар Кўпинча терига тошма (*эшиакем*) тошади, гоҳо дори юборилган жойда шиш пайдо бўлади. Баъзида товуш бойламлари шишиб, бемор бўғилиб қолиши мумкин.

Анафилактик Ш. белгилари пайдо бўлганда то врач етиб келгунча беморни ёнбоши билан ётқизиб, оёқларини бир оз кўтариб қўйиш (бу нафас йўлларидан бемалол ҳаво ўтишини таъминлайди), лозим бўлса, сунъий нафас олдириш керак. Анафилактик Ш.нинг олдини олиш учун фақат врач тавсия этган дорилардан фойдаланиш зарур.

Кардиоген шок — миокард инфарктининг энг оғир асоратларидан бири, юрак соҳасида қаттиқ оғриқ пайдо бўлганда кузатилади. Кардиоген Ш.да бемор ҳаддан ташқари дармонсизланади, ранги оқариб, лаби кўқаради, қўлоғи музлайди, ёпишқоқ совуқ тер чиқади ва кўпинча ҳушдан кетади. Бундай Ш. вақтида тез тиббий ёрдам етиб келгунча беморни кимирлатмай ётқизиб қўйиш ва ором бериш лозим (қ. *Миокард инфаркти*).

Эмоционал шок кучли ҳаяжонланиш, асаб ва рухий зўриқишларда кузатилади. Кўпинча беморнинг хулқ-атвори ўзгаради, у безовталаниб кичқиради, йиғлайди, баъзан ўзига жароҳат етказди, яқинлари, қариндошлари, қўшнилари ва нотаниш одамларга нисбатан ёвуз муносабатда бўлади. Баъзи беморлар ёмон эшитадиган, банги киёфасига кирган ва ташқи дунёни кийинлик билан қабул қиладиган одамларни эслатади. Бошқа беморларда онг билан бирга сезувчанлик (воқеликни қабул қилиш)нинг бузилиши ҳамда ҳадиксираш ва қўрқиш каби эмоционал ҳолатлар кузатилади. Беморнинг кўринишида ўзини йўқотиб қўйганлик аломатлари намён бўлади, у теваракатрофга, қаршисидаги одамларга қўркув ва хавотир билан қарайдиган бўлиб қолади. Баъзан эмоционал Ш. истерия билан тугайди (бемор тўлғаниб, талвасаланиб бошини ура бошлайди, ғайритабiiй ҳолатда туриб қолади). Шунинг учун бемор олдига ортиқча одам қўймаслик, шикаст етказиши мумкин бўлган жисмларни ундан бекитиб қўйиш ва у билан яхши муносабатда бўлиш керак. Жиддий рухий ўзгаришларга дучор бўлган беморлар касалхонада даволанади.

Гемотрансфузион шок беморга қон группаси тўғри келмайдиган қон қуйилганда рўй беради. Шунинг учун беморга фақат врач кўрсатмаси бўйича қон қуйиш талаб этилади. Ш.нинг барча турларида дарҳол врачга мурожаат этиш керак.

ШОКИЛА, шовқила (товуш чиқарувчи) — заргарлик буюми; Хоразм аёлларининг мураккаб, кўп қисмли тақинчоғи. Ш. пешонани ёпиб турувчи *осматузи*, чаккалик (*яримтирноқ*)ка уланади ҳамда улар биргаликда ансамбль ҳосил қиладди. Ш. халқачалардан тузилган турлича узунликдаги занжирларга япроқча, маржон, гунча, зиғираклардан иборат осилмачоқлар бириктириб ҳосил қилинади ҳамда 2 та халқали чакка тақинчоғининг ҳар бирига сершокилали

ўзаро кетмакет уланган 3—4 та куббалар қатори осилади (баъзан улар учбурчак тумор билан тугайди). Қимматбаҳо турларидан занжирлар марказига кўпинча овал шаклидаги юзаси зийнатланган турунжлар ўрнатилади, айримларига 5—6 тадан дур, лаъллар қадалади. Ш. тақилганда, турли узунликдаги маржон қаторлари ияк, бўйин, кўкрак узра кетмакет бир текис ётади. Аёллар Ш. тақиб юрганида тана ҳаракатига қараб товуш чиқариб, жаранглайди (номи шундан).

Қулоқ ёки чаккага тақиладиган тақинчоқларга бириктириладиган Ш. каби маржонлар Ўзбекистон ҳудудидан топилган қушонлар даврига оид ҳайкалларда учрайди. Ш. 19-аср 1-ярмида кунда, 19-аср 2-ярмида тўйхашамларда тақилган. 19-аср охиридан Ш. қисмларга бўлиниб кетган, улар ҳам Ш. деб аталади.

ШОКИР СУЛАЙМОН (асл номи Сулаймонов Шокир) (1900, Қўкон — 1942.5.9, Тошкент) — ёзувчи, адабиётшунос ва педагог. 1916 йилда «усули жаид» мактабини тугатиб, Оренбургдаги «Хусайния» мадрасасида таҳсил кўрган. Сўнгра Тошкентдаги ўзбек ўлка эрлар маориф институти (1920—22), Москвадаги ишчилар фти (1922—24), Олий педагогика академияси (1924—26)да ўқиган. Республиканинг ўша вақтдаги пойтахти Самарқандга қайтгач, партия мактабида ўзбек тили ўқитувчиси (1926), «Маориф ва ўқитувчи» ҳамда «Ёр юзи» жур.ларида масъул котиб (1927—30), Ўзбекистон унтинида ассистент, доцент (1931—37), Ўздавнашрда муҳаррир (1938), Тил ва адабиёт интида катта илмий ходим (1940—41). «Қизил қалам» (1926—30) адабий ташкилоти, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва уюшманинг Самарқанд вилоят бўлимини ташкил этишда фаол қатнашган. Ш.С. ижодини 1919 йилда шеър ёзиш билан бошлаган. «Эрк қуйлари» (1926), «Ғалаба марши» (1928), «Давр ҳайқирғи» (1932) шеъррий тўпламлари, «Янги сарой» (1931), «Ўтганларни эслаганда» (1933) дostonлари, «Аччиқ

хотиралар» (1930), «Янги турмушда», «Бахтли Ҳалима» (1931), «Гулалар» (1933) каби ҳикоя, шеър ва дostonлар муаллифи. Ўзбекистон ёзувчиларининг I курултойига совға сифатида «Сайланма асарлар тўплами» (1934) нашр этилган. «Қул», «Қутулиш алангаси», «Қонли девор», «Шарқ қизи» сингари шеърлари билан ўзбек шеърлятида сочма жанрининг; «Оқ негр», «Фин Фон», «Яма ҳам Ҳама», «Ҳиндистонда», «Бутун дунёга саёҳат» сингари асарлари билан ўзбек бола-лар адабиётининг шаклланишига ҳисса қўшган. 1941 йил 27 авг.да «Иттиҳоди толибон» (1918—19), «Миллий иттиҳод» (1919—22) аксилинкилобий ташкилотларига аъзо бўлганлик ва миллатчиликда айбланиб қамоққа олинган, сўнг отиб ташланган. 1956 йил 17 сентябрда оқланган.

Ас: Ўч, Т., 1964.

Ад.: Юнусов М., Шокир Сулаймон [Сахий қаламлар!], Т., 1975.

ШОКИРОВ Одил Шарипович (1908.14.9 Тошкент —1986.1.12) ортопедтравматолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1974). Тиббиёт фанлари д-ри (1967), проф. (1971). ТошТИ даволаш ф-тини тугатгач (1935), Самарқанд вилояти Пахтакор туман соғлиқни сақлаш бўлимининг бошлиғи ва поликлиникада бош врач (1936—39), Ўзбекистон ортопедия, травматология ва суяк сили касалликлари илмий тадқиқот интида кичик илмий ходим (1939—41), уруш қатнашчиси (1941—45), Тошкентдаги 3336эвакогоспиталь бошлиғи (1945—46), Ўзбекистон Травматология ва ортопедия илмий тадқиқот интида кичик (1946—53), катта илмий ходим, травматология бўлими мудири (1954), шу ин-т директори (1954—61), травматология бўлими илмий раҳбари (1961—69), 1969 йилдан илмий ишлар бўйича директор ўринбосари. Илмий ишлари одамнинг скелет суякларидаги туғма нуқсонларнинг олдини олиш ҳамда консерватив ва операцион йўл билан даво-

лаш, шунингдек, суяк тўқимаси регенерацияси ва иммунология масалаларига оид. У Ўзбекистонда биринчи бўлиб синган суякларни мумиё билан комплекс даволаш усулини амалиётга татбиқ этди.

Ас: Мумиёасиль в комплексном лечении переломов костей, Т., 1976.

ШОКИРОВ Остонақул (1922.1.4, Андижон шаҳри — 1945.11.1, Калининград вилоятининг Нестеров р-нидаги Калинино шахарчасида дафн этилган) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, оддий аскар. Урушга қадар маҳаллий корхоналарда ишлаган. 1941 йил декдан армия сафида. 1942 йилдан фронтда, 75гвардиячи ўқчи полкининг разведка взводи (ЗБелоруссия fronti 1гвардиячи армиянинг 26гвардиячи ўқчи дивизияси) командири бўлган. 1944 йил 15 июлда Алитус шахрининг жан.роғида Неман дарёси бўйидаги жангда жасорат кўрсатгани учун Қахрамон унвонига сазовор бўлган (1945). Андижон шаҳридаги майдонга унинг бюсти ўрнатилган, шу шаҳардаги кўча ва 10мактабга унинг номи берилган, мактаб биносига ёдгорлик лавҳаси ўрнатилган.

ШОКЛИ Уильям Бредфорд (1910.13.2, Лондон 1989) америкалик физик. АҚШ миллий ФА аъзоси (1951 йилдан). Калифорния технология интени тугатган (1932), «Белл телефон» фирмаси ходими (1936—54). АҚШ мудофаа вазирлигида ишлаган (1942—45). Яримўтказгичлар лаб. директори, «Шоклитранзистор» фирмасининг президенти ва директори (1955 йилдан). Стэнфорд унти проф. (1963—75). Асосий илмий ишлари қаттиқ жисм физикаси (яримўтказгичлар физикаси, ферромагнетизм, металллар пластиклиги, дислокация назарияси ва бошқалар) га оид. Транзистор эффектини очган (1948). Нобель мукофоти лауреати (1956; *Ж.Бардин* ва *У.Браттейн* билан ҳамкорликда).

ШОЛ — қ. *Фалаж*.

ШОЛАПУР — Ҳиндистондаги шаҳар. Маҳараштра штатида. Декан ясситоғлигининг ғарбий қисмида. Аҳолиси 620 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Савдотранспорт маркази. Ип газлама ва қанд саноатлари ривожланган. Хунармандчиликда газлама тўқилади, металл, шиша ва чармдан турли буюмлар тайёрланади. Қ.х. маҳсулотлари билан савдо қилинади.

ШОЛИ (Огуха) — бошқоқдошларга мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, дон экини. 20 га яқин тури асосан Жанубий ва Шарқий Осиё, Африка, Америка, Австралия тропиклари ва субтропикларида ўсади. Дехқончиликда тропик, субтропик ва мўътадил поясининг илиқ минтақаларида бир йиллик экма Ш. (О. заПуа) тури экилади. Энг қадимий озиковқат экинларидан бири. Жанубий Шарқий Осиёда бундан 7 минг йил муқаддам экилган. Шоликорликнинг энг қадимий маконлари Ҳиндистон ва Хитой. Ўрта Осиёда мил. ав. 3—2-асрдан, Европада 8-асрдан, Америкада 15—16-асрдан экила бошлаган.

Ғарбий Африкада яланғоч донли ёки африка Ш.си тури ҳам экилади, ёввойи ўсадиган турлари — нуктали Ш. (О. рипсlаlа) ва қисқа қилтиқли Ш. овқатга ишлатилади.

Жаҳонда Ш. экин майдонлари 155,5 млн.га (115 дан ортиқ мамлакатда экилади), ҳосилдорлиги 38,4 ц/га, ялпи ҳосил 596,4 млн. т ни ташкил этди (1999). Асосий Ш. етиштирадиган мамлакатлар: Хитой (31,7 млн.га, ҳосилдорлик 63,2 ц/га, ялпи ҳосили 200,4 млн. т), Ҳиндистон (44,8 млн.га, ҳосилдорлик 29,2 ц/га, ялпи ҳосили 131,2 млн.т), Индонезия (11,6 млн.га, ҳосилдорлик 42,9 ц/га, ялпи ҳосили 49,5 млн. т) (1999). Ўзбекистонда экин майдони 101,3 минг га, ҳосилдорлик 28,3 ц/га, ялпи ҳосил 287 минг т (2003). Булардан ташқари, Бангладеш, Вьетнам, Мьянма, Филиппин, Бразилия, Покистон, Камбоджа, Япония, АҚШ, Корея

мамлакатларида, Украина жанубида, Шим. Кавказ, Куйи Волга, Қирғизистон ва Қозоғистонда ҳам Ш. етиштирилади.

Ш.нинг илдизи попук илдиз, узун (1м гача). Пояси похолпоя, 50 см дан 3—5 м гача. Асосан, 3—5, сийрак экилганда ва кўп озиклантирилганда 30 ва ундан ортиқ поя чиқаради. Ётиб қолмайдиган навларнинг пояси мустаҳкам. Барги яшил, қизғиш ёки бинафша ранг, тўпгули шингил, бўйи 10—30 см, ўзидан чангланади. Бир гулли бошоқчалари 2тартиб шохчаларида жойлашган. Меваси пўст (парда) ли дон; дони узун энсиз (ҳинд Ш.си) ёки думалок энли (япон Ш.си); синдирилганда оқ, шишасимон, ярим шишасимон ёки унсимон. 1000 та дони оғирлиги 26—45 г. Ҳар хил тур ва навларни узок асрлар давомида қайтақайта частиштириш натижасида ҳар бир мамлакатнинг тупроқикдим шароитига мос Ш. навлари ва шакллари пайдо бўлган.

Ш. бахори иссиқсевар ва ёруғсевар қисқа кун ўсимлиги, уруғи тупроқ ҳарорати 10—12° бўлганда униб чиқади, 22—27° да яхши ўсиб ривожланади. Вегетация даври 120—130 (Ўзбекистонда 100—145) кун, Ш. суғориб ўстирилади (суғориш нормаси 16—24 минг м³/га). Тупланиш, найчаланиш даврида 5—25 см қалинликда сув бостирилади. Мум пишиқлик даврида сувчиқариб ташланади. Ш. қора, каштан, ботқоқ тупроқларда яхши ўсади.

Жаҳондаги кўпгина (асосан, Осиё) мамлакатларда экиладиган асосий дон экини ва аҳолининг асосий озиковқати (2004 йил БМТ томонида «Шоли йили» деб эълон қилинди). Ўзбекистонда тантана, тўйбайрамларда гуручдан тайёрланган палов зарурий таом ҳисобланади. Дони (гуручи) оқ, қизил, қора рангда, тўйимли, таркибида 76,1% крахмал, 17—24% амилаза, 2,6% оқсил, 3,9% қанд, 1,8% декстрин, 1 — 1,5% ёғ, 1,4% қул ва 0,2% клетчатка, В₁, В₂, РР витаминлари бор. Донидан гуруч, крахмал, мой (муртагидан), спирт, пиво, турли овқатлар тайёрланади; кўпчилик халқларда *нон*

ўрнини босади. Походидан сифатли қоғоз, картон, арқон, тўқилган буюмлар, сават, шляпа ва бошқалар тайёрланади. Терти (кепаги) молларга берилади.

Ш. суғориш ва алмашлаб экиш тизимида ўстирилади. Ўзбекистонда Ш. шўрланмаган ёки турли даражада шўрланган ерларга баҳорда, апр.нинг 2-ярмида экилади (баъзи мамлакатларда ниҳоли кўчат қилиб етиштирилади). Ўзбекистон шароитида Ш. экиладиган майдонларга гектарига 120-180 кг 14, 120—150 кг Р₂О₅, 100—150 кг К₂О солинади, сув бир меъёردа ушлаб турилади, кейинчалик 10 см гача қўтарилади, Ш. сарғайиб пишишига яқин сув бериш тўхтатилади. Пишган Ш. ёппасига комбайнлар билан ўрибйиғиб олинади.

Навлари: Ш.нинг 10 мингдан ортиқ нави бор. Ўзбекистонда илмий асосда Ш. навлари яратиш 1930-й.лардан бошланди. 90-й.лардан Ўзбекистон шоликорлик интида чиқарилган эртапишар, серҳосил (потенциал ҳосилдорлиги 60—95 ц/га), сифатли гуруч олинадиган Авангард, УзРОС 713, Нукус 2, Лазурний, Аланга, Истиқбол, Истиқлол, Толмас, Арпа шоли («девзира»), Санам ва бошқалар 14 дан ортиқ навлари экилади.

Ўзбекистон *Шоликорлик институти*да шоликорликни ривожлантириш, янги навларни яратиш, ҳосилдорликни ошириш, Ш. етиштириш агротехнологиясини ишлаб чиқиш бўйича йирик илмий текшириш ишлари олиб борилади.

Зараркунандалари: шоли пашшкиси, шопопоя узунбуруни, қирғоқ чивини ва бошқалар

Касалликлари: пирикулярйоз, *илдиз чирини*, *гельминтоспориоз*, нематода касалликлари, *фузариоз ва бошқалар*

Ад.: Шоликорлик, Т., 1967; Зауров Д.Э., Сборщикова М.П., Рисоводство, Т., 1989; Умаров З.У., Зауров Д.Э., Культура риса с пересадкой, Т., 1989.

Ғиёс Раҳимов.

ШОЛИКОРЛИК ИНСТИТУТИ,
Ўзбекистон шоликорлик илмий тадқиқот

институти — Ўрта Осиёда шолчилик соҳасидаги йирик илмий марказ. Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқ хўжалиги илмий.ч. маркази таркибида. Дастлаб Р.Р.Шредер номидаги *Туркистон қишлоқ хўжалиги тажриба станцияси* шолчилик бўлими (1926), 1932 йилдан Ўзбекистон шолчилик тажриба стаяси (УзРОС), 1958 йилдан СоюзНИХИнинг шоли ва бошқалар сугориладиган дон экинлари бўлими, 1967 йил дек.дан Ўзбекистон шоликорлик илмий текшириш институти. Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманидаги Авангард посёлкасида жойлашган. Интда 2 бўлим (селекция ва агротехника), 7 лаб. (уруғчилик; ўсимликларни химоя қилиш; агрокимё; ўсимликлар физиологияси ва биокимёси; иктисодиёт; дуккакли дон экинлари; механизация), Қорақалпоғистон (1967), Андижон (1994) филиаллари, Хоразм таянч пункти (1997) фаолият кўрсатади. ин-т қошидаги марказий тажриба хўжалиги 183 га, Андижон филиали 41,1 га, Хоразм таянч пункти 104,5 га ҳайдалма ер майдонига эга. ин-т фаолиятининг асосий йўналишлари: шолнинг касалликларга чидамли, минтақаларнинг тупроқ, иқлим шароитларига мос келадиган, сифатли гуруч берадиган серҳосил (65— 90 ц/га) нав ва дурагайларини яратиш; шоли уруғчилигининг илмий асосларини ишлаб чиқиш; шоли етиштиришнинг илғор технологиясини яратиш ва амалиётга татбиқ қилиш; шоли касалликлари ва зараркунандаларга, бегона ўтларга қарши кураш чоратадбирларининг экологик тоза усулларини ишлаб чиқиш; шолчиликни механизациялаш; дуккакли дон экинлари (соя, мош ва бошқалар)нинг серҳосил, касалликларга чидамли, эртапишар навларини яратиш ва бошқалар Республикадаги шоли экадиган хўжаликларга элита уруғлиги етказиб беради. ин-т олимлари томонидан шолнинг УзРОС7, УзРОС713, УзРОС17, Авангард, Нукус2, Қорақалпоғистон, Лазурньш, Аланга, Толмас, Истиклол,

Истикбол, Жайхун, маккажўхорининг Кремнистая1, Ўзбекистон, қизил себарганинг УзРОС73, соянинг Ўзбекистон1 ва Ўзбекистон2, Дўстлик, мошнинг Радость навлари яратилди ва республикада р-нлаштирилди. ин-т фаолияти Х.У. Ўрмонова, М.П.Сборщичкова, Н.И. Косарев, П. Г., Коршенбой, И.И.Успенская, А.Е.Шин, Р.Х.Ҳайдаров, У.И.Ёрматов, М.Т.Когай, М.М.Салтас, И.А.Сомов, У.М.Муллажонов, П.А. Пулина, Т.Бобониёзов, Т.Э.Исҳоқов, С.Рихсиева, У. Абилбаев, Ғ.Н. Раҳимов, З.Н.Жуманов ва бошқалар олимларнинг номлари билан боғлиқ. Интда яратилган Нукус2 шоли нави муаллифлари (П.А.Пулина, Т.Бобониёзов, С.Рихсиева) Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотиға сазовор бўлганлар (1989).

Интда илмий кутубхона, аспирантура, илмий кенгаш мавжуд. Илмий ишлар тўплами, илмий мақолалар нашр этади.

Ғиёс Раҳимов.

ШОЛОМАЛЕЙХЕМ (тахаллуси; асл номи Шолом Нохумович Рабинович) [1859.18.2(2.3), Украина, Переяслав шаҳри — 1916.13.6, Нью-Йорк] — яхудий ёзувчиси. Асосан, Россияда, 1914 йилдан АҚШда яшаган. Иврит, идиш ва рус тилларида ёзган. Ижодининг илк даврида рус ва яхудий адабиётларидаги демократик анъаналарга эргашган. Асарларида чор Россиясидаги яхудийлар ҳаёти, яхудий доираларининг бойликка эга бўла бориши (капиталлашуви) акс этган («Сендер Бланк ва унинг оиласи» романи, 1887); ёрқин миллий образлар силсиласи яратилган, булар: ўз хомхаёллари ва бойиш истаги курбони бўлган ишбилармон («Менахем Мендл» новеллалар туркуми, 1892), ҳалол меҳнаткаш, беғамбеташвиш халқ файласуфи («Сутчи Тевье» новеллалар туркуми, 1894-1914), чор Россиясидаги оддий ижодкор шахс ва АҚШдаги яхудий мухожирлари тақдири [«Булбул Иоселе» (1889) ва «Адашган юлдузлар» (1909—11) романлари], АҚШга кўчиб кетаётган камбағаллар («Болакай Мотл»

киссаси, 1907—16) ва бошқалар «Тўфон» романи (1906) 1905 йилдаги инқилобий воқеалар ҳақида, «Қонли ҳазил» романи (1913) эса Бейлис иши (ноҳақ айбланган яҳудий устидан суд жараёни)га жавоб тариқасида ёзилган. Умрининг охириги йилларида ёза бошлаган «Ярмаркадан» романи тугалланмай қолган. Ш.А. ижодида юмор ва лиризм уйғунлашиб кетган, аниқ руҳий ва маиший тафсилотлар, демократик нуқтаи назар ёрқин акс этган.

ШОЛОХОВ Михаил Александрович [1905.11(24).5 — ҳоз. Ростов вилоти Вёшенская станица Кружилин хутори — 1984.21.2)] — рус ёзувчиси. Акад. (1939), Мехнат Қаҳрамони (1967). Фуқаролар урушида иштирок этган. 1922 йилда Москвага келиб, «қора» меҳнат орқасида кун кечирган. Сўнг «Ёш гвардия» адабий гуруҳига қатнашиб, дастлаб «Юношеская правда», «Комсомолия» газ.лари, «Прожектор», «Смена», «Огонёк» ва бошқалар жур.ларда дастлабки ҳикояларини эълон қилган (1924—26). Кейинчалик бу асарлар Ш.нинг «Дон ҳикоялари» ва «Ложувард биёбон» (1926) тўпламларига кирган. Дон дарёси бўйларида шафқатсиз тўқнашув ва қурашлар билан кечган фуқаролар уруши — Ш. ижодининг бош мавзуи («Тирранча», «Чўпон», 1925; «Хундор душман», 1926 ва бошқалар). Ш. 1928 йилда Донга, Вёшенская станицага кўчиб бориб, фуқаролар уруши мавзуига бағишланган «Тинч оқар Дон» (1—4-китоблар, 1928—40) романини ёзган ва унда икки олам ўртасидаги шафқатсиз курашни барча тафсилотлари билан тасвирлаган. Асарда айрим кишилар ёки гуруҳларнинг манфаатлари тақозоси билан бошланган уруш ва инқилоблар халқ ҳаётини издан чиқаради, унга фақат жабрситам келтиради, деган ғоя илгари сурилган. «Очилган кўрик» (1—2-китоблар, 1932—60) романида рус қишлоғининг 30-й.лардаги ҳаёти ўзининг барча зиддиятли томонлари билан тасвир этилган. Романнинг 1-китобида Гремячий қишлоғида жамоа

хўжалигининг ташкил топиш тарихи Давидов — Нагульнов, Давидов — Островнов, Нагульнов — Разметнёв ва бошқалар асосий қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатлари, иккинчи томондан, Дон казакларининг совет давлата, олиб бораётган жамоалаштириш сиёсатига муносабатини тасвирлаш орқали ҳаққоний ёритилган. Ш. «Тинч оқар Дон» да ҳам, бу асарда ҳам Дон казакларининг совет даврида кечган машаққатли ҳаётини, даврнинг ўта мураккаб ва зиддиятли томонларини, шунингдек, қаҳрамонлар ўртасидаги қарама-қаршилик ва кескин курашни, улар руҳиятида рўй берган ўзгаришларни рўйроқ тасвирлаган. Романнинг рус адабиётида социалистик реализм узилкесил қарор топган даврда ёзилган 2-китобида Ш. жамоа хўжалигидаги ижтимоий масалалардан кўра, маънавий ва руҳий масалалар тасвирига кўпроқ эътибор берган.

Ш. 2-жаҳон уруши йилларида «Правда» газ.нинг ҳарбий муҳбири бўлган. Халқ ва армиянинг уруш йилларида чеккан укубатлари, матонати ва жасоратини ўз кўзи билан кўрган. Ш. сўнгги йирик асари — «Улар Ватан учун жанг киддилар» романини ёза бошлади. Дастлабки саҳифалари 1943—44 йилларда «Правда» ва «Красная звезда» газ.ларида босила бошлаган бу романини Ш. 1960 йилда тугатган. Мазкур роман (К.Симоновнинг «Тириклар ва ўликлар» эпопеяси билан бирга) уруш ҳақидаги ҳақиқат илк бор тўла юзага чиққан асардир. Ш.нинг сўнгги асарларидан бири — «Инсон тақдири» (1957) ҳикоясида уруш даҳшатларини бошидан кечирган кишининг бой ва гўзал руҳий олами катта маҳорат билан ифодаланган.

Ш. ижоди қардош халқлар, шу жумладан, ўзбек адабиётида реалистик тасвир методининг қарор топишига сезиларли таъсир кўрсатган. Ш.нинг роман ва ҳикоялари асосида кўплаб театр ва кино асарлари яратилган. Ш.нинг қарийб барча асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Нобель мукофоти лауреати (1965).

Ас: Танланган асарлар, 1—8ж., Т., 1961 — 65; Собрание сочинений, т. 1—8, М., 1980.

Ад.: Шарафиддинов О., Яловбардорлар, Т., 1974; Якименко Л.Г., Творчество М.А.Шолохова, Зизд., М., 1977; Хватов А.И., Художественный мир Шолохова, Зизд., М., 1978; Бирюков Ф.И., Художественные открытия Шолохова, М., 1980.

Наим Каримов.

ШОЛҒОМ— бутгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Ш. Ўрта Осиё, Миср, Греция ва Италияда қадимдан экилади. Шунингдек, АҚШ, Япония, Ҳиндистонда кўп тарқалган. Ўзбекистонда ҳам кўп етиштирилади. Ш. биринчи йили баргли поя ва илдизмева ҳосил қилади; иккинчи йили гулпоя чиқариб уруғ беради. Гули тўрт бўлакли, шингил тўпгулга йиғилган, сарикқизғиш, четдан чангланади. Меваси кўзок, думалоқясси, узунчок; оқ, қизил, бинафша рангда. Уруғи майда, юмалок, қорамтир. 1000 дона уруғи оғирлиги 1—4 г. Ўзбекистонда июльавг. бошларида экилади. Уруғи ҳарорати 2—3° ли тупрокда униб чиқади, 18—20° да яхши ривожланади (бунда уруғ 2—4 кунда тўлиқ униб чиқади). Ш. намсевар, тупрокунумдорлиги ва унинг механик таркибига талабчан. Совуққа чидамли (—4—5° да зарарланмайди). Вегетация даври 60—80 кун. Ш. илдизмеваси таркибида эфир мойлари кўплиги ҳамда енгил хазм бўлиши туфайли йил бўйи истеъмол қилинади. Ш. инсон организми учун зарур бўлган аскорбин кислота, витаминлар, калий, кальций, фосфор, магний, темир тузлари, фермент, фитонцидларга бой. Ш. баргида витаминлар ва аскорбин кислота илдизмевасидагидан кўпроқ.

Уруғи сепилгандан кейин ниҳоли 3—4 чинбарг чиқарганда биринчи марта, 2—4 ҳафтадан сўнг иккинчи марта яғана қилинади.

Ўсув даврида қатор оралари юмшатилади, ўталади. Ўзбекистонда Ш.нинг 3 нави — Наманган Ш.и (маҳаллий тез-

пишар), Самарқанд Ш.и (ўртапишар), Муяссар (тезпишар) навлари экилади. Ҳосилдорлиги 110—130 ц/га.

Зараркунандалари: қизилоёқ кўнғизва Ш. оққапалаги. Касалликлари: *фомоз*, *фузариоз ва бошқалар*
Абдулазиз Аббосов.

ШОМ — Сурия давлати ва Дамашқ шаҳрининг Шарқ қўлёмаларида учрайдиган тарихий номи.

ШОМ — Куёш ботиб, қоронғулик бошланган пайт ва шу вақтда ўқиладиган намоз. Ш. намози Куёш ботгандан бошлаб, мағриб уфқидаги қизил шафақнинг кўринмай кетадиган вақтигача адо этилади (яна қ. *Намоз*).

ШОМАТОВ Насриддин Мираҳмедович (1915.22.9, Тошкент вилояти Пискент қишлоғи — 1987.3.10, Тошкент) — травматолог-ортопед, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972), тиббиёт фанлари д-ри (1959), проф. (1960). ТошТИ педиатрия ф-тини тугатгач (1938), Республика суяк сили болалар санаторийсида врач, бўлим мудири (1938—39). Уруш қатнашчиси (1939—46), Ўзбекистон Травматология ва ортопедия илмий тадқиқот интида врач-ординатор (1946), ортопедия бўлимида кичик ходим (1947), ин-т директори (1948—52; 1966—81), болалар ортопедия бўлими мудири (1953—56). Москвадаги 2-тиббиёт интида докторант (1956—59), Тошкент врачлар малакасини ошириш институти травматология-ортопедия кафедраси мудири (1960—75). Илмий ишлари кесилган оёқ фаолиятини тиклаш, маймоқлик, умуртқа поғонасининг қийшайиши, болаларда ёнбош суягининг туғма чиқиши, қийшиқ бўйин ва бошқаларни аниқлаш ва даволаш усулларига оид.

Ас: Костнопластический способ ампутации конечностей, Т., 1957; Переломы костей и способн стимуляции их консолидации. Т., 1965; Восстановительная

хирургия ожоговмх деформаций конечностей (ҳамкорликда), Т., 1978.

ШОМАҲМУДОВЛАР ОИЛАСИ

- инсонпарварликнинг юксак намунасини кўрсатган оила. 2-жаҳон уруши даврида тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шоаҳмудов (1890—1970) ва унинг хотини Баҳри Акрамова (1903—87) турли миллатнинг қаровсиз ва етим қолган болаларини фарзандликка олиб, таълимтарбия берган. Тошкент шаҳри аёлларининг Ўзбекистон аёлларига қарага қардош халқларнинг етим қолган ва эвакуация қилинган болаларини тарбияга олиш ҳақидаги 1942 йил янв. мурожаати уларни шаҳардаги 17-болалар уйига олиб келди. Улар бошпанасиз қолган, турли миллат вакиллари бўлган 13 бола ва урушдан сўнг яна 3 болани ўз тарбияларига олишган. Булар: Ҳабиба, Вова, Шуҳрат — рус, Ҳамидулла — украин, Рафик, Раҳматулла — татар, Холида — молдаван, Самуғ — чуваш, Йўлдош, Эргаш — яҳудий, Ҳалима — козок, Қоровой, Неймат, Муаззам, Ҳакима, Улуғбек — ўзбек. Ш.о. самарқандлик *Самадовлар оиласи* каби инсонпарварликни улуғловчи оила сифатида катта жасорат, қахрамонлик кўрсатди. Ёзувчи Р.Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романи, «Ўзбекфильм» киностудиясининг «Сен етим эмассан» бадий фильми яратилишига Ш.о. ҳаёти асос бўлган. Бу оила шарафига Тошкентдаги Халқлар дўстлиги майдонида Халқлар дўстлиги монументи ўрнатилган.

ШОМИЛ, Имом Шомил (1799, Доғистоннинг Гимра овули — 1871.4.2, Мадина) — Доғистон ва Чеченистон тоғ халқларининг чор Россияси мустамлакачилари зулмига қарши *муридийлик* шиорлари остида ўтган ҳаракат (1834—59) раҳбари. 20-й.ларда муридийликни тарғиб этган Ғози Муҳаммаднинг сафдошларидан бирига айланган. У билан, сўнгра Ҳамзатбек билан бирга тоғликларнинг подшо кўшинларига қарши курашига раҳбарлик қилган. 1834

йил Ҳамзатбек ўлдирилгач, Ш. имом деб эълон қилинган ва 25 йил мобайнида Кавказдаги тоғ халқларининг курашини бошқарган (қ. *Кавказ урушлари*). Ш. ўзига хос диний давлат — *имомлик* (имомат) барпо этган, ундаги дунёвий ва диний ҳокимият Ш. кўлида бўлган. Ш. подшо кўшинларига қарши кураш олиб борган ва 40-й.ларда бир қанча йирик ғалабаларга эришган. 1859 йил 25 авг. да Ш. 400 муриди билан Гуниб овулида қамалда қолган ва 26 авг.да таслим бўлган. Ш. оиласи билан Калугага сургун қилинган. 1870 йил унга Маккага, ҳаж зиёратига боришга рухсат берилган. Маккага кетаётганда (Мадинада) вафот этган, алБоқия қабристонида дафн қилинган.

ШОМОНЛИК, шаманлик (эвенк тилида шаман — жазавага тушиш) — ибтидоий диний эътиқод шаклларида бири. Ёвуз ва эзгу рухларга, уларнинг инсон ҳаётига таъсир кўрсатишига ишониш Ш.нинг асосини ташкил этади. Ш.да унинг руҳонийлари — шомонлар рухлар билан алоқа боғлай оладиган, бўлажак воқеаларни олдиндан айтиб бера оладиган шахслар деб, уларга сиғинилади. Махсус кийим кийган, чилдирма ушлаган ва бошқалар турли нарсалар тақинган шомоннинг халқ ўртасида рақс тушиб ва жазавага кириб, рухлар билан «алоқа боғлаши» ҳамда улардан маълум йўлиўриқ олиши Ш.нинг асосий маросими ҳисобланади. Бу диний эътиқодда оддий диндорларга белгиланган кенг маросимчилик белгилари ва ибодатхоналар йўқ. Шомонларга беморлар ўзларини даволаш мақсадида мурожаат қилиб турдилар. Ш. Африка, Шим. ва Шарқий Осиёнинг кўп халқларида, Сибирда, индейслар ва бошқалар халқларда тарқалган.

ШОМУРОДОВ Неймат (1941.3.1 Тошкент — 1993.31.1) — реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1980). Тошкент театр ва расомлик санъати интини тугатган (1965).

1970—72 йиллар Е.Вахтангов номидаги театрда малака оширган. 1972—77 йиллар Андижон театрида, 1977—83 йиллар Каттакўрғон шаҳар драма театрида, 1983—93 йиллар Ўзбекистон телевидениесидареж. Ш. театрда сахналаштирган спектакллари: «Ажонларим» (А. Қаххор), «Испанлар» (М.Лермонтов), «Мирзо Улуғбек» (М.Шайхзода), «Қонли тўй» (Г.Лорка), «Эзоп» (Г.Фигейреду), «Момақалдирик» (А.Островский), «Синов туни» (Ежи Лютловский) ва бошқалар Телевидениеда «Гўзаллик оламига саёҳат», «Инсон болалиқдан бошланади», «Тенгдошлар», «Зор эдим, бир кўргали...», «Хотира», «Уруш болалари» кўрсатувлари билан танилган. Ш. режиссёрлик қилган «Мангу барҳаёт» (Я.Стельмах), «Ёш гвардия» (А.Фадеев) каби телеспектакллар телевидение тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Ш. Рус драма театрида «Мирзо Улуғбек» (М. Шайхзода) трагедиясини сахналаштирган.

ШОМУРОТОВА

Ойимхон

(1917.10.6, Кўнғирот тумани — 1999.29.5, Нукус) — қорақалпоқ актрисаси, хонанда, қорақалпоқ вокал санъатининг йирик намояндаларидан (меццосопрано). Ўзбекистон (1944) ва Қорақалпоғистон (1944) халқ артисти. Москва консерваториясида малака оширган (1939). 2-жаҳон уруши йиллари концерт труппалари билан фронтларда хизмат қилган. Қорақалпоқдавлат мусиқали драма ва комедия театрининг етакчи актрисаси (193439, 194951 ва яна 1955 йилдан), Бердақ номидаги Қорақалпоқ филармонияси ва радиосида хонанда (1939—49, 195155). «Бўз атау», «Дембермес», «Арухан», «Қиз минайим» каби қорақалпоқ халқ кўшиқлари билан дастлабки муваффақиятларга эришган.

«Боғдагул» спектаклидаги Боғдагул, «Гулсара»даги Ойсара актрисанинг сахнадаги илк образларидир. Кейинчалик миллий ва таржима асарлар асосида сахналаштирилган драма, мусиқали драма ва комедияларда салмоқли, актриса

ижоди ва миллий театр тарихини безайдиган бадий баркамол образлар яратди: Ҳалима (Ғ. Зафарий, «Ҳалима»), Арзихон, Ойпара (М.Дарибобоев, «Янги одамлар», «Кўклен ботир»), Раушан (Ж. Оймурзаев, «Раушан»), Шоҳсанам (Т.Олланазаров, «Ғариб Ошик»), Анна Ивановна (А.Островский, «Камбағаллик айб эмас»), Санам (Т.Баяндиёв, «Қорақалпоқ кизи»), Паршагул (С.Хўжаниёзов, «Суймаганга суйканма»), Гулчехра (У. Ҳожибеков, «Аршин мол олон»), Барчин («Алпомиш») ва бошқалар

Ижодининг сўнгги йилларида у кўпрок оналар тимсолини яратди. «Қирқ киз» (А.Шомуротов, И.Юсупов) даги Оксулув она, «Талуас» (С.Хўжаниёзов)даги Ойбика, «ОйгулОбод» (Ж.Оймурзаев)даги Дамегул, «Момо ер» (Ч.Айтматов) даги Тўлганой ва бошқалар шулар жумласидан. Ш. қахрамонлари орқали қорақалпоқ аёлларининг миллий характери, тақдирини, уларнинг маънавий гўзалликларини тараннум этди. У жарангдор ва ёқимли овози билан хонанда сифатида ҳам танилди. Ш. ижро қилган кўшиқлар республика радиосининг олтин фондидан ўрин олган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2004).

Тешабой Баяндиёв.

ШОМУҲАМЕДОВ

Шоислом

Маҳмудович (1921.16.4, Тошкент) — шарқшуносэроншунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978), филол. фанлари д-ри (1968), проф. (1970), 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—42). Ўрта Осий унти шарқ ф-тини тугатган (1952). Шу унтда ўқитувчи, доцент (1958—60), шарқ фти декани (1960—72), унтнинг илмий ишлар бўйича проректори (1972—85), Шарқ фти (1991 йилдан Тошкент шарқшунослик инти) хорижий шарқ мамлакатлари адабиёти кафедраси мудирини (1966— 72), кафедра проф. (1985 йилдан). Ш. олим, шоир ва таржимон сифатида мумтоз ва хоз. замон эрон адабиёти бўйича тадқиқотлар,

ўқув кўлланмалари, форстожик адабиёти классиклари асарларидан таржималар ва унинг ўз қаламига мансуб шеърлар, ҳикоялар тўпламларидан иборат 90 га яқин китоб ярагди. Ш. таржимон сифатида ўнлаб шарқ шоирлари асарларининг ўзбек халқи маънавий мулкига айланишига улкан ҳисса қўшди. Хусусан, Фирдавсий «Шоҳнома»сининг 3 ж.ли янги таржимаси ва нашри (1975—79) бево-сита Ш.нинг раҳбарлиги ва иштирокида амалга оширилди. У ҳинд, араб, рус. озарбайжон, тожик, туркман шоирлари асарларидан ҳам кўплаб намуналарни ўзбек тилига таржима қилган.

Ш. шоир ва ёзувчи сифатида болалар ҳамда катталарга аталган, ахлоқийтаълимий, ижтимоийфалсафий, маърифий ғояларни тарғиб этувчи ўнга яқин шеърий ва насрий асарларини нашр эттирган. Фирдавсий номидаги халқаро мукофот лауреати (1973), «Элюрт хурмати» ордени билан мукофотланган (1998).

Ас: Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм, Т., 1968; Хазиналар жилоси, Т., 1981; Одамийлик иншо-си, Т., 1984; Шоҳ китоб ва унинг муал-лифи, Т., 1992; Фидоийлар ва рубоийлар, Т., 2003; Форс шеъриятининг шакллари, Т., 2004.

ШОМШАПАЛАКЛАР силлиқбурун *кўршапалаклар* оиласи уруғи. Уз. 10—50 мм. 7 тури бор. Европа, Ғарбий, Шарқий ва Жанубий Шарқий Осиёда, малла Ш. кенг баргли ва аралаш ўрмонлар зонаси, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Жанубий Ғарбий Сибирда. жумладан, Ўзбекистонда кенг тарқатган. 1—2 та бола туғади. Ш. дарахтлар ковагига, баъзан иморатлар пештокига уя куради. Шомда ва кечаси фаол. Қаттиқ қанотли ҳашаротлар (мас, май кўнғизи ва бошқалар) билан озиқланиб, қ.х.га фойда келтиради. Ш. мавсумий миграция қилади, Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ШОНИЁЗОВ Карим (1924.10.1, Му-борак тумани — 2000.5.10. Тошкент) — этнограф олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), тарих фанлари д-ри (1975), проф. (1990). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45). Тошкент педагогика интини тугатган (1952). 1946 — 57 йилларда ком-сомол ишларида ишлаган. ўқитувчилик қилган. Ўзбекистон ФА Тарих интида аспирант (1957—60), катта илмий ходим (1960—67), бўлим мудири (1967—73), етакчи илмий ходим (1999—2000). Ўзбек халқи этногенези, этник тарихини ўрганиш бево-сита Ш. номи билан боғлиқ, олим ушбу мавзу юзасидан қатор илмий асарлар эълон қилган. 1990-й. ларда Ш. илмий раҳбарлиги остида та-рихий этн. муаммоларини, Ўзбекистон аҳолисининг маиший турмуш анъаналарини тадқиқ қилувчи ёш олимлар гуруҳи шаклланган. Республикада Ш. хотирасига бағишланган «Академик К.Шониёзов ўқишлари» илмий анъанага айланган.

Ас: Узбеки — карлуки, Т., 1964; К этнической истории узбекского народа, Т., 1974; Қанг давлати ва қанглилар, Т., 1991; Қарлуқ давлати вақарлуқлар, Т., 1999; Ўзбек халқининг шаклланиши жа-раёни, Т., 2001.

«ШОН-ШАРАФ» ОРДЕНИ - қ. *Ўзбекистон Республикасининг ордени ва медаллари.*

ШОПЕН (Спорт) Фридерик (1810.22.2, Желязова Воля, Варшава яқинида — 1849.17.10, Париж) — поляк композитори, пианиночи, мусиқий *роман-тизм*нинг йирик вакили. 1830-31 й. лар Венада, 1831 йилдан Парижда яшаб, 1830-й.лар ўрталаридан асосан ижод билан шуғулланган.

Ш.нинг халқчил, ватанпарварлик, ро-мантик ижоди поляк мусиқасини жаҳонга танитди. Ноёб ижрочилик маҳоратига эга бўлган Ш. фортепиано мусиқасининг ифода ва техник имкониятларини кен-гайттирди, миллий оммабоп рақс (поло-нез, мазурка ва бошқалар) шакллари

бадийлаштирди. Энг нозик рухий жараёнларни акс этган, айна пайтда кучли драматургик ривожига эга бўлган асарлари барча овозлар куйчанлиги, гармониянинг ўзига хослиги, ўзгаришларга бой ва композицион мукамал ривожи билан ажралиб туради. Фортепиано учун 2 концерт, 3 сонатасида Бетховен *симфонизми* анъаналарини давом эттирди. Скерцо, чолғу баллада, этюд, прелюдия ва ноктюрнларни мустақил бадий тугал асарлар даражасига кўтарган.

1927 йилдан Варшавада Ш. номидаги халқаро пианиночилар танлови ўтказилмоқда, 1934 йилдан Ш. институти (1950 йилдан Ш. жамияти), 1932 йилдан Желязова Воляда мемориал уймузейи фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда Ш.нинг барча асарлари педагогик ва концерт репертуаридан ўрин олган, Навоий театрида «Шопениана» балети сахналаштирилган.

ШОПЕНГАУЭР Артур (1788.22.2, Данциг 1860.21.9, Франкфурт/Майн) — немис файласуфи. Гёттинген унтида табиятшунослик ва фалсафани ўрганган. Берлин унтида приватдоцент (1820—31). Ш. ўзини Гаитнинг шогирди, издоши ҳисоблаган. Айна пайтда фалсафий қарашлари нораціонал тафаккур тарзига мойил. Ш. наздида олам ихтиёр ва тасаввур сифатида намоён бўлади. Ихтиёр — мутлақ ибтидо, бутун мавжудликнинг асоси, нарса ўзида; тасаввур — воқелик, ҳис этиш, тафаккур, ҳаёлот, ниҳоят, бутун оламнинг ўзи; уни субъект ҳиссий аъзолари ва онги билан кўз ўнгида гавдалантириши мумкин. «Олам — менинг тасаввурим», дейди у; инсон кўз очиши билан дуч келган хидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла олам фақат тасаввурдан иборат. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, у сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч, лекин ўзи макон ва замонга бўйсунмайди. Ин-

сон энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, хирс кўйгувчи ва шундан кейингина билгувчи, фикрловчи мавжудот. Инсоннинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли, у яшаш истагида янгида-нянги ихтиёр исканжасига тушаверади. Ихтиёр чангалидан кутулиш учун одам барча хохишистаклардан юз ўгирмоғи керак. Шунда у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади. Буни Ш. будда дини билан боғлиқ ҳолда изоҳлайди. Бу диннинг баъзи ғояларини Ш. Ғарб учун бўлажак модел сифатида олиб қарайди. Чунончи *нирванга* етишиш ғоясига ихтиёр ва тасаввурлар нуктаи назаридан ёндашади. Ш. оламни Будда каби рўё деб билади. Ш. фикрича, инсондаги худбинликни ижтимоий тузилмаларнинг ўзи енга олмайди, бу иллатдан санъат ёрдамида кутулиш мумкин. Ш. шафқат ҳиссини ахлоқнинг асоси деб билади. Ш. ғоялари 20-аср фалсафасидаги турли оқимлар — *ҳаёт фалсафаси, психоанализ, интуитивизм ва бошқаларга* асос бўлди. Асосий асарлари; «Олам — ихтиёр ва тасаввур сифатида» (1819—44), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837—39), «Ҳаёт мактабининг ҳикматлари» (1851).

Абдулла Шер.

ШОПУР I (? 272) Эрон шоҳи (239 ёхуд 241 йилдан), *Сосонийлардан*. Ардашир I нинг ўғли. Отаси даврида бошланган давлат худудини кенгайтириш ва уни мустаҳкамлаш ишларини давом эттирган. У катта худудларни босиб олган. 260 йил Эдесса яқинида Рим кўшинларини тормор келтириб, император Валериян ҳамда унинг кўшинининг катта қисмини асир олган. Сурия, Арманистон, Шим. Месопотамияни бўйсундирган (262—263). Ш. I Турон худудига ҳам bosқинчилик юришлари қилиб *Кушон подшолигита* қарши Ҳирот, Сейистон, Марв, Гиркания, Кушоншаҳр ва бошқалар вилоят ва шаҳарларни эгаллаган, Сўд ва Чоч воҳасига бостириб кирган. Ш. I даврида Эронда кенг микёсда ирригация ва

қурилиш ишлари олиб борилган, кўплаб шаҳарларга асос солинган.

ШОПУР II (? 379) Эрон шоҳи (309—379), *Сосонийлараяк*. Ш.П хукмронлик қилган даврида давлатни мустақкамлаб, шоҳ ҳокимиятининг обрўсини қайта тиклади. *Кушон подшолиги* ва *хионийларгг.* қарши босқинчилик урушларини олиб борган (346—347). Кейинчалик хионийлар билан иттифок тузиб, 359—363 йилларда Рим империясига қарши курашган. Босқинчилик урушлари натижасида Рим империясининг қатга қисми *Сосонийлар давлати* таркибига ўтган. Арманистон ҳам тўла бўйсундирилган. Ш.П 369—375 йилларда кушонлар устига 2 марта юриш қилиб, ҳар 2 жангда ҳам қақшатқич зарбага учраган.

Ш.П кўплаб шаҳарларга, жумладан, Суза шаҳри ўрнида ЭронХварреШопурга асос солган. Авесто матни махсус тафсир ва таҳрир қилиниб, яхлит китоб шаклига келтирилган.

Кейинчалик ўрта асрлар Шарқ адабиётида Шопур образи шаклланган.

ШОР ТИЛИ — *туркий тилларнинг* уйғурўғуз гуруҳидаги хакас гуруҳчасига мансуб тил; РФнинг Кемерово вилоятида, қисман Олтой ва Хакас Республикаларида тарқалган. Шорларнинг умумий сони 16,6 минг киши бўлсада, Ш.т.да сўзлашувчилар 10 минг киши атрофида, холос. 2 та асосий лаҳжаси бор: мрасс ёки шим.ғарбий (хакас тилига яқин) ва кондом (олтой тилининг шим. лаҳжаларига яқин).

Лексикасида овчилик терминологияси ривожланган, мўғулча ва русча ўзлашмалар учрайди. Ш.т.нинг мрасс лаҳжаси етакчи ҳисобланиб, адабий тил ана шу лаҳжа асосида шаклланган, ўтган асрнинг 20—30-й.ларида унда бошланғич синфлар учун дарсликлар яратилган. Ҳоз. кунда Ш.т. адабий тил сифатида мавжуд эмас, у фақат қабилауруғлар ичидаги сўзлашув тилидир. Шорлар ёзма адабий тил сифатида ўзларига яқин ха-

кас тилидан, шунингдек, рус тилидан фойдаланадилар. Ёзуви 1927 йилдан рус графикаси асосида, 1930 йилдан латин графикаси асосида, 1938 йилдан яна рус графикаси асосида шаклланган.

Ад.: Баскаков Н.А., Введение в изучение тюрских язмов, 2изд., М., 1969.

ШОР УСУЛИ — металлларнинг қаттиқлигини ўлчаш усулларида бири. Америкалик ихтирочи ва саноатчи А. Шор ихтиро қилган (20-аср ўрталари). Ш.у. маълум баландликдан ташланган энгил ургич (мас, пўлат шарча)нинг синаладиған металл жисм сиртидан сакраб чиқиш баландлигини ўлчашга асосланган. Металлнинг қаттиқлик қиймати ургичнинг сакраш баландлигига мутаносиб шартли бирликда баҳоланади. Ш.у. ўтказиладиған асбоб Шор склероскопи деб аталади. Металлларнинг қаттиқлигини ўлчашнинг Ш.удан бошқа усуллари ҳам бор (қ. *Бринем усули*, *Роквелл усули*).

ШОРАҲИМОВ Туйғун Шоназирович (1939.20.4, Тошкент) — театр рассоми, Қорақалпоғистон (1973) ва Ўзбекистон (1983)да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Рассомлик санъати сирларини отаси Шоназир *Шораҳимовдан* ўрганган. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртини тугатган (1957). 1957 йилдан Қашқадарё вилоят мусикали драма театрида рассом; 1960 йилдан Навоий театрида рассом, 1973—96 йиллар бош рассом. Ш. спектаклларнинг асар руҳига мос, унинг ғоясини томошабинга етказиб берадиған сахнавий кўринишларини яратди: Навоий театрининг опера («Монастирда ўқилган никоҳ», «Ёрилтош», «Лайли ва Мажнун», «Зебуннисо», «Евгений Онегин» ва бошқалар) ҳамда балет («Боқчасарой фаввораси», «Момақалдирик йўли», «Дон Кихот», «Севги ва шамшир», «Рустам ҳақида дoston», «Доктор Войжоним» ва бошқалар) спектакллари. Ш., шунингдек, Қарши («Ҳамза»), Тошкент (Ҳамза театрининг «Алишер Навоий»;

Ёш томошабинлар театрининг «Тошкент — нон шаҳри»), Бухоро («Ибн Сино») каби республика театрларининг бир қатор спектакллари бадий беади.

ШОРАҲИМОВ Шоназир (1908.5.5 Тошкент — 1968.1.9) — театр рассоми, ўзбек миллий профессионал театрининг дастлабки рассомларидан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1940). Шораҳим *Шоумаровнинг* ўғли. Тошкентдаги тасвирий санъат курсларида ўқиган; Ленинград бадий санъат техникумини тугатган (1928). Ёш томошабинлар театрида рассом (1928—29), Бухоро театрида бош рассом (1929—32), Навоий театрида рассом, бош рассом (1932—43), Муқимий театрида бош рассом (1943—48). Ш. яратган декорация эскизлари тарихан ҳаққоний, саҳнавий кенглик муваффақиятли ҳал этилган, ранглар софлиги, уйғунлиги билан ажралиб туради: Ёш томошабинлар театри «Додхо» (1929), «Бешлар» (1930), «Олис йўл» ва бошқалар; Навоий театрининг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ичкарида» (1933), «Гулсара» (1935) мусиқали драмалари, «Аршин мол олон» (1937) мусиқали комедияси, «Шоҳида» балети (1939), «Лайли ва Мажнун» операси (1940) ва бошқалар; Муқимий театрининг «Олтин кўл» (1949), «Нурхон» (1952) ва бошқалар; Бухоро театрининг «Ҳамза», «Арафа» (1931), «Бургут янчилди», «Ҳалима» (1932), «Ғунчалар», «Алпомиш», «Янги ер», «Қутлуг кон» ва бошқалар спектакллари декорациясини яратди. «Фарҳод ва Ширин», «Гулсара» (мусиқали драма), «Лайли ва Мажнун» (опера) спектакллари яратган саҳна безакларида унинг бадий маҳорати намён бўлди.

ШОРЛАР (ўзларини шор деб аташади) — РФнинг Кемерово вилоятида яшовчи халқ (Тоғли Шория). 16 минг киши (1990-й.лар ўрталари). *Шор тишт* сўзлашади. Диндорлари расман христиан бўлсаларда, шомонлик сакланган.

ШОРТГОРН ҚОРАМОЛ ЗОТИ (инг — калта шохли) — гўшт ва сутгўшт учун боқиладиган зот. 18-асрда Буюк Британияда чиқарилган. Ш.қ.з.нинг биринчи наслчилик китоби 1822 йилда чоп этилган. Ш.қ.з. кўпгина Европа мамлакатларида, Шим. ва Жанубий Америка, Австралия, Янги Зеландиядатарқалган. 19-асрда Россияга келтирилган. Гўшти учун боқиладиган молларнинг тана тузилиши ихчам, гавдаси кенг, баланд, боши кичикроқ, оёқлари калта ва бақувват, бўйни калта. Ш.қ.з.нинг туси, асосан, кизил, оқ, кизилола, чавқар ва бошқалар туслилари ҳам учрайди. Гўшт йўналишидаги сигирлар вазни 600—650 кг, буқалариники 900—1000 кг, айримлариники 1300 кг. Сўйим чиқими 65—72%. Сигирларнинг сутдорлиги (бузук эмадиган сут микдори) 1800—2000 кг. Сутгўшт йўналишидаги сигирларнинг сут соғими 4000—4500 кг, ёғлилиги 3,7—3,9%. Ш.қ.з. Ўзбекистонга соф ҳолида келтирилмаган, лекин уни чаштириш нағижасида яратилган *сантагер-трудо қорамол зоти* 1967 йилда олиб келиниб, Жиззах вилоятининг «Бахмал» хўжалигида наслчилик фермаси ташкил этилган.

ШОСТАКОВИЧ Дмитрий Дмитриевич (1906.25.9, Петербург 1975.9.8, Москва) — рус композитори, пианиночи, педагог, жамоат арбоби. 20-аср мусиқа классиги. Россия халқ артисти (1948), Халқ артисти (1954), Меҳнат Қаҳрамони (1966). Ленинград консерваториясини фортепиано (1923) ва композиция (1925) ихтисосликлари бўйича тугатган. Ленинград ва Москва консерваторияларида дарс берган, шогирдлари орасида Г. Свиридов, Қ.Қораев, М.Левиев ва бошқалар бор. Россия композиторлар уюшмаси раиси (1960-68).

Ш. композиторлик ижодиётининг деярли барча жанрларини қамраб, симфоник мусиқа, вокал мусиқа, мусиқали театр, камер мусиқа соҳаларида

жаҳоншумул аҳамиятга молик асарлар яратган. Хусусан, 15 симфонияси (192571), «Бурун» (1930) ва «Катерина Измайлова» (1934, 2-таҳрири 1956) опералари, 15 кватрети (1938— 74), скрипка (1968), альт (1975), виолончель (1934) сонаталари, чолғу концертлари (1933—67), 24 прелюдия ва фугаси (1951), Пушкин, Блок, Бёрнс, Шекспир, Микеланжело ва бошқаларнинг шеърларига яратган қўшиқ ва романслари, 30 га яқин кинофильм (Максим ҳақидя трилогияси, 1935— 39; «Ёш гвардия», 1948; «Сўна», 1955; ва, айниқса, «Ҳамлет» 1964; «Қирол Лир», 1971)ларга ёзган мусиқалари билан мазкур жанрларнинг 20-асрдаги тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган. Теран драматизм, фожиавийлик билан суғорилган, айти пайтда нозик лирика, ўткир юмор ва кинояга бой Ш. асарларида чуқур, ҳаётан муҳим ғоявий концепциялар, инсон кечинмаларининг мураккаб олами, унинг орзуумидлари, ёруғлик ва камолотга интилишлари ўзининг бадиий етук ифодасини топган.

Ш. 1940-й.лардан эътиборан Ўзбекистон санъаткорлари билан яқин ижодий алоқада бўлган. Фашистларга қарши жангнинг рамзига айланган машҳур 7 «Ленинграднома» симфониясининг биринчи ижроларидан бири Тошкентда ўтган (1942.22.6), кейинчалик деярли барча симфониялари, «Ойимқиз ва безори» балети, концертлари, камер мусикаси муңтазам ижро этилган. Ш. бир неча бор Ўзбекистонга келган (1959, 1960, 1964), *М.Бурҳонов*, *А.Жабборов*, *Ф.Янов-Яновскийлар билан* дўстона алоҳида бўлган, ёш ўзбек композиторлари ва мусикашуносларини қўллаб қувватлаган. Ш. ижоди кўпгина замонавий композиторлар (жумладан, Ўзбекистонда — *Ик. Акбаров*, *М.Тоғжиев*, *Т.Қурбонов*, *М. Маҳмудов*, *Н.Ғиёсов* ва бошқалар) ижодига таъсир ўтказган. Бу ҳақда *Т.Визго*, *Н.ЯновЯновская* ва *Т. Ғафурбековлар* тадқиқотлар яратишган.

Россия (1974), Украина (1976), Сибилиус номидаги (1958), Давлат (1941,

1942, 1946, 1950, 1952, 1968), Халқаро Тинчлик (1954) мукофотлари лауреати.

Тўхтасин Ғафурбеков.

ШОТАРА — *кўкнордошларга* мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тик ўсади, сершоҳ, бўйи 10—30 см. Барглари кетмакет жойлашган, икки марта патсимон ажралган, узун бандли. Гуллари пушти, учлари бинафша рангли шингил тўпгулга йиғилган. Меваси шарсимон бир уруғли ёнғоқча. Илдизи — ўқилдиз. Апр.—июлда гуллаб уруғлайди. Майсалари кеч кузда, эрта баҳорда пайдо бўлади. Ўрта Осиёда тарқалган. Бегона ўт сифатида лалми ва суғориладиган дон экинлари орасида, пахта далаларида ўсади. Шунингдек, ташландиқ ерлар, турар жойлар, йўл, ариқ ёқалари, экинзор чеккалари, хиёбонлар, боғ ва узумзорларда учрайди.

Кураш чоралари: анғизни юмшатиш, ерни чуқур ҳайдаш, бегона ўтларни гуллашигача ўриш ва бошқалар.

ШОТЛАНДИЯ - *Буюк Британиянинг* маъмурий-сиёсий қисми (тарихий-географик худуд). Буюк Британия о.нинг шим. қисми ва унга ёндош ороллар (Геврид, Оркни, Шетланд)да жойлашган. Майд. 78,8 минг км². Аҳолиси 5 млн. кишидан ортиқ (2000). Асосий шаҳри — Эдинбург. Маъмурий жиҳатдан 9 р-н ва орол худудга бўлинган. Ер юзаси, асосан, қир ва тоғлар, қисман пасттекистик. Соҳил бўйи камбар пасттекистик. Иқдими океан иклими. Дарё ва кўл кўп. Худудининг ²/1 қисми верескли ялангликлар. Аҳолисининг асосий қисми *шотландлар*. Ш.да гэллар шотланд миллатининг ўзига хос этник гуруҳини ташкил қилади.

Ш.нинг қадимий аҳолиси пиктлар бўлган. 5—6-асрларда Ирландиядан скоттлар кўчиб кела бошлаган. Ш. номи (Scotlapcl —скоттлар мамлакати) шундан келиб чиққан. 7-асрда Ш. худудининг жан.га англлар келиб жойлашган. 11-асрдан Ш. киролиги ташкил бўлди. 11 а.нинг 2-ярмида Ш. Англиянинг норманн

боскинчилари хужумига учради. Шотланд кироли ўзини Англия қиролининг вассали деб тан олди. 1296—1314 йилларда Ш. Англияга қарши мустақиллик урушини олиб борди. 1328 йил Англия Ш. мустақиллигини тан олди. 16-асрда черковни ислоҳ қилиш ҳаракати авж олди (қ. *Реформацiя*). 1560 йил Ш. парламенти (1289—92 йилларда ташкил топган) мамлакатда пресвитерианлик черковини таъсис этиш тўғрисида Ковенант — шартномани эълон қилди. 1603 йил *Стюартлар* сулоласи инглиз тахтида тасдиқлангач, Ш. Англия билан шахсий иттифоқ (уния) сифатида бирлашди. 1651 — 52 йил расмий равишда Англияга қўшиб олинди. 1707 йил Ш.Англия иттифоқи тўғрисидаги ҳужжат қабул қилингач, Ш. бутунлай Англияга қўшилди.

Адабиёти. Ш.да гэл тилида бой халқ оғзаки ижоди мавжуд. 13-асрдаёқ халқ балладалари, кўшиқлари, бардлар асарлари пайдо бўлган. Шеърят гэл адабиётининг ўтган даврлардаги ҳам, хоз. замондаги ҳам асосий жанридир (А.Макдональд, Д.Макинтайр 18-аср шоирларидир). Мустақиллик учун кураш (1296—1314) инглиз тилининг шотланд вариантыда ватанпарварлик шеърятининг ривожига олиб келди (Ж.Барборнинг «Брюс», Г.Менестрелнинг «Уоллес» дostonлари ва бошқалар). 15—16-асрларда шотланд шеърятида умумевропа адабиёти учун муштарак бўлган гуманистик ғоялар акс этди [қирол ва шоир Яков I (1394—1437)нинг «Қирол китоби» дostonи, Р.Хенрисон (1430—1506)нинг «Крессида васияти» дostonи ва масаллари]. *Уйғониш даври*тт қалдирғочи Г.Дуглас (1474—1522) «Қалб кироли» (1516) дostonини ёзди. А.Скотт (тахм. 1525—85) ва А.Монтгомери (тахм. 1556—1610) гуманистик лириканинг ёрқин намуналарини яратишди. 17-аср адабиёти сиёсий ва диний кураш оҳангларига тўла бўлсада, у ўтган асрлардагидек бакувват эмас эди. 18-аср шоирлари А.Рамзей (1680—1758), Р.Фергюсон (1750—74) ўз шеърларига халқ шеърятидаги ҳаётийлик ва эрк-

севарликни олиб кирдилар. *Р.Бёрнс*ни ўзига хос чуқур демократик шеърятда эрксевар халқнинг ҳақиқат ва тенглик ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топди. 17—а.лардан бошлаб кўп шотланд адиблари миллий колоритни сақлаган ҳолда инглиз тилида ижод қилдилар (У.Драммонд, Ж.Босуэл, Т.Ж.Смоллет, Л.Карлейль, М.Спарк ва бошқалар). 19-аср жаҳон адабиётининг буюк вакили *В.Скотт* янги давр адабиётдаги тарихий роман жанрининг асосчиси бўлди. Кечки романтизм намоёндаларидан Р.Л.Стивенсон (1850—94) тарихий романлари шухрат қозонди. 20-асрнинг 20-й.ларидан шотланд Уйғониши деб аталган давр — шеърятнинг гуллаган даври бошланди. Унинг ёрқин вакили Хью Макдиармид (1892—1978) бўлди. 1930-й.ларда Д.Аллан, Л.Грессика Гибон, Ж.Блейкнинг ижтимоий мавзудаги романлари юзага келди. 1970—90 йиллардаги машҳур адиблар: Р.Женкинс, Ж.М.Браун, И.К.Смит.

Меъморлиги. Ш. ҳудудида уруғчилик тузumi даврларига мансуб чўпонларнинг тош қулба, ертўла ва цилиндрсимон миноралардан иборат қишлоқларининг қолдиқлари сақланган. Урта асрларда илк христианлик черковлари ҳамда мураккаб геометрик ва ўсимликсимон нақшлар билан уйғунлашган диний мазмундаги тасвирлар ишланган тош бутлар яратилди. 12-асрдан роман услубида бинолар, 13-асрдан готика услубида ибодатхона ва кўрғонлар бунёд этилди. 15—17-асрларда кўрғонлар минорали саройлар шаклида қурилди. 18-асрда классицизм услуби шаҳарларга ҳашам бахш этди. 19-аср охири — 20-аср бошларида коттежларнинг янги типлари яратилди ва миллий анъаналарда безатилди (меъмор Б.Скотт ва бошқалар). Меъмор Ч.Р.Макинтош шотланд модерни услубида бинолар яратди. 20-аср ўрталарида турар жой мажмуаларини қуриш ривожланди (Глазго шаҳридави Ториглен турар жой мажмуаси, 1955—56, меъмор Ж.О. Бент). Йўлдошшаҳарлар барпо бўлди.

Тасвирий санъати. Ш.да тасвирий санъат миллий мактаблари 18-асрнинг 2-ярмида шаклланган. Бу давр тасвирий санъати Г.Ребёрн, Э.Геддес, П.Несмит, Ж.Томсон, Д.Уилки каби романтик рассомлар ижоди билан боғлиқ. 19-аср Ш. рассомлигида портрет, манзара ва бошқалар жанрлар кенг ёйилган. 20-асрда импрессионизм анъаналарида (У.Маркгрегор, У.МакТаггарт), экспрессионизмга яқин руҳда (С.Пепло, Л.Хантер, Ж.Максуэлл) асарлар яратилди. 20-асрнинг 50—80-й.ларида Ж.Эрдли, Р.Филипсон каби рассомлар самарали ижод қилдилар. Халқ санъатида жун мато тўқиш, ёғоч ўймакорлиги, сават тўқиш, рангбаранг кулоллик буюмлари тайёрлаш ва бошқалар ривож топган.

Муסיқа сарчашмалари мамлакат ҳудудида қадимдан яшаган кельт, скотт, брит, скандинав ва бошқалар халқлар муסיқаларидан бошланади. Қадим замонлардан 19-асрларгача сайёр кўшиқчи, мусиқачилар халққа хизмат кўрсатган. Шотланд кўшиқлари пентатоника ва бошқалар натурал ладларга асосланади. Рил, стретспей, флинг ракс турлари бор. Ашула ва ракслар арфа (12-асрдан), волинка (15-асрдан миллий мусиқа чолғусига айланган), скрипка, фидель (торли камончали) каби чолғулар жўрлигида ижро этилади. Профессионал черков ва дунёвий мусиқа 12-асрдан ривож топа бошлаган. 12-асрда Стирлингда, 16-асрда Эдинбургда қиролик капелласи тузилган. 16-аср 1-ярмида Р.Карвер, Р.Жонсон, Д.Пиблс, Р.Дуглас, А.Бекуэлл каби композиторлар машхур бўлган. 18-асрда Ш. ва Англияда шотланд мусиқий фольклорига қизиқиш кучайди, шотланд кўшиқлари тўпламлари нашр этилди. Халқ кўшиқлари асосида 1725 йил илк опера (А.Рамзей, «Олийжаноб чўпон») ижод қилинган. 19-асрда мусиқа таълими ривожланди: Эдинбург унти хузурида мусиқа кафедраси (1839), Қиролик мусиқа академияси (1890) очилди. 1929 йил Эдинбургда Ш. миллий мусиқа академияси ташкил этилди.

Ҳоз. композиторлик мактабининг асосчиси А.Макензидир (опера, оратория, кантата ва бошқалар). 1970—80-й.ларда композиторлардан С.Дейви, Р.Кроуфорд, Т.Масгрейн самарали ижод қилдилар. Эдинбургда консерватория, симфоник оркестр, хор ишлайди. Глазго шаҳри ҳам мусиқа маркази ҳисобланади. 1947 йилдан Эдинбургда халқаро мусиқа ва драма фестиваллари ўтказилади.

Театри. Ш.да драма театрлари 18-асрнинг ўрталарида пайдо бўлган (Глазгода 3 театр қурилган). 1769 йил актёр ва реж. Д.Росс Эдинбургда «Ройя» театрини ташкил этди. 1883 йил «Лицеум» театри очилди. 1782—1863 йиллар Глазгода «Данлоп стрит тиэтр», 1805—29 йиллар «Куин стрит тиэтр», 1842—48 йиллар «Адельфи», кейинчалик «Куинс тиэтр» ва «Принс тиэтр» театрлари ишлади. 1909 йил Глазгода реж. А.Уэринг ташкил қилган театр миллий театр санъати ривожига муҳим роль ўйнади. Унда хорижий ва шотланд драматургларининг пьесалари сахналаштирилди. 1-жаҳон уруши бошланиши билан бу жамоа ўз фаолиятини тўхтатди. 1921 йил «Шотланд миллий актёрлари» труппаси тузилди. 1930-й.ларда бу труппа тарқалиб кетди, аммо унинг фаолиятини Глазгодаги «Кёртн тиэтр» театри (1933—40) давом эттирди. 1943 йил Глазгода фукаролик театри очилди. 1970—80 йилларда «Траверс тиэтр клуб» (Эдинбург), «Клоуз студия тиэтр» (Глазго) театрлари ишлади. Перт, Данди, Питлохри ва бошқалар шаҳарларда ҳам театрлар бор. Ш.нинг машхур театр арбоблари: М.Юркварг, Д.Макре, Ж.Гибсон, С.Бакстер. Глазго шаҳрида актёр ва реж.ларни тайёрловчи драма коллежи бор.

ШОТЛАНДЛАР — халқ, Шотландия ва унга қўшни оролларнинг асосий аҳолиси (5,18 млн. киши). Умумий сони 6,1 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). *Шотланд тилини* сўзлашади. Диндорлари — аксарият, пресвитерианлар (гэллар этн. гуруҳидан ташқари). Ш.нинг этник

асосини маҳаллий пикглар ва 5—6-асрларда Ирландия о.дан кўчиб келган кельт кабилапаридан *скоттлар* ташкил этган; 7-асрда улар Шотландияга кўчиб ўтган германларнинг англ (ингл) ва сакс қабилалари билан қисман аралшиб, уларнинг тилини қабул қилишган. Шотланд златининг шаклланиш жараёни шотланд давлатининг ташкил топиши (11-аср) ва инглиз босқинчиларига қарши кураш даврида содир бўлди. Анъанавий маданияти ва турмушининг асосий белгиларига кўра Ш. *ирландларта* яқин. Тоғли туманларда уларда 18-асрда ҳам кланларга ажралиш тизими сақланиб қолган. Ш., асосан, кўп тармоқли саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд. Қх.нинг анъанавий тармоғи — қўйчилик.

ШОТУТ, шохтут, шомтут — тутдошларга мансуб дарахт. *Тутнинг* бир тури. Ўзбекистонда қадимдан экиб кўпайтирилади. Бошқа тутларга нисбатан секин ўсади. Бўйи 8—10 м. Садасимон, барги йирик, юраксимон, яхлит ёки кертикли, чети йирик арра тишли, дағал, қалин, орқаси тукли, гуллари икки жингли. Меваси тўқ қизил, қора, сершира (ширин-нордон), хушбўй, шифобахш, бандидан кийин узилади. Таркибида 25 — 27% қанд, шунингдек, турли витаминлар ва минерал моддалар бор. Ш. ёруғсевар, намсевар, совуққа чидамли дарахт. Баҳорда кечроқ уйғонади. Меваси янгилigidан ейилади, қуритилади, мураббо, шинни, компот қилинади. Икки йиллик кўчатлари боғховчиларга экилади. Дастлабки йиллари баҳорда бутаб шакл берилади. 4—5 ёшдан ҳосилга қиради. Июндансент.гача пишиб етилади. Барг қайнатмаси ва меваси халқ табобатида қон босимини пасайтирувчи, муртақ безлари, милк касалликларида даво воситаси сифатида ишлатилади. Ш. уруғдан чиққан тут ниҳолига пайванд қилиб кўпайтирилади. Ёғочи дурадгорлик, бешикчилик ва мебелсозликда ишлатилади.

ШОТУТСОЙ — Сурхондарё вилоятидаги дарё. Ҳалқажарнинг ўнг ирмоғи. Ҳисор тизмасининг жан.ғарбидан, Хўжапирёх чўққиси бағридан бошланади. Уз. 14 км. ҳавзасининг майд. 157 км². Йиллик сув сарфи 4,72 м³/сек. Кўп йиллик сув сарфи куйилиш жойида 1,82 м³/сек. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади, шу боис доимо серсув. Ш. водийсида ёввойи ток, шунингдек, тоғолча, ўрик ва бошқалар мевали дарахтлар ўсади. Террасаларда лалмикор деҳқончилик билан шуғулланилади.

ШОУ Жорж Бернард (1856.26.7, Дублин 1950.2.11, ЭйотСентЛоренс) — инглиз ёзувчиси, драматург. 1871 йилда диний мактабни тугатгач, бирмунча вақт руҳоний бўлиб ишлаган. 1876 йилда Лондонга кўчиб бориб, журналистика ва бадий ижод билан шугулланган. Дастлабки романлари — «Миси чикқан никоҳ», «Артист севгиси», «Кэшел Байроннинг касбкори», «Ҳаваскор социалист» 1881—83 йиллар чоп этилган.

Ш.нинг «Тул хонадонлари» (1882), «Юракхўр» (1883), «Уоррен хонимнинг касбкори», (1884) илк пьесалари сахна юзини кўра олмаган. Шу боис муаллиф уларни «Ёқимсиз пьесалар» (1898) номи билан нашр этган. Шундан сўнг Ш.нинг «Ёқимли пьесалар» («Қурол ва инсон», «Кандид», 1894; «Такдир арзандаси», «Яшасак — кўрармиз», 1895) ҳамда «Пуританлар учун учта пьеса» («Шайтоннинг шогирди», 1896—97; «Цезарь ва Клеопатра», 1898; «Капитан Брасбунднинг мурожаати» эълон қилинган. Ушбу пьесаларни яратиш жараёнида Ш.нинг драматургик методи узилкесил шаклланган ва у «ғоялар драмаси» сифатида шуҳрат қозонган замонавий драматургиянинг асосчиларидан бири бўлиб қолган. Жаҳон драматургия тарихига сермахсул драматурглардан бири сифатида кирган Ш. 30 дан зиёд сахна асарларини яратган. Ш.нинг «Пигмалион» (1913), «Юраклар вайрон бўлаётган хонадон» (1913/19), «Олма ортган арава» (1919),

«Мафусаил сари орқага» (1918—20), «Авлиё Иоанна» (1923), «Ёмон бўлса ҳам, ҳақиқат» (1931), «Миллионер аёл» (1936), «Женева» (1938), «Яхши кирол Карлнинг олтин кунларида» (1939) каби асарлари рангбаранг мавзуларга, турли жанр кўринишларига эга бўлиб, унда тарих ва жамиятда рўй берган воқеалар янги талкин этилган, жамиятда содир бўлаётган ўзгаришларни турли нуктаи назардан кўрсатишга қаратилган. Ш.нинг гуманизм ғоялари билан суғорилган драматургияси 20-аср адабиётида муҳим воқеа бўлган, жаҳон драматургияси ва театрининг кейинги тараққиётига катта туртки берган. Нобель мукофоти лауреати (1925). Айрим пьесалари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Полное собрание пьес. т. 1—6, Л., 1978-80.

Ад.: Пирсои Х., Бернард Шоу. М., 1972; Балашов П., Художественный мир Бернарда-Шоу, М., 1982.

ШОУ (инг. — кўрсатмоқ, томоша) — дабдабали оммавий томоша. Дастлаб АҚШда *эстрада* концертини ифодаллаган. Кўпинча муайян мавзу (мас, АҚШ киноакадемиясининг «Оскар» мукофоти, Ўзбекистонда «Офарин», «Нихол» мукофотлари тақдимот маросимлари). маълум шахсни машхур қилиш ёки нарса, воқеани тарғибот этиш мақсадида (реклама Ш.си). эстрада, спорт «юлдузлари», машхур актёр, сиёсатчи ва бошқалар иштирокида уюштирилади. Ш. гашкил этиш йўли билан даромад топиш Ш. бизнес деб аталади. Ш. билан махсус Ш. биржалар, фирмалар, маданиятмусикави уюшмалар, айрим гуруҳдар ёки баъзи бизнесмен (продюсер)лар шуғулланиши мумкин. Ш.да битишув шартномаларига асосан, мамлакатнинг ўзидаги ва чет эллардаги машхур артистлар, санъат гуруҳлари ва бошқаларнинг чиқишлари уюштирилади. Ўзбекистонда 20-асрнинг 90-й.лари бошидан эстрада Ш. бизнес ривожланди (яна қ. «Ўзбекнаво»).

ШОУМАРОВ Шораҳим (1876 Тошкент — 1969.12.1) — ҳофиз, созанда (дудор, танбур, сато). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Дастлаб *Тўйчи ҳофиздан* хонандалик санъати, Абдусоат *Ваҳобовил* дудор чалишни ўрганган. Кейинчалик Назирхон ҳофиз, *Мадумар ҳофиз*, Абдуқаҳҳор ҳофиз, Ёдгорхожи танбурчилардан мумтоз куй ва ашула ва *Фаргона—Тошкент маком йўллари*, танбур чертишни ўзлаштирган. Ш. миллий мусиқа маданиятини ривожлантиришда фаол қатнашган: 1910-й.лар Тошкентда «усули жаҳид» («Раҳимия», «Урфон») мактаблари қошида мусиқа тўғарақларига раҳбарлик қилган; *Туркистон халқ консерваторияси*ни ташкил этилишида фаол қатнашган. Шу ерда (1919—22), Тошкент мусиқа техникумида (1923—40) ўқитувчилик қилган. 1927 йилдан Ўзбекистон радиоси халқ чолғулари ансамбли (кейинчалик оркестри)да хонанда ва созанда.

Ш. ўзбек мусикали театри шаклланишига ҳам ўз ҳиссасини қўшган: 1910—20 йилларда Тошкентда саҳналаштирилган спектакллар («Кичик аскар», «Эрк болалари», «Заволли Ваган», «Ҳалима», «Ятим ва Ятима» ва бошқалар) учун ўзбек мумтоз ва халқ куйларини танлаб, шеърлар матнига боғлаб мослаштирган. Айниқса, *Хурийд* саҳналаштирган «Фарход ва Ширин» (1922) мусикали спектаклига Тўйчи ҳофиз билан ўзбек мусиқа меросидан танлаган куйлари асар таъсирчанлигини оширган; кейинчалик ушбу асар *В.Успенский* яратган мусикали драмага асос бўлган. Ш. ўзбек мумтоз, айниқса, Фаргона ва Тошкент мусика анъаналари билимдони бўлган. Шу боисдан *Н.Миронов*, *Е.Романовская*, *В.Успенский* ва бошқалар у ижро этган кўпгина ашулаларни нотага олиб бир неча тўпламларга киритган. Ш. созгар сифатида ҳам танилган: ясаган ва нозик таъб билан садаф қадаб беаган чолғулари Москва (1923) ва Париж (1925) кўргазмаларида намоиш этилган.

Баҳриддин Насриддинов.

ШОФИРКОН — Бухоро вилояти *Шофиркон туманияги* шаҳар (1995 йилдан), туман маркази (1926 йилдан). Вилоят маркази (Бухоро)дан 40 км. Яқин т.й. станцияси — Қизилтепа (32 км). Аҳолиси 17 минг киши (2004), асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, козоқ, татар, рус, украин ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди.

Ш. Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларидан бири. Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида ёзилишича, шаҳар номи «Шопурком», яъни Шопур қаздирган ариқ (канал) сўзларидан келиб чиққан. Кейинроқ ариқ ёнида вужудга келган қалъа ҳам «Шопурком» деб аталган дейилади. Ш.да ўрта асрларда савдо ва ҳунармандчилик ривож топган. Ш. ҳақида айрим маълумотлар *Маҳмуд ибн Валининг* «Баҳр аласрор» («География») (17-аср) асарида ҳам келтирилган. Айниининг ёзишича, 19-аср охири ва 20-аср бошларида Ш. ва унинг атрофидаги қишлоқларни бир неча марта кум босган.

Ш.да вино з-ди, гилам тўқиш ф-каси, Бухоро пиллакашлик ф-каси филиали ва бошқалар саноат корхоналари, 4 қурилиш ташкилоти, босмахона, деҳқон бозори, новвойхона, автовокзал, меҳмонхона, алоқа бўлими, турли банклар бўлимлари, 100 дан ортиқ савдо, жамоат оқатланиш ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. 3 умумий таълим мактаби, иқтидорли болалар интернат мактаби, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, Мухтор Ашрафий номидаги санъат мактаби, 3 касб-ҳунар коллежи (қ.х., маиший хизмат кўрсатиш, иқтисодийет коллежлари) бор. 9 кутубхона, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, «Хотира» ёдгорлиги, стадион, 10 дан ортиқ спорт майдончалари, 5 спорт зали мавжуд. Марказий туман касалхонаси, 4 поликлиника, 10 дориҳона аҳолига хизмат кўрсатади.

Ад. Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; Маҳмуд ибн Вали, Море тайн относительно доблестей благородных (География), Т., 1977; Бухоро Шарқдурдонаси,

ШОФИРКОН ТУМАНИ - Бухоро вилоятидаги туман. Вилоятнинг шим. да жойлашган. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Жанубий дан Вобкент, жан.ғарбдан Ромитан, ғарбдан Пешку, шарқдан Ғиждувон туманлари, шим.дан Навоий вилоятининг Конимех тумани билан чегарадош. Майд. 3,72 минг км². Аҳолиси 136 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Шофиркон), 12 та қишлоқ фуқаролари йиғини (Боғиэфзал, Вардонзе, Денов, Дўрмон, Искоғаре, Жўйнов, Жўйработ, Султон Жўра, Тезгузар, Чандир, Шарофбобо Ҳамроев, Қармоқон) мавжуд. Маркази — *Шофиркон шаҳри*.

Табиати. Туман ҳудуди, асосан, текислик ва қум барханларидан иборат. Шим. қисми Кулжуктов этаклари (Гужумди тоғи) ва Қизилқум (Жилвон ва Тодди массивлари)га туташган. Жанубий қисми Зарафшон водийсидаги суғориладиган ерлар. Иклими кескин континентал. Йиллик ўртача тра 14,2°, энг паст тра —29°. Июлнинг ўртача т-раси 29,4°, энг юқори тра 46°. Йилига 220 мм ёғин тушади. Вегетация даври 150 кун. Тумандаги экин майдонлари АмуБухоро машина канали, Катта Жилвон, Кичик Жилвон, Султонобод ва Кўҳнаруд ариқларидан суғорилади. Шим.да шўртоб, шўрхок, қумлоқ, тошли чўл, турли бўз, оч қўнғир; Зарафшон водийсига туташ қисмида ўтлокиботқоқ, очбўз, оддий бўз тупроқлар тарқалган. Ш.т.нинг шим.даги чўлларда ёввойи ўсимликлардан ажриқ, отқулоқ, ялпиз, шўра, балиққўз, қўнғирбош, ялтирбош, қумларда оқ саксовул, қандим, черкез, илок, қуёнсуяқ, селин, исирик; жан. текислик қисмида қамиш, рўвак, буғдойик, шўраажриқ, кампирсоч, итгунафша, юлғун ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан жайран, товушқон, чиябўри, тулки, юмронқозик, қумсичқон, қирғовул, бедана, қаптар, бургут, қирғий ва бошқалар бор. Ш.т.да *Вардонзе давлат табиат ёдгорлиги* ташкил қилинган.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунинг-

дек, тожик, қозок, татар, рус, украин ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди.

Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 36 киши. Шахарликлар 17 минг киши, кишлоқ аҳолиси 119 минг киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Туманда пахта тозалаш, ғишт, вино здлари, Бухоро пиллакашлик ф-касининг филиали, гилам тўқиш ф-каси, Ўзбекистон—Туркия «Вардонзе» қўшма корхонаси, 22 кичик, 400 га яқин хусусий, 13 ширкат корхоналари, 8 акциядорлик жамияти мавжуд (2004). Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Ш.т.да 13 ширкат, 1200 дан зиёд фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Қ.х.да суғориладиган ерлар 28,2 минг га, шу жумладан, 12110 га ерга пахта, 6100 га ерга ғалла, 94 га ерга сабзавот ва полиз, 63 га ерга картошка, 469 га ерга беда экилади, 1,3 минг га ер тоқзор ва мевазор. Урмон хўжалиги мавжуд. Туман жамоа ва шахсий хўжаликлариди 43,5 минг қорамол, 76,2 минг қўй ва эчки, 233 йилки, 32,9 минг парранда, яйловларда қоракўл қўйлар боқилади.

2003/04 ўқув йилида Ш.т.даги 54 умумий таълим мактаби, 2 интернат мактабида жами 32,6 минг ўқувчи ўқиди. 3 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. 9 клуб, 13 маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, 62 кутубхона, марказий стадион ва бошқалар спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси (420 ўрин) ва бошқалар турли касалхоналар, 4 поликлиника, 22 дорихона, 37 кишлоқ врачлик пункти ва бошқалар тиббий муассасаларда 235 врач, 1 мингдан ортиқ ўрта тиббий ходим ишлайди. Туманда сил касалликлари санаторийси, болалар «Мингчинор» оромгоҳи бор. Шофиркон шаҳридан Бухоро, Ёжудувон, Навоий, Самарқанд, Тошкент ва бошқалар шаҳарларга автобуслар қатнайди. Ш.т. да тарихий ва меъморий ёдгорликлардан Вардонзе кўрғони (3—8 а. лар), Хожа Ориф Моҳитобон (Ревгарий) мақбараси ва Жоме масжиди (13-аср), Ҳазорнур қадамжоси ва Тошмасжид

сақланган. Бурқи Сармаст, Чилдухтарон, Қўчқорота, Ғойибота, Биби Кабудпуш, Сайидота зиёратгоҳлари мавжуд. 1932 йилдан туман «Шофиркон овози» газ. нашр қилинади (адади 2027).

Ад.: С. Мухтор, К. Бобомурод, Шофиркон тарихи, Т., 1998; Абдулла Раҳмон, Шофиркон юддузлари, Т., 2004.

Қаҳрамон Ражабов, Манзура Давлатова.

ШОФИЪИЙ, тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос аш-Шофиъий (767, Фаластин, Ғазо шаҳри — 820, Қоҳира) — имом, *шофиъийлик* мазҳабининг асосчиси, фақиҳ. Маккада яшаган, ҳадислар ва фикхни ўрганган. Кўп ерларга сафар қилган. Макка муфтиси Муслим Холид аз-Занжийдан ва Мадинада Молик ибн Анасдан таълим олган. Имоми Аъзамнинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан билан Бағдодда яқин мулоқотда бўлиб, унга шогирд тушган ва шу ерда ўз мазҳабини тузган.

Ш. бир қанча муддат гоҳ Ироқда, гоҳ Хижозда истиқомат қилган. 815 йил Қоҳирада муқим туриб қолиб, шу ердаги «Амр ибн Ос» жоме масжидида фикҳдан дарс берган. Ш.нинг «Ар-Рисола», 7 жилдли «Ал-Умм» асарлари ислом оламида машҳур ва шофиъийлик уламолари учун зарур манба бўлиб хизмат қилади. У ўз асарларида ислом ҳуқуқини анъанавий нормалар билан боғлашга интиланган, фикҳ асосларига тўла таъриф берган, *ижмоъдан* фойдаланишга алоҳида эътибор қаратган. Ш., шунингдек, ҳадислар тўпламини тузган, ҳадисларни таққослаб ўрганиш тўғрисида «Ихтилоф ал-ҳадис» асарини ҳам ёзган. Ш. қарашлари фикҳ масалалари тугал ишлаб чиқилишида ўзининг катта таъсирини кўрсатди, бунда унинг шогирдлари ва издошлари Аҳмад ибн Ҳанбал, Довуд аз-Зоҳирий, Абу Жаъфар ат-Табарий ва бошқаларнинг хизмати катта бўлди.

ШОФИЪИЙЛИК — суннийликдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблардан бири.

Муҳаммад ибн Идрис аш *Шофиъий* асос солган. Ш. *моликийлик* ва *ҳанбалийлик* диний-ҳуқуқий тизимига яқинроқ туради. Ш. тарафдорлари ислом ҳуқуқидаги қиёс ва раъйни тўла маъқулламайди, Қуръон, сунна ва ижмони асосий манба деб билади. *Ҳанафийликка* кўшимча манба сифатида амал қилиб келинган «истихсон» қоидаси ҳам Ш.да рад этилган. Ш. дастлаб Сурия ва Мисрда шаклланган, ўрта асрларга келиб Яқин Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Ҳоз. вақтда Миср, Индонезия, Шим. Кавказ, Шарқий Африка мамлакатларининг баъзиларида, қисман Сурияда ва жан. араб султонликларида эътиқод ва ибодатга доир амалларни Ш. мазҳаби бўйича бажарувчи мусулмонлар бор.

ШОХ — 1) дарахтларнинг танасидан чиққан ўсимтаси; 2) кўпчилик туёқли сут эмизувчилар бошидаги қаттиқ ўсимта, эркак ҳайвонларда урғочиларини таллашиб уришганда қурол фазифасини бажаради. қадимий қазилма судралиб юрувчилар (мас, динозаврлар) да ҳам Ш. бўлган. Каркидонларнинг 1 ёки 2 та тоқ Ш.и мугузланган эпидермиснинг конуссимон ўсимтаси, яъни бурун ёки пешона суяги бўртмасида жойлашган теридан ҳосил бўлади. Бошқа туёқлиларнинг жуфт Ш.и пешона суяги билан кўшилиб ўсган ўқ стерженга эга. Қувушшоҳлилар Ш.нинг ўқ стержени сиртдан ғовак ғилоф билан қопланган, ҳаёти давомида ўсади; жирафлар Ш.и юнг билан қопланган, юмшоқ тери ғилоф ичида жойлашган; буғулар Ш.и фақат ёш даврида юмшоқ тери билан қопланган, кейинчалик тери тушиб кетади. Буғуларда кўпинча эрқагида (шим. буғуларида урғочиларида ҳам) Ш. бўлади; эркак буғунинг Ш.и алмашилиб туради. Ёш ўтган сайин буғулар Ш.и катталлашиб шохланади. Ш.нинг мугуз ғилофидан ҳар хил зийнат буюмлари, суяк қисмидан суяк ёғи, суяк уни, елим олишда фойдаланилади.

ШОХ АЛДАМЧИСИ — моно-

клин амфиболлар гуруҳининг энг кўп тарқалган жинс ҳосил килувчи минерали. Тахм. кимёвий таркиби $Ca_2Mg[M\$, Fe]_4[A1, Fe]((31, A1)_4O_{12})_2[OH, F]_2$. Оксидланган Ш.а. (Fe_2O_3 юқори таркибда) базальт-ли, хлор таркибли тури эса (С1 3% чамасида) дашкесанит деб аталади. Моноклин сингонияда кристалланади. Яшил, қора, қўнғир рангдаги чўзиқпризматик ва нотўғри шаклдаги доналар, толали агрегатлар ҳосил қилади. Қаттиқлиги 5,5—6; зичлиги 3,1—3,3 г/см³. Мўрт. Ш.а. интрузив (гранодиорит, сиенит, диорит, Ш.а.ли габбро), эффузив (андезит, базальт, порфирит) ҳамда метаморфик (амфиболит, Ш.а.ли гнейслар ва бошқалар) тоғ жинслари учун хос. Ялтираши нометалл бўлиб, кўпинча рангли тоғ жинсларида учрайди. Ш.а. — нисбатан барқарор минерал, лекин гидротермал эритмалар таъсирида хлорит, эпидот, кальцит ва кварцга айланади; нураш жараёнида опал, карбонатлар ва бошқалар минералларга парчланади. Ш.а. Ўзбекистонда Ҳисор тоғларининг жан.ғарбий қисмида, Қурама, Нурота тоғлари ва бошқалар жойларда мавжуд.

ШОХБАРГДОШЛАР — шохбаргнамолар қабиласи (тартиби)га мансуб оила. Кўп йиллик ўт. 1 туркумга мансуб 6 тури бор. Ўзбекистонда 2 тури қўлларда, секин оқадиган дарёларда сувга ботиб ўсади.

ШОХДАРА, Жанубий Шохдара, Жаушангоз — Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон мухтор вилоятидаги дарё. Гунт дарёсининг чап ирмоғи (Амударё ҳавзаси). Шохдара тизмасининг шим. ён бағирларидан бошланади. Уз. 142 км, ҳавзасининг майд. 4180 км². Шуғнон ва Шохдара тизмалари оралиғидан оқади. Ҳавзасида майд. 166,7 км² бўлган 379 та музлик бор. Қор ва музлик сувларидан тўйинади. Музламайди. Июлда суви кўпаяди. Ўртача кўп йиллик сув сарфи 34,5 м³/сек. Ўртача йиллик сув сарфи 48,6 м³/сек. дан (кўп сувли йилда) 2,6

м³/сек.гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Суғоришда фойдаланилади.

ШОХДАРА ТИЗМАСИ - Помирнинг жан.ғарбидаги тоғ тизмаси (Тожикистонда). Панж ва Шохдара дарёлари оралиғидаги сувайирғич. Уз. 100 км га яқин, энг баланд жойи 6726 м. Икки қисмга бўлинган. Биринчи, шарқий қисми (Ш.т.нинг ўзи)нинг уз. 100 км га яқин, энг баланд жойи 6726 м. Иккинчи, ғарбий қисми меридианал чўзилган Ишқошим тизмасидан иборат (уз. 95 км, энг баланд жойи — Маяковский чўққиси, 6096 м). Ш.т.нинг сувайирғич қисми ўткир, қояли. Ён бағирлари тик, Панж дарёсининг кўплаб ирмоқлари билан чуқур кесилган. Уларнинг кўпчилиги дара шаклида, водийларида музликлар ҳосил қилган рельеф шакллари тарқалган. Ён бағирлари баландтоғ ўтлоқ даштлари ва курумлар билан қопланган. Музликлар бор. Уларнинг умумий майд. 433 км²га яқин.

ШОХДОР ҚЎНҒИЗЛАР, тарокмўйловлилар — қўнғизлар оиласи. Мўйловлари 10 бўғимли, тароксимон. Уз. 10—80 мм, эркагининг юқори жағлари кучли ривожланган бўлиб, буғи шохига ўхшаб кетади (номи шундан). 800 га яқин тури бор. Кенг тарқалган, асосан, тропик минтақаларда учрайди. Ўзбекистонда учрамайди. Қўнғизлар дарахтларда яшайди, оқиб чиқадиган дарахт шираси билан озикланади. Қуртлари йирик, оқиш, эгилган; дарахтларнинг чириётган танасида бир шохли, яъни кичик Ш.к. ва буғукўнғиз кўпроқ учрайди. Чириётган дарахтларни емиради.

ШОХДУМЛИЛАР - *пардақанотлилар* оиласи. 200 га яқин тури маълум. Урғочисида узун ва ингичка пармага ўхшаш тухум қўйғичи бор. Вояга етган Ш., асосан, игнабаргли дарахтларнинг ёғочлиғида ривожланади. Урғочисининг қорнидаги «халтача»да ёғочликни емирадиган замбуруг спо-

ралари бўлади. Тухум қўйғичи билан пўстокни тешиб, тухум ва замбуруг спораларини қўяди. Қуртлари оқ ёки сарғиш, цилиндрсимон; ёғочдан йўл очиб. унда ривожланадиган замбуруглар билан озикланади. Оёқлари редуцияга учраган, қорни учиди тиканаги бор. Ёғочликда ғумбакка айланади. Ривожланиш цикли 1—2 йил. Ўзбекистоннинг Тяньшанн тоғи ўрмонларида катта Ш., кўк қайин Ш.и, бинафша Ш. учрайди. Игнабаргли дарахтларга зиён етказди.

ШОХИЛАК - шўрадошлар оиласига мансуб бутача. Бўйи 15—75 см, барглари яхши ривожланмаган, гуллари икки жинсли, гулёнбаргчалари йўк, гулкўрғони 4 тишчали, чангчиси 2 та, тўпгули тигиз, қалами, цилиндрсимон ёки овалсимон, серэт бошқокдан иборат. Меваси юмалоковалсимон. Уруғи туксиз, силлик. Ш. июль—августда гуллаб мева беради. Ўзбекистонда тақир ва шўрхок ерларда кенг тарқалган.

ШОШ — Чоч тарихий вилоятининг арабча аталиши (қ. *Тошкент*).

ШОШИЛИНЧ ТИББИЙ ЁРДАМ - қ. *Тез тиббий ёрдам*.

ШОШТЕПА, Чочтепа — кўп қатламли археологик ёдгорлик. Тошкент шаҳри худудида қад кўтарган энг қадимий қишлоқ ва илк қўрғон — Чочкатнинг харобалари (мил. ав. 6-аср — мил. 16-асрлар). Ёдгорлик Жўнарикнинг чап ва ўнг сохилларида жойлашган бири тик ва баланд, иккинчиси ясироқ улкан тепаликлардан иборат. Умумий майдони тахм. 25 га. Дастлаб Туркистон археология хаваскорлари тўғараги аъзоси Н.С.Ликошин томонидан қайд этилган, Н.П.Остроумов археологик қазилар ўтказган (1896); Г.В.Григорьев текширган (1934), Н.И.Крашенинникова (1956), Ф.Дадабоев (1970)лар археологик кузатишлар олиб борган. 1978 йилдан Тошкент археодо-

гия экспедицияси (В.И.Спришевский, М.И.Филанович) томонидан мунтазам археологик казишлар ўтказилган. Тадқиқотларни хоз. вақтда М.И.Филанович давом эттирмоқда.

Жўнарикнинг сўл соҳилида жойлашган бал. 18—19 м ли тик тепа (майд. 150—120 м) истехкомли илк қишлоқ харобаси бўлиб, унинг остки маданий қатламларидан қад. деққончилик маданияти (қ. *Бурганли маданияти*) нинг сўнгги босқичи (мил. ав. 6—4-асрлар) да яшаган ўтроқ зироаткор аҳоли турар жойларининг қолдиқлари қайд этилган.

Археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, мил. ав. 3-асрда Жанубий Урал ва Шарқий Орол олди минтақаларидан жан.га томон силжиган кўчманчи чорвадор сармат қабилалари қадимий Чочкатни вайрон этиб, қабристонга айлантирилганлар.

Мил. ав. 2—1-асрларда Ш.да қадимий қишлоқ харобалари устида атрофи калин айланма девор билан ўраб олинган доира шаклидаги қалъакўрғон қад кўтарган. Қалинлиги 4 м ли кўрғон девори йирик хом гиштрлардан уриб чиқилган. Диаметри 60 м ли кўрғон деворининг ички айланаси бўйлаб томи равоксимон қилиб ёпилган узун йўлак бино қилинган. Йўлак қисмларга бўлинган ва ҳар биридан ташқарига чиқадиған дарвозаси бўлган. Кўрғоннинг марказий қисмида хоч шаклида монументал бино қад кўтарган. Унинг деворларининг қалинлиги 2 м, томи эса равоксимон. Бино қатор хоналар ва йўлакларга ажратилган. Пештоқи бинонинг шим. қанотида, у равоқли дарвозахона ва унинг 2 биқинида пайконсимо нарчалар жойлаштирилган. Кўрғон биносининг умумий тарҳи: йўлақли айланма ташқи деворию, хочсимо марказий биноси, равоқли пештоқию пайконсимо нарчаларига қараганда, у аввалдан анчагина пухта ўйланган режа асосида қурилган замонасининг нодир меъморий обидаларидан ҳисобланган.

Ш.нинг маданий қатламларидан кўпданкўп ашөвий топилмалар қайд

этилди. Улар орасида уйрўзғор ва хўжалик буюмлари: хум, хўмча, кўза, бир қулоқли ва жўмрақли хўқачалар, 2 қулоқли сопол қозонлар, това, сувдонлар, хўқиз бошли қабоб кўралар, ёйсимо ёрғучоқлар, темир пичок, ўроқ ва х.к.дан иборат. Топилмалар орасида 2 та нодир буюм: фил суяғидан ясалган қадахнинг бир бўлағи ва суяқдан ишланган қалам, айникса, диққатга сазовордир. Ҳажми 5—3,5 см.ли суяқ қадах парчасида бошида улкан қулоқ, кенг пешонали, от юзли, киррабурун, бодом қовоқ, серсоқол ва мўйловли ўрта ёшдағи кишининг сиймоси қабартма қилиб тасвирланган. Суяқ қаламнинг уз. 15 см. Бир томони ёзиш учун учли қилиб, 2томони эса илонни бошидек ромб шаклида куракча қилиб ясалган. Бу топилмалар мил. 1—2-асрларга мансуб бўлиб, Чочда ҳам қадимда хатсавод бўлгани ҳамда шоштепаликлар қарвон йўли орқали Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан алоқада бўлганидан далолат беради.

Топилмалар кўчманчи дашт билан ўтроқ деҳқончилик воҳаси чегарасида узоқ асрлар давомида ёнмаён яшаган ҳамда бир-бири билан иктисодий ва маданий алоқада бўлган қадимий қавмларнинг яратган ўзига хос маданиятининг маҳсули эди. Бу маданият фанда *Қовунчи маданияти* деб аталади.

Истехкомли қишлоқ сифатида қад кўтарган Ш. мил.ав. 2—1-асрларда илк шаҳарча қиёфасига кириб, у Сирдарёнинг ўрта оқимида ташкил топган Қанғ давлатининг дашт билан Тошкент воҳасига туташиб кетган чегарасидағи истехком, хунармандчилик маркази, кўчманчи чорвадор аҳоли билан ўтроқ деҳқонлар ўртасида олиб бориладиган ўзаро савдо бозори вазифасини ўтаган.

5-аср ўргаларида чорвадор эфталлийларнинг жан.га томон силжиши оқибатида Ш.да қадимдан ўтпарастилик ибодатхонаси бўлган хоч шаклидағи марказий бино қабристонга айлантирилган. 6—8-асрлар бошларида Ш.да хаёт яна анча юксалган. Араб халифалиги ис-

тилоси натижасида Ш. вайрон бўлган. 11 — 12-асрларда ундаги ҳаёт бирмунча жонлансада, аммо 16-асрда Ш. деярли харобага айланган.

Гарчи Ш.да қад кўтарган кўрғон тўла шаҳар киёфасида шаклланмаган бўлсада, бироқ у Тошкент воҳасида шаҳарсозлик маданиятини шаклланиши ва ривож тарихини тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эга ёдгорлик ҳисобланади (яна қ. *Тошкент*).

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

ШОҚУЛ - қ. *Шовун*.

ШОҲ (форс.) — Яқин ва Ўрта Шарқдаги айрим мусулмон мамлакатлари ва Ҳиндистонда (*Деҳли султонлиги*) ҳукмдор (*подшоҳ, қирол*) унвони. Ш. унвони дастлаб *Сосонийлар давлатида* қўлланилган. Эронда *шаҳаншоҳ* кўринишида сақланган.

ШОҲ ВАЛИУЛЛОҲ Аҳмад Абдурахим (1703—62) — ислом илоҳиятининг йирик намояндаси, 18-асрда Ҳиндистон мусулмонлари ўртасида бошланган диний ислохотчилик ҳаракатининг асосчиси. Рухонийнинг ўғли. Диний мактабни тамомлаб, отаси асос солган «Мадрасаи Раҳимия»да фалсафа, илоҳиёт ва мантиқдан дарс берган. Ҳиндистонда бобурийлар салтанати инқирозга учраган даврда унинг таълимоти салтанат шухратини тиклашга қаратилди. Ш.В. зодагонлар ва уламолар доирасидан ташқари, кенг мусулмонлар ўртасида ҳам илм ва маърифатни, ахлоқий тарбияни кучайтириш, илмсизлик ва жаҳолагга қарши кураш тарафдори бўлиб майдонга чиққан. Ш.В.нинг фалсафа ва илоҳиётга доир 50 дан ортиқ асари бор.

ШОҲ ЖАҲОН (1592.5.1, Лоҳур 1666.22.1, Агра) — Бобурийлар салтанати ҳукмдори (1627—58), *Жаҳонгиршоҳнинг* 3-ўғли. Асл исми Хуррам. 1616 йил Декан (тўғрироғи — Дакан)даги ғалабасидан

сўнг Ш.Ж.номини олган. 1622—25 йиллар отаси Жаҳонгиршоҳга қарши урушиб, енгилган. 1627 йилда тахт учун курашларда ғолиб бўлиб, «Абул Музаффар Шаҳобиддин Муҳаммад Соҳибқирони Соний» тахаллусини олган. Тахтга ўтирган захоти бир қанча исёнларни бостиришга мажбур бўлган. Ш.Ж. пойтахтни Аградан Деҳлига кўчирган. Бу даврда адабиёт, санъат, мусика ва бошқалар фанлар ривож топган. Ш.Ж. бир қанча мухташам обидаларни бунёд эттирган — Аграда *Тожмаҳал*, Қизил қалъа, Деҳлида Жоме масжид, Лоҳурда Шалимар боғи ва бошқалар Ш.Ж. даврида Бобурийлар салтанати таназзулга юз тута бошлаган. 1630—33 йилларда Гужарат ва Деканда қаттиқ қурғоқчилик туфайли очарчилик бўлган, халқнинг аҳволи оғирлашган, шунинг учун Ш.Ж. мазкур ўлкалардаги ер солиғини камайтирган. Ш.Ж. даврида Европа савдо компанияларининг Бобурийлар давлатига суқилиб кириши кучайган, Шу кезларда унинг ўтиллари ўртасида тахт учун кураш авж олган. Бу курашда катта ўғли *Аврагзеб* ғолиб келиб, тахтни эгаллаган. Ш.Ж. Тожмаҳал макбарасида хотини Мумтоз Маҳал ёнига дафн этилган.

Ад.: Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

«ШОҲ ЙЎЛИ» — мил. ав. 6-асрнинг сўнгги чорагида, *Доро I* ҳукмронлиги даврида қурилган транзит алоқа йўли. Мил. ав 1-минг йиллик ўрталарида, *Ахоманийлар давлати* таркибига киритилган Ўрта Осиёнинг қадимий халқлари ва вилоятлари ҳам ўша даврнинг ҳарбийсиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида катта из қолдирган халқаро алоқалар тизимида фаол иштироқ эта бошладилар. Ахоманий ҳукмдорлар ва маҳаллий ҳокимларсатраплар бу алоқаларда катта ўрин тутган алоқасавдо йўллари фаолиятига алоҳида эътибор беришган. Юнон тарихчиси *Геродот* ўзининг «Тарих» асарида бу йўл ҳақида муҳим маълумотлар қолдирган. Унга

кўра, бу йўл дастлаб ахоманийларнинг йирик савдо ва маъмурий марказларидан бўлган Суза шахрини Кичик Осиё ва Ўрта денгиз бўйидаги шахарлар билан боғлаган. 2400 км га чўзилган бу йўлнинг ҳар 24—25 км масофасида, яъни бир кунлик йўлда махсус бекатлар қурилган. Бу бекатларда элчилик миссияси аъзолари, чопарлар, савдо қарвонлари дам олиши учун шароитлар яратилган бўлиб, махсус хизматдаги кишилар учун доимо чопқир отлар етарли миқдорда мавжуд бўлган. Шошининч хабар олиб кетаётган чопар бу бекатларда отни алмаштириши ёки хабар ва хатни бу бекатлардаги бошқа махсус чопарларга бериши мумкин бўлган. Шу тарика шошининч хабар ва маълумотлар улкан империянинг турли бурчакларидан пойтахт шахарга жуда қисқа муддатда етказиб берилган. Сўнги археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, «Ш.й.»нинг бир тармоғи шим.шарққа йўналтирилган бўлиб, Марғиёна ва Бактрия ҳудудлари орқали Ҳиндистонгача етиб борган. Бу даврда Ўрта Осиёнинг жан. ҳудудларида ҳам бир кунлик йўл масофасида, яъни ҳар 24—25 км да махсус бекатлар барпо этила бошлаганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Бу бекатлар, одатда, мустаҳкамланган истехком шаклидаги работлар кўринишида бўлиб, қарвон йўлларини кўриклаш вазифасини бажарувчи кичик ҳарбий қисмлар ҳам шу ерда жойлаштирилган эди. Бу работлар, ўз навбатида, Ўрта Осиёдаги қадимий қарвонсаройлар вазифасини ҳам бажариб келар эди. Уларда давлат хизматчилари, чопарлар, савдо қарвонлари, ҳарбий қисмлар, сайёҳлар ва бошқаларга хизмат кўрсатиш йўлга қўйилган эди.

Шу тарика мил. ав. 5—4-асрларда Ўрта Осиёнинг жан. ҳудудларида ҳам Ахоманийлар салтанатининг марказий вилоятларида фаолият кўрсатувчи йўлларга монанд алоқа йўллари тизими, почтаалоқа хизмати барпо этила бошланган. Доро I томонидан барпо этилган «Ш.й.» фаолияти 4-асрнинг сўнги чора-

гида *Александрнинг* ҳарбий истилолари натижасида тугатилган, лекин Ўрта Осиёдаги алоқа йўллари тизими ва алоқапочта хизмати ўз аҳамиятини сақлаб қолган ва ривожланган.

Ўқтам Мавлонов.

ШОҲ МАҲМУД ЧУРОС, Мирза Шоҳ Маҳмуд ибн Мирза Фозил чурос (17-аср) — тарихчи олим. Ҳаёти, асосан, Ёркенд хонлигининг маркази — Ёркендда ўтган. Ш.М.ч. Ёркенд хонлари Абдуллахон, Исмоилхон, Абдурашидхон, Муҳаммад Аминхонга бағишлаб тарихий асарлар ёзган. Бешта тарихий асаридан «Анис аттолибин» (1639—40) ва «Тарихи Шоҳ Маҳмуд ибн Мирза Фозил чурос» (1670; қисқача «Тарих») асарлари бизгача сақланиб қолган.

Ш.М.ч. «Анис аттолибин» асарини ишқийа тариқатининг исҳоқийа сулуки раҳнамосига бағишланган. Унинг форс тилидаги «Тарих» асари чигатой хони Исмоилхонга бағишланган бўлиб, бу асар нуфузли сарой аъёни Эркебек таклифига биноан яратилган. Муаллиф бу асарни ёзишда *Муҳаммад Ҳайдарнинг* «Тарихи Рашидий» асаридан кенг фойдаланган. Бу асар сўз боши ва 118 та бобдан иборат бўлиб, Шарқий Туркистон (муаллиф иборасича, Мўғулистон)да 1670 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олган. Муаллиф ўзи мансуб бўлган чурос қабиласи ҳақида муфассал маълумот берган. Шунингдек, асарда қозоқ хони *Таваккал* ва укаси *Ишимхоюши* Шарқий Туркистон (Чалиш ва Турфон)даги фаолияти ҳам ёритилган. Асар қўлёзмаси Ўзбекистон ФА *Шарқшунослик институти* ва Россия Давлат кутубхонаси (Москва)да сақланади.

Ад.: Материалм по истории казахских ханств XV XVIII веков, АлмаАта, 1969.

ШОҲ МУЗАФФАР (15-аср, Ҳирот) мусаввир ва хаттот; Султон Абу Сақд Мирзо ҳукмронлиги (1451 — 1469) даврида ижод қилган устоз Мансурнинг ўғли. Султон Хусайн даври (1469— 1506)да

Алишер Навоий тарбиясида вояга этган ноёб истеъдод эгаси, тасаввуфга оид асар ҳам ёзган. Захириддин Бобур, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Ш.М.га юксак баҳо беришиб, унинг номини *Беход* номи билан бирга қайд этишган. Мусаввир 24 ёшида вафот этса ҳам йирик санъаткор сифатида машҳур бўлган. У иштирок этган безакли кўлёмалардан: Алишер Навоийнинг «Хамса» асарининг 1485 йил шахзода Бадиуззамон Мирзо учун (Буёк Британия, Оксфорд, Бодли), Сафавий шахзода Баҳром Мирзо учун яратилган алоҳида мураққаъ (Туркия, Истанбул, Тўпкопу саройи), Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (АҚШ, Балтимор, Эйзенхаур кутубхонаси) кўлёмалари миниатюраларини кўрсатиш мумкин.

ШОҲ ФОЗИЛ МАҚБАРАСИ - Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилоятидаги меъморий ёдгорлик (тахм.12-аср). Мақбара пештоқгумбазли (умумий бал. 15,37 м), мурабба тархли (7,85x7,85 м) 1 хонадан иборат; пишиқ гиштдан ишланган. Мақбара гумбази 8 киррали асосга ўрнатилган. Безакларида ганч ўймакорлигида ишланган хандасий, ислимий нақшлар, куйий ёзувли китобалар билан бирга чизма усулида ишланган нақшлар ҳам учрайди.

ШОҲ ШУЖО (1617-1661) бобурий шахзодалардан. *Шоҳ Жаҳоннинг* 2-ўғли, онаси *Мумтоз Маҳал Бегим*. Шоҳ Жаҳон уни 1639 йил да Бангалга ҳоким этиб тайинлаган. 1642 йилда унга Орисса ҳам тортиқ қилинган. Ш.Ш. атрофидаги бошқа ерларни ҳам забт этган, яъни амалда Шаркий Ҳиндистон унинг тасаруфида бўлган. У бу ўлкаларда 20 йилдан ортиқ (1639—60) ҳукмронлик қилган. Шоҳ Жаҳон 1657 йилнинг дек.да Бангалда ўзини подшоҳ деб эълон қилган. Отаси вафот этгач, акаука шахзодалар ўртасида тахт учун кураш бошланиб кетган. 1659 йил 5 янв.да *Аврагзеб* Ш.Ш.ни жангда мағлуб этади, у қолганкутган аскарлари билан Бангалга кочган. 1660

йилда оиласи ва навкарлари билан Аракан (ҳоз. Мьянма) га паноҳ истаб келган, аввал Маккага, ундан ё Туркияга, ё Эронга ўтиб кетиш ниятида бўлади, лекин айрим маълумотларга қараганда, ўша ерда болачақаси билан бирга ўлдириб юборилади.

Ш.Ш.ўқимишли, маданиятли шахс бўлган, саройдаги шоир ва олимларни рағбатлантирган. Бунёдкорлик ишлари олиб борган — Бара Катра (Катта сарой), Ийдгоҳ, Ҳусайний долон, масжидлар, Ананд сарувар номли катта сув ҳавзаси курдирган, атрофида Девони хос, Деюни ом, ҳаммомлар, фавворалар бунёд эттирган.

ШОҲ ҒАРИБ МИРЗО (тахаллуסי Ғарибий) (15-аср 2-ярми, Ҳирот) — шоир, темурий шахзодалардан бири. *Ҳусайн Бойқаронинг* ўғли. Замондошлари томонидан ўз даврининг нодир истеъдодли шоири сифатида эътироф этилган. Навоий «Фарход ва Ширин» дostonида Ш.Ғ.М.га алоҳида боб ажратиб, унга кўпгина яхши насихатлар қилган. Кейинчалик вафот этганда ҳам, унинг вафотида улуғ шоир марсия бағишлаган.

Ш.Ғ.М. ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Унинг форсча ва ўзбекча шеърларидан иборат девонининг кўлёма нусхаси Гамбург миллий кутубхонасида сақланади (инв. №15). Унда Ш.Ғ.М.нинг форсча 37 ғазал, 1 китъа ва 1 мухаммаси (умумий ҳажми 557 мисра) ва ўзбекча 76 ғазал ва 4 мухаммаси (умумий ҳажми 1210 мисра) ўрин олган. Унинг лирик шеърларида ишқ, васл, ҳижрон, соғинч, вафо, жафо, садоқат, май ва булардан ҳосил бўладиган кайфиятлар, яъни кувонч, қайғу, саодат, ҳасрат, маъшуканинг гўзаллигини таърифлаш каби мавзулар етакчи ўринни эгаллайди. У ғазалнавис бўлиб, унинг ижодида 5 мухаммас ва 1 китъадан ташқари, барча асари ғазал жанрида ёзилган.

Ижодида бадий лик, янгилик, ўзига хослик кучли. Ўзбекча ва форсча шеърлари ниҳоятда раво тил, гўзал ус-

лубда яратилган. Ғазалларида мавзу ва ҳолатни сақлашга уринган. Шеърларида халқнинг, хусусан, Ҳирот аҳолисининг урф-одатлари, анъаналари, тушунчалари, кийинишлари, турмуш тарзи, ҳатто спорт ўйинлари ҳам ўз аксини топган. Шунингдек, халқ оғзаки ижоди ҳам унинг шеърларига, ижодига муайян таъсир ўтказган.

Ижодига форс ва ўзбек шеърятининг мумтоз намояндалари, айниқса, Ҳусайний, Навоий ва Жомийнинг таъсири сезиларли. Шеър муסיқийлигини ошириш учун муסיқали сўзларни танлаш, сўзларни такрорлаш, бир жойдан чиқадиган ундош ҳарфларни ёнмаён келтириш, ҳар байт ё ҳар мисрани бир сўз билан бошлаш каби усуллардан фойдаланган.

Ас: Девон, Т., 2001.

Ад.: Алишер Навоий, Мукамал асарлари тўплами [20 ж.], 13-ж., Т., 1997.

Шафиқа Ёрқин, Отабек Жўрабоев.

ШОҲ ҲИЖРОН (18-аср) шоир ва ёзувчи. Туғилган ва вафот этган йили номаълум. Асли андижонлик бўлган. Қашқар ҳокими Хўжа Жаҳонхўжам илтимосига кўра, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини ўзбек тилига назм ва насрда таржима қилган. Унинг бир нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади (инв. №184). Бундан ташқари, Ш.Ҳ.нинг «Қиссаи Дороби Зарринкамар» («Зар камарли Дороб киссаси») саргузашт асарининг кўлёмаси ҳам мавжуд. Бу киссада Доробнинг кечмишлари, ёвуз кучларга қарши кураш йўлида кўрсатган қаҳрамонликлари тасвирланган.

ШОҲЖАҲОНПУР - Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар, Уттар-Прадеш штатида, Деоха дарёси (Ганг дарёси ирмоғи) бўйида жойлашган. Аҳолиси 260 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари чорраҳаси. Қ.х. (донли экинлар, шакарқамиш) р-нининг савдосаноат маркази. Ҳунармандчиликда гилам тўқилади. Тўқимачилик корхоналари

бор. Шаҳарга 1647 йилда асос солинган ва Бобурийлар салтанати ҳукмдори *Шоҳ Жаҳон* номи билан аталган.

ШОҲИЗИНДА — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (11—20-асрлар); Афросиёб тепалиги жан.да жойлашган қабристондаги мақбаралардан ҳамда масжид, минора ва мадрасадан иборат ансамбль. Уларнинг энг қадимийси Қусам ибн Аббос мақбараси бўлиб, халқ орасида Шохизинда (тирик шох) номи билан машҳур. Ансамбль бир-бири билан йўлак орқали боғланган 3 гуруҳ бинолардан иборат. Қуйи гуруҳдаги иншоотлар Улуғбек ўғли номидан қурдирган Абдулазиз чортоғи (1434—35), унга шим.дан Давлат кушбеги мадрасаси (1812—13) туташ, унинг қаршисидаги айвонли масжид нақшлар билан нафис безатилган. 40 босқичли тик зинапоя ўрталигининг чап томонида зиёратхона ва гўрхонадан иборат кўшгумбазли мақбара (15-аср) жойлашган.

Ўрта гуруҳдаги бинолар: *Амирзода мақбараси*, *Туглу Текин мақбараси*, *Ширинбека ого мақбараси*, унинг қаршисида Темурнинг бошқа синглиси *Туркан ого мақбараси*, 8 қиррали мақбара, *Али Насафий мақбараси* кабилар.

Юқори гуруҳдаги бинолар: Зиёратхона, уч қисмдан иборат масжид, *Ҳожа Аҳмад мақбараси*, 1360—61 йилларда қурилган мақбара, *Туман ого мажмуаси* (1405—06), 2 та номсиз мақбара (14-аср охири)нинг киравериш деворигина сақланган. Шунингдек, Тамғоч Буғрохон мадрасаси (11-аср), *Амир Бурундук мақбараси* (14-аср охири) кабилардир. Ансамбль таркибидаги 20 дан ортиқ иншоотлар давлат муҳофазасига олинган. 19—20-асрларда ансамблнинг яна бир неча бинолари барпо этилган. 18-асрда вайрон бўлган зина ўрнида 40 поғонали гиштин янги зина қурилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 16 июль қарорига асосан Ш. ёдгорлик мажмуасида катта кўламдаги таъмирлаш ва ободонлаштириш ишлари

амалга оширилди.

ШОҲИЙ (тахаллуси; асл номи Султон Масъуд Мирзо Шоҳий) (1475 — Ғазна — 1507) — шоир, темурий шаҳзодалардан бири. Отаси *Султон Маҳмуд Мирзо* соҳибкирон Амир Темурга 5бўгин авлоддир. Онаси Хонзодабегим Мир Бузург Термизийнинг кизи. Ш. бошқа темурийзодалар каби ёшлигидан илмга, адабиётга ҳавасманд бўлган. Отаси унга Ҳисор ҳокимлигини топширган ва у отасининг вафотига қадар (1495) бу ерни бошқариб турган. Самарқандни олиш учун қилган юриши муваффақиятсизликка учраб, Ҳисор қам қўлидан кетгач, Ҳусайн Бойқаро саройидан паноҳ топган ва яна салтанат илинжида Мовароуннаҳрга қайтган. Вазир Хусравшоҳ Ш.ни асир олиб, кўзига мил тортган. Яна Ҳусайн Бойқаронинг руҳсати билан Хуросонга қайтган ва унинг кизларидан бири — Бегим Султонга уйланган. У кейинги ҳаётини ижодга бағишлаган ва Ҳирот адабий ҳаётида фаол қатнашган. 1507 йилда Шайбоний-хоннинг Хуросонга юришлари вақтида ўлдирилган ва Ғазнада дафн этилган.

Ш. ҳақида Алишер Навоий ўзининг «*Мажолис уннафоис*» тазкирасининг 7мажлисида шундай таъриф беради: «Султон Масъуд Мирзо — равшан зеҳнлик ва мустаҳсан таъблик ва покиза ҳисол ва маҳмуд фаол йигитдур. Вафо ва дилжўйлик анинг шиори, сахо ва дарвешжўйлик унинг атвори». Амакивачаси ва қайниси Заҳириддин Муҳаммад *Бобур* ҳам «*Бобурнома*»ни бир неча жойларида уни яхши хотиранат билан эслайди. Тазкиранавис — *Фахри Ҳиротий* (16-аср) «Латойифнома» асарида (Алишер Навоий «Мажолис уннафоис» тазкирасининг форсчага эркин, ижодий таржимаси) таъкидлашича, у туркий шеърларида «Шоҳий», форсий шеърларида эса «Орифий» тахаллусларини қўллаган ва бу икки тилда алоҳидаалоҳида девон тузган.

Ш.нинг туркий «Девон»и 1140 байт-

ни ташкил қилиб, ундаги шеърлар ғазал, рубоий, фард ва таржеъбанд жанрларидадир. Ш. шеъриятида Навоий анъаналарини давом эттирган. Навоий ва Ҳусайний ғазалларига тахмислар, татаббуълар боғлаган.

Ш. туркий «Девон»ининг 2 қўлёзмаси маълум бўлиб, улар (1745; 1776) Ҳиндистонда кўчирилган. Бу қўлёзмалар Лондондаги «Индия Офис» кутубхонасида сақланади.

Проф. А. Абдуғафуров Ш. «Девон»ини фотонусха асосида мукаммал сўзбоши билан нашр эттирган (2001).

Отабек Жўрабоев.

ШОҲИМАРДОН (форс. эрлар шоҳи, мардлар шоҳи) — чорёрларнинг тўртинчиси *Алига* берилган номлардан бири. Али жанглarda жасурлик, мардлик кўрсатиб шу номга сазовор бўлган.

ШОҲИМАРДОН МАЖМУАСИ - Хоразм вилоятидаги меъморий ёдгорлик (19-аср); Шоҳимардон қабристонида. Мажмуа турли даврларда қурилган мақбара, қорихона, ошхона, мужовур (мулла) ва зиёратчилар учун ётоқхона ҳамда унинг атрофида бунёд этилган хон авлодлари ва аслзодаларнинг мақбараларидан ташкил топган. Хоразмда Шоҳимардон номи билан машҳур бўлган халифа Али шарафига қурилган асосий мақбара пештоқгумбазли, бир хонадан иборат, пештоғи 2 қатор ғиштин шарафа билан яқунланган, юзаси майда кошинкори яшил «печак» ва «тўртбурчак» шакллар билан қопланган. Йўл ёқаси бўйлаб жойлашган 3 та қорихона сўнгги давр меъморлигига хос услубда барпо этилган. Бир хил катталиқда қурилган пештоқли 2 мақбара (бири 7 гумбаз, иккинчиси 2 гумбаз билан ёпилган) ён деворларига анъанавий ясси равоқлар ишланган. «Кўш мозор» номи билан кенг тарқалган ер ости мақбараси 3 қисмли бўлиб, бош тарзидаги пештоқ орқали марказий хона — миёнсаройга кирилади, миёнсаройнинг 2 ёнида кулоҳий гумбаз

билан ёпилган гўрхоналар жойлашган, шаклдор равоқларга ўрнатилган ички гумбази ганч ўймакорлиги билан безатилган. Айрим бинолар бузилган.

ШОҲИМАРДОНСОЙ (Арчабоши, Оксув, Марғилонсой) — Фарғона вилоятидаги дарё. Олай ва Туркистон тизмаларининг шим. ён бағридан бошланадиган Оксув ва Кўксув сойларининг қўшилишидан (Шоҳимардон кишлоғи яқинида) ҳосил бўлади. Водил кишлоғидан Фарғона шаҳригача Марғилонсой, ундан қуиروقда Ш. номи билан маълум. Уз. 112 км. Ҳавзасининг майд. 1300 км². Қисман Қирғизистон худудидан оқиб ўтади. Бир неча тармоққа бўлинади. Ш.га 32 та майда сойжилғалар қўшилади (умумий уз. 86 км). Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи 10,1 м³/сек., сел келганда 64 м³/сек., ўртача йиллик оқим микдори 319 млн. м³. Ўртача йиллик сув сарфи 10,5 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 7,86 м³/сек.гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Ш. суви экин майдонларини суғоришга сарфланади. Сой водийсида Шоҳимардон, Оккия, Қумбулоқ, Лангар ва бошқалар қишлоқлар жойлашган. Ш.да бир неча кичик ГЭСлар қурилган.

ШОҲИН (тахаллуси; асл исми Шамсиддин) (1859, Бухоро — 1894, Қарши) — форс шоири. Бухородаги Шодимбий мадрасасида таҳсил олган. Жами 12500 мисрадан иборат шеърини мероси бизгача етиб келган. Улар 164 ғазал, 58 қасида, 4 ҳужуммас, 3 мусаддас, 27 рубоий, 5 ҳажвий қасида, 2 таржеъбанд, 1 фард, «Лайли ва Мажнун» достони ва Саъдийнинг «Бўстон»и йўлида ёзилган «Тухфаи дўстон» («Дўстлар тухфаси», 1890) панднома асарини ўз ичига олади. Шунингдек, «Бадоеъ уссаноеъ» («Бадий санъатлар») номли насрий асари мавжуд. «Лайли ва Мажнун» достони Хусрав Дехлавий ва Низомий Ганжавийларнинг шу номли дostonларига назира сифатида ёзилган бўлсада, дoston сюжетида ўзига

хосликлар ҳам мавжуд бўлиб, у ўз даври воқеаларини кенг ёритган.

Ас: Бухорийлар бўстони, Т., 1998.

Ад.: Мирзозода Х.М., Шамсиддин Шохин, Самарқанд, 1956.

ШОҲМАЛИК, амир Шоҳмалик, амир Ғиёсиддин Шоҳмалик (? — 1426.21.1, Хоразм, Машҳадда дафн этилган) — *Амир Темур* ва *Шоҳрух* салтанатида хизмат қилган донгдор амир. Амир Темур уни ёшлигида тарбиялаган, ҳарбий салоҳиятини ўргатган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида Ш. дастлаб Амир Темурнинг 5 йиллик юриши, аниқроғи Такрит қалъасининг олиниши (1393 йил) воқеалари баёнида кўшин бошлиғи сифатида эслатилган; Муҳаммад Султонни Ҳурмуз вилоятини эгаллашга жўнатганда эса, Ш. лашкар таркибида хазорани (минглик кўшин қисмини) бошқарган.

Ш. Амир Темурнинг Ҳиндистонга юришида фаол қатнашган лашкарнинг турли қисмларида туман сардори бўлган. Амир Темурнинг 7 йиллик юриши чоғида Ш. Соҳибқироннинг энг ишончли кишиларидан саналган. Султон Боязид билан жангда Ш. номдор нўён сифатида лашкарнинг марказий (кўл) қисмига белгиланган. Амир Темур Ўтрор шаҳрида вафот қилган пайтида Ш. унинг ёнида бўлган ва охирги васиятлари, жумладан, Пирмуҳаммадни валиаҳд қилгани ҳақидаги васиятни бевосита эшитган. Соҳибқироннинг жасади жойлашган тобут, оиласи, невараларини Ўтрордан Самарқандга олиб келишда бош бўлган.

Амир Темурнинг вафотидан сўнг, Самарқанд тахтини *Халил Султон* эгаллагач, Ш. Мирзо Шоҳрухнинг ўғиллари *Улуғбек* ва *Иброҳим Султонни* олиб, дастлаб Бухорога, сўнгра Хуросонга Шоҳрух хизматида борган. Шоҳрух Мовароуннаҳрни тўла ўз ихтиёрига олгач (1409—10), уни Улуғбекка суургол қилади ва у ҳали ёш бўлгани сабабли, мамлакат ишларини бошқариб туришга Ш.ни мутасадди қилиб қолдиради. Маз-

кур тадбирдан Улуғбекнинг кўнглига маллолик келганини билган Шоҳрух (1411—12) Ш.ни Хуросонга чакириб олади.

Кейинги 1405—13 йиллар давомида Ш. Шоҳрухнинг топшириғи билан Хуросон, Мозандарон, Мовароуннаҳр, Хоразмга ҳарбий юришларда, исёнларни бостиришда қатнашган. Шоҳрух (1412—13) Хоразмни Ш.ка буткул (дарбаста) суюрғол қилади. Ш. Хоразм ҳокими бўлганидан кейин ҳам Шоҳрухнинг ғарбий вилоятларга юришларида иштирок этган.

Ш.нинг Темурийлар даври халқаро элчилик муносабатларида ҳам маълум хиссаси бор. 1419—22 йилларда Темурийлардан Хитойга бориб келган катта элчилик сафарида Хоразмдан Ш.нинг Ўрдубон исмли элчиси ҳам қатнашган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн»ида келтирилишича, Амир Темур ўз вақтида Ш.нинг садоқатли буюк хизматларини кадрлаб, жуда кўп жойларни унга суюрғол тарзида инъом қилган. Ш. ўзига тегишли мулкларда мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, рабоблар ва ҳовузлар каби кўп хайрли қурилишларни амалга оширган, уларга экинзорлар барпо этиб вақфлар белгилаган.

Ш. вафот қилгач, унинг жасадини Хоразмдан Машҳадга келтириб, Имом Ризонинг қабри ёнига ўзи қурдирган макбарага дафн қилишган.

Омонулло Бўриев.

ШОҲМУРОД (1741/49 Бухоро 1800.30.11) Бухоро амири (1785/1800), лшн/итлардан. Муҳаммад *Дониёлбий* оталиқнинг ўғли. Ш. отаси вафот этгач, унинг «амирул умаро» унвонини қабул қилган ва расмий равишда Бухоро тахтида ўтирган чингизий Абулғозихонни ҳокимиятдан четлатиб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилган (1785 йил 9 июнь). Ўнта укасининг ҳар бирига биттадан вилоят ҳокимлигини бериб, сиёсий тарқоқликка барҳам берган.

Ш. фаол ички ва ташқи сиёсат олиб борган. Ш. пул ислоҳоти ўтказиб, соф ку-

мушдан танга зарб қилдирган. Замошюшлари ва келажак тарихчилари Ш.ни «Амири маъсум» («Беғуноҳ амир») ва «Умари соний» («Иккинчи Умар»), «ғозий» унвонлари билан тилга олишади. Ш. Марв, Балх ва бошқалар ҳудудларни Бухорога қайтариш учун Хуросонга қилган ҳарбий юришларида унинг кўшинлари голиб чиққан, Марв, Балх, Маймана ва Андхуй Бухорога қайтарилган.

Ш. Усмонли турк султонлиги ва Россияга бир неча марта элчилар жўнатган.

Ш. тасаввуф ғоялари билан суғорилган «Айн фиҳикмат» («Донишмандлик асослари») асарини ёзган, ханафия мазҳабига доир «Фатавайи аҳли Бухоро» («Бухоро аҳлига фатволар») тўпламини тузган.

Ш. даврида Бухоро ва Самарқандда кўплаб мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар ва турли бинолар қурилган. Хусусан, Зарафшон водийсидаги деҳқончиликка катта эътибор қаратилиб, Зарафшон дарёсидан турли ариқлар (Қозонариқ, Тойман ариғи, Тўғузариқ). Оқдарё ва Қорадарёдан янги ариқлар чиқарилган ҳамда бошқа суғориш иншоотлари қурилган. Ш.нинг ўзи Самарқандни қайта қуриш таркини чизган. Ш. шаҳарда 24 та мавзе қуриб, мамлакатнинг шарқий вилоятларидан бу ерга аҳолини кўчириб келтирган. Ғузурда мадраса ва масжид қурдирган. Шунингдек, Ш. ҳукмронлиги йилларида Дониёлбий даврида бошланган Халифа Худойдо мажмуаси қурилиши давом эттирилган.

Ш. Жўйбордаги Эшони Имло қабристонини пири Шайх Сафар қабри олдида дафн этилган.

Ад.: Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т. 2001.

Қаҳрамон Ражабов.

ШОҲНАВОЗХОН (17-аср 18-аср бошлари) — ҳиндистонлик тарихчи олим ва адиб. Ш.нинг форс тилида ёзган «Маосир улумаро» («Амирлар тарихи») асари Ҳиндистоннинг ўрта асрлардаги тарихи, иқтисоди ва, айниқса, маданиятини ўрганишда муҳим манба саналади;

Ш. мазкур тадқиқотида бизгача етиб келмаган кўпгина асарлардан фойдаланган. Асарда 16-асрнинг ярмидан 18-аср бошигача Ҳиндистонда яшаб, ижод этган (шунингдек, Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга келиб яшаб қолган) давлат, фан ва маданият арбобларининг ҳаёти ҳамда ижодий фаолиятлари ёритилган. Асарнинг охириги қисмини Ш.нинг ўғли Абдулҳай ёзган. Асарни инглиз шарқшуноси Н.Беверж хоним форсчадан инглиз тилига таржима қилиб, Калькуттада нашр эттирган (1946).

ШОҲНАЙ, шехнай — *сурнайсимон* тилчали пуфлама мусиқа чолғуси. Шим. Ҳиндистоннинг асосий мумтоз созларидан. Ёғочдан қилинган конуссимон тана-сида 7 та чалғич (бармоқ) тешиги мавжуд. Қамишдан ясалган тилчаси орқали ҳаво юборилади. Баланд, кучли ва жарангдор товушга эга. Ижро жараёнида Ш.га паст овозли (бансури най каби) пуфлама ҳамда урма (ноғора, табла ва бошқалар) чолғулар жўр бўлади. Турли оилавий ва диний маросимлар, халқ байрамларида, ҳозирда эса концерт чолғуси сифатида ҳам кенг қўлланилади (яна қ. *Бисмиллоҳ Хон*).

ШОҲНИШИН — сарой, меҳмонхона, уйларнинг хос хоналари тўридаги супали, усти *кўшк* сифат безатилган махсус жой. Мас, Ситораи Моҳи Хоса меъморий мажмуасидаги Аҳаджон саройида Ш. бўлган. Тошкентнинг эски шаҳарида *Шоҳнишинтепа* сақланиб қолган.

ШОҲНИШИНТЕПА - археологик ёдгорлик; атрофи кишлокдан иборат бўлган қасрқўшк харобалари (7—13-асрлар боши). Тошкентнинг шим.ғарбий қисми (Эски шаҳар)да Кайковус анҳори бўйида жойлашган. Ривоятларга кўра, Турон подшоси Афросиёб ўз фукаро вакилларини шу қароргоҳда қабул қилган. Ёдгорлик Туркистон археология хаваскорлари тўғараги аъзолари томо-

нидан қайд этилган (19-аср охирилари). 20-асрнинг 50-й.ларида М.Е. *Массон* томонидан ўрганилган. 1968—69 йилларда Тошкент археология экспедицияси текширган. Ш.да табиий соз тупрокли дўнглик устида қад кўтарган кўшк харобалари ва 7—8-асрларга мансуб маданий қатлам сақланган. 9—10-асрларда кўшк харобалари *Бинкат* рабодига туташиб, шаҳар маҳаллақўйларига бирлашиб кетган. Ш.да кулолчилик устахона ва хумдонлар қолдиқлари қайд этилган. Бинкат рабодининг маҳалласи сифатида мавжуд бўлган Ш. 13-аср бошида вайрон этилган.

«**ШОҲНОМА**» — қадимги шоҳлар ҳақидаги ривоят, афсонавий ва эпик достонлардан иборат китоблар номи. Дастлаб сосонийлар даври (3—6-асрлар) да паҳлавий тилида «Хватайнамак» («Худойнома» — «Хукмдорлар ҳақида китоб») тўплами яратилиб, 10-асрда «Ш.» номи билан қайта ишланган. 9—10 та «Ш.» яратилгани тарихдан маълум. 9—10-асрларда уларнинг кўпи араб тилига ҳам таржима қилинган. Лекин уларнинг бирортаси бизгача тўлиқ етиб келмаган. Жумладан, йирик амалдор ва лашкарбоши Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдуразоқ Тусийнинг топшириғига кўра, 957 йил Абу Мансур алМаъмарий томонидан насрий «Шоҳномаи Мансур» яратилган. Бу асарнинг фақат бошланиш қисмигина бизга етиб келган. Тахм. 963 йил Абд алМуайяд Балхий ҳам насрий «Ш.» ёзган. У билан айна вақтда Масъуд Марвазий ва Абу Али Балхийлар «Ш.» битганлар. Балхий асарида Фирдавсий «Ш.»сида тилга олинмаган Наримон, Сом, Оғуш, Ваҳодан, Кайшикан номлари билан боғлиқ лавҳалар мавжуд бўлган. Марвазий ўз «Ш.» сини биринчи одам ва биринчи подшоҳ Қаюмарсдан бошлаб, сомонийлар давлатининг охириги даври тасвири билан тугаллайди. Бў борада тўпланган катта тажриба ва йиғилган салмоқли материал асосида сомоний хукмдорлар буйруғи ва ҳомийлигида

Абу Мансур *Дақиқий* назмий «Ш.»га қўл урган. Бирок у Зардушт, Гуштасп ва Аржасп дostonларини — жами 1000 байт ёзганда, фожиали равишда ўлдирилган.

Дақиқий бошлаган ишни Абулқосим *Фирдавсий* ниҳоясига етказган: 50 подшоҳликдан иборат 4 та сулола мисолида Эрон ва Турон халқларининг қарийб тўрт минг йиллик тарихи юксак маҳорат билан қаламга олинган 60 минг байт (120000 мисра)дан иборат муаззам «Ш.» устида у 30 йилдан ортик вақт ишлаган. У энг қадимги даврлардан бошланиб, сосонийлар шоҳи Яздигард III даврида арабларнинг Эронга бостириб кириши билан якунланган. Фирдавсий «Ш.»си ўзидан кейинги Шарқ адабиётига кучли таъсир кўрсатган, унга жавобан кўплаб «Ш.»лар ёзилиб, ўзига хос шоҳноманавислик анъанаси вужудга келган. Бу анъанани Асадий Тусий бошлаб берган: у 1066 йилда 145 боб, 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» дostonини яратган. қадимий Эроннинг афсонавий қахрамони бўлган Гершасп Жамшиднинг бавлоди, Фирдавсий қахрамони Рустамнинг катта бобосидир. Фирдавсий «Ш.»сида Гершасп ҳақида батафсил тўхталмагани учун Асадий Тусий унинг фаолиятини кенг ёритишни мақсад қилган.

11 — 12-асрларда «Барзунома», «Баҳманнома», «Қушнома», «Фаромурзнома» асарлари, кейинроқ — мўғуллар хужуми арафасида «Жаҳонгирнома», Қонёий Тусийнинг «Салжукнома»си, 1300 йилда қатл этилган шоир Робёий Бушанжийнинг «Картнома»си, темурийлар даврида «Сомнома», Рустамнинг қизи Гушаспбонуга бағишланган 4 дoston пайдо бўлган. Бу дostonлар орасида энг салмоқлиси «Барзунома» бўлиб, унинг 2 нухаси маълум: кичиги — 45, каттаси — 65 минг байт. Қўлёмалари Париж ва Душанбада сақланади. Унинг ўзбекча нухалари ҳам мавжуд.

«Ш.» таъсирида бир неча тарихий ва тасаввуфий дostonлар ҳам яратилган: «Искандарнома»лар, мутасаввиф шоирлар ёзган панднома дostonлар,

«Ш.», «Шаҳаншоҳнома» номлари билан ижод қилинган асарлар шулар жумласидандир. Фақат Ҳамдуллоҳ Муставфий Қазвинийнинг «Зафарнома» китоби «Ш.»нинг давоми бўлиб, 1335 йилгача бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Соҳиб номли шоир ҳам 1320 йилда ёзилган «Дафтари дилқушо» асарида «Ш.»ни давом эттирган. Бадриддин Чочий ҳам 35 минг байтдан иборат «Ш.» ёзган бўлсада, у ҳали топилган эмас. Турк шоири Узун Фирдавсий ҳам Боязидга атаб «Ш.» ёзган. Лекин султон шоирга дostonини ихчамлаштиришни буюрганидан аччиқланиб, унга қарши ҳажвия ёзиб, Хуросонга қочиб кетади.

Бағишловни ҳисобга олмаганда, Фирдавсий «Ш.»сида ислом таъсири деярли йўқ. Ҳолбуки, унга эргашиб ёзилган «Ш.»ларда муаллифларнинг мусулмон эканлиги яққол сезилиб туради, баъзи дostonларда баҳодирлар ҳатто ислом дини учун курашчилар сифатида тасвирланади. Сафавийлар даврида ёзилган «Ҳовароннома»да шиалик мазҳаби учун кураш асосий ўринни эгаллайди ва ҳатто бош қаҳрамон ўрнини Ҳазрат Али эгаллайди. Бундан ташқари, бу дostonларнинг барчаси учун хос хусусият уларда панднасихат мотивининг устунлигидир. «Гершаспнома»нинг ҳам учдан бир қисмини панднасихат ташкил этади. Бу асарларнинг бирортаси ғоявийбадий жиҳатдан Фирдавсий «Ш.»си даражасига кўтарила олмаган, адабиёт тараққиётида ҳам сезиларли роль ўйнамаган.

Ад.: Шомухамедов Ш., Шоҳ китоб ва унинг муаллифи, Т., 1992; Ҳомидов Ҳ., «Шоҳнома»нинг шухрати, Т., 1991.

Эргаш Очилов.

ШОҲРУХ, амирзода Шоҳрух, Мирзо Шоҳрух, Шоҳрух мирзо, Ҳокони саъид, Абу Наср Шоҳрух баҳодир султон (1377.20.8, Самарқанд — 1447.19.3, Рай) — *Амир Темур*нинг 4ўғли, Темурийлар ҳукмдори. Ёшлиқ йиллари Самарқандда ўтган, шу ерда дунёвий ва диний таълим олган. Амир Темур 1390—91 йил Даш-

ти Қипчоққа ва 1392 йил ғарбий мамлакатларга 5 йиллик юришлари чоғида Ш.ни мамлакатни бошқаришга тайинлаб қолдирган. Кўп ўтаай, Амир Темур Ш.ни ўз ёнига чақириб олади ва 17 ёшли Ш. жанговар ҳаракатларда қатнаша бошлайди. Амир Темур уни лашкарнинг *манглай* ва *жуванғар* қисмларига тайинлайди, кейинроқ эса, Самарқандга қайтариб, пойтахтни бошқариб туришни топширади.

Амир Темур 1396 йил Ш.га Хуросон ўлкасини *суюрғол* қилади ва тегишли кўшин ҳамда элат билан бирга уни ўз мулкига жўнатади. Ш. Амир Темурнинг 7 йиллик юришида, хусусан, Яқин Шарқдаги ғарбий ҳаракатларда бевосита қатнашган, лашкарнинг *илғор*, *манглай*, *жуванғар* қисмларини бошқарган; жанглarda шахсий довораклик ва маҳорат намоиш этган. Уни адолатпарвар, раият тинчлигини кўзловчи шахс сифатида билганлар; камалда қолган шаҳарлар аҳолиси аксари ҳолларда сулҳ таклифи билан Ш.га мурожаат қилганлар ва у ҳам ўз ёрдамини аямаган. Баъзи ҳолларда, Амир Темур Ш.ни лашкарнинг *ўғрук* қисмини кўриклашга мутасадди қилган.

Шарафуддин Али Яздий «*Зафарнома*»да ёзишича, Амир Темур ҳаётининг кейинги йилларида Ш.нинг давлатдорлик сифатларига алоҳида эътибор берган. Чунончи, Хитойга юриши чоғида, салтанат хавфсизлигини таъминлаш, хусусан, ғарбий ўлкаларни идора этиш каби катта масъулиятни Ш. зиммасига юклайди ва уни Хуросонда қолдиради. Сохибқирон 1391—92 йиллар мўғуллар босқини даврида бутунлай хароб қилинган *Банокат шаҳри* ўрнига янги шаҳар барпо этиб, у ерга атроф ерлардан аҳолини кўчириб обод қилади ҳамда уни Ш.га суюрғол қилади ва бу шаҳар Шоҳрухия номи билан шуҳрат топади.

Амир Темур вафотидан сўнг, 1405 йил мартда Ш. расмий равишда Темурийлар салтанати ҳукмдори сифатида Хуросон тахтига ўтирди ва ўз номидан

хутба ўқитиб, пул (танга) зарб қилдирди. Ш. ҳукмдорлигининг дастлабки йилларида Темурийлар салтанатида кучли тарқоқлик юзага келиб, салтанатнинг турли қисмларида яккахокимлик учун кураш бошланиб кетди. Мовароуннаҳрда Самарқанд тахтини *Халил Султон* эгаллади, Озарбайжон ва Ажам Ироқини Қора Юсуф, Араб Ироқи худудини Султон Аҳмад ўз кўлига киритди. Эронзаминда темурий шахзодалар ўзаро низолашардилар, Мозандарон, Балх, Ғур ва бошқалар вилоятларда ҳам исёнлар юзага келди. Ш. салтанатда вужудга келган низолар, исёнлар, яккахокимлик учун чиқишларни теран қобилияти, маҳорати, тафаккури, олиб борган сиёсати туфайли биринкетин бостиришга муваффақ бўлди.

Ш. ўз ҳукмдорлиги чоғида Темурийлар салтанатининг худудий кенглиги, ҳарбий салоҳияти, кучли иқтисодий мавқеини сақлашга интилди. Бунинг учун Мовароуннаҳр, Эронзамин, Озарбайжонга юришлар қилиб ғалаба қозонди; 1429 йил Ш. Озарбайжонда хавфли кучга айланган амир Искандар ибн Қора Юсуф устига деярли бутун салтанати худудидан лашкар йиғиб юриш қилади. Салмос чўлида иккала томон ўртасида қаттиқ жанг бўлади; Ш. ўғиллари Мирзо *Бойсунғур* лашкарнинг жуванғарини, Иброҳим Султонни *барангартник* бошқаришга белгилайди; Муҳаммад Жўғийни эса ўзига тегишли бўлган ғул қисмда қолдиради. Шиддатли жангдан сўнг Ш. лашқари зафар кучади. Ш. Сейистон ва Бадахшонга лашкар жўнатиб, у ерлардаги исёнларга чек қўяди. 1405 йилдан 7 йил давомида Хоразмни забт этиб турган Дашти Қипчоқ амирларига қарши Ш. катта лашкар жўнатади ва ғолиб келиб, Хоразмни Темурийлар салтанати таркибига киритади ҳамда вилоятни бошқаришга саркарда амир *Шоҳмалик*ни белгилайди. Ш. кўпгина низоларни сулҳ йўли билан бартараф қилган ва бунда таниқли давлат арбоблари ва шайхлар хизматидан кенг фойдаланган. Уму-

ман, Ш, хукмронлиги даврида шарқда Мўғулистондан тортиб ғарбда Миср ва Рум ерларигача, жан.да Ҳиндистоннинг марказий қисмидан бошлаб шим.дан то Дашти Қипчоқ чегараларигача бўлган жойлар Темурийлар салтанати таркибига кирган. Салтанатни суурғол тизими бўйича бошқарган; мамлакат худудини ўғиллари, неваралари, қариндошлари, хизмат кўрсатган садоқатли амирларига суурғол қилиб берган.

Тарихчи *Ҳофизи Абрининг* «Зубдат аттаворих» асарига ёзилишича, Ш. 1443 йил Миср подшосига элчи йўллаб *Каъба* уйига ёпинчиқ кийгазишни сўрайди ва розилик олади. Шу асосда 1444—45 йил каъбапўш тайёрлатиб, уни шайх Нуриддин Муҳаммад алМуршидий ва мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Абҳарий воситасида Маккага жўнагади; улар каъбапўшни муқаддас Каъба уйига ёпиб қайтадилар.

Ш. подшоҳлик девонида кундалик ишларни доим назорат қилиб борган; қарорлар қабул қилишда кенгаш ва маслаҳатга кенг ўрин ажратган, кўпчилик фикрини инобатга олган ҳолда адолатли ҳукмлар чиқарган. Шунингдек, девонда диний ва дунёвий масалалар юзасидан етук алломалар иштирокида суҳбатлар, фикҳ, тиб, нужум, геогр., тилшунослик ва бошқалар фан соҳалари бўйича баҳсмунозаралар ташкил қилган, ўзи ҳам уларда фаол қатнашган.

Ш. салтанати худудиде бунёдкорлик фаолияти учун катта имкониятлар юзага келди. Шаҳарсозлик, хунармандчилик, савдо, деҳқончилик, илм-фан, маданият тез сурыатлар билан ривожланди. Ш. бунёдкорлик ишларига, хусусан, шаҳарлар ободончилиги ва суғориш тизимини ривожлантиришга катта эътибор қаратиб Ҳирот (1405 йил), Балх (1407 йил) шаҳрларини тиклашга олий фармон берган. Чингизхон юриши чоғида хароб қилинган (1220 йил) Марв шаҳри қайта барпо этилиб, унга Мурғоб дарёсидан ариқ қаздириб сув келтирилди. Суғориш тизими яхшиланди, янги ерлар

ўзлаштирилди, экин майдонлари кенгайди. Шаҳарларда хунармандчилик ва савдо ривожланди, кўплаб маданиймаънавий муассасалар — мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар курилди.

Ш. илм-фан ривожига алоҳида эътибор берди. Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Машҳад, Шероз ва бошқалар шаҳарларда илм-фан кенг ривож топди. Мовароуннаҳрда Мирзо *Улғбек* расадхона (қ. *Улғбек расадхонаси*) барпо этиб аниқ фанлар ривожланди; *Нақшбандия* таълимоти ёзма мерос тарзида шаклланди ва шу йўналишда бир қанча асарлар ёзилди. Ҳирот ва Шероз шаҳрларида тарихнависликка катта эътибор қаратилди. Амир Темур ва темурийлар тарихига оид бир қанча йирик асарлар яратилди. Темурийлар салтанатида китобат ва миниатюра санъати юксалди. Ҳиротда Мирзо Бойсунғур ва Шерозда Иброҳим Султон бу соҳаларнинг ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Ш. хукмронлиги даврида Темурийлар салтанатининг халқаро миқёсдаги нуфузи ортди; давлатлар ўртасидаги элчилик муносабатларига Ш. жуда катта эътибор берган. Унинг хузурига Хитой, Ҳиндистон, Миср, Шом, Рум, Европа, Дашти Қипчоқ ҳукмдорларидан элчилар келгани ва Ш. ҳам ўз элчиларини жўнатгани ҳақида Темурийлар даври тарихий манбаларида маълумотлар қайд этилган ва иккита элчилик ҳақида мукамал кундалик ҳам ёзқлган. 141922 йиллар Хитойга бориб келган сафар хотиротлари, унда бевосита қатнашган Ғиёсиддин Наққошнинг кундалиги ҳамда 144244 йиллар Жанубий Ҳиндистонга бориб қайтган элчиларнинг сафар тафсилотлари, уни бошқарган Абдураззоқ Самарқандийнинг сафарномасида акс этган.

Ш.нинг элчилар воситасида йўллаган мактубларида савдо йўллари хавфсизлигини таъминлаш ва халқаро савдосотиқни ривожлантириш алоҳида таъкидланган. Буюк ипак йўли орқали савдо ва элчилик карвонлари мунтазам қатнаб турган. Ш.

ўзининг халқаро сиёсатида давлатлараро тинчтотувлик ва дўстона муносабатлар таъминланишини устувор йўналиш деб билган.

Ш.нинг давлатчилик сиёсатида бунёдкорлик ишларига катта эътибори натижасида илм-фан ва маданият ривожига ўзига хос уйғониш (ренессанс) бўлди ва бу 15-асрнинг 2-ярмида *Алишер Навоий* даврида Хуросонда илм-фаннинг юксак ривожланиши учун замин яратди.

Манбалар: Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1972; Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969.

Ад.: Аскарлов А. ва бошқалар, Темур ва Улуғбек даври тарихи., 1996.

Омонулло Бўриев.

ШОХРУХБИЙ, Шоҳрух, Шоҳруххон (тахм. 1680/81 1721) Кўкон хонлиги асосчиси ва биринчи хони (1709—21). А/ш/глардан. Ривоятларга кўра, Ш. *Олтин Бешик* авлодидан бўлган. Мулла Олимнинг «Тарихи Туркистон» асарида келтирилишича, ўзбеклар Чодак хўжалари ҳукмронлиги асоратидан халос бўлишга аҳд қилиб Олтин Бешикнинг авлоди Шоҳруххон Ашурбек ўғлини Тарғовада хон қилиб сайлашга қарор қилдилар.

Ш. ўрда ва кўрғон учун қулай жой танлашга фармон беради. Юборилган одамлар «Кўк тўнликлар» яшайдиган икки сой оралиғида жойлашган худудни қулай жой, деб ҳисоблайдилар. Улар бу ерда арк қурадилар ва унинг атрофида сарой ва бинолар қура бошлайдилар. Шундан кейин Ш.ни тахтга ўтказадилар (1709).

Ш. даврида хонлик ўз тасарруфига Кўкон, Исфара ва Марғилон атрофларини қўшиб олган. Ш.дан сўнг тахтга унинг катта ўғли *Абдурахимбий* ўтирган.

ШОХРУХИЯ - қ. *Банокат*.

ШОҲСАНАМ — қадимий шаҳар харобаси (мил. ав. 1-минг йиллик — мил. 13-аср). Кўхна Урганч шаҳридан 90 км

жан.ғарбда жойлашган. 1939 ва 1952 йилларда Хоразм археологияэтнография экспедицияси томонидан ўрганилган. Ш. мил. 4-асрда тушкунликка учраб, 9-асрда қайта тикланган. Бироқ 13-асрда мўғуллар ҳужуми натижасида вайрон қилинган. Шаҳарнинг ичидан ва атрофидан шишасозлик, кулолчилик устаноналари, ҳаммом ва масжид харобаларининг қолдиқлари топилган. Ш.дан қалъа деворлари очилган. Шулардан ўрта асрларда қурилган истехкомлар яхши сақланган. Шаҳар марказида 12-асрга оид пештоқи ганчдан манзарали ўймакорлик нақшлар билан безатилган масжид очилган. Қазииш пайтида тангалар, сопол, жез, шиша ва тошдан ясалган идишлар, безаклар, буюмлар, мато, маданий ўсимлик ва макбара қолдиқлари топилган.

ШПАКЛЁВКА (нем. «куракча» сўзидан; куракча билан текислаш) — бўяшдан олдин сиртларни текислаш мақсадида суркаладиган масса. Кукун ҳолатидаги бўр, тальк, оҳак, гипс ва бошқаларга алиф мой, елим, лок каби моддаларни қўшиб аралаштириш йўли билан тайёрланади. Ш.нинг локли, мойли ва елимли хиллари бўлади. Ш.ни сиртларга куракча билан суркаш жараёни шпаклёвкалаш (текислаш) деб юритилади. Ш. суркалган қатлам (одатда, 1 мм гача) қуриганидан кейингина жилвир қоғоз билан яхшилаб силлиқлаб, кейин бўялади. Локли Ш., асосан, машинасозликда, мойли ва елимли Ш. қурилишда ишлатилади.

ШПАНКА (Сегаяев уи1 §ап8) — раънодошлар оиласи олча туркумига мансуб оддий олча (оливоли) нави. Халқ селекцияси йўли билан чиқарилган. Ўзбекистонда, шунингдек, Молдавия, Украина, Грузияда тарқалган. Дарахти кучли ўсади, шохшаббаси кенг. Барглари эллипсимон, гулларининг ранги оқ, хушбўй, март охири — апр. бошларида гуллайди, четдан чангланади. Меваси йирик (5 г), думалоқ, ялтироқ, тўққизил

, пўсти юпка, эти майин, серсув, ширин-нордон. Таркибида С, В₂, В₉ витаминлари, қанд, ошловчи моддалар бор.

Май — июнда пишиб етилади. Экилганидан кейин 3—4йили ҳосилга киради. 7—8 ёшида ҳар бир дарахти 25—30 кг гача ҳосил беради. Ш., асосан, ёввойи олчага пайванд қилиниб кўпайтирилади. Меваси янгилигида ейлади, консервалар — мураббо, компот, шарбат ва бошқалар тайёрланади. Касалликларга ва зараркундаларга ҳамда совуққа чидамли. Ш. етарли даражада суғорилмаганда қалқондорлардан зарарланиши мумкин. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўстирилади.

ШПЕМАН Ханс (1869.27.6, Штутгарт 1941.12.9, Фрайбург, Баден) — немис эмбриологи, экспериментал эмбриологиянинг асосчиларидан бири. Гейдельберг, Мюнхен, Вюрцбург унтида ўқиган. Росток (1908—14) ва Фрейцбург (1919—37) унтида проф. Берлиндаги биология институти директори (1914—19). Илмий фаолияти сувада ва куруқликда яшовчиларнинг экспериментал эмбриологиясига оид. Ш. изланишлари ривожланаётган эмбрион қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, *детерминация ва бошқалар* жараёнларни ўрганишга замин яратди. Нобель мукофоти лауреати (1935).

ШПЕНГЛЕР Освальд (1880.29.5, Бланкенбург, Гарц — 1936.8.5, Мюнхен) — немис файласуфи, тарихчи, *ҳаёт фалсафаси* намояндаси. Асосий асари «Европанинг сўниши» (1918—22) қатта муваффақият қозонгандан сўнг танилган. 20-й.ларда фашизмга яқин йўналишдаги публицистик чикишлар қилган, ammo 1933 йил нацистларнинг ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги таклифларини рад этган. Ш.га *Ницше* фалсафаси ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. Ш. ўз қарашларида чексиз кенгайиб кетган органик ҳаёт тушунчасига таянади. Маданиятни у «организм» сифатида талқин қилади ва ягона, умуминсоний маданият йўқ ва бўлиши

ҳам мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Ш. 8 та маданиятни: Миср, Ҳинд, Бобил, Хитой, «аполлон» (юнонрум), «афсунгарлик» (византия-араб), «фауст» (Ғарбий Европа) ва майя маданиятини ажратиб кўрсатади; руссибиров маданияти пайдо бўлиши кутиляпти, деб уқтиради. Ш.га кўра, ҳар бир маданий «организм»га унинг ички ҳаётий циклига боғлиқ ҳолда олдиндан муайян муддат (минг йилга яқин) белгилаб берилади. Маданият ўлиб бориб ўрнини *цивилизация* эгаллайди. Маданиятдан цивилизацияга ўтиш ижодкорликдан унумсизликка, тиклана боришдан қотиб қолишга, қахрамонона ишлардан оддий ишга ўтишни англади; юнонрум маданияти учун бу жараён эллинизм даврида, Ғарб дунёси учун эса — 19-асрда рўй берди ва унинг «сўниши» бошланди. Ш.нинг фикрича, цивилизация кириб келиши билан бадий ва адабий ижоднинг кераги бўлмай қолади. Шунинг учун у маданиятга доир нарсаларни йиғиштириб қўйиб, соф техницизмга берилишни таклиф этди.

ШПИЛЬКА (нем. игна) (машинасозликда) — икки учига резъба қирқилган маҳкамлаш деталли. Деталларни бири-бирига бириктириш учун ишлатилади. Ш.нинг бир учи асосий деталга бураб киритилади, 2учи эса тешик орқали маҳкамланаётган деталга киритилади ва унга гайка бураб қўйилади. Баъзи ҳолларда деталлар иккала учига ҳам гайкалар бураб қўйиладиган Ш. билан маҳкамланади.

ШПИНДЕЛЬ (нем. *урчук*) — 1) металл қирқиш станогининг иш вали. Унга асбоб (фреза, парма, жилвир тош ва бошқалар) ёки ишлов бериладиган буюм маҳкамланади. Ш. тишли ва тасмали узатма орқали ёки бевосита электр двигателъ ёки ҳаво турбинасидан ҳаракатга келтирилади; 2) прокат стани валларини айланма ҳаракатга келтирувчи оралик вал. Ш.нинг бир учига прокатлаш вали (жўва), иккинчи учига ҳаракатлантириш

вали кўзгалувчан қилиб бириктирилади; 3) йиғириш машинаси урчуғи; 4) кема шпали (чиғири) нинг ўқи ёки клапанининг стержени; 5) *пахта териш машинаси* иш органи. Пахта теришаппаратига ўрнатилишига қараб, Ш. вертикал (тик) ва горизонтал (ётик) хилларга бўлинади, пахта териш машинаси эса вертикал Ш.ли машина ва горизонтал Ш.ли машина деб номланади. Ўзбекистонда 20-аср 90-й.лари ўрталаригача асосан вертикал Ш.ли машиналардан фойдаланилган, бундан кейин горизонтал Ш.ли машиналар ҳам ишлатила бошлади. Вертикал Ш.нинг дастлабки хиллари пўлат вал (стержень) ёки труба (кувур) сиртига 3 ёки 4 қатор вертикал аррасимон тишлар қирқиб чиқарилган. Бундай Ш.лар пахта териш жараёни талабларига тўлиқ жавоб бермаслиги (уларни тайёрлаш ва таъмирлаш технологиялари мураккаблиги, терилган пахтанинг сифатига таъсир қилиши, тишларни тезтез ювиб туриш лозимлиги) ни ҳисобга олиб, ўзи тозаланадиган таркибий Ш. яратилди. Унинг асосий иш органи — икки ёнига штамплаб тишлар чиқарилган пўлат лента. Уни 4 қиррали пўлат қувурга спирал ҳолида ўраб (тишларини винт чизиги бўйича жойлаштириб), бир учи маҳкамланган ва иккинчи учи бўш қолдирилган. Бундай конструкциядаги Ш. тебранма ҳаракатлиниши натижасида сиртига, тишларига гўза тупи, барглари ва ўтларнинг шираси ёпишмаслиги туфайли терим машинасининг иш унумдорлиги ошди, терилган пахтанинг ифлослиниши ва толанинг механик шикастланиши камайди, энг асосийси Ш.ни тезтез ювиб туришга ҳожат қолмади. Вертикал Ш.ли пахта териш машинасининг барабанига 12 тадан Ш. ўрнатилган. Мас, икки қаторли терим аппаратида 8 та барабан бўлиб, Ш.лар сони 96 тага етган. Ш. тиш чиқарилган қисмининг уз. 60 мм.

Горизонтал Ш. пўлат стержендан тайёрланади. Уз. 145 мм бўлиб, 3 қаторли тиш қирқиб чиқарилган 70 мм ли қисми конуссимон шаклда, иккинчи учига ҳаракатга келтирувчи конуссимон тиш-

ли ғиддирак (шестерня) ясалган. Бундай Ш.лар кассеталарга ўрнатилади. Мас, 2 қаторли машинада 48 та кассета бўлиб, ҳар бирига 18 тадан Ш. ўрнатилади, уларнинг машинадаги умумий сони 864 та. Технологик жараён (пахта териш)да Ш. тишларига шира ёпишмаслиги учун шу 864 та Ш.нинг ҳар бирини сув билан намлаб туриш мақсадида полеуратандан тайёрланган ёстикча, сув билан таъминлаш усуқуналари, 500 л ҳажмли бакдаги сувни ёстикчаларга етказиб берадиган насос кўзда тутилган. Горизонтал Ш.лар таъмирланмайди, маълум муддат ишлатилгач, ташлаб юборилади. Ш.ларнинг ишлаш тартиби *пахта териш машинаси* мақоласида келтирилган.

Вертикал Ш.лар тузилиши, тайёрлиниши ва ишлатилиши жиҳатдан горизонтал Ш.ларга нисбатан анча устун ва арзон туради. Вертикал Ш., асосан, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган, горизонтал Ш. АҚШ да ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонлик олим ва ихтирочикконструктор Л.М. *Розенблом* Ўзбекистон шароитида вертикал Ш.нинг горизонтал Ш.дан афзаллигини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлаган. Таркибий вертикал Ш.ни Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги интида акад. Х.Х. *Усмонхўжаев* ва техника фанлари номзоди Қ. Иноғомовлар яратишган.

Анвар Ризаев, Қўрқмас Иноғомов.

ШПИНЕЛЛАР (нем.), шпинелидлар — мураккаб оксидлар синфига мансуб минераллар гуруҳи. Умумий формуласи AB_2O_4 ёки $A(A, B)O_4$. Бунда $A—Mg, 2п, Mn, Fe^{2+}, Co, Ni; BA1, Fe^{3+}, Cr, Mn, Ti^{4+}, U^{3+}$. Таркибидаги катионларга кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади: алюмошпинеллар, ферришпинеллар, *хромшпинелидлар*, титаношпинеллар ва ванадийшпинеллар. Куб сингонияда кристалланади. Турлича кизил, яшил, ҳаво ранг, қора, рангсиз хиллари бор. Шишадек ялтироқ. Қаттиқлиги 5—8, зичлиги 3,6—4,1г/см³. Ш. учун ҳосил бўлиш шароитининг

юқори тралилиги хос; нурашга чидамли, сочмаларда учрайди. Магнезиалкарбонат жинсларнинг регионал метаморфизмида ҳосил бўлади. Кўпгина Ш. хром, марганец, темир, титан, рухнинг муҳим рудаси ҳисобланади. Ш. Урал, Помир, Байкал орти, АҚШ, Италия, Мьянма, Таиланд, Афғонистон ва Шри Ланкада мавжуд. Шаффоф турларидан кимматбаҳо тош сифатида, сунъий Ш.дан оловбардош материаллар, сопол, бўёқ ишлаб чиқаришда ҳамда асбобсозлик ва радиотехникада фойдаланилади.

ШПИТТЕЛЕР Карл (асл исми; тахаллуси Феликс Тандем, Тапйегп) (1845.24.4, Листаль — 1924.29.12, Люцерн) — швейцариялик ёзувчи. Немис тилида ижод қилган. Базел, Цюрих, Гейдельберг унларига ҳуқуқ ва теология бўйича таҳсил олган. Дастлабки эпик достони — «Прометей ва Эпитемия» (1880—81; шеърӣй варианти «Чидамли Прометей», 1924). Шундан сўнг Ш.нинг «Ғайритабиийлик ҳақида» (1883) достони, «Капалаклар» (1889) лирик шеърлар тўплами, «Колдери аймоғи кичкина Фред» (1892), «Густав» (1892) насрий асарлари ва «Адабий афсоналар» (1892) сатирик шеърлар тўплами нашр этилган. «Олимпия баҳори» (1910, 5 китоб) эпик достони машҳур. Достон 8 сатрли услубда ёзилган бўлиб, мифология, юмор, фантазия, дин, аллегория аралашмасидан иборат. Нобель мукофоти лауреати (1919).

ШПИЦБЕРГЕН (норвегча Свальбард) — Шим. Муз океанининг ғдобиӣ қисмидаги архипелаг. Майд. 62 минг км². Йирик ороллари: Ғарбий Ш., Шим. Шарқий Ер, Эж, Баренц. Қирғоқдари фьордлар билан парчаланган. Рельефи тоғли (энг баланд жойи 1712 м, Ньютон тоғи). Майдонининг 35,1 минг км² музликлар билан қопланган. Кўп йиллик музлоқлар, иссиқ булоқлар бор. Иклими Арктикага хос денгиз иклими. Ўсимликлари мох, лишайник, пакана

қайин ва тол. Шим.Ғарбий Шпицберген, Форланн миллий боғлари, резерватлар ташкил этилган. Тошқўмир конлари бор. Маъмурий маркази — Лонгьир, асосий порти — Баренцбург. Ш.га илк бор 11—12-асрларда поморлар, 1596—97 йилларда голландиялик денгизчисайёҳ В. Баренц борган. 1925 йилда Норвегия расмий равишда Ш.ни Норвегия Қироллиги худуди (Свальбард маъмурий бирлиги) деб эълон қилган.

ШПОН (нем. майда тараша, пона) — 1) ёғоч ғўлаларни шилиш станокларида шилиб, рандалаш станокларида рандалаб ва арралаш станокларида арралаб олиндиған юпка материал. Шилиб олинган Ш. (0,1 — 10 мм қалинликда) *фанер* тайёрлашда, арралаб олинган Ш. (1 — 10 мм) мусика асбобларининг қорин қопқоқларига ёпиштиришда, рандалаб олинган Ш. (0,2—5 мм) дурадгорлик буюмлар сиртига қоплашда ишлатилади; 2) матбаада — сатрлар орасини катталаштириш учун кўйиладиган пластинкасимон оралик (пробель) материал (қистирма).

ШПОНКА (полякча згрокпа, нем. пона, қистирма) — 1) машина ва механизмларда вал (ўк)ни унга кийдирилган деталь (шків, шестерня ва бошқалар) билан бириктириш учун мўлжалланган деталь. Шків, тишли ғилдирак (шестерня) ва бошқалар гупчагидаги ҳамда валлар танасидаги ўйикларга кўйилади. Призматик, понасимон, сегмент шаклли хиллари бор. Ш.дан фойдаланиб ҳосил қилинган бирикма шпон кали бирикма деб аталади; 2) ёғоч конструкция элементларини бир-бирига бириктирувчи силжитиш кучига тўсқинлик қилувчи деталь; 3) гидротехника иншоотлари чокларини зичловчи қистирма. Гидроизоляция материали (битум) дан қилинади.

ШПРЕ, Шпрее — Германиядаги дарё, Хафель дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 398 км, ҳавзасининг майд. 10,1 минг км². Судет тоғларидан бошланиб,

Шим. Германия пасттекислигида кенг ва бо்தоқланган водийдан оқади. Баҳорда серсув. Ўртача сув сарфи 40 м³/сек. Кема қатнайди. Ш. бўйида Берлин, Котбус шаҳрлари жойлашган.

ШПРИЦ (нем.) — тиббий асбоб. Организмга турли дори эритмалари юбориш (инъекция), бўшлиқлардан (плевра ва бошқалар) суюқликлар (қон, йиринг) ни сўриб олиш ва бошқалар муолажаларда ишлатилади.

Ш. ўлчами аниқ кўрсатилган, дори эритмаларини дозаларга бўлишга имкон берадиган цилиндрдан, поршень ва ичи ковак игнадан иборат. Ҳозир бир марта ишлатиладиган Ш.лар кенг русум бўлган. Бу турли касалликлар юқиши ва тарқалишининг олдини олиш имконини беради.

ШПРОТЛАР — *сельдсимонлар* оиласининг бир уруғи. 6 тача тури бор. Уз. 17—18 см, димоғ суягида тишлари йўқ, корин сузгичлари бир оз олдинда, кўкрак сузгичи эса анча кейинда жойлашган. Болтик, Ўрта ва Қора денгизларда Европа шпроти кенг тарқалган. Увилдиригини янв.—июль ойларида кирғоқ яқинига, 50—100 м чуқурликка, сув ҳарорати 16—17° бўлган жойларга ташлайди. Майда планктон билан озикданади. Умри қисқа, 3—4 йил яшайди. Ш. баъзан *килкалар* деб ҳам аталади.

ШПУР (нем. из) — цилиндрсимон кон лаҳими бўлиб, бурғилаш натижасида ҳосил бўлади (диаметри 75 мм гача, чуқ. 5 м). Ўлчамига кўра Шлар: майда (1,5 м гача), ўртача (1,5—2,5 м) ва чуқур (2,5 м дан зиёд) ҳамда йўналиши бўйича — горизонтал, вертикал ва қия бўлади. Ш.ларни бурғилашда бурғилаш болғалари, электропарма ва бошқалар энгил бурғи машиналаридан фойдаланилади. Ш.лар қоя тоғ жинсларидан иншоотларни ўтказишда, уларга портловчи моддаларни жойлаштиришда ва фойдали қазилмаларни майдалаб уриб тушириш-

да, гидротехника ва йўл қурилишида ишлатилади.

ШРЕДЕР Рихард Рихардович (1867.15.10, Москва 1944.27.4, Тошкент) — к.х. соҳасидаги олим, ВАСХНИЛ акад. (1935), Ўзбекистон ФА акад. (1943), проф. (1918), к.х. фанлари д-ри (1936), Мехнат Қаҳрамони (1927). Москва унтининг физика математика ф-тини (1891) ва Петровск к.х. академиясини тугатган (1894), шу ерда хусусий деҳқончилик кафедрасида ассистент (1895-1900). Германия, Швейцарияда малака оширган (1900-02), 1902 йилдан умрининг охиригача Туркистон к.х. тажриба стяси (ҳоз. акад. Р.Р. Шредер номидаги *Богдорчилик, узумчилик ва виночилик институти*) раҳбари. Туркистон к.х. жамияти президенти (1904—18). Туркистон халқ унтини ташкил этишда фаол қатнашган (1918), Ўрта Осиё унти кишлоқ хўжалиги ф-тининг биринчи декани ва проф. Ш. раҳбарлигида ғўза, дон, мева, резавор-мева, сабзавот экинлари, пиллачилик ва бошқалар соҳаларда кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилди, айниқса, богдорчиликка катта аҳамият берилди. Кузги буғдойнинг «Қора калтак» ёки №584 навини, ғўзанинг ўз даврида машхур, тезпишар №1306 ёки «Шредер» навини яратган. Мевали ўсимликлар коллекциясини ташкил этиб, олма, нок ва бошқаларнинг 200 дан ортиқ навини ўрганган. Унинг ишини кейинчалик ўғли А.Г. Шредер (Аргус, Тошкент боровинкаси, Тошкент кальвили, Пскент олмаси ва бошқалар навлари яратган), набираси Е.А. Шредер (Чўлпон, Ғўзал, Олтин олма ва бошқалар навлар муаллифи) давом эттирди. Интда чиқарилган серҳосил узум («Шредер эртагиси»), кулупнай («Шредер хотираси»), олма («Шредер ренети») навлари унинг номи билан аталган. Богдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий текшириш интининг 100 йиллиги муносабати билан институт марказий биноси олдида бронза бюсти ўрнатилган (2001). «Буюк хизматлари учун» ордени

билан мукофотланган (2004).

Ас: Деятельность Туркестанской сельскохозяйственной станции по полеводству, в частности, по хлопководству. Правление землеустройства и земледелия, Т., 1913; Культура хлопчатника в Средней Азии, М., 1925.

Ад.: Труды плодоягодного института им. акад. Р.Р. Шредера, вш. 18 (1898-1948), Т, 1950; Помология Узбекистана, Т., 1983.

ШРЕДЕР ЭРТАГИСИ (чиллакиси) хўраки узум нави. Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига киради. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий текшириш институтида эркин чангланган дурагай уруғлардан олинган ниҳоллардан танлаб чиқарилган (М.М. Мирзаев). Акад. Р.Р. Шредер шарафига унинг номи билан аталган. Тупи кучли ўсади. Гули икки жинсли. Узум бошлари йирик (400—450 г гача), кенг конуссимон, ўрғача тигиз. Ғужумлари йирик (1820 мм) овалсимон, баъзан учи йўғонлашган, тўқ кизил, учи бинафшаранг, эти тигиз, карсиллайди, майин, хушбўй, мазали. Таркибида қанд микдори 18-19%, нордонлиги 6—8%. июль бошларида пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 120—150 ц/га. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экилади.

ШРЁДЕР Герхард (1944.7.4, Моссенбург шаҳри) — Германия давлат арбоби. Гёттинген унтининг юридик ф-тини тугатган (1976). 1976 йилдан юрист бўлиб ишлаган, сўнг Ганноверда хусусий юридик иш олиб борган (197890). Ш. 1963 йилдан Социалдемократик партиянинг фаол аъзоси, 1978 йилдан партиянинг ёшлар ташкилоти — «Ёш социалистлар» раҳбари. 1980 йилдан Бундестаг — Германия парламенти қуйи палатаси аъзоси, айна вақтда Қуйи Саксонияда Германия социалдемократик партияси ер ташкилоти, 1986 йил Қуйи Саксония парламентида социал-демократик партия фракцияси раҳбари, 1990 йилдан Қуйи Саксония ери

вазир-президенти, 1998 йил октябрдан Германия Федератив Республикаси канцлери.

ШРЁДИНГЕР (ЗсёгосИпёег) Эрвин (1887.12.8 Вена 1961.4.1) австралиялик физик, *квант механика* асосчиларидан бири. Вена унтини тугатган (1910). Вена ва Йен унглирида ишлаган. Штуттгарт Олий техника мактаби ва Бреслау (1920—21), Цюрих (192127), Берлин (192733), Оксфорд (193336), Грац (193638) унглири проф. Дублин олий тадқиқот институти директори (1941—55), Вена унги проф. (1956 йилдан). Асосий илмий ишлари статистик физика, квант назария, квант механика, умумий нисбийлик назарияси ва биофизикага оид. Тўлқин механикани ишлаб чиққан (1926). Норелятивистик квант механиканинг асосий тенгламаси (*Шрёдингер тенгламаси*)ни топган. Ш. тўлқин механика билан В. Гейзенберг, М. Борн ва П. Йорданнинг «матрицавий механикаси» орасида боғланиш борлигини аниқлади ва уларнинг физик айнайланиги нисбат килди. Нобель мукофоти лауреати (1933; П. Дирак билан ҳамкорликда).

ШРЁДИНГЕР ТЕНГЛАМАСИ - *квант механиканинг* асосий тенгламаси. Э. Шрёдингер тақлиф қилган (1926). Квант механикада микрозарра (электрон, протон, ядро, атом ва бошқалар)нинг ҳолати тўлқин функция ёки ксифункция (ψ) билан тавсифланади.

Ш.т. олдиндан маълум бўлган муносабатлардан назарий келтириб чиқарилмайди, балки уни бошланғич асосий фараз деб ҳисоблаб, унинг тўғрилигини ундан келиб чиқадиغان натижаларнинг тажриба маълумотларига жуда аниқ мос тушиши билан исботланади.

ШРИ ЛАНКА (1972 йилгача Цейлон), Шри Ланка Демократик Социалистик Республикаси — Ҳинд океанидаги Шри Ланка о.да, Ҳиндистон я.о.дан жан. шарқда жойлашган давлат. Майд. 65,6

минг км². Аҳолиси 19,5 млн. киши (2002). Расмий пойтахти — Жаяварденапура-Котте (парламент жойлашган); амалдаги пойтахти — *Коломбо шаҳри* Маъмурий ҳижатдан 9 вилоят (ргоутсе)га бўлинади.

Давлат тузуми. Ш.Л. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи республика. Амаддаги конституцияси 1978 йил 7 сентябрда қабул қилинган; кейинчалик ўзгартишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1994 йилдан *Кумаратунга* Чандрика хоним). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни президент ва бир палатали парламент, ижрочи ҳокимиятни парламент ва бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Орол соҳилларининг аксарият қисми паст, лагунали, маржон рифлари билан ўралган, кам парчаланган. Ҳудудининг 80%дан ортиғи пасттекислик, айрим жойларда қоялар учрайди. Маркази ва жан.да зинапоясимон тоғлик жойлашган. Энг баланд жойи — Пидуруталагала тоғи (2524 м). Ш.Л.да графит, кварц, қимматбаҳо тошлар, каолин ва бошқалар бор. Иклими муссонли, шим. ва шарқда субэкваториал, жан. ва ғарбида экваториал клим. Ҳаво т-раси текисликларда 26—30°; тоғларда 15—20° гача пасаяди. Йиллик ёғин тоғликнинг жан.ғарбий ён бағрида 5000 м гача, тоғ этакларида 2000 мм гача, шим.ғарбий ва жан.шарқий соҳилларида 1000 мм дан кам. Дарёлари қисқа ва серсув (энг йириги Махавели дарёси); куйи оқимида кема қатнайди. Тупроқлари қизил ва латерит, дарё водийлари ва соҳилида аллювиал тупроқ. Мамлакат ҳудудининг 44% нам тропик ўрмон билан қопланган. Ясситоғликлар саванна типидagi ялангликлардан иборат. Соҳилида мангра ўрмонлари ва кокос пальмазорлари бор. Ҳайвонот дунёси хилмаҳил: фил, маймун, кийик, тўнғиз, қоплон, силовсинлар яшайди; тимсоҳ, тошбақа, илоннинг бир қанча тури, калтакесак бор. Қуш ва ҳашарот кўп. Вилпатту, Яла (Рухуну), ГалОя миллий боғлари, Канди шаҳри

яқинида ботаника боғи бор.

Аҳолисининг 75% сингаллар, 16% дан ортиғини тамиллар ташкил этади. Шунингдек, маврлар (араб ва маҳаллий мусулмонлар авлодлари) ва бошқалар ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 23%. Расмий тиллар — сингал, тамил ва инглиз тиллари. Диндорлар буддавийлик, ҳиндуйлик, ислом ва бошқалар динларга эътиқод қиладилар. Йирик шаҳарлари: Коломбо, Жафна, Канди.

Тарихи. Ш.Л. ҳудудида одам палеолит давридан яшайди. Мил. ав. 5-асрда Ҳиндистондан ҳиндлар кўчиб ўтишган. Мил. ав. 3-асрда дастлабки йирик давлат уюшмаси пайдо бўлди. 15-асрда 3 йирик давлат (сингалларнинг Котте ва Канди, тамилларнинг Жафна давлатлари) вужудга келди. 16-асрда Португалия орол соҳилини босиб олди. 17-аср ўрталарида Нидерландия португалларни сикиб чиқариб, оролнинг 1/4 қисмини эгаллаб олди. 18-аср ўрталаридан Англия билан Нидерландия ўртасида оролни эгаллаш учун кураш авж олди. 1795—96 йилларда оролни инглизлар босиб олди. Орол дастлаб Англиянинг ОстИндия компаниясига қарашли Мадрас президентлигига қўшиб юборилди. 1802 йилдан Буюк Британиянинг алоҳида мустамлакасига айланди. Цейлон аҳолисининг мустамлакачиларга қарши бир неча марта кўзғолонлари бўлиб ўтди (1796, 1818, 1848). 19-аср охири — 20-аср бошларида сиёсий ташкилотлар вужудга келди, миллий озодлик ҳаракати авж олди. 1919 йил биринчи йирик сиёсий партия — Цейлон миллий конгресси тузилди. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45) мамлакатдаги демократик кучлар миллий мустақиллик учун курашни янада авж олдирдилар. 1948 йил 4 фев.да Буюк Британия Цейлонга доминион мақоми асосида мустақиллик беришга мажбур бўлди. Мамлакатда чет эл ҳарбий базалари тугатилди, иқтисодиётда давлат сектори кенгайди, қ.х.да ислохотлар ўтказилди; ташқи сиёсатда бетарафлик, ҳарбий блоklarда қатнашмаслик йўли тutilди. 1972 йил 22 майда Цейлон Ш.Л.

Республикаси деб эълон қилинди. 1978 йил 7 сентябрдан Ш.Л. Демократик Социалистик Республикаси деб атала бошлади. 1977 йилдан иқтисодиётда хусусий секторни мустақамлаш ва унга хорижий сармояни жалб этиш сиёсати амалга оширилмоқда. 1980-й.лардан этник зиддиятлар кескинлашган. Ш.Л. — 1955 йилдан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 4 фев. — Мустақиллик куни (1948). ЎЗР суверенитетини 1992 йил 12 фев.да тан олган ва 1999 йил 13 октябрда дипломатия муносабатларини ўрнатган.

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Бирлашган эркинлик иттифоқи, 1993 йил тузилган; Ш.Л. Коммунистик партияси, 1943 йил 3 июлда ташкил этилган; Ш.Л. халқ партияси, 1984 йил янв.да тузилган; Бирлашган миллий партия, 1946 йил асос солинган. Ш.Л. озодлик партияси, 1951 йил ташкил этилган; Ш.Л. социалистик партияси, 1935 йил дек.да тузилган; Ш.Л. мусулмонлар конгресси, 1980 йил ташкил этилган; Тамил озодлик бирлашган фронти, Тамил миллатчи партиялар блоки, 1972 йил асос солинган. Демократик ишчилар конгресси, 1956 йил ташкил этилган; Цейлон ишчилар конгресси, 1940 йил тузилган; Цейлон касаба уюшмаси федерацияси, 1941 йил асос солинган; Умумцейлон эркин касаба уюшмалари федерацияси.

Хўжалиги. Ш.Л. — плантация хўжалиги ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. 18%, саноат 31%, хизмат кўрсатиш тармоғи 51% ни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги. Иқтисодий фаол аҳолининг 70% дан кўпроғи қ.х.да банд. Худудининг 1/3 қисми қ.х.да фойдаланилади. Иқтисодиётининг асоси — маҳсулоти экспорт қилинадиган ўсимликлар (чай, каучук, кокос пальмаси) ўстириш. Чай етиштириш бўйича Ш.Л. дунёда олдинги ўринларда туради. Ички эҳтиёж учун шоли, тарик, маккажўхори, дуккакли ўсимликлар, батат, маниок, сабзавот, зираворлар, техника экинларидан толали ва мойли

ўсимликлар, шунингдек, банан, ананас етиштирилади. Қорамоллардан, асосан, юк ташишда фойдаланилади. Денгиздан балиқ овланади ва марварид олинади.

Саноатида графит, қимматбаҳо тошлар, туз қазиб олинади. Йилига ўртача 4,4 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Чай ва каучукка ишлов бериш, копра ва кокос мойи ишлаб чиқариш саноатнинг асосий тармоқларидир. Енгил, озиковқат саноати, металлсозлик корхоналари бор. Мамлакатда туризм катта даромад келтиради.

Транспортда автомобиль транспорти муҳим аҳамиятга эга. Автомобиль йўллари уз. 102,6 минг км, т.й. узунлиги 1,49 минг км. Ташқи савдо юклари, асосан, кемаларда ташилади. Асосий портлари: Коломбо, Тринкомали, Галле. 111.Л. четга чай, марварид, каучук, кокос пальмаси маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, тўқимачилик ва тикувчилик маҳсулотлари чиқаради. Четдан нефть ва нефть маҳсулотлари, машина ва жиҳозлар, транспорт воситалари, маиший техника олади. Ташқи савдода АҚШ, Япония, Ҳиндистон, Буюк Британия, Россия ва бошқалар давлатлар билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — Ш.Л. рупияси.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Ш.Л.да врачлар унтарнинг 2 тиббиёт фтида тайёрланади. Мамлакатда 12 йиллик мактаб жорий қилинган. Бошланғич ва кичик ўрта мактабда таълим мажбурий. Ўқиш давлат мактабларида бепул ва у сингал ёки тамил тилларида, олий ўқув юртларида инглиз тилида ҳам олиб борилади. Коломбо, Жафна, Моратува ва бошқаларшаҳарларда унтар бор. Шунингдек, Коломбода Технология коллежи, Юридик коллеж, Жафна ва бошқалар шаҳарларда коллежлар бор. И.т.ларни Ш.Л. миллий илмий кенгаши (1968 йил тузилган) мувофиқлаштиради. И.т.лар илмий ва саноат тадқиқотлари институти (1955), қ.х. тадқиқотлари институти (1972), тиббиёт тадқиқотлари институти

(1900), астрономия расадхонаси (1907), к.х. марказий илмий текшириш институти (1965), чой институти (1925)даолиб борилади. Кутубхоналари: Ш.Л. миллий музейи кутубхонаси, Коломбодаги жамоат ва юридик кутубхоналар, унтлар хузуридаги кутубхоналар. Ш.Л. миллий музейи Коломбо, Канди, Рагнапура, Анурадхапурадаги миллий музейларни бирлаштиради.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Ш.Л.да бир канча газ. ва жур. нашр этилади. Йириклари: «Айленд» («Орол», инглиз ва сингал тилларидаги ҳафталик газ., 1981 йилдан), «Даваса» («Кун», сингал тилидаги кундалик газ., 1961 йилдан), «Дейли ньюс» («Ҳафта янгиликлари», инглиз тилидаги кундалик газ., 1918 йилдан), «Дейли обсервер» («Кундалик кузатувчи», инглиз тилидаги кундалик кечки газ., 1834 йилдан), «Динамина» («Кун янгиликлари», сингал тилидаги кундалик газ., 1909 йилдан), «Наваюгайя» («Янги аср», сингал тилидаги жур., 1956 йилдан), «Сан» («Куёш», инглиз тилидаги кундалик газ., 1964 йилдан), «Силумина» («Тождаги кимматбаҳо тош», «Динамина» газ. нинг якшанбада чиқадиган безакли нашри, 1930 йилдан). Ланкапуват, миллий ахборот агентлиги, 1978 йил тузилган; Пресс Траст оф Цейлон, Ш.Л.нинг миллий кооператив ахборот агентлиги, 1951 йил ташкил этилган. Ш.Л. радиоэшиттириш корпорацияси, давлат хизмати, 1967 йил асос солинган. Телекўрсатувлар 1979 йилдан бошланган.

Адабиёти, асосан, сингал, шунингдек, тамил ва инглиз тилларида ривожланмоқда. Сингал тилидаги дастлабки асар 6-асрда пайдо бўлди. Ўрта аср сингал адабиёти қадимий хинд адабиётидаги хроника ва дoston жанрларини ўзлаштирди. 13-асрдан буддавийлик ғояларини тарғиб этувчи оддий тилда ёзилган наср муҳим ўрин эгаллади. Видьячакравартининг «Будданинг қароргоҳи», Маюрападетхеронинг «Хайрэхсон тарихи» панднасихатлар

тўплами сингал адабиётида биринчи марта дехконларнинг оғир ҳаётини тасвирлаган муҳим насрий асардир. Қишлоқ ҳаёти будда роҳиблари Дхармасена, Дхармакиртимахатхеро асарларида ҳам акс эттиридди. 15-асрда шеърийят, асосан, дostonмактуб етакчи ўринни эгаллади (Шри Рахула, Веттеветхеро, Видагама). 16-аср охири — 17-аср бошлари шеърийятининг ёрқин вакили Алагьяванна Мохотгаладир. Португал, нидерланд, кейинчалик инглизлик мустамлакачилиги адабиёт тараккиятини секинлаштирди. 20-аср бошларида сингал тилида С. де Силва, П. Сирисенанинг биринчи романлари пайдо бўлди. В.А Силва тарихий ва сатирик роман, хикоялар ёзди. Реализмнинг қарор топиши, сингал адабий тилининг ривожини ёзувчи ва адабиётшунос М. Викрамасингхе (1891 — 1976) номи билан боғлиқ. У сингал насрида биринчи марта ишчилар синфи вакили образини яратди. Х. Мунидас, Г.Б. Сенанаяке, К.Жаятилаки, Э. Саратчандра каби ёзувчилар ўз асарларида инсонпарварлик ғояларини олға сурдилар. М.Ратнаке, Г. Лиянаге, А.В. Суравира, К.Карунаратна роман ва кссаларида муҳим ижтимоий муаммолар кўтарилган. Шоирлар С. Махинда, С. Палансурия, Г.Х. Перера ва бошқалар, драматурглар А. Самаравира, Э. Саратчандра, В.А. Абесингхе ва бошқалар самарали ижод қилдилар. 1969 йил Ш.Л.нинг илғор ёзувчилари «Халқ ёзувчилари fronti» ташкилотига бирлашдилар. Ш.Л.нинг тамил тилидаги кўп асрлик адабиёти Ҳиндистон тамил адабиёти изидан ривожланиб келмоқда. 20-асрда шеърийят, новелла ривожланди. Ёзувчи ва шоирлардан С.П. Амарасингам, Ж. Веджатунга, К. Даниел, Д. Жива ва бошқалар машхур. Инглиз тилидаги адабиёт 19-асрда пайдо бўлди. Р.Л. Спиттел, Г. Вирасурия, Р. Проктор, А. Ранасингхе, Ж. Гунавердена 20-асрнинг машхур ёзувчиларидир.

Мъёморлиги. Ш.Л. санъатининг қадимий даври (мил. ав. 3-аср — мил. 8-аср) Ҳиндистон санъатига кўп жиҳатдан

ўхшаш бўлиб, асосан, Анурадхапурадаги буддавийлик билан боғлиқ бўлган ёд-горликларда мужассамланган. Ўрта аср (8—13-асрлар)да қурилишлар аксарият янги пойтахт — Полоннарувда олиб борилган. Ш.Л. мустақилликка эришгач, миллий меъморлик мактаби шаклланди; шаҳар ва қишлоқ мажмуалари пайдо бўлди. Меъморликда ўрта аср миллий белгилари ҳоз. европа қурилиш усуллари билан уйғунлашиб кетди (Коломбодаги Давлат миллий ассамблеяси биноси, 1948; «Силон Интерконтиненталь» меҳмонхонаси, 1970-й.лар боши; Коломбодаги Соломон Бандаранаике ҳайкали, 1976).

Тасвирий санъати. Ш.Л. санъатининг илк даври Ҳиндистон санъати, хусусан, буддавийлик билан боғланган (ибодатхоналар ҳайкаллар билан безатилган). Дунёвий тош ҳайкалтарошлигининг кўпгина намуналари, маъбудаларнинг металлдан ясалган ҳайкалчалари, қоятошларга ишланган машҳур Сигирия нақшлари сақланган. Мустамалячилик даврида (16-асрдан) Ш.Л.да амалийбезак санъати ривожланди (металл, ёғоч, фил суяги, лок, тош ҳамда лойдан бадий буюмлар ишланди). Шунингдек, заргарлик безаклари, бадий газлама, кашта, ёғоч ниқоблар тайёрланди.

Ш.Л.да профессионал дастгоҳлик санъати инглиз санъати таъсирида 19-аср охирида вужудга келди. «Цейлон санъати жамияти» биринчи бадий уюшма бўлган (1888 йилдан; рассомлар А. Амарасекера, Ж.Д. А. Перера. Т. Ражапакша, С.Г.Абейсингхе, Д. Пейнтер ва бошқалар). 20-аср бошлари озодлик ҳаракати таъсирида Европадаги янги оқимлар тажрибаларини миллий анъаналар билан уйғунлаштирган рассомлик мактаби шаклланди («43 гурухи», рассомлар Ж. Кейт, Г. Пиерис; «Миллий санъат жамияти»). Ш.Л.да бадий ҳунармандчилик ривожланган (тўқувчилик, ёғоч ва суяк ўймакорлиги, лоқли буюмлар тайёрлаш, қимматбаҳо тошларни қайта ишлаш ва х.к.).

Муסיқаси. Ш.Л. муסיқаси узоқ вақт Жанубий Ҳиндистон муסיқа маданияти таъсирида ривожланди. Сингалларда чолғу муסיқаси вокал муסיқадан устун бўлган. Муסיқа асбоблари: бера барабанлари (5 тури бор), пантеру (мис кўнгирокли ҳалқа), талампот деб номланган мис тарелкалар, хоранеуа (гобий тури), хагедия (турли шакл ва ўлчамдаги денгиз чиғаноқлари) ва бошқалар Рақс миллий байрам, диний расмрусум, театр спектаклларининг ажралмас қисми. Сингаллар кўшиғи қисқа куйлардан иборат. Ш.Л. мустақилликка эришгач, миллий маданиятни сақлаш масалалари билан Сингал маданияти институти шуғуллана бошлади. Композиторлар орасида П. Кемадаса, П. Дунстан де Силва, В.Д. Амаррадева машҳур. Миллий рақс ансамбли (1973), рақсчилар оиласи авлодидан иборат рақс ансамбли (1970-й.лар), Ш.Л. симфоник оркестри ва бошқалар жамоалар бор. Коломбода Нафис санъат давлат коллежи (1953), Ҳукумат муסיқа коллежи, ун-т ҳузурда рақс мактаби фаолият кўрсатади.

Театри. Ш.Л. театр санъати халқўйинлари, маросимлари ва қадимдан шу оролда яшаган қабилаларнинг рақсларидан бошланган. Халқ театрларининг ҳар хил турлари мавжуд. Булар: колам (рақс ва пантомималарга асосланган ниқобли томоша театри), соқари (комедия томошаларини намойиш этувчи театр) ва бошқалар Замонавий театрнинг вужудга келиши Ш.Л. халқининг миллий озодлик кураши билан чамбарчас боғлиқ. 1920-й.ларда профессионал труппалар вужудга келди. Уларнинг репертуаридан миллий драматурглар К.Д.Бастиан, Д. де Силва асарлари ўрин олди. Ш.Л. мустақилликка эришгач, миллий анъаналарни тиклаш ва ривожлантириш имконияти туғилди. Янги театр турлари, жумладан, анъанавий ва халқ рақс санъатини уйғунлаштирган балет театри пайдо бўлди. 1944 йил биринчи профессионал рақкос ва балетмейстер Читрасена раҳбарлигида мактаб ва труппа (1955

йилдан Читрасена Цейлон балети) ташкил этилди. Мамлакатда ҳаваскор театр жамоалари ҳам мавжуд.

Киноси. 1948 йил «Сингалафильм» кинокомпанияси тузилди. Ш.Л. киносанъати ривожига Ҳиндистон киноси таъсири катта. Дастлаб тижораг фильмлар яратилди. Халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирувчи дастлабки фильмлар 1950-й. ларнинг охири — 1970-й.ларда яратилди («Тақдир чизиғи», «Мактуб», «Ўзгарган кишлоқ»; ҳаммасининг реж. Л.Д. Перисес). 1972 йил Давлат кинокорпорацияси ташкил этилди. 70-й.ларда илгор реж.лар ўз фильмларида муҳим ижтимоий муаммоларни ёритдилар («Эзгу истак», «Ласанда», икковининг реж. К. Перера; «Нима бўлди?», реж. П. Гунаратне; «Етти денгиз», реж. С. Гунасинге). Ш.Л. киносида реж. ларД. Патхиража, М. Сандасагера, С. Перисес ва бошқалар машҳур. 80-й.лардаги энг яхши фильмлар: «Қайиқлар сохилга қайтганда» (реж. С. Арьяватна), «Икки оила» (реж. С. Перисес).

ШРИФТ (нем. ёзмок) — матбаада — ҳарф териш машиналарида матнлар териш учун мўлжалланган босмаҳона литерлари (ҳарфлари). Вазифасига кўра, матнларни териш; муқовалар, титул варақлари, сарлавҳаларни териш ва кичик босмаҳона формалари (дипломлар, бланклар, этикеткалар, эълонлар ва ҳ.к.) матнларини териш учун мўлжалланган Ш.ларга бўлинади. Босмаҳона Ш.лари ёзилиш шаклига, яъни қиялигига қараб, тўғри, курсив, қия; нормал, энсиз, энли; оддий (оқ), ярим қора, қора Ш.ларга бўлинади. Ёзилиш шакли бир хил бўлган Ш.лар турли *кеглат* Ш.ларга бўлинади; кегли ва ёзилиш шакли турлича, лекин ёзилиши бир хил бўлган Ш.лар шрифт гарнитураси деб аталувчи битта гуруҳга бирлашади (қ. *Гарнитура*). Гарнитура журнал учун мўлжалланган, дарсликларга мўлжалланган ва бошқалар хилларга бўлинади. Булардан ташқари, чизмачилик Ш.лари ҳам бор. Улар қўлда ёзи-

либ, чизмага кўшимча тушунтиришлар бериш, техник ҳужжатларни тўлдириш ва бошқаларда қўлланилади. Босмаҳона Ш.лари стандартлаштириб қўйилади. Ўзбекистонда Ш.лар 6 гуруҳ қилиб стандартлаштирилган.

ШРИФФЕР Жон Роберт (1931.31.5, Оук Парк) — америкалик физик. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1971). Массачусетс технологик интини (1953) ва Иллинойс унтини (1957) тугатган. Бирмингем унти (Англия) ва Н. Бор интида (Дания) (1957—58) ўз билимини такомиллаштирган. Чикаго (1957—60), Иллинойс (1959—62) унтларида ишлаган. Пенсильвания унтида проф. (1962 йилдан). Илмий ишлари қаттиқ жисм физикаси ва пасттралар физикасига оид. Ж. *Бардин* ва Л. *Купер* билан бирга ўта ўтказувчанлик назариясини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1972; Ж. Бардин ва Л. Купер билан ҳамкорликда).

ШРОТ (нем. майда бўлақлар, кийқим) — ёғэкстракция корхоналарида ишлаб чиқариладиган кўшимча маҳсулот; чорва моллари учун тўйимли озуқа. Мойли экинлар уруғи экстракциясидан кейин майдаланган уруғдан органик эритмалар ёрдамида олинади. Хом ашёга қараб соя Ш., рапс Ш., хантал Ш., чигит Ш., канақунжут Ш., наша Ш. ва бошқаларга ажратилади. Ш. протеинга бой озуқа. 100 кг кунгабоқар Ш.ида 100 озуқа бирлиги ва 37,6 кг га яқин ҳазм бўладиган протеин; 100 кг наша Ш.ида 82 озуқа бирлиги ва 24,8 кг ҳазм бўладиган протеин бор. Ш. таркиби Е витамини, В гуруҳ витаминлари ва фосфорга бой.

Чигит Ш. таркиби ва олиш усулига кўра 3 тур (ҳар бир тур навлар)га бўлинади. Чигит экстракцияфорпресслаш схемаси (I тур), липидга бой соҳа стандарти (II тур), сифати яхшиланган протеинли ва госсипол миқдори камайтирилган — техника шартлари бўйича (3 тур) қайта ишланиб Ш. олинади. Ш. таркибида I тур Iнави бўйича намлик 7

— 9%, хом мой 1,5%, хом протеин 44%, хом клетчаткалар 14%, эркин госсипол 0,02% ни ташкил қилади. Ҳамма Ш.лар аралаш емга қўшилган ҳолда берилади. Ш. қоғоз қопларда ёки зараркунандалар бўлмаган омборларда, шамол ўтиб турадиган, қуёш нури ва иссиқлик манбаидан муҳофазаланган тоза, қуруқ биноларда идишсиз (уюм ҳолида) сақланади.

Ш. ўз-ўзидан ўт олмаслиги ва бузилмаслиги учун қиш ойларида сақлаш ёки жўнатиш олдидан 35°, ёзда эса 50° трагача совитилади.

ШТАБ (нем.), ҳарбий штаб — қўшинлар (флот кучлари)ни бошқарувчи асосий орган. Ш.лар умумқўшин, қўшин турлари ва қуролли кучлар турларига қараб бўлинади. Ш.нинг асосий вазифаси: вазият тўғрисида маълумотлар тўплаш, уларни ўрганиш, ишлаб чиқиш ҳамда қўмондонга тақлиф тайёрлаш; амалиётларни режалаштириш, қўшинларнинг биргалашиб, ҳамкорликда ҳаракат қилишини уюштириш; қўшинлар таъминоти ва уларни бошқаришни ташкил этиш, буйруқ ва жанговар фармойишларни ижро этувчиларга тез етказиш; қўшинларнинг ва итоат этувчи Ш.нинг жангга тайёргарлик кўришига ёрдам бериш; жанговар тажрибаларни умумлаштириш; мустақкам интизомни таъмин этиш ва бошқалар Ш. ўз ишини қўмондонлар қарорлари ва юқори Ш.нинг фармойишлари асосида олиб боради. Ш.лар барча давлатлар армияларида (Ўзбекистон Республикасида — Қуролли Кучлар бирлашган штаби) мавжуд.

ШТАММ (нем. тана, асос) — морфологик ва физиологик хусусиятлари ўрганилган микроорганизмларнинг соф ўстириб олинган намуналари. Бир турдаги бактерия, вирус, микроскопик замбуруғларнинг ўзи яшаш манбалари ва қатор хусусиятлари, мас, антибиотикларга сезгирлиги, токсинлар, ферментлар ҳосил қилишга лаёқати ва бошқалар

билан бир-биридан фарқ қиладиган жуда кўп Ш.ларга эга бўлади.

Ш.лар етиштириш морфологик белгиларига кўра мицелиал, микросклероциаль, колониялари тез ва секин ўсадиган ва х.к. Ш.ларга бўлинади. Саноатда оксиллар, антибиотиклар (шу жумладан, ферментлар), органик кислоталар ва бошқаларнинг микробиологик синтезида қўлландиган микроорганизмларнинг соф ўстириб олинган Ш.лари селекция натижасида олинган ёввойи Ш.ларга нисбатан сермахсул ҳисобланади.

ШТАМП (итал. муҳр) — 1) техникада — материал (металл, пластмасса ва бошқалар)га босим билан ишлов бериб ва уни қисмларга бўлиб муайян шаклдаги буюмлар тайёрлаш учун мўлжалланган асбоб. Материалга текис ва ҳажмий; совукдайин ва қиздириб ишлов берувчи турларга бўлинади. Совуклайин ишлов бериш учун мўлжалланган Ш., асосан, икки қисм: *матрица* (қолип) ли пастки қисм ва бир ёки бир неча *пуансон* ўрнатилган юқори қисмдан иборат бўлади. Қиздириб ишлов бериш учун мўлжалланган Ш.нинг болғалаш, чўктириш, кесиш, эгиш ва бошқалар хиллари бўлади. Ҳар қайси деталь учун «ўзининг» (яъни унинг шаклига мос) Ш.и ишлатилади. Ш.нинг конструкцияси буюм (деталь) тайёрланадиган материалга, штамплашда фойдаланиладиган машина турига (болға, боскон, пресс ва бошқалар), бажариладиган амаллар (операциялар) хилига (қирқиш, ўйиб тушириш, эгиш ва бошқалар), ишлаб чиқаришнинг турига (доналаб, кўплаб ёки сериялаб ишлаб чиқариш) ва бошқалар омилларга боғлиқ бўлади. Ш. очик ва берк, бир ва кўп ариқчали турларга ҳам бўлинади. Очик Ш.да ишчи элементлар (пуансон ва матрица) орасидаги тирқиш иш жараёнида ўзгаради, берк Ш.ларда бу тирқиш ўзгармайди. Материалларга босим билан (Ш. ёрдамида) ишлов бериш усули штамплаш деб аталади. Штамплашда буюмнинг шакли ва ўлчамлари Ш.нинг

шакли ва ўлчамларига мос бўлиб чиқади; 2) муассаса хужжатлари ва хизматга оид расмий қоғозларнинг бурчакларига босиладиган, шу муассасанинг номи, қайси юқори ташкилотга қарашли эканлиги акс эттирилган муҳр (одатда, тўртбурчак шаклида бўлади) ва муҳр изи.

ШТАНГЕНЦИРКУЛЬ (нем. *стержень* ва *циркуль*) — деталларнинг ташки ва ички чизикли ўлчамлари, диаметрлари ва чуқурликларини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Асосий қисмлари: даражаланган штанга, штангада суриладиган рамка, даражаланган нониус, юқори ва пастки жағлар, микрометрик сургич. Ш.нинг юқори жағлари билан деталнинг ички ўлчамлари, пастки жағлари билан эса ташки ўлчамлари ўлчанади. Ш. билан ўлчанган қийматнинг бутун сонлари штанга бўлинмаларидан, миллиметр улушлари эса рамкадаги кокиусдан ҳисобланади. Ш.нинг ўлчаш аниқлиги 0,1—0,05 мм, ўлчаш чегараси 2000 мм гача.

ШТАПЕЛЬ ТОЛАЛАР (нем. *тола*) — *кимёвий толаларвит* бир хили. Кўп элементар иплардан иборат пилталарни майда бўлак (штапель) ларга кесиб ҳосил қилинади. Кесилган толаларнинг уз. 40—70 мм бўлади. Ш.т. бошқа толалар билан бирга ёки соф ҳолда ип тайёрлаш учун ишлатилади. Ш.т.дан йиғирилган иплардан штапель газламалар тўкилади.

ШТАРК Йоханнес (1874.15.4, Шаккенхоф — 1957.21.6, Траунштейн) — немис физиги. Ганновер олий мактаби (1909 йилдан) ва Ахеле проф. (1920 йилдан), Грейфсвальд унти (1917) ва Вюрцбург унти проф. (1920). Берлин Физикатехника илмий тадқиқот институти президенти (1933—39), Немис илмий жамияти президенти (1934—36). 1919 йилда канал нурулари (эркин ҳаракатланаётган мусбат ионлар дастаси) ва *Доплер эффекти*ни ва электр майдонда спектрал чизикларнинг ажралишини кашф қилган (қ. *Штарк*

эффекти), газларни разрядлаш бўйича текширган. Ёруғликнинг бир жинсли бўлмаган электр майдондан ўтаётганда оғишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1919).

ШТАРК ЭФФЕКТИ — *электр майдонда* спектрал чизикларнинг ажралиши. йил *Штарк* 1913 йилда водород атоми спектрини ўрганаётганда очган. Атомлар ва бошқалар квант системалари спектрларида кузатилади. Система ҳосил қилган зарядланган зарралар (мас, *атомият* электронлар) нинг ҳаракати электр майдон таъсирида ўзгаради ва система кўшимча энергияга эга бўлади; натижада унинг энергия сатҳлари силжийди ва ажралади. Бу ҳол спектрал чизикларнинг ажралишига олиб келади. Ш.э. *квант механика* асосида тушунтирилади. Ш.э.нинг чизикди ва квадратик хиллари фарқланади. Чизикли Ш.э.да парчала ниш (ажралиш) қиймати E га мутаносиб, квадратик Ш.э.да E' га (расмга қ.) мутаносиб бўлади.

ШТАТ (инг. давлат) — 1) айрим мамлакатлар (АҚШ, Бразилия, Венесуэла, Мексика, Нигерия ва бошқалар) да федерация субъектларининг номи. Ш.нинг ҳуқуқий ҳолати, унинг ҳокимият органлари ваколатлари доираси, марказий ҳуқумат билан ўзаро муносабатлари федерал конституция билан белгиланади. Айрим мамлакатлар (АҚШ, Мексика)да Ш.ларнинг ўз конституцияси бор. Ш.га сайланадиган ёки тайинланадиган губернатор раҳбарлик қилади, унинг ваколатлари баъзи жиҳатдан давлат бошлигининг ваколатига ўхшаб кетади. Ш.да конун чиқарувчи орган, одатда, икки палатали бўлади. Ш. ўз суд тизими ва қоидага кўра, ўз жиноят ҳамда фуқаролик конунчилигига эга бўлади. Ш. суверен давлат ҳисобланмайди; 2) муассаса, корхона ишчихизматчиларининг таркиби.

ШТАТИВ (лот. тик турувчи, кўзгалмас) — фото ёки киносуратга олиш пайтида фотоаппарат ва киноаппаратни; геодезик, астрономик ва бошқалар асбобларни ишлатиш пайтида ўрнатиб қўйиладиган қурилма. Энг кенг тарқалган Ш. металл ёки ёғочдан ясаладиган уч оёкли керма қурилма. Унда асбобларни ўрнатиш ва маҳкамлаш мосламалари бўлади, уни пастбаланд қилиб қўйиш мумкин. Кичикроқ қўл киноаппаратларида киносуратга олиш учун операторнинг олқасига кийдирилганда елка Ш.лари ҳам бор. Фотоаппаратни стул суянчигига, стол четига ва бошқалар тик турадиган мустаҳкам нарсаларга маҳкамлаш учун мўлжалланган мослама (струбцина) ҳам Ш. вазифасини ўтайди.

ШТАУДИНГЕР Герман (1881.23.3, Вормсе — 1965.8.9, Фрейбург) — немис кимёгари. Галледаги унгда фалсафа д-ри (1903). Страсбург унгида ишлаган (190307). Карлсруэ (190812) ва Цюрих (1912—26)даги Олий техника мактаби проф. Фрейбургдаги юқори молекуляр бирикмалар институти директори (1940—51), фахрий директори (1951 йилдан). Асосий илмий ишлари полимерлар кимёсига оид. Кетенларнинг биринчи вакили — дифенилкетенни синтез қилган (1905). Диазоний бирикмалари асосида эписульфолар олиш реакциясини кашф этган (1916). Мойчечак гулидан пиретринни ажратиб олган (1924), поливинил спирт олган (1926). Макромолекулаларнинг занжирли тузилиш назариясини ишлаб чиққан (1922). Уч ўлчамли полимерланиш реакциясини очган (1934). Нобель мукофоти лауреати (1953).

ШТЕЙН (нем. тош) — рангли металлургиянинг оралик ёки кўшимча маҳсулоти. Сульфидли (олтингургуртли) рудалар ва руда аралашма (концентрат) ларидан баъзи рангли металллар (мис, никель, қўрғошин ва бошқалар) олишда ишлатилади. Таркибидаги бошқа металлларнинг сульфидлари микдорига

қараб, Ш. мисли, никелли, мисникелли, қўрғошинли, мисқўрғошинли турларга бўлинади. Баъзи Ш.да рух, марганец, кумуш, кальций ва бошқалар металлларнинг сульфидлари ҳам бўлади. Рангли металллар (мас, мис) олиш учун Ш. *конвертерца* қайта ишланади. Бунда мис сульфидининг оксидланиш реакцияси ($\text{Si}_2\text{O}_3 + 1 \text{U}_2\text{O}_2 = \text{Si}_2\text{O}_3 + 50\text{O}_2$) да ажралган иссиқликдан фойдаланилади. Конвертерда Ш. эритмаси қатлами орқали сиқилган ҳаво (кислород) юборилади. Шунда олтингургурт ва темир оксидланади, олтингургурт газ кўринишида, темир эса конвертер шлагги тарзида чикиб кетади. Олинган маҳсулот хوماки мис деб аталади. Бу усул (Ш.ни бессемерлаш) никель, қўрғошин ва бошқалар металллар ишлаб чиқаришда ҳам қўлланади.

ШТЕЙНБЕРГ Максимилиан Осеевич [1883.22.6 (4.7), Вильнюс 1946.6.12, Ленинград] — композитор, проф. (1915), санъатшунослик фанлари д-ри (1943). Россияда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1934), Ўзбекистон халқ артисти (1944). Петербург консерваториясини тугатгач (1908), шу консерваторияда педагог, декан (1917—31), директор муовини (1934—39), композиция кафедраси мудири (1939 йилдан) бўлиб, М. *Ашрафий*, В. *Успенский*, Е. *Брусиловский*, Д. *Шостакович* ва бошқаларга устозлик қилган. 1941 — 45 йилларда Тошкентда яшаган. Балет («Метаморфоза», «Тиль Уленшпигель», «Сароймулкхоним»), поэматория («Осмон ва Ер»), кантата («Сув париси» ва бошқалар), симфония («Турксиб», 16 та ўзбек халқ ва Ҳамза, К. Жабборов, С. Калонов куйларини ичига олган 5 «Симфониярапсодия» ва бошқалар), увертюра (жумладан, «Тоҳир ва Зухра»), романс, кўшиқлар, ўзбекча марш ва бошқалар муаллифи. Унинг турли халқлар (мас, рус, ўзбек, озарбайжон, испан, венгер ва бошқалар)нинг овоз ва оркестр ҳамда турли чолғулар учун қайта ишлаган кўшиқлари маълум. Қатор илмий (хусусан, ўзбек куйларидан

унумли фойдаланишга оид) тадқиқот ва мақолалар ёзган.

ШТЕРН Отто (1888.17.2, Зо- рау — 1969.17.8, Беркли) — немис тадқиқотчи физиги. Бреславль унтини тугатган (1912). Цюрих политехникумида (1913—14) ва Франкфурт унтида (1914—21) ишлаган. Росток (1921—22) ва Гамбург (1923—33) унтлари проф., Питтсбург (1933—45) ва Берклидаги (АҚШ) техно- логик институти проф. (1946 йилдан). Илмий ишлари *молекуляр физика, атом ва ядро физикаси*, квант назариясига оид. Жаҳонда биринчи бўлиб газ моле- кулаларининг тезлигини ўлчади (1920) (қ. *Штерн тажрибаси*). Немис физиги В. Герлах билан ҳамкорликда атом маг- нит моменти мавжудлигини исботлади (1922). Немис физиги Р. Фриш билан бирга водород молекуласида протон маг- нит моментини аниқлади (1933). Нобель мукофоти лауреати (1943).

ШТЕРН ТАЖРИБАСИ газ моле кулаларининг иссиқлик ҳаракати тезли- гини аниқлайдиган тажриба. О. *Штерн* амалга оширган (1920). Газларнинг ки- нетик назарияси асослари тўғрилигини асослаган. Тажрибада сирти кумуш қатлами билан қопланган платина симни электр токи билан қиздирилганда кумуш атомларининг буғланиши натижасида ҳосил бўлган газдан фойдаланилган. Буғланган кумуш атомлари қаршилиқсиз ҳаракатланиши учун қиздириладиган сим ҳавоси сўриб олинган идишга жой- лаштирилган. Атомлар дастасини ҳосил қилиш учун уларнинг йўлига ингичка тирқишли тўсиқ қўйилган. Кумуш атом- лари тирқиш орқали ўтиб, жез пласти- нага тушган ва тирқиш қаршисида ин- гичка кумуш из қўринишида ўтирган. Махсус асбоб ёрдамида бутун қурилма жез пластина сиртига параллел йўналган ўқ атрофида катта бурчак тезлик билан айлангиртилганда атомлар ҳаракатининг турли тезликларига тўғри келадиган атомлар сони турлича бўлиши сабабли,

кумуш из ёйилади ва унинг қалинлиги ҳам турлича бўлади. Қатламнинг энг қалин соҳасига энг катта эҳтимолли тезлик билан ҳаракатланаётган атомлар ўтиради. Тажрибада айнан шу энг катта эҳтимолли тезлик аниқланган ва унинг қиймати назарий ҳисобланган қиймат би- лан мос тушган.

ШТИФТ (нем. ип) (машинасозликда) — икки детални бир-бирига қўзғалмас қилиб бириктириш учун ишлатиладиган маҳкамлаш деталли. Цилиндрик (думалок) ёки конуссимон шаклдаги узунчок стер- жендан иборат. Мустақкам углеродли пўлатдан ясалади. Ш. бириктириладиган деталлардаги тешиқлар орқали тикиб қўйилади (кўпинча, бириктириладиган деталлар жойига қўйиб бўлинганидан сўнг тешиқлар иккала деталда бир йўла очилади).

ШТОК (нем. таёк) — нисбатан кичик (майdonи 200 км² дан катта бўлмаган) интрузив жисм шакли. Тоғ жинслари ёки фойдали қазилмаларнинг цилиндр, том- чисимон ёки изометрик шакллардаги йи- рик массаси. Қўндаланг ўлчами бир неча м дан бир неча км гача, узун ўқи бўйича бир неча км га етади. Пайдо бўлиш ша- роитларига кўра тектоник, магматик ва метасоматик Ш.лар фарқланади. Те кто ник Ш. тектоник деформация вақтида тоғ жинслари пластик моддаларининг сиқилиши натижасида ҳосил бўлади. Магматик Ш. магматикэритманинг бошқа жинслар ўрнига кириб қолишидан пайдо бўлади. Метасоматик Ш. тоғ жин- сларининг Ер пўстида айланиб юрган йссиқ гидротермал эритмалардан ажра- либ чиқадиган минерал моддалар билан ўрин алмашишидан вужудга келади.

ШТОКВЕРК (нем.) турли йўналишдаги рудали томирча ва зарра- лар билан тўлган тоғ жинслари масса- сини ташкил қилувчи ногўғри шаклдаги рудали тана. Ш.лар орасида майдонли ва чизиклилари фарқланади. Уларнинг

ўлчами бир неча ўн м дан бир неча км га етади. Ш.лар дарз кетган тоғ жинслари орасида айланиб юрувчи қайноқ эритмалардан таркибида металл бўлган моддаларнинг чўкиши натижасида ҳосил бўлувчи гидротермал ҳосилалар гуруҳига тааллуқли. Уларга мис, молибден, вольфрам, олтин, калай, бериллий, уран, симоб ва бошқалар металл рудалари конлари мисол бўлади.

ШТОЛЬНЯ (нем.) кончилик ишларида фойдаланиш учун белгиланган, ер юзасига чиқиш йўлига эга бўлган, ён бағир бўйлаб қазилган горизонтал кон иншооти. Сув оқиши учун бироз қиялаб ўтказилади. Ш.лар разведка жараёнида ва конни ўзлаштиришда ишлатилади. Уларнинг шакли, кўндаланг кесимининг ўлчами ва мустаҳкамлагич типи тоғ геол. си ва тоғтехник шароитларига қараб танланади. Ш.лар мақсадига кўра транспортли, шамоллатувчи ва сув окизиб чиқарувчиларга бўлинади.

ШТОПОР (голландча — тикин) — 1) авиацияда — самолётнинг барча уч ўқи атрофида ўз-ўзидан айланиб ва кичик радиусли спирал ҳосил қилиб хавфли пасайиши. Самолёт *атака бурчагидан* четга чиққанда юз беради. Ш.нинг ўнақай, чапақай, тик, қия, текис, турғун ва нотурғун хиллари бўлади. Ш. Кўпинча учувчининг хатоси туфайли юз беради. Баъзан, машқ қилиш ва спорт мақсадларида учувчи самолётни атайлаб Ш. ҳолатига киритиши мумкин. Самолётни атайлаб Ш. ҳолатига киритиш ёки ундан чиқаришни биринчи марта 1916 йилда рус ҳарбий учувчиси К. К. Арцеулов амалга оширган. Кейинчалик инглиз олими Г. Глацерт, рус олими В.С. Пишнов Ш.нинг назарий асосини яратишган. Ҳозир самолётни Ш. ҳолатидан чиқариш оддий ишга айланиб қолган. Синов училари пайтида Ш.га қарши парашютлар ёки ракеталар қўлланади; 2) йўгон (10—20 мм диаметри) пўлат симни спиралсимон шаклда бураб тайёрланадиган

бурғисимон асбоб (қозик). Бир учида арқон (канат) боғлаш учун халка бўлади. Ш.ни ерга, дарахтга ёки музга бураб киргизиб, халқасига самолёт, вертолёт, кичикроқ кемалар, палаткалар арқон билан боғлаб (швартовка) қўйилади; 3) резина, пўкак тикинли бутилкалар ва бошқалар идишларнинг тикинини бураб чиқариш учун ишлатиладиган асбоб. Бир учида спиралсимон резьба, 2учида халқаси ёки банди бўлади.

ШТРАУС Иоганн ўғли (1825.25.10Вена1899.3.6) оммавий рақс мусикаси ва *оперетта* жанри устаси. 1844 йилдан ўзи ташкил этган концерт ансамбли (кейинчалик оркестр) раҳбари сифагида Европа мамлакатлари ва АҚШда гастролда бўлган. Ш. венача вальс («Гўзал мовий Дунайда», «Вена ўрмони эртаклари», «Минг бир кеча», «Баҳор овозлари» ва бошқалар; жами 150 дан ортиқ), венача «рақсли» оперетта («Индиго ва 40 қароқчи», 1871; «Кўршапалак», 1874; «Лўлилар барони», 1885 ва бошқалар; жами 16 та) ларнинг мумтоз намуналарини яратган. Энг яхши вальс, полька ва бошқалар қуйлари Австрияда халқ асарларига айланган. Ш. вальслари, «Форсча марш»и ва бошқалар асарлари Ўзбекистонда ҳам оммавийлашган; «Завқли уруш» опереттаси Тошкент оперетта театрида сахналаштирилган (1979). Ш.нинг отаси — Штраус Иоганн (1804.14.3 — Вена — 1849.25.9) ҳам рақс мусикаси устаси сифатида шуҳрат қозонган. йил Ланнер билан бирга вальснинг янги (туркумли «венача вальс») турини яратиб, «вальс қироли» номига сазовор бўлган. У, шунингдек, турли рақс асарлари (галоп, кадрийл ва бошқалар), маршлар муаллифидир.

ШТРАУС Рихард (1864.11.6 — Мюнхен — 1949.8.9, ГармишПартенкирхен, Мюнхен яқинида) — немис композитори ва дирижёр. 1885 йилдан Германия ва Австрия симфоник ва опера оркестрларида ишлаб дирижёр сифатида танилган; ба-

летлар, 2 симфония, фантазия («Италиядан», 1886), симфоник поэмалар («Дон Жуан», 1888; «Қахрамон ҳаёти», 1898 ва бошқалар), вариация, концертлар, камер чолғу асарлар, хорлар, кўшиқлар ва бошқалар муаллифи. Кенг кўламли Ш. ижоди гармония ва оркестр бўёқларининг рангбаранглиги, мавзуларининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Айниқса, симфоник поэмалари машҳур. Уларда Ф. Лист ва Г.Берлиознинг дастурли симфонизм анъаналарини, шунигиндек, Р. Вагнернинг оркестрлашдаги ютуқларини ривожлантирган. Асарларида *экспрессионизм, неоклассицизм*, Ф. Ницше фалсафаси (хусусан, «Зардушт таваллоси» симфоник поэмаси, 1896) таъсири бор. Ш. ижоди 20-аср Европа мусикасига катта таъсир кўрсатган. Энг яхши асарларига ҳаётбахшлиги, инсонпарварлик, гўзалликни тараннум этиши хос. Гейдельберг, Оксфорд ва Мюнхен унтлари фахрий доктори. Берлин ва Вена Санъат академиялари аъзоси.

ШТРЕК (нем. — масофа) — горизонтал ёки бир оз энкайтириб қазилган ер ости кон иншооти, ер юзасига бевосита чиқиш йўлига эга бўлмайди. Одатда, фойдали қазилма ёки жинс қатламларининг йўналиши бўйлаб қавланади. Қандай мақсадда қавланганлиги ва жойлашишига қараб Ш. ташиб чиқарувчи, сув окизувчи, вентиляция ва кўтарилувчи (қатламнинг кўтарилиши бўйича қавланган), диагональ (ташиб чиқарувчи Ш.ларни ўзаро диагональ билан боғлайдиган) турларга бўлинади.

ШТУРМ (нем. — шиддатли хужум) — душман истехкоми, таянч пункти ёки қалъа, шаҳарга қилинган шиддатли хужум. Қалъаларни эгаллашда қадимдан қўлланилиб келинган. 2-жаҳон уруши даврида кучли мустаҳкамланган Кёнигсберг, Берлин ва бошқалар шаҳарлар ҳам Ш. йўли билан олинган.

ШТУТГАРТ — Германиянинг жан.

гарбий қисмидаги шаҳар. БаденВюртемберг ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 581,2 минг киши (1999). Транспорти йўллари чорраҳаси. Неккар дарёси бўйидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг йирик саноат, молия, илмий ва маданият маркази. Электротехника, радиоэлектроника, автомобиль саноати ривожланган. Двигателлар, станоклар ишлаб чиқариш, рангли металлургия, приборсозлик, кимё, полиграфия, тўқимачилик, кўнпойабзал, озиковкат саноати корхоналари мавжуд. Метрополитен қурилган. Унт, авиация ва космосга учир синов марказлари, галереялар, музей бор. Шаҳар илк бор 12-асрдаги қўлёмаларда тилга олинган. 12—18-асрларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Шаҳар яқинидаги минерал булоқлар атрофида курортлар барпо қилинган.

ШТУЦЕР (нем.) — учларига резба очилган катта труба. Бошқа узун трубаларга ёки идиш (резервуар) ва аппаратларнинг чиқариш патрубокларига пайвандланади, қавшарланади ёки бураб маҳкамланади. Сув қувуридан сув ёки ҳавони чиқариб юбориш, суюклик босмини ўлчаш мақсадида улардан суюклик олиш учун ишлатилади.

ШУАЙБ — Қуръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири. Арабистонлик 4 пайғамбардан (Худ, Солих, Муҳаммад билан бирга) бири. Ш. ўз қавмини фасоҳатли усуллар билан имонга даъват этганлигидан «пайғамбарлар хатиби» деб ном олган. Ш. ва унинг қавми Арабистон я.о.нинг Қизил денгиз қирғоғидаги Мадён деган жойда яшаб ўтган. Бу қавм, асосан, савдосотик билан шуғулланган. Улар Аллоҳга ибодат қилиш ўрнига турли илоҳларга сиғинадиган, моддий бойлик орттиришга хирс қўйган, бу йўлда ҳар қандай розолат, ноҳақликлардан қайтмайдиган кишилар эди. Савдо қилганларида тоштарозидан уриб қолишга одатланишганди. Ш. ўз қавмини

савдода ҳалолликка, кишилар ҳақиға хиёнат қилмасликка даъват эта бошлади. Ш.нинг насиҳатларига кўнмаган қавмнинг барчаси зилзила юз бериши натижасида ҳалокатга учради. Қуръонда пайғамбарларга бўйсунмаган қавмларни Аллоҳ қаттиқ азобга дучор қилиши эслатилади (7: 8587; 11: 87—90).

ШУБЕРТ Франц Петер (1797.31.1, Лихтенталь, Вена яқинида — 1828.19.11, Вена) — Австрия композитори, муסיқий романтизмнинг илк йирик намояндаларидан. Қўшиқ (романс), симфония ва фортепиано миниатюраларининг янги романтик турини яратган. Оддий кишилар хистуйғуларини акс этган, чуқур лиризм билан суғорилган Ш. ижоди бадий образлар самимийлиги, ифода воситалари соддалиги, халқ ва оммавий жанрлар (ракс, қўшиқ ва бошқалар)га яқинлиги, муסיқа тили оҳангдорлиги билан ажралиб туради. Деярли барча жанрларга мурожаат қилган Ш. қўшиқ (романс) жанрига алоҳида аҳамият берган (600 дан ортиқ қўшиқ, шу жумладан, Гёте, Шиллер, Гейне шеърларига мусиқа, Мюллер асарлари асосида «Гўзал тегирмончи қиз», «Қиш йўли» туркумлари ва бошқалар). У, шунингдек, опералар, симфониялар, камер ансамбллар («Форель» номли фортепиано квинтети, 1819, 14 торли квартети, трио, квинтет ва бошқалар), фортепиано асарлари (сонаталар, вальслар, экспромтлар, «Дарбадар» фантазияси, 1822) ва бошқалар яратган. Сўнги асарларида драматик, ҳатто фожиавий мавзулар кўпроқ ўрин олган. 9 («Катта») симфониясида (1828) халқ эпик образлари тараннум этилган. ЛА.Кремев Б.Г., Шуберт(хаётиваижоди), Т., 1973.

ШУБНИКОВ ДЕ ХААЗ ЭФФЕКТИ — металл монокристаллар статик электр қаршилигининг *магнит майдон* кучланганлигига тесқари катталиққа боғлиқлиги; паст траларда кузатилади. Рус физиги Л.В. Шубников ва нидерланд физиги В. де Хааз (XV. Ое Нааз) томони-

дан 1930 йил висмут монокристалларида очилган. Тра ортиши билан тебраниш амплитудаси экспоненциал (кўринадиган тарзда) камаяди. Ш.д. Х.э. қаттиқ жисмларни ўрганишда қўлланилади.

ШУВАРАН, сассикқапа — қарамдошларга мансуб қишлоғчи бир йиллик бегона ўт. Пояси тик ўсади, сершоҳ, тукли, бўйи 30—80 см. Барглари навбатманавбат жойлашган, бандсиз, икки марта патсимон кесилган, сертук. Гуллари оч сариқ қалқонча тўпгулга йиғилган. Меваси қўп уруғли қўзқочка. Илдизи сертомир ўқилдиз. Май—авг. да гуллайди, июнь—сент.да мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Бир тупи 850 минг уруғ беради. Уруғлари ариқ сувлари орқали тарқалади. Уруғининг унувчанлиги 5 йилгача сақланади. Беда ва суғориладиган дон экинларини ифослайди, чопиқ қилинадиган экинлар орасида, узумзорларда, боғларда, турар жойлар яқинида, ариқ ёқаларида ўсади.

Кураш чоралари: апр.нинг биринчи ярмидан гуллагунгача экинлар ўток қилинади; пичанга экилган беда эрта муддатларда, бегона ўт мевалари етилгунча ўрилади, ғалла экинларига гербицидлар пуркалади.

ШУВОҚ — мураккабгулдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Кўп йиллик, камданкам бир йиллик. 400 (баъзи маълумотларга қараганда 250) тури маълум. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Закавказьенинг чўл ва ярим чўл, даштларида кўп учрайди. Ўзбекистонда, асосан, бир йиллик Ш. ёки бурган, кўп йиллик оддий Ш. ёки ола эрмон, аччиқ Ш. ёки эрмон, сиверс шuvoғи ёки сассиқ алаф, суғд шuvoғи, оқ Ш. ва бошқалар турлари учрайди.

Бир йиллик Ш. (бурган) пояси тик, юқори қисми сершоҳ, бўйи 30—100 см, илдизи йўғон, ёғочсимон. Барглари кетмакет жойлашган, бандли, патсимон қирқилган. Поя ва барглари тукли, қумуш рангда.

Гуллари майда, сарик ёки кизгишпушти, рўваксимон тўпгули саватчага тўпланган. Меваси майда писта. Июль—авг.да гуллаб, мевалайди. Бир тупи 100 мингдан ортик уруғ беради. Уруғи ва илдизпоясидан кўпаяди. Оддий Ш. (ола эрмон) пояси тик, сершоҳ, юқори қисми тукли, бўйи 50—200 см, барглари патсимон қиркилган, юқори барглари бандсиз, пастдагилари бандли. Гуллари рўваксимон, тўпгули саватчага тўпланган. Меваси писта. Суғориладиган дехқончилик минтақаларида бегона ўт сифатида учради, шунингдек, ариқ ва йўл чеккаларида, боғ, токзорларда ўсади.

Кураш чоралари: механик усулда йўқотилади.

ШУДГОР — ҳайдалган ер; алмашлаб экиш далалари, янги ўзлаштирилган ерлар ҳайдалиб, Ш. қилинади (қ. *Ер ҳайдаш*).

ШУДРИНГ, шабнам — кечкурун, кечаси ва сахарда юз берадиган ердаги нурланиш ҳисобига ҳавонинг совииши ва сув бўғининг конденсатланиши туфайли ер сиртида, турли нарсалар ва ўсимлик япроқлари устида ҳосил бўладиган майда сув томчилари. Ҳаво т-раси муайян нукта (*шудринг нуктаси*)га тушганда ҳосил бўлади. Ҳаво очиқ ва кучсиз шамолли тунларда Ш. кўпроқ пайдо бўлади. Ш.лар бир кечада ўртача 0,1—0,3 мм, мўътадил кенгликларда эса 1—0,5 мм қалинликда тушади. Ш.нинг йиллик микдори ўртача 10—30 мм ни ташкил қилади. Эрталаб куёш нурлари тушгач (ёки ҳаво т-раси шудринг нуктасидан ошгач), Ш. буғланиб кетади.

ШУДРИНГ НУҚТАСИ - маълум босим ва намликда ҳаво совиб, унда тўйинган сув буғлари ҳосил бўлиши учун зарур тра. Ҳаво намлигининг асосий тавсифларидан бири. У билан ҳаво намлигининг қийматлари аниқланади. *Нисбий намлик* 100% дан кам бўлганда Ш.н. ҳар доим ҳаво трасидан пастроқ бўлади. Тра

Ш.н.га келиши учун ҳаво совииши зарур. Ҳаво тўйинганда, яъни намлик 100% бўлганда Ш. н. ҳаво трасига тенглашади. Мас, ҳаво т-раси 15° да: нисбий намлик 100, 80, 60, 40% бўлиши учун Ш.н. 15,0, 11,6, 7,3, 1,5° га тенг бўлиши керак.

ШУДРАЛ — қадимий Ҳиндистондаги 4 та ижтимоий табақа (варна) нинг энг куйиси. «Ману қонунлари»да айтилишича, Ш.нинг асосий бурчи «қайта туғилганлар» деб аталадиган юқори варна вакиллари (браҳман, кшатрий, вайши)га хизмат қилишдан иборат бўлган. Ш. нинг деярли ҳақхуқуқи бўлмаган. Улар ҳиндуларнинг муқаддас китоблари — «Веда»ларни ўқиши, ҳатто эшитиши ҳам ман қилинган, «қайта туғилганлар» билан бирга маъбудларга қурбонлик маросимларида қатнашиш ва х.к.дан маҳрум эди. Касталар 4 та варнадан келиб чиққан, деган фикрни айрим мутахассислар хато деб билади. Ҳозир Ҳиндистонда куйи тоифа вакиллари «Рўйхатга олинган каста (тоифа)лар» деб аталади ва улар Конституция ҳимоясига олинган.

ШУЖО ул-МУЛК (? 1842.5.4) Афғонистон шоҳи (1803—09, 183942). Акаси Маҳмудшоҳни тахтдан ағдариб ҳокимиятни эгаллаган, лекин 1809 йил Маҳмудшоҳ томонидан тахтдан туширилган. Ш. улМ.нинг тахтни қайтариб олиш учун қилган бир неча бор уринишлари (шу жумладан, 1833—34 йилларда инглизлар ёрдамида) натижасиз тугаган. Биринчи англизафғон уруши даври (1838—42)да инглизлар Ш.улМ.ни афғон тахтига ўтказганлар. Муҳолифатдаги гуруҳлардан бирига мансуб шахс томонидан хоин сифатида ўлдирилган.

ШУКРУЛЛО (исми ва тахаллуси; фамилияси Юсупов) (1921.2.9, Тошкент) — Ўзбекистон халқшоири (1981). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1977). Педагогика билим юрти (1935—38) ва Низомий номидаги Тош-

кент педагогика интини тугатган (1944), 1938 йил Қорақалпоғистонда, 1939—45 йилларда Тошкентда ўқитувчилик қилган. Кейин Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи (1945—49), Ўзбекистон давлат нашриётида муҳаррир (1945—51; 1955—65). 1951 йилда миллатчилик ва советларга қарши тарғиботда айбланиб, 25 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилинган, Сталин вафотидан кейин озод этилган (1955).

Илк шеърлар тўплами — «Биринчи дафтар» (1949). Шундан кейин унинг «Қалб кўшиқлари» (1949), «Ҳаёт илҳомлари» (1959), «Умрим борича» (1960), «Инсон ва яхшилик» (1961), «Инсон — инсон учун» (1964), «Зарралар» (1973), «Суянчик» (1977), «Яшагим келади» (1978), «Сенинг бахтинг» (1988), «Тўқилган дардларим» (2001) каби шеърӣ тўплamlари эълон қилинган. Ш. лирик шеърларида севги ва вафо, меҳр ва оқибат сингари инсоний қадриятларни улуглаб, китобхонда ялқовлик, лоқайдлик, калондимоғлик, ҳасадгўйлик, ғаразгўйлик каби иллатларга нисбатан нафрат туйғусини уйғотишга интилган. Лирик қахрамоннинг руҳий оламида кечган ва кечаётган эврилишларни инсон ва жамият, инсон ва табиат ўртасидаги узвий алоқани тасвирлаш орқали кўрсатиб берган.

Ш. «Чоллар» (1948), «Россия» (1956), «Икки қоя» (1964), «26тонг отари» (1966), «Гул ва оташ» (1972), «Кўнгил чироғи» (1975), «Аср баҳси» (1985) ва бошқалар дostonларини ёзган. Ш.нинг болаларга бағишланган шеър ва эртаклари «Баҳор совғаси» (1962), «Юлдузлар» (1964) шеърӣ тўплamlаридан ўрин олган. «Хатарли йўл» (1962), «Табассум ўғрилари» (1964), «Тўйдан кейин томоша» (1980), «Ўғрини қароқчи урди» (1982), устоз ёзувчиларнинг ижоди тажрибалари тўғрисида баҳс юритувчи «Жавохирлар сандиғи» (1983) эссеси, қатагон даври даҳшатлари ҳақидаги «Кавансиз кўмилганлар» (1989) автобиографик қиссаси, «Қасосли дунё» (1994) пу-

блицистик мақолалар тўплами, Убайдулла Ҳўжаев тўғрисидаги «Тирик руҳлар» (1999) роман-хроникаси муаллифи.

Ш. Карло Гоццининг «Бахтиёр гадолар» пьесаси, Ш. Петёфи, Т.Шевченко, Қ.Қулиев ва бошқалар шоирларнинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилган. Унинг асарлари рус, араб, турк, озарбайжон, қорақалпоқ, қозок, қирғиз тилларида нашр этилган. Алишер Навоӣ номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1994). «Дўстлик» (1994) ва «Элюрт хурмати» (1999) орденлари билан мукофотланган.

Ас: Танланган асарлар, 2 ж.ли, Т., 1973—74; Ўғрини қароқчи урди (пьесалар), Т., 1995; Тирик руҳлар, Т., 1999; Тўқилган дардларим, Т., 2001; Оғир йиллар қувончи, Т., 2003.

Ас: Раҳимжонов Н., Шоир ва давр, Т., 1983; Умрбоқийлик. Шукрулло ижодининг турфа қирралари, Т., 2001.

Наим Каримов.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912.15.1, Жиззах — 1972.14.9, Тошкент) — болалар шоири, драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1972). Самарқанд пед. билим юртида (1924—29) ва Педакадемиянинг филол. фтида ўқиган (1929—31). Ўзбекистон давлат нашриётида муҳаррир (1931—64) ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий консультант (1964—72). Илк шеърлар тўплами — «Ҳайқирик» (1932). «Сен нима қилдинг?» (1942), «Шоҳиста» (1944), «Ширин кун» (1947), «Улуғ шаҳар» (1951) шеърӣ тўплamlарида уруш воқеалари акс этган. «Бизнинг байрам» (1953), «Кўкбулок» (1957), «Оҳанграбо» (1959), «Дастёр қиз» (1961), «Озода» (1964) ва бошқалар асарлар муаллифи. Ш.С. ўзбек халқ эртаклари сюжети асосида «Ёрилтош» мусикали драмаси (1938) ва либреттосини (1967) яратган. Уруш йилларидаги болалар ҳаётига бағишланган «Бизнинг жангчи» (1942), «Гулхан» (1943) пьесалари Республика ёш томошабинлар

театрида сахналаштирилган. «Далада байрам» (1954) комедияси эса кўплаб театр сахналарида қўйилган. А.С.Пушкин, Л.Толстой, С.Маршак, С.Михалков ва бошқалар рус ёзувчилари асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

ШУКУРИЙ ФАРҒОНИЙ (тахаллуси; асл номи Абдушукур ибн Ортукбек) (18-аср охири, Фарғона — 19-аср 2-ярми, ?) — шоир. Ёшлигида Самарқандга келиб қолган. Эгарсозлик ва наққошликда ҳам ном чиқарган. Ўша даврда Самарқандда қурилган кўпгина биноларда Ш.Ф. нақшлари мавжуд. Амир Насрулло таклифи билан Бухорода ҳам наққошлик қилган. Ш.Ф. мумтоз шеърятнинг ғазал, маснавий, қасида, таърих ва бошқалар жанрларида ижод этган. Аксарият маснавийлари *ҳасби ҳол* ва ижтимоийдидактик характерга эга. Таърихларида даврнинг муҳим воқеалари (йирик бинолар қурилиши, амирнинг юришлари ва атоқли кишиларнинг вафот қилган вақти) қайд этилган. Лирикасида ишқий кечинмалар тасвири, турмушдан шикоят мотивлари муҳим ўрин тутади. Шоирнинг «Фарғона чекар», «Жудойи Фарғона», «Рози дилим эшитгил» каби шеърларида туғилган юртига ҳурмат, уни соғиниш ва қўмсаш туйғулари ифодаланган. Ш.Ф. девонининг қўлёзма нусхалари Россия ФА Шарқшунослик институти СанктПетербург бўлими (инв. №1581) ва Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида (инв. №5021) сақланади.

ШУКУРОВ Абдуғофир (1918, Қашқадарё вилояти Китоб шаҳри) — сеҳрли эртақлар ижрочиси. 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Ш. эртақ айтишни, ўз репертуаридаги 50 дан ортиқ эртақ, нақд ва афсоналарни момоси — Тансиқ момо Раҳматилло қизи ва онаси — Саодат Иброҳим қизидан ўрганган. «Рустамзод ва Шерзод», «Доро подшо ва Искандарбек», «Қулса — гул, йиғласа — дур», «Қора мушкул от», «Шамширбоз» ва бошқалар Ш. ижро этган эртақлар

З.Хусайнова ва Б.Саримсоқовлар томонидан алоҳида китоб ҳолида («Қулса — гул, йиғласа — дур», 1983) нашр этилган.

ШУКУРОВ Аҳмаджон (1909.5.6, Фарғона вилояти Шаварди қишлоғи — 1990.14.5, Бешарик) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, сержант. Урушгача с-зда ишлаган. 1942 йилдан фронтда. 336-ўқчи полки (Брянск fronti 63-армиянинг 5-ўқчи дивизияси) пулемётчиси. Орёл вилоятидаги ҳужум операцияси чоғида Подмаслово ва Золотарёва қишлоқлари учун бўлган жангда кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1943). 1944 йил жароҳати туфайли армия сафидан бўшатилган. Урушдан сўнг к.х. соҳасида ишлаган.

ШУКУРОВ Аҳмаджон (1949.26.2, ҳоз. Пешку тумани) — хонанда, Ўзбекистон (1992) ва Қорақалпоғистон (1993) халқ артисти. Бухоро педагогика интини тугатган (1973). Илк санъат сабоқларини отаси шоир Шукур Азизийдан олган. Кейинчалик унга Ф.Тўраев, О.Атоев, Ф.Умаров, К. *Отаниёзовлар* устозлик қилишган. Ўзбек давлат филармонияси (1970—73), Ўзтелерадиокўмитасининг хор жамоаси (1973—77), «Баҳор» ансамбли (1977—86) яккахон хонандаси, «Зарафшон» ансамбли ташкилотчиларидан ва биринчи бадий раҳбари (1986—98), *Бухоро театри* директори ва бадий раҳбари (1998—2002), Ўзтелерадиокомпаниясининг «Маънавият» студияси қатта муҳаррири (2002 йилдан). Жозибали, майин овоз соҳиби. Бухоро—Самарқанд хонандалик мактаби вакили. Репертуаридан ўзбек мумтоз («Насри Уззол», «Гулузорим», «Чорзарб» ва бошқалар) ва халқ (*Мавриги* туркумлари, жумладан, «Сарахбори Жавони» ва бошқалар), шунингдек, ўзи басталаган («Ўртади», Хусайн Бойқаро шеъри; «Лазиз», Хувайдо; «Гулгул», Холис; «Танлаганим», Н.Нарзуллаев ва бошқалар) ашула ва кўшиқлари ўрин олган. Ш., шунингдек, раксбоп кўшиқ («Биё

ёр», «Айтинг») ва рақс қуйлари («Бухороча тарона» ва бошқалар), «Маликаи Бухорхудот» мусикали драма муаллифи. Ижролари 3 грампластинка («Чорзарб», 1971; «Баҳорим», 1980; «Нозлигим», 1985) га ёзилган.

ШУКУРОВ Жўра (1949.10.3, Бухоро) — дирижёр, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1998). Тошкент консерваториясини тугатган (1972). *Бухоро театри*ца бош дирижёр, Бухоро мусика билим юртида педагог (1972—77), Ўзбекистон давлат академик хор капелласи (1977—86), Дони Зокиров номидаги халқ чолғулари оркестрида (1986—88) дирижёр, Ўзтелерадиокомпаниясининг хор жамоасида бош дирижёр (1988 йилдан) ва бадий раҳбар (1993—2004), дирижёр (2004 йилдан), Тошкент маданият интида доцент (2002 йилдан). Дирижёрлик фаолиятида миллий анъаналарга асосланган хор ижрочилигини ривожлантирган. Ўзбек халқ кўшиқларини хор учун қайта ишлаган («Фарғонача ёрёр», «Мавриги» ва б.).

ШУКУРОВ Нуриддин (1930.16.5, Самарқанд тумани — 1995.5.6, Самарқанд) — адабиётшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977), филол. фанлари д-ри (1974), проф. (1976). Самарқанд унтининг филол. ф-тини тугатган (1950). СамДУ ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи, доцент (1953—68), проф. (1976 йилдан). Шу унтининг ўзбек ва тожик филол. фтида декан (1987—93), кафедра мудири (198493), проректор (197884). Вилоят газ.га (ҳоз. «Зарафшон») мухаррирлик ҳам қилган (1968—73), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Самарқанд бўлимини бошқарган (1990—94). Ш.нинг асосий илмий ишларида замонавий ва мумтоз ўзбек адабиёти муаммолари, хусусан, адабиётдаги мазмун ва шакл масалалари, шеъриятнинг услуб, жанр, сюжет, композиция, тил, вазн, қофия сингари бадий маҳоратга дахлдор томонлари тадқиқ

этилган. Асарларида шеърият ва унинг муаммолари, бир нечта таниқли ўзбек шоирлари ижоди ғоявийбадий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Ас: Ғафур Ғулумнинг лирик поэзиядаги маҳорати, Т., 1966; Услуб ва жанрлар, Т., 1973; Бу олам саҳнида..., Т., 1982; Сўз сехри, шеър меҳри, Т, 1992.

ШУКУРОВ Собиржон (1947.16.4 Тошкент — 2003.18.11) — наққош. Ўзбекистон халқ устаси (2003). Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртини (1967), Тошкент политехника институти меъморлик ф-тини (1976) тугатган. 1980 йилдан Республика махсус ижодий ишлаб чиқариш «Усто» уюшмасида фаолият кўрсатган. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси, Темурийлар тарихи давлат музейи биноларини, Самарқанддаги Имом *ал-Бухорий мажмуини* ва Бухоро вилоятидаги мажмуаларни наққошликнинг қадимий миллий услубида безашда муайян ҳисса кўшган. «Шухрат» медали билан мукофотланган (1997).

ШУКУРОВ Тўғон (1907.15.7 Тошкент — ?) — Ўзбекистон халқ артисти (1969). 1930—71 йиллар Ҳамза театрида актёр. Земляника (Н.Гоголь, «Ревизор»), «Кўқумбой» (Д. Фурманов, «Исён»), Наби қори, Мухлис афанди (З. Саид, Н.Сафаров, «Тарих тилга кирди»), Фердинанд (Лопе де Вега, «Кўзибулоқ кишлоғи»), Гўрков (У.Шекспир «Ҳамлет»), Шайх Исмоил (К.Яшин, А.Умарий, «Ҳамза»), Саидмалик (Э.Воҳидов, «Олтин девор»), Абдулфотиҳ (С. Азимов, «Қонли сароб») каби образлари билан танилди.

ШУКУРОВА Озода Абдурахмоновна (1936.30.10, Қибрай тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Ўрта Осиё унтини тугатган (1958). 1958—96 йилларда Қибрай туманидаги 25мактабда мат. ўқитувчиси, мактаб ўқув бўлими мудири, директо-

ри. Иш фаолиятида мактаб моддийтехника базасини мустақкамлашда фаол қатнашди, мактаб тарихи музейи ва намунали ҳарбий таълим хонасини ташкил этди.

ШУКШИН Василий Макарович (1929.25.7, Олтой ўлкаси Бийск тумани Сротки қишлоғи — 1974.2.10, Волгоград вилояти Клетск қишлоғи; Москвага дафн қилинган) — рус ёзувчиси, кинорежиссёр, сценарист. Россияда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969).. Дастлабки ҳикоялар тўплами — «Қишлоқ одамлари» (1963). 1964 йилда Ш. сценарийси асосида «Шундай йигит яшайди» фильми суратга олинган ва ушбу картина Венецияда бўлиб ўтган 16Халқаро кинофорумда «Олтин шер» мукофотига сазовор бўлган. Ш.нинг «Любавинлар» (1965) романи, шу роман асосида ишланган «Любавинларнинг тугатилиши» (1972) фильмида, Степан Разин ҳаёти ва унинг курашига оид «Сизга эркинлик бергани келдим» синороманида (1971), «Характерлар», «Сизнинг ўғлингиз ва акангиз» (1966), «Ғаройиб кишилар» каби картиналарида инсоннинг теран ички кечинмалари, орзу ва умид сари талпинишлари, баъзи бир кимсаларда учрайдиган мешчанлик фалсафасининг фожиага олиб келиши маҳорат билан тасвирланган. Ш.нинг адабиёт ва кино соҳасидаги фаолиятида турли тоифа кишиларининг ёрқин образлари яратилган.

Ш.нинг бадиий адабиёт ва кинодаги услуги ишонтириш санъатининг кучи билан чуқур ҳаётийлик касб эта олган.

Ш. С. Герасимовнинг «Кўл бўйида» фильмидаги Черних ролининг ижроси учун Давлат мукофотига сазовор бўлган (1971). «Улар Ватан учун жанг қилдилар» фильмини суратга олиш чоғида тўсатдан вафот этган. Айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Земляки, М., 1970; Любавинлар. Т., 1978; Чол ва денгиз, Т, 1981.

ШУЛЛУКТЕПА — Қарши

воҳасидаги ўрта асрларга оид йирик қўхна шаҳар харобаси. Ҳоз. Қарши шаҳридан 8 км шим.ғарбда, Қашқадарёнинг чап қирғоқларига яқин ерда жойлашган. Кўпчилик тадқиқотчилар томонидан қадимий *Насаф шаҳри* харобаси эканлиги эътироф этилади.

Ш. 1883 йил рус археологлари В.В.Крестовский, 1895 ва 1910 йилларда Б.И. Литвинов, 1910 йилда Д.И.Логофет томонидан текширилиб, умумий маълумотлар тўпланган. Бу тадқиқотчилар араб географлари асарларида қайд этилган Насаф шаҳри айнан шу ерда жойлашганлиги ҳақидаги фикрни илгари сурганлар. 1916 йилда шарқшунос Л.А.Зимин биринчи бўлиб Ш.да археологик тадқиқотлар ўтказган. Кейинчалик бу ёдгорликда С.К.Кабанов, М.Е.Массон, Б.Д.Кочнев, В.А.Пирин, М.Х.Исомиддинов каби археолог олимлар тадқиқот ишлари ўтказганлар. Ушбу тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, Ш. ўрнида мил. 3—4-асрларда дастлаб унча катта бўлмаган истеҳком бунёд этилиб, 5—6-асрларда қалъа (150x80) ва уни ўраб турган шаҳристон шаклланган. 6—8-асрларда эса шаҳристон қалинлиги 15 м бўлган девор билан ўраб олинган. Араблар истилоси ва унга қарши кўтарилган кўзғолонлар оқибаотида Нахшаб шаҳри (*Заҳхоки Морон*) аста-секин вайронага айлангач, 9-асрдан бошлаб куйи Қашқадарёдаги шаҳарсозлик маркази Ш. ўрнида ривожланади. 200 га майдонни эгаллаган бу янги шаҳар араб манбаларида Насаф деб атала бошланган. 10—12-асрларга оид араб географлари (Ибн Хурдодбех, Истахрий, Ибн Ҳавқал, Мукаддасий, Самъоний) асарларида ушбу қўхна шаҳар қалъадан ташқари шаҳристон ва рабодга эга эканлиги, шаҳар ўртасидан дарё оқиб ўтиши, шаҳарнинг 4 дарвозаси борлиги қайд этилади, айрим бош кўчаларнинг номлари тилга олинади.

Ш.да олиб борилган тадқиқотлар шаҳар Мовароуннаҳрнинг ички ва ташқи иктисодий савдо алоқаларида фаол иш-

тирок этанлигини кўрсатади. Ш. (Насаф) оркали илк ва ривожланган ўрта асрларда Эрон ва Хуросоннинг савдо шаҳарларини Самарқанд, Чоч воҳаси ва Фарғона водийси билан, Бухорони Термиз, Балх ва Ҳиндистоннинг савдо марказлари билан боғловчи транзит савдо йўллари ўтиши бу шаҳар ривожига катта таъсир кўрсатганлигини қайд этиш мумкин.

Мўғуллар bosкинидан сўнг шаҳар харобага айланади ва унинг харобалари кейинчалик Ш. номи билан атала бошлади.

Ад.: Массон М.Е., Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен, Т., 1973; Сул ейманов Р.Х., Древний Нахшаб, Т., 2000.

Ўқтам Мавлонов.

ШУЛҲА (рус. шелуха — қобик, пўчоқ) — чигитдан мой олишда чиқадиган қўшимча маҳсулот; чорва моллари учун озуқа. 1 т чигитдан 300 кг атрофида Ш. олинади. Таркибидан 4—6% оксил, 2—3% ёғ, 37% азотсиз экстрактив моддалар ва 43% клетчатка, 0,02% эркин госсипол бор. 1 кг Ш.да 0,21 озуқа бирлиги, 10 г оксил, 1,9 кальций ва фосфор, 0,02—0,05% захарли ёки зарарли модда бўлади. Гидролиз саноатида 1 т Ш.дан 85 л спирт, 300 кг линолит (қурилиш плиталари), 28 кг карбонат ангидрид, 20 кг сирка кислота ва бошқалар олинади. Ш. асфальтланган очиқ майдонларда бунт холида сакланади, саклаш муддати 6 ойдан ошмаслиги керак. Шу муддат ўтгач, унинг сифати текшириб турилади (қ. *Ёғмой саноати*).

ШУЛЬЦ Виктор Львович (1908.15.8, Самара шаҳри — 1976.7.5, Тошкент) — гидролог олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958). География фанлари д-ри (1948), проф. (1949). Ўзбекистон география жамиятининг президенти (1959—72). Самарқанддаги Ўзбекистон пахтачилик интини тугатган (1932). 1933—38 йилларда Тош-

кент гидрометеорология хизмати гидрология бўлимининг илмий раҳбари, 1937 йилдан Ўрта Осиё унтида доцент. Қуруқлик гидрографияси кафедраси мудири (1949—72), проф.консультанти (1973—76). Илмий ишлари Ўрта Осиё ва Қозоғистонда тоғ гидрологиясини ўрганишга бағишланган.

Ас: Ўрта Осиё гидрографияси, Т., 1969 (Р.Р.Машрапов билан бирга); Реки Средней Азии, ч. 12, Л., 1965.

ШУЛЬЦ Теодор (1902 АҚШ, Жанубий Дакота 1998) америкалик иктисодчи. Висконсин унти магистратурасини таомлаган (1928), иктисодиёт д-ри (1930). 1930—43 йилларда Айова давлат унтида к.х. иктисодиётдан дарс берган, 1943 йилдан бошлаб деярли 40 йил Чикаго унти проф. Ш.нинг асосий тадқиқотлари к.х. ва таълим иктисодиётига бағишланган. Осиё ва Жанубий Америка давлатларининг иктисодиётига бағишланган «Анъанавий қишлоқ хўжалигининг ўзгариши» асарида аграр технологияларнинг муҳим аҳамиятини очиб берди. АҚШ иктисодиётига инсон капиталидан олинадиган фойда жисмоний капиталдан ортиқлигини исботлаб берди ва айниқса ривожланаётган мамлакатларда таълим, соғлиқни сақлаш ва фан соҳасига йirik инвестициялар ажратишни таклиф қилди, бу соҳаларни ривожлантиришни мамлакат иктисодий ўсиши учун янги корхоналар қуришдан афзалроқ, деб ҳисоблади. Нобель мукофоти лауреати (1979; *АУ.Льюис билан хамкорликда*).

ШУМАН Роберт Александер (1810.8.6, Цвиккау — 1856.29.7, Энде-них, Бонн яқинида) — немис композитори, 19-аср муסיкий романтизмнинг на-мояндаларидан. Ф.Вик (фортепиано) ва Г.Дорн (композиция)дан таълим олган. Ш. ижоди учун дастурлилик ва инсон туйғуларини чуқур психологик очиб бе-риш хос. Ш. ўз асарларида ҳаёт оқимини буткул акс эттиришга интилган, ҳар бир ходиса ва таассуротни ўзига ҳослигини

ифода этиб, қарама-қарши кайфият ва образлардан иборат бўлган, кенг камровли бадий дунёсини яратган. Фортепиано асарларидан — «Симфоник этюдлар», «Карнавал», «Фантастик пьесалар» каби туркумлари, шунингдек, «Фантазия», 3 соната, концерт ва бошқалар ажралиб туради. Вокал лирика тарихида Ш.нинг Г.Гейне («Шоир севгиси»), А.Шамиссо («Аёл ҳаёти ва севгиси»), йилЭйхендорф («Кўшиқлар давраси») шеърларига ёзган кўшиқ (романс) туркумлари муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, Ш. «Геновева» (1848) операси, Ж.Байроннинг «Манфред» поэмасига мусиқа, 4 симфония, камер ҳамда хор асарлари ва бошқалар муаллифи. Ш.Лейпцигда «Янги мусиқа журнали»ни ташкил этиб (1834), илғор ғояларни олдинга сурган. Ш. Шарк мавзуларида камерчолғу («Арабча», «Шарк маназаралари»), камервокал («Шарк гулларида», «МағрибМашрик девонидан») ва йирик («Жаннат ва Пери» ораторияси, 1843) асарларини яратган.

ШУМАН РЕЖАСИ - Ғарбий Европа мамлакатларини интеграциялаш, ягона иқтисодий маконга бирлаштириш бўйича биринчи режа. Франция ташқи ишлари вазири Р.Шуман (1886—1963) томонидан 1950 йилда ишлаб чиқилган. Ш.р.да бир қатор Ғарбий Европа мамлакатларининг тошқўмир, темир рудаси, металлургия саноатини бирлаштириш ғояси илгари сурилган. Режани амалга ошириш учун 1951 йил 18 апр.да ГФР, Франция, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург ҳукуматлари Парижда ягона Европа уюшмасини тузишда биринчи қадам бўлган *Европа қўмир ва пўлат бирлашмасини* ташкил этиш тўғрисида шартномани имзоладилар (1952 йил 25 мартдан кучга кирди). Бу давлатлар ўртасида 1957 йил 25 мартда Римда *Атом энергияси бўйича Европа ҳамкорлиги, Европа иқтисодий ҳамжамияти*ни тузиш тўғрисидаги шартномалар ҳам имзоланган.

Ш.р.да аҳдлашаётган мамлакатлар ўртасидаги бож тўловлари ва бошқалар

квота чекловларини бартараф этиш, умумий Европа бозорини яратиш иши босқичмабосқич амалга оширилиши лозимлиги белгилаб қўйилди. Ш.р. Ғарбий Европанинг бирлашувида Франциянинг етакчилиги ролини мустақамлашга хизмат қилди, шунингдек, бу режа Европани бирлаштиришда Франция учун асосий ҳамкор сифатида Буюк Британияга эмас, Германияга эътиборни кучайтирди, узок асрлардан бери давом этиб келаётган Франция ва Германия ўртасидаги сиёсий зиддиятларга барҳам берди. Ш.р.нинг амалга оширилиши Ғарбий Европа давлатларининг ягона иттифоққа бирлашиш йўналишидаги биринчи қадам бўлди (қ. *Европа Иттифоқи*).

Абдухалил Раззоқов.

ШУМАНАЙ — Қорақалпоғистон Республикаси *Шуманай туманидаги* шаҳар, туман маркази. Нукусдан 90 км. Яқин т.й. станцияси — Қорабайли (22 км). Аҳолиси 12,4 минг киши (2003). Аҳолиси ва хўжаликлари Шуманай каналидан сув олади. Маҳаллий тарихчиларнинг маълумотларига кўра, Ш. Амударё Каспий денгизига қуйилиб турган пайтларида ва ундан кейинги, Айбуйир (Жампикқалъа) этаги орқали Орол денгизига қуйилган даврларда бир қадар йирик аҳоли пункти бўлган. Амударё ўзанини ўзгартиргандан кейин Ш. худуди чўлга айланган ва бир асрга яқин қалин чангалзор бўлиб ётган. 1940 йилларнинг бошидан Ш. худудига ҳоз. Навоий вилоятининг Томди, Қорақалпоғистоннинг Хўжайли туманларидан ери унумсиз бўлиб қолган қишлоқлар аҳолиси, қўйчилик билан шуғуланувчи чорвадорлар кўчиб келишган.

Ш.да «Шуманай момиғи» акциядорлик жамиятига қарашли пахта тозалаш 3-ди, ғишт 3-ди, хўжалиқлараро кўчма механизациялашган колонна, қурилиш-таъмирлаш бўлинмаси, қишлоқ қурилиш-таъмирлаш корхонаси бор. Автокорхона, МТП, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб ту-

рибди. Умумийтаълим, болалар мусиқа, спорт мактаблари, 2 касб-хунар коллежи, биоэкосан маркази, касб-хунар ўрганиш маркази мавжуд. Маданият саройи, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, спорт мажмуаси ва бошқалар спорт иншоотлари бор. Марказий туман касалхонаси ва унинг бўлимлари, поликлиника ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади.

ШУМАНАЙ ТУМАНИ - Қорақалпоғистон Республикасидаги туман. 1950 йил 6 октябрда ташкил этилган. 1960 йил 5 фев.да Қўнғирот ва Хўжайли туманларига қўшиб юборилган эди. 1976 йил 9 янв.да қайта ташкил этилди. Шарқдан Хўжайли, Қанлиқўл, шим. ва ғарбдан Қўнғирот туманлари, жан.дан Туркменистон билан чегараланган. Майд. 0,64 минг км². Аҳолиси 41,4 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Шуманай), 6 овул фуқаролари йиғини (Бирлешик, Дехқонобод, Кетенлар, Мамий, Окжап, Сармонбойқўл) бор. Туман маркази — *Шуманай шаҳри*.

Табиати. Рельефи, асосан, пастте-кисликдан иборат, деҳқончилик учун қулай ерлар. Худуди ғарбдан Устюрт платосига туташ. Икклими кескин континентал. Йиллик ўртacha тра 11°. Янв. нинг ўртacha т-раси —6,9°, энг паст тра —32°. Июлнинг ўртacha т-раси 27,1°, энг юқори тра 40°. Йилига 95 мм ёгин тушади. Вегетация даври 195 кун. Тупроқлари бўз, тақирли чўл ва шўрланган чўл ўтлоки тупроқлардан иборат. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ, саксовул, окбош, юлғун, камғоқ, печак, қорабароқ ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан чиябўри, қобон, куён, қирғовул, бўрсик, турли хил илонлар, қалтакесаклар ва бошқалар бор.

Аҳолиси қорақалпоқ ва ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, туркман, рус, татар ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртacha зичлиги 1км² га 64,7 киши. Қишлоқ аҳолиси 29 минг киши, шаҳар аҳолиси 12,4 минг киши.

Хўжалиги. Туманда «Шуманай момиғи» акциядорлик жамиятига қарашли пахта тозалаш 3-ди, ғишт 3-ди, хўжаликлараро кўчма механизациялашган колонна, қурилиштаъмирлаш бўлинмаси, қишлоқ қурилиштаъмирлаш қорхонаси бор. Автокорхона, МТП, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди. 200 дан зиёд тадбиркор фаолият кўрсатади. Ш.т., асосан, к.х. ишлаб чиқаришга ихтисослашган. 6 ширкат хўжалиги, 200 дан ортиқ фермер хўжалиги бор. 4 та хусусий чорвачилик фермаси мавжуд. Пахтачилик — туман иктисодиётида етакчи тармоқ. 7 минг га ерга пахта, 4,5 минг га ерга бугдой, шунингдек, сабзавот, полиз, емхашак ва бошқалар экинлар экилади. Пилла етиштирилади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида қорамол, қўй, парранда боқилади. 36 умумий таълим мактаби (10 мингдан зиёд ўқувчи), болалар мусиқа ва спорт мактаблари, 2 касб-хунар коллежи (2 мингга яқин талаба), биоэкосан маркази, касб-хунар ўрганиш маркази ва бошқалар мавжуд. Маданият саройи, марказий кутубхона ва унинг 25 та тармоғи, 3 қишлоқ клуби, «Гулпак» халқ рақс дастаси, маданият уйлари, спорт мажмуаси, стадион, спорт заллари, спорт майдончалари ва бошқалар бор.

Марказий туман касалхонаси (240 ўрин), 2 қишлоқ касалхонаси, 5 қишлоқ врачлик пункти, 2 поликлиника, шунингдек, махсус, рентген лаб.лар ва бошқалар тиббий муассасаларда 1 мингдан зиёд врач ва ўрта тиббий ходим ишлайди.

Қад. тарихий ёдгорликлардан туман худудида Жампикқалъа (тарихда Айбуйир номи билан машҳур, мил. ав. 5—4-асрлар), Жанақалъа (19-аср бошлари, маҳаллий аҳоли уни яна Улкан том, Қўхна Шуманай деб ҳам атайди) бор.

ШУМЕР, Сумер, Жанубий Месопотамия (хоз. Ироқнинг жан. қисми) даги тарихий вилоят. Мил. ав. 3-минг йиллик охиригача Ш. да шумерлар ва қисман шарқий сомиёлар — аккадлар

яшаган. Тахм. мил. ав. 3-минг йилликда у ерда синфий жамият ва давлат вужудга келган. Илк сулолалар даври (мил. ав. 2700—2300) да Ш.да миҳхат пайдо бўлган. Ш.даги қулдорлик шаҳар давлатлари (Урук, Киш, Ур, Лагаш, Аккад ва бошқалар) ўртасида гегемонлик учун кураш авж олган. Мил. ав. 24-асрда Аккад хукмдори Саргон бутун Месопотамияни ўз қўл остида бирлаштирган. Кейинчалик Ш. *Бобил* давлати таркибига қўшиб олинган.

ШУМЕР ТИЛИ *шумерларнинг* тили; мил. ав. 2-минг йиллик бошларида ўлик тилга айланган. Ш.т.нинг бошқа қадимий тиллар билан қариндошлиги аниқланмаган. Ушбу тил мил. ав. 29—28-асрлардан 3—1-асрларгача бўлган миҳхат ёзувларидан маълум. Ш.т. ёдгорликлари қадимий шумер (мил. ав. 25-асргача), «классик» шумер (мил. ав. 24—22-асрлар), янги шумер (мил. ав. 21-аср), сўнгги шумер (мил. ав. 2-минг йиллик боши; асосан, адабий, илмий, қисман хўжалик мазмунидаги матнлар) ва шумердан кейинги давр ёдгорликларига бўлинади. Сўнгги ёдгорликлар Ш.т. Месопотамияда *аккад тили билан* бирга фақат иккинчи адабий тил бўлиб қолган даврда яратилган.

Ш.т.ни ўрганган кўпчилик тилшунослар уни олтой тиллари (туркий, мўғул, тунгусманжур, корейс тиллари) билан таққослаганлар ва Ш.т. ҳамда олтой тиллари (асосан, туркий тиллар гуруҳи) орасида бир қатор ўхшашликлар борлигини аниқлаганлар. Ш.т. ва туркий тиллар орасида ўзаро қариндошлик мавжудлиги ҳақидаги фикрни биринчи марта немис олими Ф. Хаммел (1928) ўртага ташлаган ва 350 га яқин ўхшаш сўзлар топган. Бундай ўхшашликлар фақат лексика соҳасида эмас, балки сўз ясалишида ва келишк кўшимчалари тизимида ҳам кўзга ташланади. Бу масалани ўрганиш давом этмоқда.

ШУМЕРЛАР, шумерийлар — Жану-

бий Месопотамия (ҳоз. Ироқ)да яшаган қадимий халқ. Оз сонли лингвистик ва топонимик маълумотларга кўра, Ш. мамлакатнинг туб жой аҳолиси бўлмаган. Улар бу ҳудудга камида мил. ав. 4-минг йилликда келишган. Антропологик жиҳатдан европеоид бўлишган. С.П. *Толстовнинг* фикрича, Ш. тили кўп жиҳатдан Олтой тил гуруҳига мансуб туркий тилларга ўхшаш бўлган (қ. *Шумер шили*).

Ш. дастлаб, Месопотамиянинг катта қисмини эгаллашган. Мил. ав. 3-минг йилликнинг 2-чорагида (эҳтимол ундан аввалроқ) Жанубий Месопотамиянинг шим.га жойлашган шарқий сомиёлар — аккадлар томонидан жан.роққа силжиганлар. Мил. ав. 2-минг йилликнинг 1-ярмида Ш. ва шарқий сомиёлар ягона — аккад халқи бўлиб бирлашганлар. Ш.да бошқа динлар катори *тангричилик* ҳам тарқалган. Шумер тили Месопотамияда дин ва илм-фан тили сифатида мил. ав. 2—1-асрларгача сақланиб қолган. Ш. Месопотамияда энг қадимий ёзув — миҳхатнинг ижодкорлари ҳисобланади. Ш.нинг маданий мероси ҳақида қ. *Бобил-Оссурия маданияти*.

ШУМИГАЙ Виктор Владимирович (1936.8.6, Белоруссиянинг Гомель шаҳри) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1992). Хоразм педагогика интини тугатган (1961). 1956—2000 йилларда Урганч шаҳридаги 75мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, директор.

ШУМПЕТЕР Йозеф (1883.8.2, Моравия 1950.8.1, АҚШ, Коннектикут штати, Таконик шаҳри) — иқтисодчи ва социолог. Вена унгида таълим олган. Австрия Республикасининг молия вазири (1919—20). Бонн унти (1925—32), 1932 йилдан Гарвард (АҚШ) унти проф. Тадбиркорлик масаласи марказий ўрин эгаллаган иқтисодий динамика концепцияси муаллифи. Ш. «самарали рақобат» назариясини асослаб берган. Бу назарияга кўра, «катта бизнес» даврида бозор ме-

ханизми монополиялар ва рақобат кучларининг ўзаро самарали натижаси тарзида баҳоланди. Динамик иқтисодий цикл концепциясида цикллиқни иқтисодий ўсишнинг қонунияти деб қарайди. Бу концепцияга кўра, иқтисодий ўсиш ва фаровонликнинг ҳаракатлантирувчи кучи — асосий капиталга оммавий инвестициялар киритиш ҳисобланади.

ШУМТОЛ — зайтундошларга мансуб дарахтлар туркуми. Табиий ҳодда учрайдиган 65 тури маълум. Ўрта Осиё тоғлари ён бағирларида ва тоғ дарёлари водийларида сурия Ш.и, дарё бўйи Ш.и ва суғд Ш.и ўсади. Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларида пенсильвания Ш.и (қора шумтол), оддий Ш., америка Ш.и (оқ шумтол), безакли Ш. ва наштарбарг Ш. турлари манзарали дарахт сифатида экилади. Ш. ёруғсевар, қурғоқчиликка чидамли ўсимлик. Кўкламги корасовуқлардан кўпроқ зарарланади. Дарахтлари 150—350 йил яшайди, 15—20 ёшида гуллайди. Илдизи бақувват, ён томонга кенг тарқалган. Дарахтининг бал. 30—50 м, тана айланаси 1,5 м, шох-шаббалари узунтухумсимон. Барги патсимон мураккаб, кузда тўкилади. Гуллари четдан чангланади. Меваси узун, қанотли писта ёки ёнғоқча, қиш давомида дарахтда сақланади. Ш. уруғидан ва тўнка бачкисидан кўпаяди. Уруғлари кузқишда терилади, баҳорда сепилади. Кўчатларини бир ёшда кўчириб экиш мумкин. Ҳимоя ўрмонлари барпо этишда, парк ва хиёбонларни кўкаламзорлаштиришда фойдаланилади. Ёғочи ёғочни қайта ишлаш саноатида ишлатилади.

ШУМҒИЯ, шумғиёх — шумғиядошлар оиласига мансуб бир ёки кўп йиллик хлорофиллсиз текинхўр ўсимликлар туркуми. Мўътадил ва субтропик минтақаларда 150 дан ортиқ тури тарқалган. Ўрта Осиёда 7 дан ортиқ тури — кунгабоқар Ш.си, сершоҳ Ш., қарам Ш.си, миср Ш.си ва бошқалар сабзавот ва полиз экинлари, кунгабоқар, картош-

ка, помидор ва бошқалар экинлар далаларида ўсади. Пояси очқўнғир, сарикпушти ёки кўқимтир этли, бўйи 50 см гача. Илдизи калта этли тўқима (гаусторий) га айланган. Гуллари рўваксимон тўпгулга йиғилган, четдан чангланади, меваси кўп уруғли кўсакча. Шамол ва сув орқали тарқалиб, 15 йилдан кейин ҳам униб чиқиши мумкин. Ҳар бир тури бир хил ўсимлик турида текинхўрлик қилади. Полиз экинлари, кунгабоқар, помидор, тамаки ва бошқалар ўсимликларга катта зарар етказди. Ш. ўсимликлар илдизига сўрғичлари билан ёпишиб олади ва ундан сув, озик моддаларни сўради. Натижада ўсимлик кучсизланади, мевасининг таъми ёмонлашади, ҳосиддорлик 50—70% га камаяди ёки ўсимлик нрбуд бўлади. Кураш чоралари: Ш. уруғи пишмасдан олдин ўтаб ташланади, гербицидлар сепилади, биологик кураш усулида личинкаси Ш. уруғи билан озикланадиган фитомиза пашшасидан фойдаланилади.

ШУНГИТ (Карелиядаги Шуньга қишлоғи номи билан аталган) — токембрий даврига мансуб, таркибида ёпиқ кристалли углерод мавжуд бўлган тоғ жинси. Метаморфизм жараёнида графитоидлар ва ёпиқ кристалли графитларга айланади. Тўқ қора рангли, мумсимон ялтироқ. Қаттиқлиги 3—4, зичлиги 1,8—1,9 г/см³. Ш. қурилиш ва саноат учун қимматли хом ашё, алоҳида кўринишли турлари безакқурилиш материали ҳисобланади. Бетонда енгил тўлдирувчи сифатида фойдаланилади.

ШУНҚОР — лочинсимонлар оиласига мансуб қуш. *Итолгининг* иккинчи номи.

ШУРУППАК, Шуриппак (хоз. Фара шаҳри харобаси) — Шумердаги қадимий шаҳар. Шумер афсонасига кўра, донишманд Зиусудра (бобилча — Утнапишти, юн. — Ксисутр) ватани бўлиб, у худонинг маслаҳатига кўра, кема қуриб тўфондан омон қолган. Ш.дан мил. ав. 26-асрга оид

хўжалик ва юридик ҳужжатлар ҳамда ўқув қўлланмалари архиви топилган. Мил. ав. Зминғ йиллик охирига келиб Ш. ўз аҳамиятини йўқотган.

ШУРФ (нем.) — ер юзасига чиқиш йўлига эга бўлган вертикал, баъзан қия кон иншооти, чуқ. 25 м гача бўлади. Ер юзасидан фойдали қазилмаларни излаш ва разведка қилиш ҳамда муҳандислик геол.си ва гидрогеологик тадқиқотлар қилиш мақсадида ўтказилади. Фойдали қазилмаларни кидириш, сувни чиқариб ташлаш, шамоллатиш, материалларни юкорига чиқариш, одамларни пастга тушириб чиқариш мақсадларида фойдаланилади. Мустаҳкам бўлмаган тоғ жинсларидан ўтадиган Ш.лар мустаҳкамланади, чуқ. 10 м дан ортиқлари шамоллатилади. Ш.лар квадрат ёки тўғри тўртбурчак, юмалок шаклларда бўлади.

ШУТУРАНГУР — халқ селекциясида чиқарилган ўртапишар хўраки ва майизбоп узум нави. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Ватани Ўрта Осиё. Тупи кучли ўсади. Барги йирик, ўртача кертикли, бироз тўрсимон буришган. Гули икки жинсли. Узум боши йирик (бўйи 24—25 см, эни 18—20 см), ўртача оғирлиги 450—600 г, 700—1200 г келадиганлари ҳам учрайди, ғужуми йирик, овалсимон, тўқ кизил, эти тигиз, карсиллайди, пўсти юпка. Таркибида қанд микдори 20—22%, нордонлиги 4—4,5%. Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 32003700*да 150—153 кунда, авг. охири — сентябрнинг 1-ярмида пишиб етилади. Ҳосиддорлиги 80—120 ц/га. Янгилигида ейилади, майиз солинади, консерва қилинади. Узоқжойларга юборишга чидамли.

ШУТУРКАТ, Уштуркат Чоч (Тошкент) вилояти худудида қад кўтарган ўрта асрлар (6—8, 9—13-асрлар бошлари)га мансуб савдо шаҳри харобалари ва археология ёдгорлиги. Ш. харобалари Эски Тошкентда Чирчик дарёсининг ўнг

соҳилида «Пахта» т.й. бекати яқинида ястанган. Майдони илк ўрта (6—8) асрларда тахм. 20 га, 9—13-аср бошларида эса қарийб 200 га га тенг бўлган. Харобанинг бир қисмини Чирчик дарёси ва Куркулдук суви ювиб кетган. Ш. ёдгорлиги 1934 йилда Г.В. Григорьев томонидан ўрганилган.

Ш. топоними «Туядек катта», «Туя карвони чўкадиган улкан шаҳар» маъноларини англатган. 10-аср араб географи Ибн Ҳавқалнинг ёзишича, Ш. Шош вилоятида унинг пойтахти Бинкатдан кейин 3-ўринни эгаллаган. Айрим маълумотларга қараганда унинг харобалари Чирчик дарёсининг ўнг соҳилида дарё кечувидан юқорирокда жойлашган. Унинг худуди сохил бўйлаб қарийб 8 чақирим (1 чақирим — 1,06 км) ғарбга, дашт томон 2—3 чақиримга чўзилган. Муқаддасийнинг таърифлашича, шаҳар истехкомли бўлиб, унда усти тим шаклида ёпилган бозори бўлган. Ш. билан Бинкат оралиғи бир кунлик йўл бўлиб, бу оралиғда Данфагон — 2 фарсах, Бонукат (Худайнкат) — 3 фарсах, Бонукатдан Бинкатгача — 2 фарсах, шу масофада Залдикат каби шаҳарлар ўрин олган. Ш.дан куйирокда эса Жиножжат (Чиночкат) шаҳри қад кўтарган. Суғд ва Чоч карвон йўли устида барпо этилган Ш. бу 2 минтақалараро савдода карвонлар тўхталадиган йирик савдо маскани сифатида муҳим аҳамиятга эга туякашлар шаҳри ҳисобланган.

Унда кўплаб сопол, шиша идишлар, пишиқғиштлар (аксарияти 10—12-асрларга мансуб) ва бошқалар буюмлар топилган.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

ШУУРСИЗЛИК (хуқуқда) — айбдорни жинойи масъулиятдан халос қиладиган руҳий ҳолат. Руҳий касаллиги ёки акли заифлиги сабабли ўз ҳаракатларининг моҳиятини тушунмайдиган ва ўзини бошқара олмайдиган фуқарони суд муомаллага лаёқатсиз деб топиши мумкин. Бундай шахс сайлаш ва

сайланиш ҳуқуқига эга эмас (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 117-модда). У жиддий ҳуқуқлардан махрум бўлмасада, уларни ўзи амалга оширолмайди (Ўзбекистон Республикаси ФК, 30-модда). Қонунда кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишни III. ҳолатида содир қилган шахс сурункали руҳий касаллиги, руҳий ҳолати вақтинча бузилганлиги, акли заифлиги ёки руҳий касаллиги боис жавобгарликка тортилмайди (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси МЖК, 20-модда). Мастлик ҳолати ҳамда гиёҳхандлик воситаларидан ва одамнинг аклиродасига салбий таъсир этувчи турли моддалардан кайфланиш ҳолати III. деб ҳисобланмайди ва жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўлмайди (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 19-модда).

III. ҳолатида ижтимоий хавфли ҳаракат (ҳаракатсизлик) содир этган, шунингдек, жиноят иши бўйича ҳукм чиқарулгунга қадар III. ҳолатига дучор бўлганларга жазо чоралари қўлланилмайди. Суд ажрими асосида даволаш учун уларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари белгила-ниши мумкин (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 67, 9196-моддалар; ЖПК, 565—581 моддалар).

ШУХОВ Владимир Григорьевич [1853.16(28).8, хоз. Белгород вилоя-ти, Грайворон шаҳри — 1939.2.2, Мос-ква] — рус муҳандиси, олим. Фаҳрий акад. (1929). Меҳнат Қаҳрамони (1932). Москва Олий техника билим юртини тугатган (1876). Нефть саноати техни-каси, қурилиш ишларига доир муҳим асарлар муаллифи. Техниканинг тур-ли соҳаларига оид илмий асарлари, лойиҳалаган иншоотлари билан фан ва техника ривожига катта ҳисса қўшган. III. лойиҳаси билан (меъмор М.Ф. Мау-ер ва III. раҳбарлигида) Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг оғиб қулай ёзган минораси тикланган (1932).

ШУЪДАҚАНОТЛИЛАР — суякли *балиқлар* кенжа синфи. Ҳоз. балиқларнинг 97% турини ўз ичига олади. Хордаси қисман сақланиб қолган. Юқори жағлари бош суяги билан ҳаракатчан бирлашган. Териси тангачадар (гоноцид, циклоид ёки ктеноид), баъзан суяк пластинкалар билан қопланган ёки яланғоч. Хоанлари бўлмайди. Орқа сузгичи кўпинча битта баъзан 2 ёки 3 та. Думи гомоцеркаль, суз-гич пуфаги бор. Анал ва сийдиктаносил органлари йўли ажралган. 2 инфрасин-фи: гоноид ва суякли балиқдар маълум. III.нинг 37 туркум ва 430 оилага мансуб 20 мингга яқин тури маълум.

ШУҒНОН ТИЗМАСИ - Ғарбий Помирдаги тоғ тизмаси. Тожикистон худудида. Ғунт ва Шоҳдара дарёлари оралиғида. Тизма ғарбдан шарққа 100 км га чўзилган. Сувайирғич қисми қояли, баъзи жойлари абадий қор ва музлик-лар билан қопланган. Музликларнинг умумий майд. 150 км² га яқин. Энг ба-ланд жойи — Қояли чўкқиси (5707 м). Бундан ташқари, Шаваш, Жерани, Яхча, Зарказ чўкқилари, Нимосдара, Дўзахцара доvonлари бор. Ш.т. гранит, гнейс, кристалли сланецлардан тузилган. Ён бағирлари тик, қояли; шувоқ, шўра, чалов, бетага ва бошқалар ўсимликлар ўсади. Ён бағирларида қўллар (Турин-тайгун, Диримқўл, Ривакўл ва бошқалар) бор. Қиши узоқ, совуқ; ёзи қисқа, салқин. Дарё водийларида тол, терак, қайин, арча; куйи қисмларида мевали дарахтлар ўсади.

ШУҒНОНЛАР (ўзларини хугнилар деб аташади) — халқ. Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон мухтор вилоятининг Шуғнон туманида яшайди (яна қ. *Помир халқлари*).

ШУҲРАТ (тахаллуси; асл номи Али-мов Ғулом Аминжонович) (1918.19.4 — Тошкент — 1993.20.6) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1986). Ўзбекистонда хиз-

мат кўрсатган маданият ходими (1978}. Транспорт техникуми (1932—33), Урта Осиё транспорт инженерлари тайёрлаш институти (1934—36) ва Низомий номидаги Тошкент педагогика институти (1936—40)да ўқиган. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—43). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг маслаҳат бюросида котиб (1934—36), адабий маслаҳатчи (1955—58; 1960—70), Адабиёт жағфармасида директор (1958), ёшлар газетасида бўлим мудири (1945—48), «Шарк юлдузи» жур.да бўлим мудири (1948—50), масъул котиб (1960/70). Ш. 1951 йилда қатагон қилиниб, камок лагерларида бўлган. 1955 йилда оқланган.

Дастлабки асари — «Мехрол» (эргак-достон, 1940). Ш. урушдан қайтгач, бадий ижод билан самарали шуғулланган ва кўплаб шеърый («Бизнинг кўча», 1947; «Хаёт нафаси», 1948; «Қардошлар», 1950; «Балладалар», 1958; «Сенинг севгинг», 1961; «Ишқингда ёниб», 1964; «Буюк муҳаббат», 1966; «Лирика», 1973; «Шайдо кўнгил», 1976; «Ҳали тун узок», 1984 ва бошқалар) ва насрий («Оила», 1946; «Рустам», 1947; «Балоғат», 1958; «Бир кеча фожиаси», 1976 ва бошқалар) тўпламларини эълон қилган. 60—70-й.ларда яна достон жанрига қайтиб, «Мардлик афсонаси» (1959), «Гулдурсин» (1960), «Сўлмас чечаклар», «Жамила» (1962), «Кувғинди» (1963) сингари достонлар ёзган. Асарлари нафис лиризм, лирик қаҳрамон руҳий оламининг ёрқин ифодаланганлиги, хистуйғуларнинг самимийлиги билан ажралиб туради. Ш.нинг сўнгги йилларда ёзган шеърларида фалсафий ўйлар тасвири устуворлик қилади; лирик қаҳрамони энди ўзининг хистуйғулари билан эмас, балки бир кам дунёнинг сину синоатларини англай бошлаган киши сифатида, ҳаёт ва абадият, табиат ва жамият, ўтмиш, ҳоз. давр ва келажак ҳақида мушоҳада юри-тувчи инсон сифатида намоён бўлади.

Ш.нинг 2-жаҳон урушида иш-тирок этиб, вайрон бўлган шаҳар ва кишлоқларни, мағлубият ва ғалабани

ўз кўзи билан кўриши унинг йирик наслга ўтиб, «Шинелли йиллар» (1958) романини ёзишига туртки берган. Ш. «Олтин занглас» (1965) романида мустабид совет тузуми даврида инсон ҳақхуққларининг топталишини ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни умумлаштирган ҳолда тасвирлаган, эътиқод, ватан-парварлик, виждон амрини ҳар бир кишининг жамиятдаги мавқеи ва инсоний кадрқиммати белгиланган муҳим маънавий кадриятлар сифатида талқин этган. Ш.нинг «Жаннат қидирганлар» (1968) романи «Олтин занглас»нинг мантқиқий давомидир. Ш. бу асарида ҳақиқат (жаннат) ахтариб яшовчи кишиларнинг икки хил кўринишини тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ёзувчи умрининг сўнгги кунларида исёнкор шоир *Машраб* ҳақидаги тарихий роман устида ишлаган, бироқ асар тугалланмай қолган.

Ш. — «Беш кунлик куёв» (1970), «Кўша қаринглари» (1971), «Она қизим» (1973) ва бошқалар драмаларнинг муаллифи.

Г. Гейне, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.Мицкевич, Т. Шевченко, М.Вокиф асарларини, шунингдек, япон ва вьетнам, озарбайжон шоирларининг шеърларини ўзбек тилига таржима қилган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2003).

Ас: Танланган асарлар, 3 ж.ли, Т., 1969—73; Сенинг севгинг, Т., 2003.

Ад.: Норматов У., Шухрат, Т., 1969; Адиб ҳаётига бир назар [Хотиралар], Т., 1998.

«ШУХРАТ» — миллий, адабий, илмий, сиёсий газета. 1907 йил 1 дек.дан ҳафтада 2 марта чиқа бошлаган. Саҳифаларида хурофотга қарши мақолалар чоп этилган. Замона талабига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш келажигини тарғиб қилган. Газ.да расмий муҳаррир Абдулла Авлоний деб ёзилсада, аммо амалда унга Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлик қилган. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори

Абдурашидхонов, Турсунхўжа
Ҳомидхўжа ўғли ва Шоир Мискин Тош-
кандийлар газ.нинг асосий муаллифлари
саналган.

«ШУҲРАТ» МЕДАЛИ - к.
Ўзбекистон Республикасининг орден ва
медаллари.

ШУҲРАТПАРАСТЛИК – шон-
шухрат кетидан қувишда намоён
бўладиган ахлоқий иллат. Шухратпараст
инсон доимо атрофдагилар ва жамия-
ят диққат марказида туришга, сохта
обрў қозонишга, машхурликка интила-
ди. Ўзини бошқалардан баланд тутиш-
га ҳаракат қилади. Бу ҳол оқибатда уни
жамиятнинг ахлоқий талаблари билан,
индивид сифатидаги ўз биологик ва маъ-
навийинтеллектуал имкониятлари билан
мутлақо ҳисоблашмайдиган ижтимоий
нафс бандасига айлантириб қўяди. На-
тижада у мавжуд воқеликни, атрофдаги-
ларнинг ўзига бўлган асл муносабатини
ҳақиқий баҳолай олмайди, ҳаётдаги ўз
инсоний вазифасини бажармай қўяди.
Манман, мақтанчоқ кишига айлана-
ди. Фақат ном чиқаришни ўйлайди. Ш.
«касали»га мубтало бўлган инсон тим-
соли сифатида *Герострат* тилга олина-
ди. У мил. ав. 356 йилда тарихда номи
колиши ва абадий шухрат қозониш учун
оламнинг 7 мўъжизасидан бири — Эфес
шаҳридаги Артемида ибодатхонасига ўт
қўйган. Ҳоз. гача унинг номи таажжуб,
хайрат ва айни пайтда нафрат ва лаънат
билан тилга олинади.

ШЧЕГЛОВ Владимир Петро-
вич (1904.15.6, Орёл вилояти Заречье
кишлоғи — 1985.23.1, Тошкент) — астро-
ном олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966),
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби матика фанлари д-ри. Тошкент
астрономия расадхонасида илмий ходим
(1933—41), директор (1941-83). Асосий
илмий ишлари ноёб астрономик асбо-
блар ёрдамида юдузларни кузатиб, аниқ
вақтни белгилаш ва улар орқали жойлар-

даги географик узунликларнинг ўзгариб
боришини текширишга бағишланган.
Ш. Улуғбек расадхонасининг геогра-
фик координаталарини ва асосий асбо-
би ўқининг азимутини аниқлаган. Я.
Гевелийнинг машхур «Юлдузлар осмо-
ни атласи»ни қайта нашр эттириб, унга
Улуғбек замонасидаги астрономияга
оид мақола ёзган. Халқаро астрономия
иттифоқи аъзоси. Кичик сайёралардан
бирига унинг номи берилган.

Ас: К вопросу о географических коор-
динатах и азимуте секстанта обсервато-
рии Улугбека в г. Самарканде, Астр. ж.т.
XXX, 1953; Астрономические азимуты
земных предметов как индикаторы вра-
щательных движений материковых бло-
ков, Астр. ж., т. 54, 1977; Улуғбек обсер-
ваторияси, Т., 1979; «Ян Гевелий. Атлас
звёздного неба», Т, 1981.

ШЧЕДРИН Николай Николае-
вич (1891.21.9, Псков вилояти —
1974.7.12, Ленинград) — электротех-
ника соҳасидаги олим, Ўзбекистон ФА
мухбир аъзоси (1947), Ўзбекистонда
хизмат кўрсатган фан ва техника арбо-
би (1950), техника фанлари д-ри (1946),
проф. (1941). Петроград политехника ин-
тини тугатган (1922). Муҳандислойиҳачи
(1922—23), илмий педагогик ишлар би-
лан шуғулланган (1924—34). 1943 йил-
дан Ленинград политехника интининг
Тошкент филиалида Фарҳод ГЭСнинг
параллел ишлаш турғунлигини аниқлаш
ишига раҳбарлик қилган. Ленинград по-
литехника интида проф. (1944). Илмий
ишлари, асосан, катта энергетика соҳаси
— электр тизимларининг нотурғун ре-
жимлари масалаларига оид. Ш. электр
энергиясининг муҳим масалалари бўйича
назарий ва амалий ишларга асос солган.

ШЧЕДРИН Родион Константинович
(1932.16.12, Москва) — рус композито-
ри, пианиночи, мусика жамоат арбоби.
Халқ артисти (1981). Москва консерва-
ториясини тугатган (1955). Россия Ком-
позиторлар уюшмаси раиси (1973—90).

Ижодида рус мусика фольклори («Факат севги эмас» операси, 1961; «Букри тойчок» балети, 1960; «Жаранг» оркестр учун концерти, 1968 ва бошқалар), рус черков айтимлари («Тасвирланган фаришта» литургияси, 1991) ва бошқалар га кенг мурожаат қилиб, уларни замонавий композиция техникаси (*алеаторика, соноризм ва бошқалар*) билан уйғунлаштирган. «Лолита» (1993) операси, «Карменсюита» (Ж. Бизенинг операси асосида, 1967), «Анна Каренина» (1972), «Чайка» (1980), «Лайча етаклаган хоним» (1985) балетлари (ҳаммаси *М.Г.Глисецкая* учун яратилган), 5 фортепиано (1954—99), 4 оркестр (1960—89), скрипка, альт, виолончель, труба учун концертлари (1994—97), камер ва хор асарлари, кинофильмлар («Баландлик», «НормандияНеман» ва бошқалар) учун ёзган мусикалари машҳур. Йирик асарларига улуғворлик ва теран фожиавийлик, шоироналик ва жўшқинлик, шўх юмор ва ўткир ҳажвия хос. Давлат (1972), Россия Давлат мукофот (1992)лари лауреати. Ўзбекистонда «Карменсюита» ва «Анна Каренина» балетлари *Навой театри*ца саҳналаштирилган, концерт ва камер асарлари мунтазам ижро этилмоқда.

ШЧЕКИН Виктор Андреевич (1889.1.2, Курск губерняси — 1965.23.12, Тошкент) — селекциячи чорвадор олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1959), к.х. фанлари д-ри (1945), проф. (1947). Москва унтининг юридик фти иктисодиёт бўлимини тугатган (1912). Франция (189899), Германия (1909), Англия (1911)да малака оширган. Ўрта Осиё чорвачилик сляси бўлим мудири (1933—40), Ўзбекистон чорвачилик илмий текшириш интида йилқичилик бўлими бошлиғи (1940—45). Тошкент қишлоқ хўжалиги интида хайвонлар физиологияси ва чорвачилик кафедраси мудири (1949—65). Илмий ишлари йилқичиликда наслчилик селекция ишлари таҳлили, зотлар тарихи; янги дурагай иш хайвонлари олиш, чорва хайвонлари

маҳсулдорлигини ошириш ва бошқалар масалаларга бағишланган. Олий ўқув юртлари учун бир неча дарсликлар муаллифи. 3 жилддан иборат «Қорабайир от зоти» давлат наслчилик китобини яратган.

Ас: Карабаирм ценная порода лошадей, Т., 1944; Карабаир (В.С.Вихрев билан ҳамкорликда), Т., 1947; Коневодство, Т., 1952; Ўзбекистонда қорамол зотини яхшилаш, Т., 1958; Чорвачилик, Т, 1964.

ШЧЕРБАК Александр Михайлович (1926.28.12, РФ Ставрополь ўлкаси Туркман тумани) — туркийшунос олим. Туркия тилшунослик жамияти фахрий аъзоси (1989), халқаро финугор жамиятининг мухбир аъзоси (1996), филол. фанлари д-ри (1969). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Ставрополь пед. интининг филология ф-тини тугатган (1948). 1951 йилдан Россия ФА Лингвистик тадқиқотлар институту СанктПетербург бўлимида катта (1961 йилдан), етакчи (1986 йилдан), бош (1991 йилдан) илмий ходим. Ш.нинг асосий илмий ишлари туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили тарихини ўрганишга, туркий тилларни қиёсий тадқиқ этишга ва олтойшуносликка бағишланган. «Қадимги туркий тил луғати» («Древнетюркский словарь», М., 1969)нинг тузувчи ва муҳаррирларидан бири.

Ас: Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961; Грамматика староузбекского язнка, М.—Л., 1962; Введение в сравнительное изучение тюркских языков, СанктПетербург, 1994; Ранние тюркскомонгольские языковне связи (8—14 вв.), СанктПетербург, 1997; Тюркская руника, СанктПетербург, 2001.

ШЧЕРБАКОВ Дмитрий Иванович (1893.1.1, Новозибков, ҳоз. Брянск вилояти — 1966.25.5, Москва) — геолог ва геокимёгар, СССР ФА акад. (1953). В.И. *Вернадский* ва *А.Е.Ферсманнат* шогирди. Таврия (ҳоз. Симферополь) унтини

тугатган (1922). 1928—38 йилларда Тожикистон—Помир, сўнгра Ўрта Осиё экспедицияларида ишлаган. 1930—38 йилларда М.В. Ломоносов номидаги геокимё инти, 1938—41 йилларда СССР ФА Геол. фанлари интида ишлаган. Бутуниттифок минерал хом ашёси интида сектор илмий раҳбари (1943—48). СССР ФА геол. география фанлари бўлими акад.котиби (195363). 1963 йилдан СССР ФА Руда конлари геол.си, петрография, минералогия ва геокимё интида илмий раҳбар, Ўрта Осиё, Кавказ, Кола я.о., Байкал ортида геологик тадқиқотлар олиб борган. Илмий ишлари нодир элементларга бағишланиб, Қирғизистонда сурма ва симоб, Қорақумда табиий олтингургурт, Кавказда молибден, вольфрам ва мишьяк конларини очишда асос бўлиб хизмат қилди. Давлат мукофоти лауреати (1965). Ниобий ва тантал силикати Ш. номи билан шчербаковит деб аталган.

ШЧЕЦИН — Польшанинг шим. ғарбий қисмидаги шаҳар. Шчецин воеводасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 416,9 минг киши (1999). Транспорт йўллари чорраҳаси. Одра дарёси бўйидаги йирик порт. Мамлакат ташқи савдо юқларининг катта қисми Ш. порти орқали ўтади. Машинасозлик (кемасозлик ва бошқалар), металлургия, кимё, целлюлозақоғоз, озиковқат, тикувчилик саноати корхоналари мавжуд. Балиқ овлаш базаси. Унт, театрлар бор. Шаҳар илк бор 9-асрда тилга олинган. 13—18-асрларга оид меъморий ёдгорликлар сақданган.

ШЧУСЕВ Алексей Викторович [1873.26.9(8.10), Кишинёв 1949.24.5, Москва] — рус меъмори, акад. (1943). Петербург БА да таълим олган (1891—97). Ш. фаолиятида рус меъморлиги анъаналарига ва неоклассицизмга мурожаат этиб, ўзига хос меъморлик услуби яратишга интилган (мас, Москвадаги Қозон вокзали мажмуи, 1914 йилда бошланиб — 1941 йилда тугалланган). 1918—25

йилларда «Янги Москва» лойиҳаси меъмори, Третьяков галереяси директори (1926—29). Тошкентдаги *Навоий театри* биноси Ш. лойиҳаси асосида қурилган (1947 йил, халқ усталари билан ҳамкорликда). 2-жаҳон урушида вайрон бўлган шаҳарлар (Истра, Новгород, Кишинёв)ни тиклашда лойиҳалари билан қатнашган.

ШЭНЬСИ — Хитойнинг шим. ғарбий қисмидаги провинция. Хуанхэ дарёсининг ўрта оқими ҳавзасида. Майд. 195,8 минг км². Аҳолиси 35,9 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Сиань шаҳри Ш.да қадимдан деҳқончилик ривожланган. Жами экин майдонларининг ярмидан кўпроғига донли экинлар (буғдой, тарик, шоли) экилади. Пахта, мойли ўсимликлар етиштирилади. Жанубий даги ҳудудларда йилига 2 марта ҳосил олинади. Бу ерда тунг, лок дарахтлари, цитрус мевалар ўстирилади. Чорвачиликда қўй, эчки, қорамол боқилади. Тошқўмир, темир рудаси, нефть қазиб чиқарилади. Қора металлургия, металлсозлик, машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё, тўқимачилик, цемент саноати корхоналари бор. Асосий саноат марказлари: Сиань, Баоцзи.

Ш. ҳудудининг бир қисми мил. ав. 6—4-асрларда Цинь подшоҳлиги таркибида бўлган. 9-асрдан ҳоз. номи билан аталади.

ШЭНЬЯН, Мукден — Хитойнинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар, Хуанхэ дарёси бўйида. Ляонин провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 6,7 млн. киши (шаҳар атрофи билан, 1998). Транспорт йўлларининг йирик чорраҳаси. Саноат маркази. Машинасозликнинг турли тармоқлари (саноат жиҳозлари, транспорт воситалари, электротехника моторлари ишлаб чиқариш) ривожланган. Рангли металлургия (кўрғошин ва рух эритиш), кимё, ойнашиша, енгил, озиковқат саноати корхоналари ишлаб турибди. Унт, маданий муассасалар

бор. Шаҳар Хоучэн номи билан мил. ав. 2-асрдан маълум. 1621 йилда Ш.ни ман-журлар эгаллаган. 1625—1912 йилларда Мукден деб аталган. Цинь сулоласи даврида (1644—1911) Хитойнинг 2пойтахти бўлган. Меъморий ёдгорликлардан Ш. ва унинг агрофида 9—14-асрларда қурилган сарой ва ибодатхоналар сақланган.

ШЮТЦ, Шюц Генрих (1585.14.10, Кёстриц, Гера яқинида — 1672.6.11, Дрезден) — немис композитори, органи, педагог; миллий композиторлик мактаби асосчиси. Композициядан Г. Отто (Кассель) ва Венецияда Ж. Габриелидан сабоқ олган. Кассель, Дрезден, Копенгаген ва бошқалар шаҳарларда сарой капеллалари раҳбари (1614—57). Ижодида миллий мусиқа анъаналари билан италян хор полифонияси ҳамда гомофония услублари уйғунлашган. Илк немис операси («Дафна», 1627) ва балет («Орфей ва Эвридика», 1638) муаллифи. Мадригал, мотет, хор концерти, ария, диний кантата, оратория, пассион ва бошқаларнинг ёрқин намуналарини яратган. БадКёстрицада Ш.нинг мемориал музейи фаолият кўрсатмоқда.

ШЯУЛЯЙ (1795 йилгача Сауле, 1917 йилгача расмий номи Шавли) — Литвадаги шаҳар (1569 йилдан). Т.й. чоррахаси. Аҳолиси 146,5 минг киши (2000). Шаҳар 15-асрдан маълум. Йирик корхоналари: велосипед, телевизор, станоксозлик, электр конструкциялар ишлаб чиқариш, шина таъмирлаш, кўн здлари; озиқовқат саноати (гўшт, сут, нонмакарон, пиво ктлари) корхоналари, уйсозлик кти, трикотаж, кўнатторлик, нотўқима материаллар фкалари, кандолат, кўнпойабзал, мебель ишлаб чиқариш бирлашмалари ишлаб турибди. Пед. инти, театр, «Аушра» тарихэтнография музейи, фотография музейи мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан Уйғониш даври Пятро ир Повило костёли (1595—1625) сақланган. 1976 йилда шаҳар марказида пиёда юриб сайр қилинадиган зона ташкил қилинган. Жа-

моат биноларидан Маданият саройи ва бошқалар бор.

ШЎР ЕРЛАР МЕЛИОРАЦИ-ЯСИ - тупроқнинг ўсимлик илдири тарқаладиган қатламидан қ.х. экинлари ҳосили ва сифатини пасайтирувчи сувда эрийдиган ортикча зарарли (захарли) тузларни чиқариб ташлаш жараёни. Суғориладиган дехқончилик минтақаларида Ш.е.м. жуда катта хўжалик аҳамиятига эга, чунки қ.х.да фойдаланилаётган ерларнинг қарийб 60—65% у ёки бу даражада шўрланган (фақат Ўзбекистоннинг ўзида турли даражада шўрланган ерлар майдони 2,4 млн.га дан (66,7%) ортик). Ш.е.м. гидротехник мелиорация ваагротехника тадбирлари мажмуи орқали амалга оширилади. Мелиоратив тадбирлар мажмуи шўр ювишда сувни жуда кам сарфлаган ҳолда тупроқдаги ўсимлик учун зарур озиқ моддалар ва уларнинг ривожланиши учун қулай тупроқ сувфизик хоссаларини сақлашда энг юқори самарани таъминлаши керак. Тупроқдан намнинг буғланиш миқдорини тартибга солувчи самарали дренаж, рационал суғориш режими ва агротехника (аттмашлаб экиш, ерларни текислаш, тупроққа экиш олди-дан ва қатор ораларига ишлов бериш ва бошқалар)ни қўллаш қайта шўрланиш имконини кескин пасайтиради. Ш.е.м.да суғориладиган участкалар ва ер массивлари бўйлаб ихота ўрмон минтақалари ташкил этиш, тупроқнинг шўрланиш даражасига кўра капитал ва профилактик шўр ювишнинг оптимал муддатлари ҳамда нормаларини тўғри белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Гидроморф ва оралик типдаги тупроқларда шўри ювилган ерларнинг қайта шўрланишини бартараф этиш учун сув бериш режимини белгилашда туз профили, аэрация зонасидаги тупроқгрунт тузилиши, грунт сувлари режими, уларнинг чуқурлиги ва минераллашиш даражаси ҳисобга олинади. Шунга мувофиқ *гидромодуль бўйича*

районлаштириш услуги, сугориш усуллари ва сув бериш техникаси такомиллаштирилади. Шўрхок ёки шўрланишга мойил тупроқларда кимёвий мелиорация (оҳаклаш, гипслаш, кислота эритмаларидан фойдаланиш) билан кўшиб олиб бориладиган махсус шўр ювиш технологияси қўлланилади (яна қ. *Ер шўрини ювиш*).

Ад.: Камитов О.К., Мелиорация засоленних почв Узбекистана, Т., 1985.

ШЎР ЮВИШ — қ. *Ер шўрини ювиш*.

ШЎРА — шўрадошларга мансуб бир йиллик ўтлар туркуми. Мўътадил иқлимли зоналарда Ш.нинг хушбўй Ш., сассиқ Ш., сербарг Ш. (Сь. ГоНозип (Моепсь Азсьеге.), кўк Ш. (Сь. ёкисигл Б.), кизғиш Ш. (СН. гивгать.), оқ Ш. (Сь. а1Бит Б.), думбул Ш. (Сь. тигале Б.) ва бошқалар турлари тарқалган. Бўйи 10—100 см, барглари бандли, учбурчак ёки тухумсимон, ғубор билан қопланган. Гуллари рўваксимон тўпгулга йиғилган. Май — сентябрда гуллаб уруғлайди. Уруғидан кўпаяди. Ўзбекистонда Ш. баҳорги бегона ўт сифатида деярли барча майдонларда учрайди.

Кураш чоралари: чуқур кузги шудгор; культивация; алмашлаб экишни йўлга кўйиш; далага чириган гўнг, экин экишдан аввал кимёвий препаратлардан трефлан, экиш даврида эса которан, котофор, прометрин солиш; маккажўхори экиладиган далалардаги Ш.га қарши агелон, атразин ёки симазин кўллаш.

ШЎРАБАШОТ — Фарғона водийсидаги деҳқончилик билан шуғулланган қадимий аҳоли яшайдиган шаҳар харобаси (мил. ав. 4—1-асрлар). Ёдгорлик Қирғизистон Республикасининг Ўзган шаҳридан 8 км шим.ғарбда жойлашган. Майд. 70 га. Ш. 3 қисмдан иборат: арк, аҳоли яшайдиган асосий қисм ва молкўй сақланадиган ва атроф ҳудуд аҳолиси учун нотинчлик пайтида яширинадиган панагоҳ. Ҳар бир қисм алоҳида мудофаа деворлари билан ўралган.

Қад. аҳоли суғорма деҳқончилик (узум ва беда етиштириш) ва чорвачилик (йилқичилик) билан шуғулланган. Манбаларнинг хабар беришича, хитойлар айрим қ.х. экинлари (беда, узум)ни шу ердан олиб кетиб ўзлаштириб олганлар. Ш.дан уйрўзғор буюмларидан ташқари аёллар тақинчоқлари (узук ва мунчоқлар) ҳамда сурматош бўёғи топилган. Энг диққатга сазовори терракотадан ясалган одамлар юз қисми ҳайкалдир. Ҳайкалларнинг юз қисми ялпоқ ва кўзлари қисиқ. Бу тасвирлар аниқ давр Фарғона аҳолиси тўғрисида биринчи ашёвий хужжатдир. Бу шаҳар харобаси қадимий Фарғонада ҳукм сурган Даван подшолиги даврига тўғри келади. Ёзма манбаларда бу шаҳар Ю (Ючэн) шаҳри деб тилга олинади. Айнан, бу шаҳар аҳолиси Фарғона водийсига юриш қилган хитойларга жуда қаттиқ қаршилиқ кўрсатгани ҳақида маълумотлар бор. Ш. Фарғона водийсида деҳқончилик маданиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга ёдгорликдир.

Ад.: Заднепровский Ю.А., Древнеземельческая культура Ферганы, М.—Л., 1962.

ШЎРАДОШЛАР (СьепорооЧасеае) — икки уруғпаллалли ўсимликлар синфининг чиннигулмаола қабиласига мансуб оила. Кўпроқ бир йиллик ўт, баъзан бута, чала бута ёки дарахлардан иборат. Пояси серсув. Барглари кетмакет жойлашган. Гуллари кўримсиз, тўғри, икки ёки бир жинсли, майда тўпгулларга йиғилган. Баъзи Ш.да мевани ўраб турган гулкўрғон ўзаро тутатиб тўпмевалар ҳосил қилади. Ш. уруғ муртаги тақасимон ёки спиралсимон. 2 катта (сьепоросЮо1(1ае ва 8а18о1о1с1еае) оилага бўлинади. Кўпинча шўрхок ерларда, чўл ва чала чўлларда, даштлар ва денгиз қирғоқларида тарқалган. Кўпчилик Ш. — бегона ўт. Ўрта денгиз соҳилларида, Осиё ва Африка чўлларида Ш.нинг 105 туркумга мансуб 1600 тури учрайди. Ўзбекистонда 45 туркумга оид 180 га яқин тури ўсади. Шулардан сак-

совул, шўра, шўрак ва бошқалар турлари чорвачилиқда катта аҳамиятга эга.

ШЎРАЖРИҚ — бугдойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик илдизпояли ўт. Поялари ер бағирлаб ўсади. Барглари ингичка қалами, яси. Тўпгули бошоқсимон рўвақдан иборат. Бошоқчалари 5—6 гулли, чангиси 2 та, уруғчиси патсимон. Июнь — авг.да гуллаб, мева беради. Текисликлардаги шў^хокларда шўрланган қумларда ўсади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида тарқалган. Сифатли емхашак беради.

ШЎРАК — шўрадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт, бутача, бута ва паст бўйли дарахт ўсимликлар туркуми. Барглари навбатлашиб жойлашади, этли. Гуллари икки жинсли. 150 тури маълум. Кўпинча Евросиё, Африка, Америка ва Австралияда тарқалган. Ўрта Осиёнинг шўрхок, шўртоб ва қумлоқ ерларида ўсади. Ш.нинг черкез, боялиш каби турлари туя, қўй ва эчкилар учун қимматли озуқа. Баъзи турлари кўчма қумларни мустаҳкамлаш учун экилади ва ёқилги сифатида фойдаланилади, баъзилари (мас, *черкез*) доривор.

ШЎРБУЛОҚСОЙ (Олтиқўл, Сармичсой, Бурагансой, Шахристонсой) — Тожикистон Республикасининг Суғд вилояти ва Ўзбекистон Республикаси Сирдарё вилоятининг жан.даги дарё. Уз. 92 км, ҳавзасининг майд. 712 км². Туркистон тизмасининг шим. ён бағридаги Шахристон довонидан (3270 м) бошланади. Бош қисмида (чап ирмоғи бўлган Қумбел жилғасининг қуйилиш жойигача) Ўртақўл, ундан қуйроқда (Шахристон кишлоғигача) Олтиқўл, кейин Сармичсой, Нижони кишлоғидан қуйида Ҳавотаг ва Ўзбекистон ҳудудига ўтгач Нурбулоқсой, Учқўрғон кишлоғидан қуйида Ш. деб аталади. Қуйилиш қисми Ховос т.й. станциясидан 4 км шим. ғарбда. Асосий ирмоқлари ўнгдан — Қусавли, чапдан — Яскаксув. Қор сув-

ларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи Яскаксувнинг қуйилиш жойидан пастроқда, Шахристон кишлоғидан 2 км юқорида — 1,1 м³/сек. Энг кўп йиллик сув сарфи 1,50 м³/сек, энг кам йиллик сув сарфи 0,740 м³/сек. Тўлинсув даври апр.дан августгача. Суви суғоришга сарфланади.

ШЎРБУТА — шўрадошлар оиласига мансуб чала бута. Бўйи 50—150 см. Пояси туқлар билан қопланган. Барглари навбатлашиб жойлашади, майда, серэт. Тўпгули ёйиқ рўвақсимон. Гуллари икки жинсли. Июль — сентябрда гуллаб, мева беради. Ўзбекистонда шўрхок ерларда, экинлар ораси ва бошқалар ерларда бегона ўт ҳолида учрайди.

ШЎРВА — суюқ овқат тури. Тайёрлаш усулига кўра, Ш.нинг қовурма Ш. ва қайнатма Ш.; солинадиган масаллиғига кўра шолғом Ш., нўхат Ш., дўлмали Ш., вермишель Ш., шовул Ш., карам Ш., каби йигирмадан ортиқ тури бор. Қовурма Ш. — қўй ёғи кубик қилиб тўғралади ва қозонга солиб чалароқ эритилади. Гўшт бўлақларга бўлиниб, ёғ билан бирга кизаргунча, сўнгра тўғралган пиёз ва помидор кўшиб яна 7—10 мин. қовурилади, картошка солиб бирикки айлантрилади ва сув қуйилади. Сув қайнаб чикқунча қозонга туз, бир дона қизил қалампир, тўғралган укроп ва кашнич солинади. Ш. қайнаб чикқач, олови пасайтирилиб, яна 1 соатча милдиратиб қайнатилади. Қайнатма Ш. — қўй гўшти (тўши, қовурғаси, озгина ёғи) қозондаги совуқ сувга солиб қайнатилади. Ш.нинг кўпиги олинмайди (пиёз солингач, кўпиги ўз-ўзидан йўқолиб кетади). Ш.га пиёз билан бирга арчилган бутун сабзи, тўғралган помидор, туз ва зираворлар солинади. Ш. 40—50 мин. қайнагач, арчилган бутун картошка солинади ва олов пасайтирилиб, милдиратиб қайнатилади. Картошка пишиши билан, Ш. оловдан олиниб, дастурхонга косаларда тортилади.

ШҶРКУЛ СУВ ОМБОРИ - Бухоро вилоятидаги сув омбори. Зарафшон дарёсидан махсус қазилган канал орқали кузқиш мавсумида тўлдирилади. 1977—80 йилларда қурилган. Умумий ҳажми 170 млн.м³, тўғони бал. 14,5 м, максимал сув ўтказиш имконияти 35 м³/с. Бухоро вилоятидаги Ғиждувон, Навоий вилоятидаги Конимех ва бошқалар туманлардаги 35 минг га экинзорларни суғоради.

ШҶРЛАНГАН ТУПРОҚЛАР - таркибида сувда осон эрийдиган зарарли тузлар 0,1% ёки сувли сўримдаги куруқ қолдиқ миқдори 0,25% (0,3%) дан кўп бўлган тупроқлар. Ш.т., асосан, куруқ иқлимли мамлакатлар (Покистон, Ҳиндистон, Хитой, АҚШ, Ўрта Осиё, Жанубий Америка, Африка, Австралия ва бошқалар)да қаттақатта майдонларда, шунингдек, шўрланмаган тупроқлар орасида эса, кичикроқ массивларда доғ қўринишида тарқалган. Ўрта Осиё, Жанубий Қозоғистондаги суғориладиган майдонларнинг ярмидан ортиғи, ўзлаштириладиган ерларнинг 75—80%га яқини турли даражада шўрланган. Тупроқнинг шўрланганлик даражаси зарарли тузларнинг умумий миқдорига кўра (гипс, миқдори олиб ташланган ҳолда) белгиланади. Шу белгига асосан, Ш.т. кучсиз (зарарли тузлар миқдори 0,1—0,2%), ўртача (0,2—0,4%), кучли (0,4—0,8%), жуда кучли шўрланган (шўрхоқлар; 0,8% дан кўп) хилларга бўлинади. Табиий Ш.т. кимёвий таркиби (шўрланиш тип)га кўра хлоридли, сульфатхлоридли, хлоридсульфатли, сульфатли, содасульфатли, сульфатсодали, хлоридсодали, содали, сульфат ёки хлоридгидрокарбонатли (ишқорий ер элементлари) шўрланган ерларга бўлинади.

Тупроқ шўрланишининг салбий оқибатлари олдини олиш учун суғориш режимини тўғри таъминлаш, кучли шўрланган тупроқларни қатта нормаларда ювиш, шўрланиш жараёни йўналишини тубдан ўзгартириш учун дренажлар ёрдамида грунт сувларнинг

сунъий оқимини вужудга келтириш зарф (яна қ. *Шўр ерлар мелиорацияси*).

ШҶРЛАНИШ, тупроқ шўрланиши — сувда эрийдиган минерал тузларнинг тупроққа тўпланиш жараёни. Ш., асосан, чўл ва чала чўллардаги пасттекистиклар ҳамда ер ости сувлари оқиб чиқмайдиган ботикларга хос. Ш. бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин. Бирламчи Ш. — шўр (минераллашган) сизот сувларининг буғланиши, тупроқ ҳосил қилувчи она жинслар таркибидаги тузларнинг эриши ёки сув ҳавзалари атрофидаги тузли тўзонларнинг шамол таъсирида учиши (эол омил), ўсимликлар воситасида тузларнинг биологик тўпланиши. Иккиламчи Ш. тупроқда сув режимининг бузилиши, яъни ногўғри суғориш натижасида бирламчи Ш.да юз берган жойларда содир бўлади. Иккиламчи Ш.нинг мавсумий, доғли ва ёппасига юз бериши мумкин бўлган хиллари бор. Мавсумий Ш. тузнинг тупроқда қ.х. экинларининг вегетация даврида тўпланиши. Бу, асосан, ёз ойларида суғориш натижасида сатҳи кўтарилган грунт сувлари буғланишининг кучайиши туфайли юз беради. Мавсумий Ш.га қарши тупроқда кузгиқишқи шўр ювиш ишлари ўтказилади. Доғли Ш. майдондаги яхши ювилмай қолган ва грунт сувлари кучли буғландиган жойларда содир бўлади. Ёппасига Ш. кучли минераллашган грунт сувлар сатҳи ер юзасига яқин бўлган жойларда рўй бериб, суғориладиган майдон юзасининг ҳамма қисмини эгаллайди.

Ш.да кўпинча сульфат, хлорид ва карбонат кислота тузлари, айрим ҳоллардагина чўлларда нитрат кислотанинг натрийли ва калийли тузлари тўпланади. Бу турларнинг кўпчилиги ўсимликлар учун жуда зарарли. Хлорид ва сульфат кислота тузларининг миқдори тупроқда 0,1% бўлгандаёқ ўсимлик захарлана бошлайди, 0,3%—0,5% га етганда нобуд бўлади. Хлорид кислотанинг барча тузлари: ош тузи ($NaCl$), маг-

ний хлорид ($M\text{S}Cl_2$) ва кальций хлорид ($CaCl_2$) ўта захарли. Хлорид кислота тузларининг хавфли таъсири яна шундаки, улар ўсимлик тўқималари деворини емиради ва натижада ўсимлик организмда кечаётган бутун физиологик жараёнлар бузилади, ўсимлик нобуд бўлади. Бу тузлар тупроқ эритмасининг осмотик босмини ошириб, физиологик «куруктик»ни вужудга келтиради, бундай шароитда ўсимликлар худци курук тупроқдагидек ўзига зарур сув ва озик моддаларни шима олмади.

Ш.нинг асосий сабаби ер юзасига яқин минераллашган грунт сувлар сатҳининг кўтарилиб, буғланишидир. Бунда тузлар тупроқнинг юкори қатламлари ва юзасида аста-секин тўплана боради. Мана шу жараёнлар кечадиган ва кучли буғланиш бошланадиган грунт сув сатҳи критик чуқурлик дейилади. Ш.ни тўхтатиш учун грунт сувлар баландлигини шу нуктадан, яъни критик чуқурликдан дренаж ёрдамида доимо пасайтириб туриш керак. Тузларнинг кимёвий таркиби (Ш. тип) га кўра содали, содасульфатли, сульфатли, сульфатхлоридли, хлоридсульфатли, хлоридли ва бошқалар Ш.лар бўлади.

Иккиламчи (қайталанган) Ш. одам фаолияти таъсирида вужудга келади. Шунинг учун уни баъзан антропоген Ш. ҳам дейилади. Сугориш таъсирида грунт сувларининг кўпайиши билан сарфланиши ўртасидаги мувозанат бузилади. Сугоришга бериладиган сувнинг тупроққа кўп миқдорда сизиб кетиши (фильтрацияланиши) натижасида тупроқда грунт сувлар захираси кескин кўпаядн ва сатҳи кўтарилиб, Ш.га шароит яратилади. Агар фунт сувлар сатҳи критик чуқурликдан паст бўлса, у холда сугориш иккиламчи Ш.ни вужудга келтирмайди. Қайта Ш., одатда, грунт ер ости сувлар ер ости оқими ёмон ёки умуман оқмайдиган майдонлардаги тупроқларда содир бўлади. Бундай гидрогеологик шароит Мирзачўл, Қарши чўли, Марказий Фарғона, Қуйи Амударё ва бошқалар жойларга хос. Бу худудларда грунт сувлар сатҳини пасай-

тириш, яъни дренажлар куриш шарт.

Ад.: Расулов А.М., Почвм Каршинской степи, пути их освоения, Т., 1976; Засолённые почвн Узбекистана и вопросы их освоения и мелиорация: (Сб. статей), Т., 1979; Абдуганиев А.А., Проблемн повншения экономической эффективности использования засоленнмх орошаеммх земель в Узбекистане, Т., 1980.

Хушвақт Намозов.

ШЎРО (араб. — маслаҳат, кенгаш) — 1) Қуръоннинг 42сураси номи. 53 оятдан иборат. Маккада нозил бўлган. Бу сурада мусулмонлар дунёвий ва диний ишларни ўзаро маслаҳат ва кенгаш асосида амалга оширишлари мақсадга сазовор эканлиги айтилган. 1917 йилда Туркистон тараққийпарварлари (жадидлари) ва уламолари тузган ташкилотлар номида ҳам Ш. сўзи учрайди: «*Шўрои исломия*», «*Шўрои уламо*».

ШЎРО — Совет ҳокимияти (советлар) нинг 20-аср 20—40-й.ларгача ўзбек ва бошқалар туркий тилларда ишлатилган номи. Кейинчалик Афғонистон ва бошқалар Шарқ мамлакатлари халқлари ҳам совет ҳокимиятига нисбатан бу сўзни қўллаган. 1990-й.лар охирида ўзбек тилида яна қўлланила бошлади.

ШЎРОБ КЎМИР КЌНИ - Туркистон тоғ тизмасининг шим. этагидаги кон. Умумий майд. 250—300 км² бўлиб, ғарбий (Қирғизистон худудида) ва шарқий (Тожикистон худудида) қисмларга бўлинади. Ғарбий қисмга Шўроб III, Гарм ва Мадиген майдонлари, шарқий қисмга эса Шўроб I, Шўроб II, Самарқандак майдонлари киради. Ш.к.к. геологик жиҳатдан палеозой, юра, бўр ва тўртламчи давр жинсларидан ташкил топган. Палеозой жинслари метаморфизмга учраган сланец ва оҳактошлардан, юра жинслари кулранг гилтош, кумтош ва конгломератлардан ибрат. Кўмир қатламлари, асосан, қуйи ва ўрта юра ётқизикларида жойлаш-

ган. Шўроб I майдонида 10 та қатлам бўлиб, шундан «в» қатлами қазиб олиш мумкин бўлган 3—20 м қалинликда. Шўроб II майдонидаги 27 та қатламдан 12 таси шундай қалинликка эга. Кўмир қатламларига энг бой майдон Шўроб III бўлиб, унда 53 та қатлам бор. Кўмир қатламларининг умумий қалинлиги 123 м. Ш.к.к.нинг кўмири — қўнғир кўмир; очиқ хавода сақланганда кучли оксидланишга мойил бўлиб, ёниб кетиш хусусиятига эга.

«ШЎРОИ ИСЛОМ» — сиёсий, ижтимоий-қисодий газета. *«Шўрои исломия»* жамиятининг нашри. 1917 йил 16 майда Тошкент шаҳрида ҳафтада 2—3 марта чоп этилган. Мухаррири А. Баттол. Газ.да Исмоил Обидий, Нушервон Ёвушев, Олим Бойбуров, Мунавварқори Абдурашидхонов, Шокиржон Рахимий ва бошқалар зиёлилар фаол қатнашган. Газ.нинг асосий мақсади аҳолининг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини оширишдан иборат бўлган. Газ. 1917 йил июнда моддий муаммолар туфайли ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлган. Газ.нинг 2 та сони Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонасининг ноёб китоблар бўлимида сақланади.

«ШЎРОИ ИСЛОМИЯ» («Ислом кенгаши») — Туркистон тараққийпарвар зиёлиларининг ижтимоий-сиёсий ташкилоти (жамияти). 1917 йил 14 мартда Тошкентда тузилган ва 1918 йил баҳоригача фаолият олиб борган. Унга дастлаб Абдулвоҳидқори Абдурауфқори ўғли, кейинчалик Убайдуллаҳўжа *Асадуллаҳўжаев* раис қилиб сайланган. Ташкилот фаолиятида *Мунавварқори Абдурашидхонов*, *Маҳмудхўжа Бехбудий*, *Мустафо Чўқай*, *Аҳмад Закий Валидий*, *Ислом Султон Шоаҳмедов*, *Тошпўлат Норбўтабеков* каби маърифатпарварлар фаол қатнашган. Ташкилот ташаббуси билан Бутун Туркистон мусулмонларининг I қурултойи ўтказилди (1917 йил апр.). Қурултойда қабул қилинган ташкилот

дастурида ўлка мусулмонлари орасида ислохотлар ўтказиш ғояларини тарқатиш, минтақадаги барча мусулмонларни ягона фикр ва маслак асосида бирлаштириб, Туркистонга мухторият мақомини бериш учун кураш вазифаси қўйилган. 1917 йил апр. ойидаёқ ташкилотнинг Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон, Марғилон, Скобелев (Фарғона), Марв, Туркистон, Оқмачит, Ўш ва бошқалар шаҳарларда шўьбалари тузилган. Ташкилот *«Шўрои ислом»* номли газ. ҳам чиқарган. 1917 йил мобайнида Туркистон мусулмонларининг яна 3 қурултойи ўтказилган. Бироқ тараққийпарвар зиёлилар (жадидлар) билан эскилик тарафдорлари бўлган айрим уламолар (қадимчилар) ўртасидаги келишмовчиликлар «Ш.и.» ташкилоти сафида тарафкашлик юз беришига олиб келди. 1917 йил июнда ташкилотдан бир гуруҳ уламолар ажралиб чиқиб, Қўқон ва Тошкентда янги жамият — *«Шўрои уламо»*та асос солишган. Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг Тошкентда ўтган қурултойи (1917 йил 17—20 сентябр)да ҳар 2 ташкилот ўзаро бирлашганлигини эълон қилган бўлса ҳам, аслида том маънодаги бирлашув бўлмаган. *Октябрь тўнтариши*дан сўнг «Ш.и.» ўз қароргоҳини Тошкентдан Қўқонга кўчиришга мажбур бўлган (1917 йил нояб.). Ташкилот аъзолари *Туркистон мухторияти* ҳукуматини тузишда фаоллик кўрсатишган. Мухторият ҳукуматини большевиклар ағдаргач, тирик қолган «Ш.и.» аъзолари таъқибга учраган. «Ш.и.» ташкилоти совет режими томонидан таъқиқланса ҳам, унинг Носирхон Тўра, Садриддинхон Шарифхўжаев, Миродил Мирзааҳмедов ва бошқалар фаоллари *Туркистонда совет режимига қарши қурулли ҳаракат* сафларига қўшилиб, истиқлолчиларнинг ғоявий мафкурачилари сифатида фаолият кўрсатишган.

«ШЎРОИ УЛАМО» («Уламолар кенгаши») — Туркистон уламолари жамияти. 1917 йил июнда *«Шўрои исломия»*та

ажралиб чиққан ва 1918 йил 13 майгача иш олиб борган. Жамият дастури ва низомига қўра, ички сиёсий тузилмада шарият қонунларига қатъий риоя қилиш, миллийдиний қадриятларни юксалтиришга даъват этилган ва мадрасаларни иқтисодий қўллабқувватлаш айтилган. Бироқ дастурда маиший турмуш ва аёллар масаласида консерватив қарашлар устунлик қилган. Жамиятнинг Тошкент, Қўқон, Самарқанд шаҳрларидаги шўъбаси фаол иш олиб борган. Тошкент шўъбасига Шерали *Латин* раҳбарлик қилган. Жамиятнинг энг йирик Қўқон шўъбасига эса Мулла Муҳиддинхон Мулла Улуғхон Тўраев раис бўлган. «Ш.у.» «ализоҳ» (муҳаррир Абдумалик Ҳожи Абдунабиев; 1917 йил июнь — 1918 йил май), «алислоҳ» (муҳаррир Абдурахмон Сайёҳ; 1917—18) жур.ларини нашр этди. Уларда даврнинг долзарб муаммолари: диний, ахлоқий, илмий, иқтисодий, ижтимоий масалалар ёритиб борилди. «Ш.у.» ташаббуси билан Тошкентда Туркистон ва Қозоғистон мусулмонлари курултойи ўтказилди (1917 йил сентябр). Унда уламочилар ва шўрои исломчилар ўзаро бирлашиб, «Иттифоқи муслимин» сиёсий партиясини туздилар. Жаидлар ва уламолар ўртасидаги зиддият ва ғоявий кураш кучайган. Уламочиларнинг орасида ҳам ҳокимият масаласида турли қарашлар мавжуд бўлган. Тошкентлик уламочилардан фарқли равишда Қўқондаги «Ш.у.» аъзолари большевикларга қарши чиққан ва Туркистон мухторияти ҳукуматини қўллабқувватлаган. 1918 йил март ойда Қўқон яқинидаги Бачқир қишлоғида «Ш.у.» ва «Шўрои исломия» фаолларининг ташаббуси билан Фарғона водийсидаги қўрбошилларнинг илк курултойи ўтказилиб, *Туркистонда совет режимига қарши қуруллой ҳаракат*нинг мақсад ва вазифалари белгилаб олинган. Совет даврида уламочилар ва шўрои исломчилар фаолияти сохталаштирилиб, улар «халқ душмани» ва «миллағчи» сифатида кўрсатилган.

Ад.: Мустафо Чўқай ўғли, Истиклол

жаллодлари (1917 йил хотиралари), Т., 1992; Туркестан в начале 20 века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Аъзамхўжаев С., Туркистон мухторияти, Т., 2000; Ражабов Қ., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924), Т., 2002; Мингноров А., Туркистонда 1917—1918 йиллардаги миллий-сиёсий ташкилотлар, Т., 2002.

Саидақбар Аъзамхўжаев, Қаҳрамон Ражабов

ШҶРСУВ — Фарғона вилояти *Ўзбекистон туманидаги* шаҳарча (1934 йилдан). Олай тоғларининг шим. чеккасидаги адирда. Шўрсувсой водийсида. Қўқон шаҳридан 35 км жан.ғарбда. Яқин т.й. станцияси — Яйпан (12 км). Аҳолиси 3 минг кишига яқин (2004).

Шаҳарча Шўрсувсой водийсида нефть ва пирит (олтингургурт қолчедани) қонлари топилиши муносабати билан вужудга келган. Ш. ён атрофидаги қонлари қадимийдан маълум бўлган. Бу ердан топилган археологик ёдгорликлар қадимий қончилик ишларидан далолат беради. 19-асрнинг 1-ярмида Шўрсув қонлари Қўқон хонлигининг мулки бўлиб, бу ердан олтингургурт, аччиқтош, тоғ муми казиб олинган. Ш.да ғишт з-ди, сопол идишлар хом ашёси — кизил тупрокни кукун қиладиган зд, таъмирлашмеханика, олтингургурт майдалаш цехлари, автокорхона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Умумий таълим мактаби, маданият уйи, кутубхона, тиббий муассасалар, профилакторий мавжуд. Яйпан—Ш., Қўқон — Ш. йўналишларида автобуслар қатнайди. Ш. яқинида Шўрсув нефть қони бор.

ШҶРСУВИТ, шорсуит (Шўрсув олтингургурт қонидан топилган; номи шундан) — квасцлар гуруҳига мансуб минерал. 1955 йилда топилган. Кимёвий таркиби (M \S , Fe $^{2+}$, Иа) (Al, Fe $^{3+}$) $_2$ (80 $_4$) $_4$ 19,6 H $_2$ O. Моноклин сингонияда кристалланади. Толасимон оқ, кулранг. Ипакси-

мон ялтирайдди. Каттиклиги кам, зичлиги 1,89—2,0 г/см³. Сувда эрийди, олов алангасида қайнайди. Қордек оппок, асбестга ўхшаш ертомирларда бўлади. Алюминий ва оксидланган темирга бой сульфат тузларидан, колчедан рудаларининг оксидланган зонасидан пастда кислород етишмаслигидан ҳосил бўлади. Пиритли гиллар ва тошқўмир қатламларида ҳам учрайди. Уралдаги Блявинское ва Кизел конларида ҳам топилган.

ШЎРТАН ГАЗ-КИМЁ МАЖМУА-СИ — жаҳондаги энг йирик газ саноати корхоналаридан бири. «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси таркибига кирувчи унитар шўъба корхона. Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманидаги Шўртан шаҳарчасида жойлашган. 150 га дан ортик майдонни эгаллайди. Маҳаллий конлардан олинандиган газни қайта ишлаб, органик синтез, полиэтилен, ёқилғи газ, суюлтирилган газ, газ конденсати, донатор олтингургурт, полиэтилен тагликлар, полиэтилен пленкалар ишлаб чиқаради.

Ш.г.к.м. курилиши 1998 йилдан бошланган. «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компаниясининг мустақиллик йилларида амалга оширган энг яхши лойиҳаларидан ва халқаро ҳамкорлик маҳсулларидан биридир. 2001 йилда ишга туширилди. 2002 йил 15 авг.да биринчи полиэтилен олинди.

Мажмуа курилишида АҚШнинг «ABB Lummus Global», «Honeywell», Германиянинг «Fisher», «Ergafa», Канаданинг «Nova Chemicals», Италиянинг «Renco», «ABB Soimi», Япониянинг «Mitsui», «Nisho Iwai», Франциянинг «Upedex», Россиянинг «Союзвнештранс», ВНИИГаз фирма ва компаниялари фаол қатнашди. Шунингдек, АҚШнинг «Эксимбанк», «Чейз Манхеттен Банк», Франциянинг «Париба», Германиянинг «Коммерцбанк», Япониянинг «Эксимбанк», «Гермес» суғурта агентлиги ўз инвестициялари билан иштирок этди. Мажмуанинг технология қисми

газни тозалаш курилмаси, полиэтилен гранула (донача)лари ишлаб чиқарадиган здан иборат.

Лойиҳа қувватига кўра, мажмуа бир йилда 4,2 млрд. м³ газни қайта ишлайди, 125 минг т полиэтилен гранулалари, 137 минг т суюлтирилган газ, 103 минг т газ конденсати, 4 минг т донатор олтингургурт, шунингдек, 4,2 млрд. м³ товар газ (ёқилғи) ишлаб чиқаради. 2004 йилда 100 минг т полиэтилен, 85 минг т суюлтирилган газ, 88 минг т газ конденсати, 2,6 млрд.м³ товар газ, 100 т олтингургурт ишлаб чиқарилди.

Мажмуа маҳсулотининг 60% дан ортиғи хориж — Украина, Россия, Қозоғистон, Болтиқбўйи, Польша, Венгрия, Австрия, Греция, Туркия, Эрон, Покистон, Хитой ва бошқалар мамлакатларга экспорт қилинади.

ШЎРТЕПА — ўрта асрлар (78, қисман 10—12 ва 15алар)га мансуб археологик ёдгорлик, кўшкли кишлоқ харобаси. Тошкентнинг шим.шарқий қисмида, Қорасув анҳоридан Товкат ариғи бош олган ерда жойлашган. Бал. 7 м ли кўшк ва унга туташган кишлоқ харобасининг бир қисми сақланган. 1887 йил Н. П. Остроумов томонидан қайд этилиб, қазишлар ўтказилган. 1949 йилда И. Баишев ва В. М. Массон кузатишлар олиб борган. 1968 йил Тошкент археология экспедицияси Ш.да олиб борган қазишлари туфайли 7—8-асрларга мансуб моддиймаданият ашёлари билан бир қаторда кўшкнинг меъморий ва курилиш жиҳатлари аниқланган. Ш. 8-аср бошларида араб халифалиги истилоси натижасида вайрон бўлиб, анча вақт хароба ҳолида ётган. 10—12-асрлар ва 15-асрда Ш.да ҳаёт қисқа вақт тикланган. 1865 йил 9 май куни Ш.да Тошкент мудофаачилари билан генерал Черняев бошлиқ рус қўшинлари ўртасида қаттиқ жанг бўлган. Тошкентлик муаррих Муҳаммад Солиҳ «Тарихи жадидаи Тошканд» номли асарида бу жанг ҳақида муфассал баён

қилган.

Ад.: Буряков Ю.Ф., Каснмов М. Р., Ростовцев О.М., Археологические памятники Ташкентской области, Т., 1973; Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида, Т., 1983.

ШҶРТЕПА НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ -

Қашқадарё вилояти Муборак туманидаги кон. Муборак т.й. станциясидан 20 км шим. шарқда. 1961 йилда очилган ва 1967 йилда фойдаланишга топширилган. Кон рельефи чўл текислигидан иборат. Шўртепа структураси субкенглик бўйича чўзилган брахиантиклиналь бурмадан иборат. Структура жан.шарқда Шумак бурмаси билан чегараланади ва кичикроқ синклиналь орқали Шўрсой структурасига уланиб кетади. Бурма асимметрик тузилишга эга бўлиб, икки: шим. ва шарқий куббалардан иборат. Ш.н.г.к.да жами 13 кудуқ қазилган бўлиб, палеозой, мезозой ва кайнозой эраси ётқизиқлари очилган. Палеозой эраси жинслари 40 м гача очилган, сланец, аргиллит ва кумтошлардан таркиб топган. Юра даври ётқизиқлари терриген, карбонат ва тузгипс катларидан, бўр даври гравелит, кумтош, оҳактош, алевролитлардан тузилган. Саноат миқёсидаги нефть ва газ куйи бўр даври ётқизиқларидаги 12 ва 13-горизонтларда жойлашган. 12горизонт апт ярусининг (қалинлиги 50—60 м) кумтош ва гравелит жинсларидан таркиб топган, 1230—1500 м чуқурликда очилган. Фойдали қалинлиги 16—27 м, Газлилик майд. 12410 минг м². 13горизонт 1285—1500 м чуқурликда очилган, кумтош, гравелит, алевролит ва гил жинслардан таркиб топган. Қалинлиги 210—238 м. Жанубий блокнинг 13горизонтида газ қалпокли нефть уюми мавжуд, газлилик қавати 60 м. Горизонтлардаги қатлам сувларининг тури гидрокарбонат-натрийли, сульфатнатрийли ва хлорнатрийли. Минераллашганлиги 1,5—9,4 г/л. Ҳоз. кунда кондан фойдаланилмоқда.

ШҶРТОБЛАР — тупроқлар типи; ювилмайдиган сув режими шароитида тупроқ сингдириш комплексида натрий (сингдириш ҳажмининг 10—14% дан 70% гача) тўпланганда (тупроқ эритмаси ёки грунт сувидан ўтади) шаклланади (шўртобланиш жараёни). Ш.да табиий ҳолда қора шувок, изен, шўра ва бошқалар ўсимликлар ўсади. Африка, Осиё, Шим. ва Жанубий Америка, Австралияда учрайди. Тузлар таркибига кўра, содали ва содасульфатли, хлоридсульфатли бўлади. Тузларнинг жойлашиш чуқурлигига нисбатан шўрхокли Ш. (сувда осон эрийдиган тузлар 5—20 см чуқурликда жойлашган), шўрхоқланган Ш. (20—40 см) ва ювилган Ш. (60—80 см) мавжуд. Ш. намланганда кучли дисперсланади, тупроқнинг структурасиз массаси бўқади ва сув ўтказмайди, қуриганда эса зичлашиб, палахсапалахса ёрилиб кетади. Ш.нинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун кальций тузлари, айниқса, гипс солинади. Бунда кальций тупроқ сингдириш комплексидаги натрийнинг ўрнини олиб, тупроқ структурасининг тикланишига имкон ярадади. Содали Ш.га гипс солиш, айниқса яхши натижа беради. Хлоридсульфатли Ш.ни плантаж хайдаш, ўт ўсимликлар (айниқса, илдиз системаси кальций бирикмаларига мойил бўлган дондуккакли)ни экиш йўллари билан ўзлаштириш мумкин. Ад.: Почвоведение, М., 1988.

ШҶРТАН ГАЗ-КОНДЕНСАТ

КОНИ — Қашқадарё вилоятидаги кон. Қарши шаҳридан 40 км жан.шарқда. 1974 йилда очилган. Чоржўй тектоник поғонасига тегишли Бешкент эгилмасида брахиантиклиналь кўринишидаги Шўртан структурасида жойлашган. Юқори юра даврининг келловейоксфорд ётқизиқлари махсулдор ҳисобланади. Газконденсат 15НР, 15Р ва 15ПР горизонтларида очилган. Горизонтлар кулранг оҳактошлардан ҳамда зичлашган, дарзли, доломитлашган оҳактошлардан иборат, қалинлиги 316—542 м. Газли

кисмининг фойдали қалинлиги 118 м. Газ уюмидан юқорида жойлашган қалинлиги 341—546 м бўлган кимерижтитон туз жинслари регионал қопқоқ вазифасини ўтайди. Маҳсулдор қатлам 2735—3170 м чуқурликда ётади. Сув таркиби хлор-кальцийли, минераллашганлиги 122,1 — 129,0 г/л. 1999 йилгача олинган табиий газ миқдори 245,2 млрд. м³, газ конденсати 12,4 млн. т. Кондаги газда этан миқдори юқори, газни қайта ишлаб, бу киммадбаҳо элементни ажратиб олиш мақсадга мувофиқ. Этан полимер, каучук, бўёқ ва доридармонлар олишда асосий хом ашё ҳисобланади. Шўртан газидан ажратиб олинган этанни қайта ишлаб, полиэтилен олиш мақсадида *Шўртан газкимё мажмуаси* бунёд этилди.

ШҶРТЎҒОЙ, Шўртўқай *жез даврига* оид археологик ёдгорлик. 6 та алоҳида жойлашган тепаликлардан иборат. Шим. Афғонистонда, Кўкча дарёсининг Амударёга қуйилиш жойида, Амударёнинг чап қирғоғида жойлашган. Ёдгорликда 1975—76 йилларда француз археологлари (Б. Лион, А.П. Франкфор, М.Н. Поттиє) илк бор археологик тадқиқотлар ўтказганлар. Ёдгорликка мансуб 2 та тепаликдагина (150*50м; 200x50 м) қазилмалар олиб борилган. Қолган тепаликлар тўлиқ ўрганиб чиқилмаган. Моддий топилмалар (сопол идишлар бўлаклари, тақинчоқлар, ўқ учлари ва бошқалар) ва иншоотлар қолдиқлари Ш. макони Шим. Ҳиндистондаги *Харанна маданияти* вакиллари томонидан барпо этилганлигини кўрсатди.

Ш. макони мил. ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йилликларда хараппаликларнинг Ўрта Осиёнинг турли худуди билан бўлган иқтисодий-маданий алоқаларида муҳим оралиқ пункти вазифасини бажарган. Хусусан, бу ёдгорлик орқали транзит аҳамиятга эга бўлган муҳим йўллар ўтган. Ш. орқали Бадахшондаги ложувард конлари маҳсулотлари Шим. Ҳиндистонга етказиб берилган. Жез даврида Зарафшон

дарёсининг юқори оқимида, Панжикент яқинида жойлашган *Саразм*, Зарафшон воҳасидаги Қарноб конлари, Жанубий Ўзбекистондаги Сополли ва бошқалар маконларни Шим. Ҳиндистон билан боғловчи асосий алоқа йўли Ш. орқали ўтган. Бу макон орқали Амударёнинг чап қирғоғи бўйлаб Қуйи Зарафшон воҳаси ва Амударёнинг қуйи оқимида қараб кетувчи йўл ҳам ўтган.

Ш.нинг юқори маданий қатламларидан жез даври Дашт маданиятига мансуб моддий топилмалар топилган. Уларга асосланиб Ш. макони мил.ав. 2-минг йиллик ўрталарига келиб маҳаллий чорвадор қабилалар таъсирига тушганлиги ҳақида фикр юритиш мумкин. *Ад.:* Ртвеладзе Э. В., Великий шелковый путь, Т., 1999.

Ўқтам Мавлонов.

ШҶРҲОҚЛАР — юқори қатламида 1% дан кўпроқ сувда осон эрийдиган тузлар (хлорид, сульфат, карбонат ва бошқалар) кўп бўлган тупроқ типлари гуруҳи. Ш. Марказий Африка, Осиё, Австралия, Шим. Америка, Каспийбўйи пасттексисликлари, Шим. Крим ва Ўрта Осиё чўл зонасида ва оч тусли бўз тупроқлар минтақасида тарқалган. Дашт, чўл, чала чўлларнинг терлайдиган сув режими ва куруқ иқлим шароитида минераллашган грунт сувларининг буғланиши ва тупроқларнинг шўрланиши натижасида шаклланади. Ш.да табиий ҳолда фақат галофитлар (шўрсевар ўсимликлар) ўсади. Ш. 2 типга ажратилади: автоморф Ш. — юқори горизонтда таркибида (0,5—1%) енгил эрийдиган тузлар (хлоридлар, сульфатлар) бўлган шўрланган она жинсининг юқорига қиқши ва г и д роморф Ш. — тупроқгрунт сувлари таркибидаги (6—8% ва ундан юқори) тузларнинг сув билан бирга капиллярлар орқали юқорига кўтарилиб, тўпланиши. Осон эрувчи тузлар таркибига кўра, Ш.нинг хлоридли, сульфатхлоридли, хлоридсульфатли, сульфатли, содасульфатли, сульфатсодали ва содали, катионлар таркибига

боғлиқ ҳолда натрийли, магнийнатрийли, кальцийнатрийли, магнийли ва кальцийли хиллари фаркланади. Бирламчи ва иккиламчи шўрланган Ш. фаркланади. Бирламчи шўрланган Ш. табиий бўлиб, денгиз, кўл қирғоқлари, дарё воҳалари ва қуйилиш жойлари, шунингдек, шўрланган жинслар чиқиб қолган ерларда ривожланади, иккиламчи шўрланган Ш. эса ногўғри суғориш натижасида пайдо бўлади. Ш.ни ўзлаштиришда грунт сувлар сатхи дренажлар ёрдамида пайсаптирилади ва тупрокдаги тузлар ювилади (қ. *Ер шўрини ювиши*). Ш.ни ўзлаштиришда дастлабки йиллари шולי (тупрокнинг 1 — 1,5 м чуқурликдаги қаватини шўрсизлантиради), кейин сабзавот, донли экинлар, ғўза, емхашак экинлари ва бошқалар экилади, қўйэчки ва туялар боқиш учун яйлов сифатида фойдаланилади.

Ад.: Рабочев И. С., Мелиорация засоленных почв среднего течения Амударьи, Ашхабад, 1964; Панков М.А., Мелиоративное почвоведения, Т., 1974.

Хушвақт Намозов.

ШЎРЧИ — Сурхондарё вилояти *Шўрчи туманидаги* шаҳар (1976 йилдан), туман маркази. Т.й. станцияси. Термиздан 122 км шим.шарқда, Сурхон воҳасининг ўрта қисмидаги текисликда жойлашган. Ш. ёнидан Сурхондарёдан сув оладиган Кумқўрғон канали оқиб ўтади. Аҳолиси 21,3 минг киши (2003). 5—8 ва 9—12-асрларда Ш. худудида Баранги қишлоғи бўлганлиги тўғрисида Қудайн ва Ибн Хурдодбех асарларида қайд этилган. 11—12-асрларда Барангида бир неча масжид бўлган.

Ш.да «Дон маҳсулотлари», «Шўрчипахта» акциядорлик жамиятлари, босмаҳона, МТП, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш уюшмаси, «Шўрчимебель» компанияси, пиллакашлик ф-каси, 2 нон з-ди, «Истиклол» пойабзал ишлаб чиқариш корхонаси, республика микёсидаги йирик элеватор, тегирмонлар, кичик ва қўшма корхона-

лар, фирмалар ишлаб турибди. Умумий таълим, болалар мусика мактаблари, 2 та махсус интернат, ихтисослаштирилган интернат мактаби мавжуд. 3 касб-ҳунар коллежи (қ.х., коммунал хўжалиги, тиббиёт коллежлари) бор. Туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, шаҳар кутубхонаси, кўзи ожизлар кутубхонаси, маданият ва истироҳат боғи, туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихона ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади.

ШЎРЧИ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ - Навоий вилояти Қизилтепа туманидаги кон. Қоровулбозор т.й. станциясидан 55 км шим.шарқда. 1964 йилда очилган ва ўша йили фойдаланишга топширилган. Кон рельефи текисликдан иборат, 257—368 м баландликда жойлашган. Шўрчи майдони Когон қўтарилмаси халқасининг ички қисмида бўлиб, шим.шарқий йўналишда чўзилган асимметрик брахиантиклиналь бурмадан иборат. Структура жанда Окжар, шим.ғарбда Қораиз бурмалари билан чегараланган, улар оралигида синклиналь эгилмалар мавжуд. 12горизонт шипи бўйича бурма ўлчами 7х3 км, бал. 120 м. Ш.н.г.к.да жами 28 та қудук қазилган бўлиб, юра, бўр, палеоген ва неоген даври жинслари очилган. Кон кўп қатламли конлар туркумига мансуб. Саноат микёсидаги нефтьгазлилиқ бўр даврининг 13горизонтида (газ уюми) ва юқори юра даврининг 15 ва 16горизонтларида (газ ва нефть уюми) аниқланган. 13горизонт кумтошлардан таркиб топган, қалинлиги 66—89 м. 15горизонт 690—760 м чуқурликда очилган. Келловейоксфорд ярусининг кумтошлари ва оҳақтошларидан тузилган. Қалинлиги 31—49 м, фойдали қалинлиги 2,8—4,5 м, ғоваклилиги 18%. Газнефть уюми қатламли, гумбазли, тектоник тўсилган типга мансуб. 16горизонт келловейоксфорд ярусининг пастки қисмида жойлашган бўлиб, гил ва гравелит қатлари билан навбатланган кумтошлардан ташкил топган. Ҳоз. кунда кондан

фойдаланилмоқда.

ШҶРЧИ ТУМАНИ — Сурхондарё вилоятидаги туман. 1935 йил 9 февда ташкил этилган. Шим.дан Олтинсой, Денов, жан. ва ғарбдан Қумқўрғон, шарқдан Узун туманлари билан чегарадош. Майд. 0,85 минг км². Аҳолиси 152,3 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Шўрчи), 1 шаҳарча (Элбаён бекати), 10 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бахтлитепа, Далварзин, Жалойир, Кичик Савур, Охунбобоев, Октумшук, Соҳибқор, Шўрчи, Элобод, Янгибозор) бор. Туман маркази — *Шўрчи шаҳри*.

Табиати. Рельефи, асосан, текислик ва адирлардан иборат. Ўртача бал 400—700 м. Туман худуди ўртасидан Сурхондарё оқиб ўтади (туман худудидаги уз. 25 км). Дарё қайирида мавжуд бўлган Октумшук, Шалдирик каби тўқайлар қуритилиб, деҳқончилик учун ўзлаштирилди. Туманнинг жан. ғарбида Жанубий Сурхон, шим.шарқида Дегрез сув омборлари қурилган. Ш.т. худудида сувсиз курук сой кўп. Баҳорда Боботоғдан мавсумий оқимга эга бўлган Файзова, Хўжакулсин, Аргамчи сойлари оқиб тушади. Бойсун тоғларидан оқиб тушадиган Ҳалқажар дарёси кичик шаршаралар ҳосил қилган. Боботоғнинг адир ва тоғ зонасида нефть, газ ва фосфорит конлари топишган. Иқлими курук, типик субтропик иқлим. Йиллик ўртача тра 15°, янв.ники 2,6°. Энг паст тра —25°. Июлнинг ўртача т-раси 29°, энг юқори тра 46°. Йилига 240—260 мм ёғин тушади. Вегетация даври 230 кун. Баъзан кучли шамоллар эсади. Тупроғи ўтлоқи ва бўз тупрок. Ёввойи ўсимликлардан шувок, шўра, янтоқ, pista, тоғ райҳони, дўлана, ровоч, алқор ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, жайран, қаламуш, қўшоёқ, юмронқозик, кўрсичқон, жайра; тўқайларда тўқай мушуги, қобон, чиябўри; қушлардан: майна, сўфитўрғай, қалқик, кўршапалак, ғоз, ўрдак, турна; судралувчилардан ўқилон, геккон, кўзойнакли илон ва бошқалар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 179,2 киши (2004).

Хўжалиги. Туманда «Дон маҳсулотлар», «Шўрчипахта» акциядорлик жамиятлари, босмахона, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш уюшмаси, «Шўрчимебель» компанияси, МТП, пиллакашлик ф-қаси, 2 та нон ёпиш қорхонаси, «Истиқлол» пойабзал ишлаб чиқариш қорхонаси ва бошқалар фаолият кўрсатади. Йирик элеватор ва 2 та ун тегирмони ишлаб турибди. Қ.х. комплекс ривожланган, асосан, пахта, ғалла, шунингдек, мева ва узум етиштирилади. Сабзавотчилик, полизчилик ва чорвачилик ҳам ривожланган. Емхашак экинлари экилади.

Туманда 9 ширкат, 600 га яқин фермер хўжалиги, 5 та фермерлар уюшмаси мавжуд. Ш.т.даги жамоа ва шахсий хўжаликларидан қорамол, қўй ва эчки, йилқи, парранда боқилади. Ш.т. худудидан ўтган т.й. узунлиги 28 км. 58 умумий таълим мактаби (43 мингдан зиёд ўқувчи), болалар мусика мактаби, кишлоқ хўжалиги, коммунал хизмат кўрсатиш, тиббиёт касб-хунар коллежлари, 2 та махсус мактаб интернати, ихтисослаштирилган интернатмактаби мавжуд. 7 кишлоқ маданият уйи, 5 кишлоқ клуби, туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, шаҳар кутубхонаси, кўзи ожизлар кутубхонаси аҳолига хизмат кўрсатади. 290 ўринга мўлжалланган 4 та касалхона (шу жумладан, туман марказий касалхонаси), 8 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 8 кишлоқ врачлик пункти, 24 та дорихона, 3 та поликлиника ва бошқалар тиббий муассасаларда 263 врач, 1100 га яқин ўрта тиббий ходим ишлайди. Туман худудида Далварзинтепа харобалари жойлашган. Ш.т. худуди орқали Москва — Душанба поезди ўтади.

Шўрчидан Термиз, Қарлук, Бойсун, Денов, Шеробод, Қумқўрғон, Кофрун йўналишларида автобуслар қатнайди.

Термиз— Регар йўналишидаги автобус ҳам туман худудидан ўтади. Туман «Шўрчи ҳаёти» газ. 1936 йилдан чоп этилади (адади 1710).

ШЎРЎЗАК БОТИҒИ -

Мирзачўлнинг шарқий қисмидаги ботик. Сирдарёнинг қадимий ўзанларидан бири. Ш.б. жан.шарқдан, шим.ғарбга 60 км га чўзилган. Ўзан шаклига эга бўлган берк пастлик. Унинг ён бағирлари Сирдарё террасаларига бориб тушади. Сугориладаган ерлар орасида ўйилган рельеф шаклида чўзилган. Қалинлиги 20—30 м ли қумоқ, қумли ғовақ, гил тоғ жинсларидан ташкил топган. Бу жинслар қалинлиги 150—200 м ли қумли шағал тошлар устида жойлашган. Ботикда турли даражада шўрланган ўтлоқбўз ва шўрхоқ тупрокдар тарқалган. Тупрокларнинг мелiorатив ҳолати мураккаб.

ШЎЪБА (араб. — қисм, тармоқ) — 1) Ўрта аср ўн икки мақом тизимида *парда* тузилмаларининг муайян тармоғи. Ш.лар асосий мақомларга алоқадор бўлган қуйи табақадаги парда тузилмаларидир. Шарқ мусиқа назариясига оид адабиётларга кўра, жами 24 Ш. бўлиб, товушқатори 2 дан 10 поғонагача етган. Улар, асосан, Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, Панжгоҳ, Аширан, Наврўзи Араб, Мохур, Наврўзи Хоро, Наврўзи Бағтий, Ҳисор, Нухуфт, Уззол, Авж, Найриз, Мубаркаъ, Ракб, Сабо (Наврўзи Сабо), Ҳумоюн, Зовулий, Исфаҳонак ёки Рўйи Ироқ, Бастаи Нигор, Ниҳованд, Жавзий, Мухайяр деб номланади. Баъзи манбаларда Нишобурак, Мағлуб, Ажам (Наврўзи Ажам) каби Ш. номлари ҳам келтирилган; 2) Шашмақомда жамланган мукаммал ашула йўллари. Ш. намуналари ўзаро фарқли 2 гуруҳга тақсимланган бўлиб, биринчисини *сарахбор*, *талкин*, *наسر* ва яқунловчи *уфар*, иккинчисини эса, асосан, *савт ва мўғулча* (таркибий шохобчалари билан) кабилар ташкил этади.

ШЎЪБА КОРХОНА - хуқуқий

жиҳатидан мустақил, лекин устав капиталида бошқа (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкатнинг ҳиссаси юқори бўлган хўжалик жамияти. Ш.к. муассиси унинг уставини тасдиқлайди ва айрим бошқарув, шу жумладан назорат функцияларини ўзида сақлаб қолади. Ш.к. *акциядорлик жамияти* ёки *масъулияти чекланган жамият* бўлиши мумкин. Ш.к. ташкил этиш асосий корхона ўзининг тузилмавий бўлинмаси ёки мулкний мажмуаси негизда; асосий корхонани қайта ташкил этиш жараёнида ўз таркибидан ажратиб чиқариш; хўжалик жамияти ёки ширкат томонидан *акциядорлик жамияти* акциялари назорат пакетини ёки масъулияти чекланган жамият устав капиталидаги тегишли ҳиссани сотиб олиш шаклларида бўлиши мумкин. Ш.к.нинг асосий корхона билан ўзаро муносабатларининг муҳим хусусияти шундаки, Ш.к.нинг асосий корхонага ёки асосий корхонанинг Ш.к.га маблағларни қайтариб олмаслик билан ўтказиши солиққа тортилмайди.

Ъ, Ъ

Ъ —ўзбек кирилл алифбосининг йигирма еттинчи ҳарфи—махсус белги. Ҳоз. ўзбек ёзувида алоҳида товушни ифодаламайди, шунинг учун ҳам «ҳарф» деб эмас, «белги» («айриш белгиси») деб аталади. 1940 йилда кирилл графикаси асосидаги алифбога ўтиш вақтида, рус тилидаги ўзлашган сўзларни аслидагидай ёзиш зарурлиги ҳақидаги илмий асосланмаган имловий қоидаи амалга ошириш мақсадида алифбога киритилган, айни пайтда ўзбек лотин алифбосидаги апостроф вазифасини ҳам бажара бошлаган. Фақат рус, араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзлар таркибидагина учрайди. Араб тилидан ўзлашган сўзларда араб тилининг ўзигагина хос бўлган портловчи бўғиз ундоши (ё. — айн) ўрнида қўлланади. Бу белги сўз ўртасида (разъезд, подъезд; аъло, маъно) ва баъзи араб-

ча сўзлар охирида (мураббаъ, татаббуъ) келади; сўз бошида қўлланмайди. Ундош товушни ифодаловчи ҳарфдан кейин келганда, шу товушни кейинги бўғиндан ажратиб туришга хизмат қилганлиги учун «айириш белгиси» деб юритилади. Ўзбек халқи фойдаланган ёзувлардан фақат кирилл ёзувидагина айни шаклда учрайди.

Б — ўзбек кирилл алифбосининг йигирма саккизинчи ҳарфи—махсус белги. Ҳоз. ўзбек ёзувида алоҳида товушни ифодаламайди, шунинг учун уни «белги» («юмшатиш белгиси») деб атаганлар. Фақат рус тилидан ўзлашган сўзлар ўртасида ва охирида қўлланади. Бу белгининг алифбога киритилиши ҳам ь (айириш белгиси)нинг қабул қилиниши каби бўлган ва у ўзбек тилида ҳеч қандай вазифа бажармайди; ўзидан олдинги ундошнинг юмшоқ талаффуз қилинишини таъминлайди, лекин қоида фақат рус тили учун тўғридир. Охирида ушбу белги бўлган сўзларга қўшимча қўшилганда, ь ёзилмайди: апрелдан, гантелда. Ўзбек халқи фойдаланган ёзувлардан фақат кирилл ёзувидагина айни шаклда учрайди.